SUBJECTS OF EXAMINATION

IN

SANSKRIT

APPOINTED BY

The Senate of the Calcutta University

FOR THE

FIRST EXAMINATION IN ARTS

BEING THE FIRST EIGHT CANTOS OF THE RAGHUVANSA

AND THE FIRST FIVE CANTOS OF THE BHATTIKAVYA

EDITED WITH

Copious notes, commentaries, English and Bengali Translations, Sanskrit paraphrase, conjugations of verbs & &

BY

Nilmani Mukhopadhyàya, Nyàyalankàra M A B L

Asst. Professor of Sanskrit, Presidency College

New Edition

REVISED BY

Nrisinha Chandra Mukhopadhyàya Vidyaratna, M A B L

CALCUTTA.

Printed by B L Chakravarti.—The New School-Book Press

No 8 Dixon's Lane

1880

Published by
Sasi Bhusana Chattopadhyaya, Vidyavachaspati.

ADVERTISEMENT

OF A

New Edition.

About three years ago Babu Nilmani Mukerjea, M. A., B., L., Assistant Professor of Sanskrit, Presidency College, brought out an annotated edition of the above which comprised the commentary of Mallinatha on the selected portions of the Raghuvansa, and an English translation of, and a new Sanskrit commentary on, those of the Vattikavya.

He has issued a new, revised, and enlarged edition of the above. In addition to what was included in the first edition, the present one comprises a Bengali translation, and a Sanskrit paraphrase (अन्वय) of the entire text together with the conjugations of verbs found therein. By far the most important portion of the present edition, however, is the English translation of the Raghuvansa which has had the advantage of a thorough revision by Professor C. H. Tawney Esqr., M. A., to whom also the editor is, as was acknowledged in the 1st Edition, indebted for his translation of the first three cantos of the Bhattikavya.

With a view to further enhance the usefulness of the present publication, exercises of the choicest and most varied description have been appended to test the progress of the learner at the different stages of his study.

Publisher.

शुद्धिपत्रम् ।

रघुवंशम् ।

पृष्ठा—पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
८ १	सम्भृतार्थानाम्	सम्भृतार्थानाम्
१२ २३	राज्ञोः	राज्ञः
२८ ३	जज्वनाम्	यज्वनाम्
३८ ३	पूर्वैः	पूर्वैः
५३ ५	आशाश्च	आशासु
६० ३	दयार्द्रं भावम्	दयार्द्रभावम्
८७ ६	भूमेर्धूरम्	भूमेर्धुरम्
१४१ १	चापमुत्कृष्य	चापमुत्कृष्य
१७६ २०	नतु त्रेतायामिति टीकाकारोक्तं द्रष्टव्यम् ।	नतु त्रेतायामतः टीकाकारोक्तं त्रिरुक्तम् ।
२५७ ७	आरोप्यचक्रभ्रमम्	आरोप्य चक्रभ्रमम्
२५८ १	महाकाल निकेतनस्य	महाकालनिकेतनस्य
२७४ ४	ृमाङ्गरागः	क्तृमाङ्गरागः
२७६ १	विमद	विमर्द
२७८ २	केयूरबन्धोच्छ्वसितैः	केयूरबन्धोच्छ्वसितैः
२१२ २	बालारुणोभूद्रुधिरप्रवाहः	बालारुणोऽभूद्रुधिर-प्रवाहः

शुद्धिपत्रम् ।

भट्टिकाव्यम् ।

पृष्ठा—पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
४ १५	युष्टः	घुष्टः
७ ३	ज्वल	ब्बल
१५ १	तत्वानि	तत्त्वानि
४१ २	इत्यम्	ह्रत्यम्
४८ ८	अङ्के स्थलम्	अङ्केऽस्थलम्
७५ १	भूमिपतेः	भूंमिपतेः
१०६ २	सर्व्वाङ्गीनं	सर्व्वाङ्गीपे
१०६ ३	ग्राङ्गीकः	ग्राङ्गिकः
१४४ ५	यानोपोत्	यानगोपोत्

PREFACE.

In preparing this edition of the new Sanskrit [illegible] the First Examination in Arts, the editor has spared no pains to adapt it to the capacities of University-candidates. The first eight cantos of the Raghuvansa are published with the commentary of Mallina'tha, as is found in the several Calcutta editions. On comparing these editions with the recent one which forms a part of the Bombay Sanskrit series, the editor has found that the former are not genuine; they contain here and there interpolations from other commentators, and not unfrequently authorities are quoted and lexicons citied, which are not found in the Bombay edition,—an edition admitted to be a faithful transcript of Mallina'tha's commentary. It is not therefore unlikely that *pandits* as they lectured on the poem, should have considered it necessary to make additions from time to time to the very popular commentary of Mallina'tha, for the better elucidation of particular stanzas. It would be curious to make a collection of those interpolations and additions interspersed throughout the entire work; but that would be foreign to the scope of such an edition as the present.

Notwithstanding this, the editor has followed the Calcutta recension, because now and then it is more explanatory, and will prove on the whole better suited to the requirements of University-candidates. He has, however, availed himself of the Bombay edition in correcting errors that were found in those published in Calcutta. Copious notes are appended for the

it is valued more for its well-chosen grammatical illustrations than for its poetical excellencies. In a commentary on such a work then, grammar ought not to be dispensed with, but should be introduced so far as is requisite for a thorough understanding of its peculiar diction. University students have not at their disposal sufficient time to go through one of the existing Sanskrit grammars, and what they learn of grammar is necessarily insufficient and imperfect. In a grammatical point of view then, the usefulness of the study of the Bhattikavya to them, cannot be overrated.

An English translation is subjoined at the end of each canto, with a view to serve the double purpose of giving the learner an insight into correct English translation, as well as of throwing an additional light on the text. The editor has always entertained rather peculiar views on the subject of translation. As on the one hand, to clothe the sense of the author in a new garb without imitating the characteristics of his style, would be too free, so on the other, to supply synonyms adhering strictly to the manner of expression, and the arrangement of words in the text, would be too literal. Holding such an opinion on the subject, the editor would have suppressed his translation of the Bhattikavya, but for the valuable assistance of Mr. C. H. Tawney M. A. Professor of English Language and Literature in the Presidency College, who kindly looked over, and in certain places, retouched the translation of the first two cantos, and himself rendered the greater part of the third canto into English. His acknowledgments are also due to Mr. J. Van. Pope M. A., another professor of the College, for his having looked over the remaining cantos of the poem. In preparing the text of the

Bhattikavya, the editor has followed the two Calcutta editions, in as much as their correctness has never been disputed in this particular; and since it was not his purpose to publish one of the existing commentaries, he deemed it superfluous to collate manuscripts.

It would not be out of place here to say a few words about the authorship of the Bhattikavya. But it is desirable at the outset to disentangle the subject from certain misconceptions, with which it is interwoven. The poem is fathered on Bhattanaráyana, one of the five Bráhmans, who were invited by king Adisura from Kanyakubja in the year 969 of the Saka era, corresponding with 1077 A. D. Bhattanaráyana, it should be borne in mind, was the progenitor of the Bandyopadhyayas in Bengal; and it is not possible that whilst there is no dispute about his being the author of the Venisanhara, there should exist no trace of a tradition to connect his name with the Bhattikavya—a work decidedly more popular in Bengal than the other. Another theory would ascribe the poem to Bhatti, who is said to have been the step-brother and Prime-minister of king Vikramaditya. Both the above hypotheses are based on a mere conjecture, originating, it should seem, in the belief, that as the poem is entitled Bhatti, it should be connected with some personage from whose name the term could be safely derived.

Against these suppositions, it might be urged that in the first place, they are opposed to the common tradition, which would connect the Bhattikavya with the name of Bhartrihari; and that in the second place, they do not tally with the description the poet gives of himself at the end of the work. He states that he composed the poem under the patronage of the son of Sridhara, who was the king of Balabhi. Now it is unlikely

that Bhattanàràyana who was at first a resident of Kanyakubja, and then settled in Bengal, should have lived at Balabhi in Guzrat, and written there one of the largest epics in Sanskrit. Nor is it consistent to suppose that Bhatti, who was the brother and Prime-minister of Vikramàditya should have described himself as writing under the auspices of a rival king, a work, which in the nature of things must have been the production of a long laborious literary life.

Here the question presents itself,—was the author of the Bhattikàvya, identical with that Bhartrihari who wrote the three or four Satakas or "Centuries of poems" and was the brother of Vikramàditya, the founder of the Samvat era? Now all that is known of this Bhartrihari militates against that supposition. He was a prince who led at first a gay, voluptuous life, and then disgusted with it by the infidelity of his wife, renounced the world and became a *sanyasi*. It is therefore opposed to all human experience that such a bulky and learned work as the Bhattikàvya, should have come from the pen of a prince, addicted to pleasures, or of an ascetic retired from the world. Moreover, what the poet says concerning himself at the end of the work does not tally with the supposition, above adverted to. The editor is supported in his views by the authority of the well-known Pandit Isvarachandra Vidyáságara to whose essay on Sanskrit Literature the reader is referred for further information on the subject. In his Essay on Sanskrit and Prakrita poetry, Colebrooke speaks thus: "The author was Bhartrihari; not, as might be supposed from the name, the celebrated brother of Vikramaditya, but a grammarian and poet, who was son of Sridhara Svami, as we are informed by one of his scholiasts, Vidyavinoda" * So

* Essays vol II. p. 116.

that it is evident that the supposition which would make the author of the Bhattikavya indentical with the Bhartrihari of the *Satakas* rests on a mere conjecture, originating in an identity of names alone.

Kasinath Trimback of Bombay in the introduction to his valuable edition of Bhartrihari *Satakas* coincides with Colebrooke in thinking that the Bhattikávya and the *Satakas* are not the productions of the same mind ; but he affirms that the author of the *Satakas* wrote the Vàkyapadiya—a big-work in verse on grammar—and was the brother of that Vikramáditya who was the founder of what is commonly known as the *Saka* or Salivahana era, and flourished about 78 A. D. Now this confounding of the brother of Vikramaditya with the writer of the grammatical work just alluded to, is open to all the objections taken to the supposition which would indentify him with the author of the Bhattikavya. Moreover there is a cogent argument against the affirmation of Kasinath Trimback. The writer of the Vakyapadiya prefaces his work thus :—"The Principles of grammar, embodied in the Mahabhashya of Patanjali had fallen into disuse, so much so, that in course of time, only one copy of that great work was left extant in the Deccan. Chandracharyá and others afterwards learned the science of grammar from Parvata, and amplified it into various *sakhas* or branches. Then my preceptor Vasuráta wrote a compendium of the same, and at his desire I have written this work (Vakyapadiya), so that the science of grammar as is treated in the Bhashya might not die out." *

Now, this description indicates a long line of descent be-

* Preface to Panini by professor Tarunatha Tarkavachaspati.

tween Chandracharya and the author of the Vakyapadiya. But Chandracharya and his colleagues are said in the Rajatarangini to have flourished in the reign of Abhimanyu (king of Kasmir) who, according to the chronology of Prof Lassen, reigned between 45 and 65. A. D." How then is it possible that the author of the Vàkyapadiya should have been the brother of the Vikramaditya of Salivahana era? The above considerations leave no other alternative than to conclude that the Vakyapadiya and the Satakas are not the productions of the same mind. It may be observed here in passing that much more absurd is the conclusion of those who would argue that the author of the Vakyapadiya was the brother of the Vikramaditya of the Sambat era, who flourished about 56. B. C.

Without entering into the question, whether the author of the Satakas was the brother of the first, or the second Vikramaditya, it is patent that there are three Bhartriharis in the field ; the one was the brother of a Vikramaditya and the author of the Satakas ; the other, the writer of the Vakyapadiya ; and the third, the author of the Bhattikàvya. Now the question naturally presents itself—what objection can there be to the supposition that the two grammatical poems have come from the same pen ? No known fact in the history of ancient India militates against this conclusion, which is further confirmed by the nature and scope of the two works. The Vakyapadiya embodies the principles of the Mahabhashya, while the Bhattikavya furnishes illustrations of them, and thus forms a supplement to the former ; so that the one without the other could not be considered complete. This circumstance, coupled with the identity of names establishes, beyond all reasonable doubt, an identity of authorship.

The internal evidence supplied by the diction and the style of the Bhattikavya, favours the supposition that, this Grammarian poet was anterior to Ba'na, who flourished in the 7th century of the Christian era. And as it is affirmed by Bhartrihari himself in the preface to his Vakyapadiya, that he followed in the wake of the revival of the Mahâbhashya, the editor would not be far wide of the mark, in supposing that, he flourished in the third century, and about the middle of the second period of Sanskrit poetry, which commenced with Kalidasa and ended with Bana.

Presidency College.
Calcutta.
The 25th November 1877.

N. M. Mukerjee.

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम्

मातापित्रभ्यां जगतो नमो वामाङ्गजानये ।
सद्योदक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥ १ ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥२॥

शरणं करवाणि शर्म मे तं चरणं वाणि ! चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब ! कृपार्थसार्थवाहम् ॥३॥

वाणीं काणभुजीमजीगणदवाग्यासीच्च वैयासिकीम्
अन्तस्तन्त्वमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यद्याचपादस्फुरां
लोकेऽभूदुपपन्नमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥

मल्लिनाथकविः सोऽयं मन्दाक्रातुजिघृक्षया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥ ५ ॥

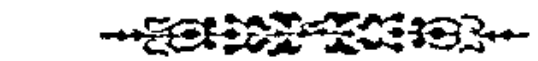
कालिदासो गिरां सारं कालिदासः सरस्वतीम् ।
चतुर्मुखो यथा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥ ६ ॥

तथापि दक्षिणावर्त्तं नाद्याद्यैः चुम्बतां सुधाम् ।
वयञ्च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥ ७ ॥

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।
एषा सञ्जीवनी टीका तामद्योज्जीवयिष्यति ॥ ८ ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्व्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चित् नानपेक्षितमुच्यते ॥ ९ ॥

रघुवंशम्।

प्रथमः सर्गः।

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ ॥१॥

इह खलु सकलकविगिरीमणिः कालिदासः, "काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्यानेकप्रयोजनसाधनतां, "काव्यालापांश्च वर्जयेत्" इत्यस्य निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः, 'चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्टाचारपरिप्राप्तत्वात् "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्" इत्याशीर्वादात्मकतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात् काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थप्रतिपत्तिमूलकत्वेन विशिष्टशब्दार्थयोश्च "शब्द

जातमग्रेपन्तु धत्ते शर्व्वस्य वल्लभा। अर्द्धरूपं यदखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः" इति वायुपुराणसंहितावचनबलेन पार्व्वतीपरमेश्वरायत्तत्वदर्शनात् तत्प्रतिपित्सया तावेवाभिवादयते वागर्थाविति। वागर्थौइत्येकं पदम्। इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्तव्यम्। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। वागर्थौइव शब्दार्थौइव सम्पृक्तौ नित्यसम्बद्धौ इत्यर्थः। नित्यसम्बद्धयोरुपमानत्वेनोपादानात्। "नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः" इति मीमांसकाः। जगतः लोकस्य पितरौ माता च पिता च पितरौ। पिता मात्रेतिद्वन्द्वैकशेषः। "माता-पितरौ पितरौ" इत्यमरः। एतेन शर्व्वशिवयोः सर्व्वजगज्जनकतया वैश्विध्यमिष्टार्थप्रदानयोग्यता परमकारुणिकत्वञ्च सूच्यते। पर्वतस्य अपत्यं स्त्री पार्व्वती। तस्यापत्यमित्यण्, टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्। पार्व्वती च परमेश्वरश्च पार्व्वतीपरमेश्वरौ परमयष्टः सर्व्वोत्तमत्वद्योतनार्थः। मातुरभ्यर्हितत्वात् अस्याक्षरत्वाच्च पार्व्वतीशब्दस्य पूर्व्वनिपातः। वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थं वन्दे अभिवादये। अत्र उपमालङ्कारः स्फुट एव। तथोक्तम्। "स्वतः सिद्धेन भिन्नेन सम्यन्धेन च धर्म्मतः। साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमा" इति। प्रायिकयोपमालङ्कारः कालिदासोक्तकाव्यादौ। भूदेवतावाचकस्य सर्व्वगुरोर्मंगलस्य प्रयोगात् शुभलाभः सूच्यते (१)

---

(१) सर्वार्थौ श्री भूमि त्रिदेवः त्रिवं दिवति यो इति सर्वं चादिवी, रीतिवंशलक्षणं नाम अदिवी ईकारटं वीजमः। सी श्रीमालवपुर्वंशावतरस्थं जोडी-। एवं सम्बन्ध, अवदी दव सम्बन्धं हुवदुव भोगाव चापुलिवः।

क्व सूर्य्यप्रभवोवंशः क्व चाल्पविषया मतिः।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्॥ २॥

तदुक्तम् "शुभदो मो भूमिमयः" इति। वकारस्यामृतबीजत्वात् प्रचयगमनादिसिद्धिः (२)॥ १॥

सम्प्रति कविः स्वाहङ्कारं परिहरति क्व सूर्य्येत्यादिश्लोकद्वयेन, क्वेति। प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः कारणम्। ऋदोरप् अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति साधुः। सूर्य्यः प्रभवो यस्य सः सूर्य्यप्रभवः वंशः क्व, अल्पः विषयः ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च क्व। द्वौ क्वशब्दौ महदन्तरं सूचयतः। सूर्य्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः, तथाच तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं दूरापास्तमिति भावः। तथाहि दुस्तरं तरितुम् अशक्यम्। ईषद्दुःसुष्वितयादिना खल्प्रत्ययः। सागरं मोहात् अज्ञानात् उडुपेन प्लवेन। "उडुपन्तु प्लवः कोलः" इत्यमरः। अथवा चर्म्मावनद्धेन पानपात्रेण। "चर्म्मावनद्धमडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवत्" इति सज्जनः। तितीर्षुः तरीतुम् इच्छुः अस्मि भवामि। तरतेः सन्नन्तात् उप्रत्ययः। अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सकर इति भावः। इदञ्च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबन्ध-

(१) उडून् पातीति उडुपवत्। प्लवः पानपात्रञ्च अर्द्धचन्द्राकारं भवतीति उडुपपदेनाभिधीयते।

(२) "वौ वायौ वारणे सूक्ष्मा। वरणो मेघसंघातः वद्यौगी व्याप्तिनी वज्रं कवची वारिवाचकः" इति तन्त्रसारवचनात् वकारस्य अमृतबीजत्वं (जलबीजत्वं)। तथाच यथा जलं प्रचयेन (पूरेण) गच्छति (प्रवहति) तद्वत् इदं काव्यमपि यशसा प्रचीयमानं लोके प्रचारितं भविष्यतीति तात्पर्य्यार्थः।

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥
अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

महत्त्वार्थमेव । तदुक्तम् 'प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तरः' । इति ॥ २ ॥

मन्द इति । किंच मन्दः मूढः । "मूढाल्पापटुनिर्भाग्य मन्दाः स्युः" इत्यमरः । तथापि कवियशःप्रार्थी कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशीलः अहं प्रांशुना उन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभात् उद्बाहुः फलग्रहणाय ऊर्ध्वीकृतहस्तः वामनः खर्वः इव । "खर्वो ह्रस्वश्च वामनः" इत्यमरः । उपहास्यताम् उपहासविषयताम् । "तद्धलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्ययः । गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥ ३ ॥

मन्दधेत् तर्हि त्यज्यतामयमुद्योग इत्यत आह, अथवेति । अथवा पक्षान्तरे पूर्वैः सूरिभिः कविभिः वाल्मीकादिभिः कृतवाग्द्वारे कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक् सा एव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन् सूर्यप्रभवे वंशे कुले । जन्मनैकसन्तानः सन्तानः वंशः । वज्रेण मणिवेधकसूचीविशेषेण । "वज्रं स्त्री कुलिशप्रभेदयोः । मणिवेधे रत्नभेदे" । इति केशवः । समुत्कीर्णे विद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्य इव मे मम गतिः सञ्चारः अस्मिन् वर्णनीये रघुवंशे मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम्।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥
यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्वर्णनां प्रतिजानानः सोऽहमित्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः कुलकेनाह, सोऽहमिति। सः अहं रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये इत्युत्तरेण सम्बन्धः। किंविधानां रघूणाम् इत्यत्र उत्तराणि विशेषणानि योज्यानि। आजन्मनः जन्म आरभ्येत्यर्थः। आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः। शुद्धानाम्। सुप्सुपेति समासः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। आजन्मशुद्धानां निषेका (२) दिसर्वसंस्कारसम्पन्नानामित्यर्थः। आफलोदयम् आफलसिद्धेः कर्म येषां ते तथोक्ताः तेषां प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः। आसमुद्रं क्षितेः ईशानां सार्वभौमानामित्यर्थः। आनाकं रथवर्त्म येषां ते तेषाम् इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः। अत्र सर्वत्र आङोऽभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम्। अन्यथा मर्यादार्थत्वे जन्मादिषु शुद्धाभावप्रसङ्गात् ॥ ५ ॥

यथाविधीति। विधिम् अनतिक्रम्य यथाविधि। यथा-

---

(१) स्वाध्याय पश्चिमे यामे कृतशौच समाहित।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत् स शुभां सभां ॥ मनु। ७। १४५ ॥

(२) "निषेकादि श्मशानान्त यस्य वेदोदितोविधि।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् नान्यस्यैव कदाचन" ॥ इति मनुस्मरणात् निषेकस्य कर्माधानस्य यौगपद्येन वेदोदितनियमवत्त्व, स च परम्परया मातृजठरे स्थितस्यापि भवतीति भाव।

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

साट्श्य इतरव्ययीभावः, तथा हुतशब्देन सुप्सुपेति समासः । एवं यथाकामार्चितेत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुताः अग्नयो यैः तेषां, यथाकामम् अभिलाषम् अनतिक्रम्य अर्चितार्थिनां, यथापराधम् अपराधम् अनतिक्रम्य दण्डो येषां ते तेषां, यथाकालं कालम् अनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् । चतुर्भिर्विशेषणैः देवतायजनार्थिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि ॥ ६ ॥

त्यागायेति । त्यागाय सत्याय विनियोगः त्यागः तस्मै । "त्यागो विहापनं दानम्" इत्यमरः । सम्भृतार्थानां न तु दुर्व्यापाराय, सत्याय मितभाषिणां मितभाषणशीलानां नतु पराभवाय । यशसे कीर्त्तये । "यशः कीर्त्तिः समज्ञा च" इत्यमरः । विजिगीषूणां, विजेतुम् इच्छूनां नतु अर्थसंग्रहाय, प्रजायै सन्तानाय गृहमेधिनां नतु कामोपभोगाय । अत्र त्यागायेत्यादिषु चतुर्थी तदर्थेत्यादिना तादर्थ्ये चतुर्थीसमासविधानज्ञापकात् चतुर्थी । गृहैः दारैः मेधन्ते सङ्गच्छन्ते इति गृहमेधिनः (१) "दारेष्वपि गृहाः" इत्यमरः, "जाया च गृहिणी गृहम्" इति हलायुधः। मेधसङ्गमे इति धातोर्णिनिः । एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सत्यवचनत्वं यशःपरत्वं पितॄणां शुद्धत्वञ्च विवक्षितानि ॥ ७ ॥

---

(१) गृहे मेधः सङ्गमः येषां ते गृहमेधिनः, गृहस्था हि गृहे मेधन्ते पत्न्या सङ्गता भवन्ति इति यथार्थकस्य मेधतेः प्रयोगोऽत्र सिद्धः ।

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां(१)यौवने विषयैषिणाम्।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां(२)योगेनान्ते तनुत्यजाम्(३) ॥८॥

शैशव इति। शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम्। प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यः ष्यञ्प्रत्ययः। "शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्" इत्यमरः। तस्मिन् वयसि अभ्यस्तविद्यानाम्। एतेन ब्रह्मचर्य्याश्रमो विवक्षितः। यूनो भावः यौवनं तारुण्यम्। युवादित्वात् अण्प्रत्ययः। "तारुण्यं यौवनं समे" इत्यमरः। तस्मिन् वयसि विषयैषिणां भोगाभिलाषिणाम्। एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः। वृद्धस्य भावः वार्द्धकं वृद्धत्वम्। वृद्धमनोज्ञादिभ्यश्चेति बुञ्। "वार्द्धकं वृद्धसङ्घाते वृद्धत्वे वृद्धकर्म्मणि" इति विश्वः। संघातार्थेऽत्र वृद्धाच्चेति वक्तव्यात् सामूहिकोबुञ्। तस्मिन् वार्द्धके वयसि मुनीनां वृत्तिः इव वृत्तिः येषां तेषाम्। एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः। अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन। "योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु" इत्यमरः। तनुं देहं त्यजन्ति इति तनुत्यजः देहत्यागिनः, "कायो देहः क्लीवपुंसोः स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनूः" इत्यमरः। तेषां देहत्यागिनाम् "अन्येभ्योऽपि" दृश्यते इति क्विप्। एतेन भिक्षाश्रमो विवक्षितः ॥८॥

---

(१) "कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते। ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्व्वकं।" इति स्मरणात् उपनयनानन्तरमेव द्विजातीना विद्यारम्भो विधीयते।

(२) "गृहस्थस्तु यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः।
अपत्यस्यैव चापत्यं सदारस्थं समाश्रयेत्॥" इति मनुः। ६। २॥

(३) "प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतं।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनं॥" इति मनुः। ०६। ९।

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥
तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः । (१)
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥१०॥
वैवस्वतो(२) मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।

रघूणामिति । सः अहं लब्धप्रवेशः तनुवाग्विभवः अपि स्वल्पवाणीप्रसारः अपि सन् तेषां (रघूणां) गुणैः तद्गुणैः आजन्मशुद्धादिभिः कर्तृभिः कर्णं मम श्रोत्रम् आगत्य चापलाय चापलं चपलकर्म अविमृश्यकरणरूपं कर्तुम् । युवादित्वात् कर्मणि अण्, क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी । प्रचोदितः प्रेरितः सन् रघूणाम् अन्वयं अन्वयविषयप्रबन्धं वक्ष्ये ॥ कलकम् ॥९॥

सम्प्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते, तमिति । तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोः गुणदोषयोः व्यक्तेः हेतवः कर्तारः सन्तः श्रोतुम् अर्हन्ति । तथाहि हेम्नः विशुद्धिः निर्दोषस्वरूपं श्यामिका अपि लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषः अपि वा अग्नौ संलक्ष्यते न अन्यत्र, तद्वत् अत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणो न अन्ये इति भावः ॥ १० ॥

वर्णं वस्तु उपक्षिपति, वैवस्वत इति । मनसः ईप्सितः

---

(१) उपदेशं विदुः यद्वं सलक्षणमुपदेशिनः ।
श्यामायते न युक्तासु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥
१५ अङ्क । मालविकाग्निमित्रे ।

(२) वैवस्वत मनु was the son of the sun by his wife संज्ञा, daughter of विश्वकर्मा. He is regarded as the founder of अयोध्या where the descendants

आसीन्महीक्षितामादिः प्रणव(१)श्छन्दसामिव ॥११॥
तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

मनीषिणः धीराः विद्वांसः इति यावत्। पृषोदरादित्वात् साधुः। तेषां माननीयः पूज्यः छन्दसां वेदानाम्। "छन्दः पद्ये च वेदे च' इति विश्वः। प्रणवः ओंकारः इव, महीं क्षियन्ति ईशते इति महीक्षितः क्षितीश्वराः। क्षिधातोरैश्वर्यार्थात् क्विप्, तुगागमश्च। तेषाम् आदिः आदिभूतः, विवस्वतः सूर्यस्य अपत्यं पुमान् वैवस्वतः नाम वैवस्वतः इति प्रसिद्धः मनुः आसीत् ॥ ११ ॥

तदन्वये इति। शुद्धिः अस्य अस्तीति शुद्धिमान् तस्मिन् शुद्धिमति तदन्वये तस्य मनोः अन्वये वंशे। "अन्ववायोऽन्वयो वंशो गोत्रञ्चाभिजनः कुलम्" इति हलायुधः। अतिशयेन शुद्धिमान् शुद्धिमत्तरः। द्विवचनविभज्योपपदेत्यादिना तरप्। दिलीपः इति प्रसिद्धः। राजा इन्दुः इव राजेन्दुः राजश्रेष्ठः।

---

of one of his sons इक्ष्वाकु reigned for many centuries. He was the first of kings who reigned in the earth. His descendants forming themselves into different branches, took possession of, and reigned in, various parts of India. Perhaps this वैवस्वतमनु was identical with king Manu who was preserved, according to the Matsya purana and Mahabharata, by the Matsya Avatara, with the seeds of all things in an ark, from the waters of that inundation which in the season of Pralaya, overspread the world.

(१) प्र+नु+अल्—प्रणवः। 'ओंकारः प्रणवो ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकः। आदौ सर्वत्र युञ्जीत मन्त्राणां च समाप्तने' इति मत्स्यपुराणे। 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति श्रुतिः।

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं(१) देहं क्षात्रो धर्म्म(२)इवाश्रितः ॥१३
सर्व्वातिरिक्तसारेण सर्व्वतेजोऽभिभाविना ।
स्थितः सर्व्वोन्नतेनोर्व्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥१४॥

उपमितं व्याघ्रादिभिरित्यादिना समासः । क्षीरनिधौ इन्दुः इव प्रसूतः जातः ॥ १२ ॥

व्यूढेति । व्यूढेत्यादित्रिभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि । व्यूढं विपुलम् उरः यस्य सः व्यूढोरस्कः । उरः प्रभृतिभ्यः कप् । "व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं समं वरिष्ठञ्च" इति यादवः । वृषस्य स्कन्धः इव स्कन्धः यस्य सः तथा । सप्तम्युपमानेत्यादिना उत्तरपदलोपो बहुव्रीहिः । शालः वृक्षः इव प्रांशुः उन्नतः शालप्रांशुः । 'प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्ज्जतरुः स्मृतः' इति यादवः । "उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे" इत्यमरः । महाभुजः महाबाहुः आत्मकर्म्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहम् आश्रितः प्राप्तः क्षात्रः क्षत्रसम्बन्धी धर्म्मः इव स्थितः, मूर्त्तिमान् पराक्रमः इव स्थितः, इत्युत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

सर्व्वातिरिक्तेति । सर्व्वातिरिक्तसारेण सर्व्वेभ्यः भूतेभ्यः

"अकारस्याग्निकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च ॥ मनुः । २ । ७६ ।

(१) आत्मकर्म्म च मनुना प्रतिपादितं । तथाहि
"स्वे स्वे धर्म्मे निविष्टानां सर्व्वेषामनुपूर्व्वशः ।
वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता" ॥ मनुः ७ । ३५ ॥

(२) क्षात्रधर्म्मस्तु मनुना श्लोकः प्रतिगर्हितः सनातनो यौधधर्म्मः । तथाचोक्तं ।
"सधीरनुपसक्तः श्लोकी यौधधर्म्मः सनातनः ।
यद्यान् धर्म्मान् न चरेत क्षत्रियो प्रभु रत्ने रिपून्" इति मनुः । ७ । ९८ ॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः।
आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः॥ १५॥
भीमकान्तैर्नृपगुणैः (१) स बभूवोपजीविनाम्।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च (२) यादोरत्नैरिवार्णवः॥ १६॥

अधिकबलेन। "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः। सर्वाणि भूतानि तेजसा अभिभवति इति सर्वतेजोऽभिभावी तेन, सर्वेभ्यः उन्नतेन आत्मना शरीरेण। "आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि" इति विश्वः। मेरुः इव उर्वीं क्रान्त्वा आक्रम्य स्थितः। मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि। 'अद्भ्यश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः। तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा॥' इति मनुवचनात् राज्ञः सर्वतेजोऽभिभावित्वं ज्ञेयम्॥ १४॥

आकारेति। आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य सः, प्रज्ञया सदृशागमः प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्रमः। आगमैः सदृशः आरम्भः कर्म यस्य सः तथोक्तः। आरभ्यते इति आरम्भः कर्म तत्सदृशः उदयः फलसिद्धिः यस्य सः तथोक्तः॥ १५॥

भीमेति। भीमैश्च कान्तैश्च नृपगुणैः राजगुणैः तेजःप्रतापा-

---

(१) "तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य महीपतिः।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति सम्मतः"॥ मनु। ७। १४०।

(२) तेजोबलं भवत्क्षमा प्रभावः प्राप्तकालता।
षडृष्यस्य गुणानेतान्नृपस्य सुनयो विदुः॥
शौर्यं धैर्यं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता।
इत्यादयोऽधिगम्यस्य गुणा राज्ञः प्रकीर्त्तिताः। इति दिनकरः।

रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७ ॥
प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

दिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च सः दिलीपः उपजीविनाम् आश्रितानां यादोभिः जलजीवैः "यादांसि जलजन्तवः" इत्यमरः । रत्नैश्च अर्णवः इव अधृष्यः अनभिभवनीयश्च अभिगम्यः आश्रयणीयश्च बभूव ॥ १६ ॥

रेखामात्रमिति । नियन्तुः शिक्षकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य सम्बन्धिन्यः नेमीनां चक्रधाराणां वृत्तिः इव वृत्तिः व्यापारः यासां ताः । "चक्रधारा प्रधिर्नेमिः" इति यादवः । "चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान्' इत्यमरः । प्रजाः आमनोः मनुम् आरभ्य इत्यभिविधिः, पदद्वयञ्चैतत् समासस्य विभासितत्वात् । क्षुण्णात् अभ्यस्तात् प्रहताच्च वर्त्मनः आचारपद्धतेः अध्वनश्च परम् अधिकम् इतस्ततः इत्यर्थः । रेखा प्रमाणम् अस्येति रेखामात्रं रेखाप्रमाणम् ईषदपीत्यर्थः । 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' इत्यादिना मात्रच्प्रत्ययः । परशब्दविशेषणञ्चैतत् । न व्यतीयुः न अतिक्रान्तवत्यः । कुशलसारथिप्रेषिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्वक्षुण्णमार्गं न जहुरिति भावः ॥१७॥

प्रजानामिति । सः राजा प्रजानां भूत्यै अर्थाय' भूत्यर्थं हितार्थम् एव । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या,

सेना परिच्छदस्तस्य इयमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चाततता ॥१९॥
तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य (१) च ।

ग्रहणक्रियाविशेषणञ्चैतत् । ताभ्यः प्रजाभ्यः बलिं षष्ठांशरूपं(२) करम् अग्रहीत् । "भागधेयः करो बलिः" इत्यमरः । तथाहि रविः, सहस्रं गुणाः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा सहस्रगुणं सहस्रधा उत्सृष्टुं दातुम् । उत्सर्जनक्रियाविशेषणञ्चैतत् । रसम् अम्बु आदत्ते गृह्णाति । "रसो गन्धे रसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे" इति विश्वः ॥ १८ ॥

सम्प्रति बुद्धिशौर्यसम्पन्नस्य तस्य अर्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह, सेनेति। तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलं परिच्छाद्यते अनेन इति परिच्छदः उपकरणं बभूव छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययः, छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्येति उपधाह्रस्वः। (३)अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं इयम् एव शास्त्रेषु अकुण्ठिता अव्याहता बुद्धिः, व्याप्ता इत्यपि पाठः। धनुषि आतता आरोपिता मौर्वी ज्या च। "मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः" इत्यमरः। नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥१९॥

राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह, तस्येति। संवृत-

(१) "गूढाकारं गुप्तरूपमिङ्गितं यस्य तथा" इति दिनकरः।

(२) "पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञां पशुहिरण्ययोः।
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादशएव वा ।" मनुः । ७ । १३ ।

(३) यद्वा सेनापरिच्छद इत्येकं पदम्। परिच्छाद्यते अनेनेति परिच्छत्। करणे क्विप्। सेना परिच्छत् यस्य तथोक्तस्य।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥२०॥
जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्म्ममनातुरः (१) ।
अगृध्नुरादत्त सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

मन्त्रस्य गुप्तविचारस्य । "वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः" इत्यमरः । शोकहर्षादिसूचको भ्रुकुटीमुखरागादिः आकारः, इङ्गितं चेष्टितं हृदयगतविकारः वा । "इङ्गितं हृद्गतो भावो बहिराकारं आकृतिः" इति सज्जनः । गूढ़ आकारेङ्गिते यस्य, स्वभावचापलात् आप्तपरम्परया (२) मुखरागादिलिङ्गैः वा अदृतीयगामिमन्त्रस्य तस्य, प्रारभ्यन्ते इति प्रारम्भाः सामादुपायप्रयोगाः । प्राग्लिव्ययेन पूर्वजन्म उच्यते, तत्र भवाः प्राक्तनाः । सायञ्चिरेत्यादिना ट्युल्प्रत्ययः । संस्काराः पूर्वकर्म्मवासनाः इव फलेन कार्य्येण अनुमेयाः अनुमातुं योग्याः आसन् । अत्र याज्ञवल्क्यः, "मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् । कुर्य्यात् यथा तत्र विदुः कर्म्मणामाफलोदयात् इति ॥ २० ॥

सम्प्रति सामादुपायान् विनैव आत्मरक्षादिकं कृतवानित्याह, जुगोपेति । अत्रस्तः अभीतः सन् । "त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः" इत्यमरः । त्रासोपाधिम् अन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेव आत्मानं शरीरं जुगोप रक्षितवान् । अनातुरः अरुग्नः एव धर्म्मं सुकृतं भेजे अर्जितवान् इत्यर्थः । अगृध्नुः अगर्धनशीलः एव अर्थम् आदत्त स्वीकृतवान् । गृध्नुस्तु गर्धनः ।

(१) "रोगीव देवताभक्त" इति शाकदर्यनाटकं भेजे धर्म्ममनातुर इति ।

(२) आप्तपरम्परयैवेत्र क्वचित् पाठो दृश्यते ।

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्य्ययः।
गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव ॥ २२ ॥
अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः।
तस्य धर्म्मरतेरासीत् दृढत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णुक् समौ लोलुपलोलुभौ" इत्यमरः। वसिस्थधिष्टयिचेपेक्नु रिति क्नु प्रत्ययः। असक्तः आसक्तिरहितः एव सुखम् अन्वभूत् ॥ २१ ॥

परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्य्यमासीदित्याह ज्ञाने इति। ज्ञाने परहृत्तान्तज्ञाने सति अपि मौनं वाङ्नियमनम्। यथाह कामन्दकः, "नान्योपतापि वचनं मौनं व्रतचरिष्णुता" इति। शक्तौ प्रतीकारसामर्थ्ये अपि क्षमा अपकारसहनम्। अत्र चाणक्यः, "शक्तानां भूषणं क्षमा" इति। त्यागे वितरणे सति अपि श्लाघायाः विकत्थनस्य विपर्य्ययः अभावः। अत्राह मनुः 'न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत्' इति। इत्थं तस्य गुणाः ज्ञानादयः गुणैः विरुद्धैः मौनादिभिः अनुबन्धित्वात् सहचारित्वात्, सह प्रसवः जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदराः इव अभूवन् विरुद्धा अपि गुणाः तस्मिन् अविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥ २२ ॥

द्विविधं दृढत्वं ज्ञानतो वयसा च, तत्र तस्य ज्ञानेन दृढत्वमाह, अनाकृष्टस्येति। विषयैः शब्दादिभिः। 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी" इत्यमरः। अनाकृष्टस्य अवशीकृतस्य, विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः पारम् अन्तं दृष्टवतः। दृशेः क्वनिप्। धर्म्मे रतिः यस्य तस्य राज्ञः जरसा जरया

प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

स्थित्यै दण्डयतो(१)दण्ड्यान् परिणेतुः प्रसूतये(२) ।

विना । "विस्रसा जरा" इत्यमरः । पिच्छिलादिभ्योऽङ् इति अङ्प्रत्ययः । जरायाः जरसन्यतरस्यामिति जरसादेशः । ह्रस्वत्वं वार्द्धकम् आसीत् । तस्य यूनोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसम्पत्त्या ज्ञानतो ह्रस्वत्वमासीदित्यर्थः । नाथस्तु चतुर्विधं ह्रस्वत्वमिति कृत्वा अनाकृष्टस्येत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलह्रस्वत्वान्युक्तानीत्यवोचत् ॥ २३ ॥

प्रजानामिति । प्रजायन्ते इति प्रजाः जनाः । उपसर्गे च संज्ञायाम् इति डप्रत्ययः । "प्रजा स्यात् सन्ततौ जने" इत्यमरः । तासां विनयस्य शिक्षायाः आधानात् करणात् सन्मार्गप्रवर्त्तनात् इति यावत्, रक्षणात् भयहेतुभ्यः त्राणात् आपन्निवारणात् इति यावत्, भरणात् अन्नपानादिभिः पोषणात् । अपिः समुच्चये । सः राजा पिता अभूत्, तासां पितरस्तु जन्महेतवः जन्ममात्रकर्त्तारः केवलमुत्पादका एवाभूवन् । जननमात्र एव पितृणां व्यापारः, सदा शिक्षारक्षणादिकन्तु स एव करोतीति तस्मिन् पितृत्वव्यपदेशः । आहुश्च, 'स पिता यस्तु पोषकः" इति ॥ २४ ॥

स्थित्यै इति । दण्डम् अर्हन्तीति दण्ड्याः । दण्डादिभ्यो

1. This is said in allusion to the mercenary spirit of the ancient law as laid down by Manu and other sages.

(१) "प्रजार्थं क्रियते भार्या पुत्रः पिण्डप्रयोजनः" इति स्मरणात् । यद्वा पुत्रोत्पादनस्य पितृत्व परिहारपक्षत्वादुक्तं "धर्म एव" इति ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म्म एव मनीषिणः॥ २५॥
दुदोह गां(१) स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम्।
सम्यग्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्॥ २६॥

यदिति यत्नत्ययः। "अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति॥" इति शास्त्रवचनात्। तान् दण्ड्यान् एव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायै दण्डयतः शिक्षयतः, प्रसूतये सन्तानाय एव परिणेतुः दारान् परिगृह्णतः मनीषिणः विदुषः दीपज्ञस्य इति यावत्। "विद्वान् विपश्चिद्दीपज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः। धीरो मनीषी" इत्यमरः। तस्य दिलीपस्य अर्थकामौ अपि धर्म्म एव आस्तां जातौ। अस्तेर्लङ्। अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्म्मार्थत्वेन अनुष्ठानात् अर्थकामावपि धर्म्मशेषतामापादयन् स राजा धर्म्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः। आह(२) हि गौतमः, 'न पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान् कुर्य्यात् यथाशक्ति धर्म्मार्थकामेभ्यः, तेषु धर्म्मोत्तरः स्यात्" इति॥ २५॥

दुदोहेति। सः राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह करग्रहणेन रिक्तां चकार इत्यर्थः। मघवा देवेन्द्रः शस्याय शस्यं वर्द्धयितुं दिवं स्वर्गं दुदोह द्युलोकात् महीलोके वृष्टिमुत्पादया-

1. It is not unlikely that the goddess earth being represented in the shape of a cow, in the Puranas when she used to seek protection from Brahma, came to be denoted by the word meaning originally a cow.

(२) चेति क्वचित् पाठः।

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
व्यावृत्ता यत् परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥२७॥
द्वेष्योपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम् ।

मास इत्यर्थः क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना यज्ञशस्याभ्यां चतुर्थी । एवम् उभौ सम्पदः विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः पुपुषतुः राजा यज्ञैरिन्द्रलोकम्, इन्द्रश्च उदकेन भूलोकं पुपोष इत्यर्थः । उक्तञ्च दण्डनीतौ, "राजा खर्वान् समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमावहेत्" इति ॥ २६ ॥

न किलेति । राजानः अन्ये नृपाः रक्षितुः भयेभ्यस्त्रातुः तस्य राज्ञः यशः न अनुययुः किल न अनुचक्रुः खलु । कुतः, यत् यस्मात् कारणात् तस्करता चौर्य्यं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः स्वविषयमूलेभ्यः व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता। अपहार्य्यान्तराभावात् तस्करशब्द एव अपहृत इत्यर्थः । (१) अथवा "अत्यन्तासत्यपि(२) ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि" इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता नतु स्वरूपतोऽस्ति इत्यर्थः ॥ २७॥

द्वेष्य इति । शिष्टः जनः द्वेष्यः शत्रुः अपि आर्त्तस्य रोगिणः औषधं यथा औषधम् इव तस्य सम्मतः अनुमतः आसीत्, दुष्टः

---

(१) तस्मिन् राजनि वसुधां शासति विषयान्तराभावात् तस्करत्वजातिवाचकः तस्कर इति शब्द एव तस्करस्वेवि'धयीभूत आसीत् इति टीकाकृदभिमतो निर्गलितार्थः । वस्तुतस्तु लोके तस्कर इति शब्दस्य लोपानुपपत्तेः, पदान्तरोक्त एवार्थःसाधीयानिति प्रतिपद्यते ।

(२) अत्यन्तमर्थे शब्दः करोति हि । इत्यपि पाठान्तरं क्वचिद्दृश्यते ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ २८ ॥
तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथाहि सर्व्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥२९॥
स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनामुर्व्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥

जनः प्रियः अपि प्रेमास्पदीभूतः अपि, उरगक्षता सर्पदष्टा अङ्गुली इव, "छिन्द्याद् बाहुमपि दुष्टात्मनः" इति न्यायात्, त्याज्यः आसीत्। तस्य शिष्ट एव बन्धुः दुष्ट एव शत्रुः इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तस्य परोपकारित्वमाह, तमिति। वेधा स्रष्टा। "स्रष्टा प्रजापतिर्वेधाः" इत्यमरः। तं दिलीपं समाधीयते अनेनेति समाधिः कारणसामग्री, महाभूतानां यः समाधिः तेन विदधे ससर्ज्ज नूनं ध्रुवम्, इत्युत्प्रेक्षा। तथाहि, तस्य राज्ञः सर्व्वे गुणाः रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव परार्थः परप्रयोजनम् एव एकं मुख्यं फलं येषां ते तथोक्ताः आसन्। महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्य्ये संक्रामन्तीति न्यायः सूचितः ॥ २९ ॥

स इति। सः दिलीपः वेला समुद्रकूलानि। "वेला कूलेऽपि वारिधेः" इति विश्वः। ताः एव वप्रवलयाः प्राकारवेष्टनानि यस्याः ताम्। "स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्। प्राकारो वरणः शालः प्राचीरं प्रान्तरो हतिः" इत्यमरः। परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनं। "खातं खेयन्तु परिखा" इत्यमरः। अन्येष्वपि दृश्यंत इत्यत्र अपिशब्दात् खनेर्डप्रत्ययः। अपरिखाः

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा। (१)
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव(२) दक्षिणा ॥३१॥
कलत्रवन्तमात्मानम् अवरोधे महत्यपि।

परिखाः सम्पद्यमानाः कृताः परिखीकृताः सागराः यस्याः ताम्। अभूततद्भावे चिः। अविद्यमानम् अन्यस्य राज्ञः शासनं यस्याः ताम् अनन्यशासनाम् उर्वीम्(३) एकपुरीम् इव शशास अनायासेन शासितवान् इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तस्येति। तस्य राज्ञः मगधवंशे जाता मगधवंशजा। सप्तम्यां जनेर्डः इति डप्रत्ययः। एतेनाभिजात्यमुक्तम्। दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्त्तनम्। "दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्त्तिषु" इति शाश्वतः। तेन रूढं प्रसिद्धं। तेन नाम्ना, अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणाख्या पत्नी इव सुदक्षिणा इति प्रसिद्धा पत्नी आसीत्। अत्र श्रुतिः, "यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरस" इति दक्षिणाया दाक्षिण्यं नाम ऋत्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वं, "ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्णीति श्रुतेः" ॥ ३१ ॥

कलत्रवन्तमिति। वसुधाधिपः अवरोधे अन्तःपुरवर्गे महति सति अपि मनस्विन्या दृढचित्तया पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्वहणक्षमया इत्यर्थः। तया सुदक्षिणया लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्र-

1. "Magadha was the ancient name of southern Behar, or that part of Behar which is to the south of the Ganges, between Bengal and the Karmanasa, and watered by the lower Sona."

(२) ध्वरतेः कौटिल्यार्थकात् नञ्पूर्वकात् असुन्। यो हि न कुटिलः, सरलः, 'वाधादीन' इति यावत्, सोऽध्वरशब्देनाभिधीयते।

(३) उर्वी पृथ्वी उरोर्गुणवचनादीप्।

तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥३२॥
तस्यामात्मानुरूपायाम् आत्मजन्मसमुत्सुकः।
विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥
सन्तानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता।
तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे(१) ॥ ३४ ॥
अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रवतौ पुत्रकाम्यया।

वन्तं भार्यावन्तं मेने। "कलत्रं श्रोणिभार्ययोः" इत्यमरः। वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥ ३२ ॥

तस्यामिति। सः राजा आत्मानुरूपायां तस्यां आत्मनः जन्म यस्य असौ आत्मजन्मा पुत्रः तस्मिन् समुत्सुकः यद्वा आत्मनः जन्मनि पुत्ररूपेण उत्पत्तौ समुत्सुकः सन्। "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः। विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैः मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेत् इत्याशाभिः कालं निनाय यापयामास ॥ ३३ ॥

सन्तानेति। तेन द्वितीयेन सन्तानः अर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै सन्तानार्थाय विधये अनुष्ठानाय स्वभुजात् अवतारिता अवरोपिता जगतः लोकस्य गुर्वी धूः भारः सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ॥ ३४ ॥

अथेति। अथ धुरोऽवतारणानन्तरं पुत्रकाम्यया आत्मनः

---

(१) निपूर्वस्य क्षिपतीर्धात्वर्थस्यात् चामरोत्क्षिप्तैरपरं वितर्दितं न तु अवतारपूर्वं इः आदः दृश्यते।

तौ दम्पती(१)वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ३५॥
स्निग्धगम्भीरनिर्घोषम् एकं स्यन्दनमास्थितौ ।
प्राहृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव(२) ॥ ३६ ॥

पुत्रेच्छया। काम्याच्चेति पुत्रशब्दात् काम्यच् प्रत्ययः। अप्रत्ययादिति पुत्रकाम्यधातोरकारप्रत्ययः, ततः टाप् तया। तौ दम्पती जायापती। राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात् साधुः। प्रयतौ पूतौ विधातारं ब्रह्माणम् अभ्यर्च्य। "स खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यते" इति मान्त्रिकाः। गुरोः कुलगुरोः वसिष्ठस्य आश्रमं जग्मतुः पुत्रप्राप्त्युपायापेक्षया इति शेषः ॥ ३५ ॥

स्निग्धेति। स्निग्धः मधुरः गम्भीरः निर्घोषः यस्य तम् एकं स्यन्दनं रथं प्राहृषि भवः प्राहृषेण्यः। प्राहृष एण्य इति एण्यप्रत्ययः। तं प्राहृषेण्यं पयोवाहं मेघं विद्युदैरावती इव आस्थितौ आरूढौ जग्मतुः इति पूर्वेण सम्बन्धः। इराः आपः। "इरा भूवाक्सुरासु स्यात्" इत्यमरः। इरायान् समुद्रः तत्र भवः ऐरावतः अभ्रमातङ्गः। "ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे रावणाभ्रमुवल्लभाः" इत्यमरः। "अभ्रमातङ्गत्वाद्धाभ्रस्थत्वादभ्ररूपत्वात्" इति क्षीरस्वामी। अत एव मेघारोहणं विद्युत्साहचर्यञ्च घटते। किञ्च

(१) यद्वा दमस्य शमस्य पत्नी अधिकारिणौ। कदाचित् यदि एकवचनमशोऽपि दृश्यते।

2. The elephant of Indra was produced from the ocean during its churning and is described as having his abode in the clouds and making love with Lightning.

मा भूदाश्रमपीड़ेति परिमेयपुरःसरौ।
अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ ३७ ॥
सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्य्यासगन्धिभिः।
पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥ (१)
मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः।

विद्युत ऐरावतसाहचर्य्यादेव ऐरावती संज्ञा ऐरावतस्य स्त्री ऐरावतीति चीरस्वामी। तस्मात् सुष्ठूक्तं विद्युदैरावताविवेति। एकरथारोहणोक्त्या कार्य्यसिद्धियोजं दम्पत्योरत्यन्तसौमनस्यं सूचयति ॥ ३६ ॥

मा भूदिति। पुनः किम्भूतौ दम्पती ? आश्रमपीड़ा मा भूत् मा अस्विति हेतोः। माङि लुङित्यायोर्थे लुङ्, न माङ् योग इत्यड़ागमनिषेधः। परिमेयपुरःसरौ परिमितपरिचरौ अनुभावविशेषात्तु तेजोविशेषात् सेनापरिवृतौ इव स्थितौ ॥३७॥

सेव्यमानाविति। पुनः कथम्भूतौ ? सुखः शीतत्वात् प्रियः स्पर्शः येषां तैः शालनिर्य्यासगन्धिभिः सर्जतरुनिस्यन्दनगन्धवद्भिः। "शालः सर्जतरुः स्मृतः" इति शाश्वतः। उत्किरन्ति विक्षिपन्ति इति उत्किराः इगुपधेत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः। पुष्परेणूनाम् उत्किराः तैः आधूताः मान्द्यात् ईषत् कम्पिताः वनराजयः यैः तैः वातैः सेव्यमानौ ॥ ३८ ॥

मन इति। रथनेमिस्वनोन्मुखैः मेघध्वनिग्रहया उन्नमित-

(१) श्रेयसौन्यमादाय्यं वायौ गुणपदं कवयो वर्णयन्तीति प्रसिद्धिः।

षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ३९॥
परस्परार्पितसादृश्यम् अदूरोज्झितवर्त्मसु ।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्धदृष्टिषु ॥ ४० ॥

मुखैः इत्यर्थः, शिखण्डिभिः मयूरैः द्विधा भिन्नाः (१) शुद्धविकृतभेदेन आविष्कृतावस्थायां श्रुताश्रुतभेदेन वा षड्जः द्विविधः तस्मादृश्यात् केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते, अतएवाह षड्जसंवादिनीरिति, षड्भ्यः स्थानेभ्यः जातः षड्जः । तदुक्तम्, "नासा कण्ठमुरस्तालुजिह्वादन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ।" स च तन्त्रीकण्ठजन्या स्वरविशेषः । "निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोरसिस्थिताः स्वराः" इत्यमरः । षड्जेन संवादिनीः सदृशीः । तदुक्तं मातङ्गेन, "षड्जेन मयूरो वदति" इति । मनोऽभिरामाः मनसः प्रियाः के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्ति इति केकाः मयूरवाण्यः । "केका वाणी मयूरस्य" इत्यमरः । ताः केकाः शृण्वन्ती इति श्लोकार्थः ॥ ३९ ॥

परस्परेति । विषयात् अदूरं समीपं यथा भवन्ति तथा उज्झितं वर्त्म यैः तेषु स्यन्दनावद्धदृष्टिषु स्यन्दने रथे आबद्धा आसक्तिता दृष्टिः नेत्रं यैः तेषु । "दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि" इति धनायुधः । कौतुकवशाद्व्यासक्तदृष्टिषु इत्यर्थः । मृग्यश्च मृगाश्च । पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु । "स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्" इत्यमरः । पर-

(१) शुद्धविकृतभेदेन इति दिनकरः ।

श्रेणीबन्धादितन्वद्भिः अस्तम्भां तोरणस्रजम्।
सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥
पवनस्यानुकूलत्वात् प्रार्थनासिद्धिशंसिनः।
रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैः अस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

सरारुणां सादृश्यं पश्यन्तौ। द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यात् मृगीषु सुदक्षिणादृष्टिसादृश्यं दिलीपः, दिलीपादृष्टिसादृश्यं मृगीषु सुदक्षिणा, इत्येवं विवेक्तव्यम् ॥ ४० ॥

श्रेणीति। श्रेणीबन्धात् पंक्तिबन्धनात् हेतोः अस्तम्भाम् आधारस्तम्भरहितां तोरणं बहिर्द्वारम्। "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमरः। तत्र या स्रक् विरच्यते तां तोरणस्रजं वितन्वद्भिः कुर्वद्भिः इव इत्यर्थः। उत्प्रेक्षाव्यञ्जकेवशब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्योत्प्रेक्षेयम्(१)। कलनिर्ह्रादैः अव्यक्तमधुरध्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः करणैः क्वचित् उन्नमिताननौ। "सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्करात्मजः" इति यादवः ॥ ४१ ॥

पवनस्येति। प्रार्थनासिद्धिशंसिनः अनुकूलत्वात् एव मनोरथसिद्धिसूचकस्य पवनस्य अनुकूलत्वात् गन्तव्यदिगभिमुखत्वात्, तुरगोत्कीर्णैः रजोभिः अस्पृष्टाः अलकाः देव्याः, वेष्टनम् उष्णीषं यस्य राज्ञः, ययोः तौ तथोक्तौ। "शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः" इति वक्ष्यति ॥ ४२ ॥

---

(१) तदुक्तं साहित्यदर्पणे। "भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना। वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता। वाच्येवादिमयोर्मे स्यादम्भोगे परा पुनः" इति।

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।
आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥४३॥
ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।
अमोघाः प्रतिगृह्णन्तौ अर्घ्यानुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥
हैयङ्गवीनमादाय घोषवद्भानुपस्थितान् ।

सरसीष्विति । सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलम् ऊर्म्मिसङ्घट्टनेन शीतलं स्वनिःश्वासम् अनुकर्त्तुं शीलमस्येति स्वनिःश्वासानुकारिणम्, एतेन तयोरुत्कृष्टस्त्रीपुंसजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानाम् आमोदम् (गन्धम्) उपजिघ्रन्तौ घ्राणेन गृह्णन्तौ ॥४३॥

ग्रामेष्विति । आत्मविसृष्टेषु स्वदत्तेषु यूपः नाम संस्कृतपशुबन्धनाय दारुविशेषः, यूपाः एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेषु अमोघाः सफलाः यज्वनां विधिनेष्टवताम् । "यज्वा तु विधिनेष्टवान्" इत्यमरः । सुयजोर्ङ्वनिविति ङ्वनिप्प्रत्ययः । आशिषः आशीर्वादान् अर्घः पूजाविधिः तदर्थं द्रव्यम् अर्घ्यम् । पादार्घाभ्याञ्चेति यत्प्रत्ययः । "षट् तु विष्वर्घमर्घार्हं पाद्यं पादाय वारिणि" इत्यमरः । अर्घ्यमनु अनुपदम् अन्वक् अर्घ्यस्वीकारानन्तरम् इत्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ । पदस्य पश्चात् अनुपदम् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । "अन्वगन्वचमनुगेऽनुपदं क्लीवमव्ययम्" इत्यमरः ॥ ४४ ॥

हैयङ्गवीनमिति । ह्यस्तन-गोदोहोद्भवं घृतं हैयङ्गवीनम् । ह्यः पूर्व्वेद्युर्भवम् । "तत्तु, हैयङ्गवीनं यत् स्त्रीगोदोहोद्भवं

नामधेयानि पृच्छन्तौ वनानां मार्गशालिनाम्॥४५॥
काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतोः शुद्धवेषयोः।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव॥ ४६॥
तत्तद्भूमिपतिः पत्ये दर्शयन् प्रियदर्शनः।
अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः॥४७॥

घृतम्" इत्यमरः। हैयङ्गवीनं संज्ञायामिति निपातः। तत् सद्योघृतम् आदाय उपस्थितान् घोषवृद्धान्। "घोष आभीरपल्ली स्यात्" इत्यमरः। वन्यानां मार्गशालिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ। दुह्याचित्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम्। कुंचकम्॥४५॥

कापीति। व्रजतोः गच्छतोः शुद्धवेषयोः उज्ज्वलनेपथ्ययोः तयोः सदक्षिणादिलीपयोः हिमनिर्मुक्तयोः चित्राचन्द्रमसोः इव योगे सति का अपि अनिर्वाच्या अभिख्या शोभा आसीत्। "अभिख्या नामशोभयोः" इत्यमरः। आतश्चोपसर्गे इत्यङ्प्रत्ययः। चित्रा(१) नक्षत्रविशेषः गिगिरापगमे चैत्रां चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः॥ ४६॥

तत्तदिति। प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्य असौ प्रियदर्शनः दर्शनीयः इत्यर्थः। भूमिपतिः पत्ये तत् तत् अद्भुतं वस्तु दर्शयन् लङ्घितम् अतिवाहितम् अपि अध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान्। बुधः सौम्यः (२) उपमा उपमानं यस्य इति विग्रहः।

1· The name of a lunar mansion spica virginis.

(१) शोभमानं चन्द्रस्य योगम् युक्तः इति शोभः बुधश्च इत्यर्थः।

स दुष्प्रापयशाः प्रापत् आश्रमं श्रान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८ ॥
वनान्तरादुपाहृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।
पूर्य्यमाणमदृश्याग्नि प्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

इदंविशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्यमुपयोगितयैवास्य स्फाटत्वसूचनार्थम् ॥ ४७ ॥

स इति । दुष्प्रापयशाः दुष्प्रापम् अन्यदुर्लभं यशः यस्य सः तथोक्तः, श्रान्तवाहनः दूरोपगमनात् क्लान्तयुग्यः, महिष्याः सखा महिषीसखः । राजाहःसखिभ्यष्टच् इति टच्प्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । सः राजा सायं सायंकाले संयमिनः नियमवतः तस्य महर्षेः वसिष्ठस्य आश्रमं प्रापत् प्राप । पुषादित्वात् अङ् ॥ ४८ ॥

तमाश्रमं विशिनष्टि वनान्तरादिति । वनान्तरात् अन्यस्मात् वनात् उपाहृत्तैः प्रत्याहृत्तैः समिधश्च कुशांश्च फलानि च आहर्त्तुं शीलं येषाम् इति समित्कुशफलाहराः तैः आङि ताच्छील्ये इति हरतेराङ्पूर्वात् अच्प्रत्ययः । अदृश्यैः दर्शनायोग्यैः अग्निभिः वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गताः तैः तपस्विभिः पूर्य्यमाणम् । प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यान्तीति श्रुतेः । यथाह, "कामं पितरं प्रोषितं पुत्राः प्रत्याधावन्ति एवमेतमग्नयः प्रत्याधावन्ति समग्रकलान् दारूनिवाहरन्"(१) इति ॥ ४९ ॥

---

[1] The ascetics like fathers feed the fires with wood gathered

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः।
अपत्यैरिव (१) नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥
सेकान्ते मुनिकन्याभिः तत्क्षणोज्झितवल्कलम्।
विश्वासाय विहङ्गानाम् आलवालाम्बुपायिनाम् ॥५१॥
आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः।

आकीर्णमिति। नीवाराणां भागः एव भागधेयः अंशः, रूपनामभागेभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्य इति सूत्रात् स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः। तस्य उचितैः अत एव उटजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिः द्वाररोधकैः मृगैः ऋषिपत्नीनाम् अपत्यैः इव आकीर्णं व्याप्तम् ॥ ५० ॥

सेकान्ते इति। सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः सेक्त्रीभिः आलवालेषु जलाधारप्रदेशेषु यत् अम्बु तत्पायिनाम्। "स्यादालवालमावालमावापः" इत्यमरः। विहङ्गानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भाय। "समौ विश्वासविस्रम्भौ" इत्यमरः। तत्क्षणे सेकक्षणे उज्झिताः वृक्षकाः क्षुद्रवृक्षाः यस्मिन् तम्। क्षुद्रार्थे कप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

आतपेति। आतपस्य अत्यये अपगमे सति संक्षिप्ताः राशीकृताः नीवाराः वृणधान्यानि यासु तासु। "नीवारास्तृणधा-

in the forest and are welcomed by them as children welcome their fathers when they return home from sojourn furnished with good provisions.

(१) कुत्सं न पतति अपत्यं (अ+पत+य) यद्वा अपशब्दात् अपत्यत्वेन सिद्धं। अपभवति कुत्सादुद्भवतीति अपत्यमिति अमात्यादिपदवत् सिद्धमिति भरतः।

मृगैर्वर्त्तितरोमन्थम् उटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥
अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः अतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।
पुनानं पवनोद्भूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥
अथ यन्तारमादिश्य धुर्य्यान् विश्रामयेति सः ।
तामवारोहयत् पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४ ॥

व्यानि" इत्यमरः । उटजानां पर्णशालानाम् अङ्गनभूमिषु चत्वर-भागेषु चत्वरस्थानेषु वा "पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्" इति, "अङ्गनं चत्वराजिरे" इति च अमरः । निषादिभिः उपविष्टैः मृगैः वर्त्तितः निष्पादितः रोमन्थः चर्वितचर्वणं यस्मिन् आश्रमे तम् ॥ ५२ ॥

अभ्युत्थितेति । अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः होमयोग्याः इत्यर्थः । "समिद्धेऽग्नावाहुतीर्जुहोति" इति वचनात् । तेषाम् अग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पवनोद्भूतैः आहुतिगन्धः येषाम् अस्तीति आहुतिगन्धिनः तैः धूमैः आश्रमोन्मुखान् अतिथीन् पुनानं पवित्रीकुर्वाणम् ॥ कर्मक ॥ ५३ ॥

अथेति । अथ आश्रमप्राप्त्यनन्तरं सः राजा यन्तारं सारथिं धुरं वहन्ति धुर्याः युग्याः । धुरोयड्ढकाविति यत्प्रत्ययः । "धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरन्धराः" इत्यमरः । धुर्यान् रथाश्वान् विश्रामय विनीतश्रमान् कुरु इति आदिश्य आज्ञाप्य तां पत्नीं रथात् अवारोहयत् अवतारितवान् स्वयञ्च अवत-तार । विश्रमयेति क्वचित्पाठे जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च इति मित् णिच् ।

तस्मै सभ्याः सभार्य्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः।
अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥
विधेः सायन्तनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम्।
अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥

इति ह्रस्वः। दीर्घपाठे मितां ह्रस्व इति सूत्रे वा चित्तविरागे इत्यतोवेत्यनुवर्त्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ह्रस्वाभाव इति हृत्तिकारः ॥ ५४ ॥

तस्मै इति। सभायां साधवः सभ्याः। सभायां यत् इति यप्रत्ययः। गुप्ततमेन्द्रियाः अत्यन्तनियमितेन्द्रियाः मुनयः सभार्य्याय गोप्त्रे रक्षकाय नयः शास्त्रम् एव चक्षुः तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे अत एव अर्हते प्रशस्ताय पूज्याय इत्यर्थः। अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययः। तस्मै राज्ञे अर्हणां पूजां चक्रुः। "पूजानमस्यापचितिः सपर्य्यार्चार्हणाः समाः" इत्यमरः ॥ ५५ ॥

विधेरिति। स राजा सायन्तनस्य सायम्भवस्य। सायञ्चिरम्-इत्यादिना ट्युल्प्रत्ययः। विधेः जपहोमाद्यनुष्ठानस्य अन्ते अवसाने अरुन्धत्या अन्वासितं पश्चात् उपवेशनेन उपसेवितम्। कर्म्मणि क्तः, उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्। अन्वास्ये नामित्यादिवदुपपद्यते। तपोनिधिं वसिष्ठं स्वाहया स्वाहादेव्या। "अथा स्त्रायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया" इत्यमरः। अन्वासितं हविर्भुजन् इव ददर्श। "समित्पुष्पकुशान्यम्बुमृदन्नाप्तपाणिकः। जपं होमञ्च कुर्व्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेत्॥" इति अनुष्ठा-

तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥
तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ञो राजाश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

नस्य मध्ये अभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासितस्यापि पतिव्रताधर्मत्वे नोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन, विधेरन्ते इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ॥ ५६ ॥

तयोरिति । मागधी मगधराजपुत्री राज्ञो सुदक्षिणा राजा च तयोः अरुन्धतीवसिष्ठयोः पादान् जगृहतुः । "पादः पदाङ्घ्रिरणोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नी गुरुस्त्री कर्त्तारौ सा च स च तौ सुदक्षिणादिलीपौ कर्म्मभूतौ प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः आशीर्व्वादादिभिः सम्भावयाञ्चक्रतुः इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तमिति । मुनिः अतिथ्यर्थम् आतिथ्यम् । अतिथेर्ञ्य इति ष्यञ्प्रत्ययः । आतिथ्यस्य क्रिया तया शान्तः रथक्षोभेण यः परिश्रमः सः यस्य सः तं तयोक्तं राज्यम् एव आश्रमः तत्र मुनिं मुनितुल्यम् इत्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ । पृच्छनेषु द्विकर्म्मकत्वमित्युक्तम् । यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्राजकर्म्मवचनः(१)तथाप्यत्र समाङ्गवचनः "उपपदं मतिङ्गिर्यं मतस्वङ्गेषु" इति उत्तरविरोधात् । तथाह मनुः,

(१). "पत्न्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्" इति सूत्रेण राजशब्दात् राज्ञो कर्म इत्यर्थे यक् । तथाप्यत्र समाप्त्यादर्थीत्यं, समाङ्गत्वः कथ्यते इति ।

अथाथर्वनिधेस्तस्य(१) विजितारिपुरः पुरः।
अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम् आददे वदतां वरः ॥ ५९ ॥
उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे।

"स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ तथा सुहृत्। सप्तैतानि समस्तानि लोकेऽस्मिन् राज्यमुच्यते" इति। तत्र, "ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्। वैश्यं चेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥" इति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वात् ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसन्धेयम् अत एवोक्तं राज्यायमुनिमिति ॥ ५८ ॥

अथेति। अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरः विजितशत्रुनगरः वदतां वक्तॄणां वरः श्रेष्ठः। यतश्च निर्द्धारणमिति षष्ठी। अर्थपतिः राजा अथर्वणः अथर्ववेदस्य निधेः तस्य मुनेः पुरः अग्रे अर्थ्याम् अर्थात् अनपेताम्। "धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेत" इति यत्प्रत्ययः। वाचम् आददे वक्तुम् उपक्रान्तवान् इत्यर्थः। अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितत्वाभिज्ञत्वात् प्रकृतकार्य्यनिर्व्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते। यथाह कामन्दकः, "त्रय्याञ्च दण्डनीत्याञ्च कुशलः स्यात् पुरोहितः। अथर्वविहितं कुर्य्यात् नित्यं शान्तिकपौष्टिकम्"। इति ॥ ५९ ॥

उपपन्नमिति। हे गुरो सप्तसु अङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु।

(१) अथर्वनिधेः अथर्ववेदाभिज्ञस्य; अथर्वनिधिपदेन दुरितोपशमननिमित्तशान्तिकपौष्टिकप्रयोगत्वं योज्यते इति दिनकरः। तथाच मितावरायां।

पुरोहितञ्च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम्।
दण्डनीत्याञ्च कुशलं अथर्वाभिहितेषु च॥

दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥
तव मन्त्रकृतो मन्त्रैः दूरात् प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्याभिदः शराः ॥ ६१ ॥

"स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानि", इत्यमरः। शिवं कुशलम् उपपन्नं ननु युक्तम् एव। ननु अवधारणे। "प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु" इत्यमरः। कथम् ? इत्यत्राह, यस्य मे दैवीनां दैवेभ्यः आगतानां दुर्भिक्षादीनां, मानुषीणां मनुष्येभ्यः आगतानां चौरभयादीनाम्। उभयत्रापि तत आगत इत्यण्, टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्। आपदां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्त्ता वारयिता असि। अत्राह कामन्दकः, "इताग्नौ जलं व्याधिः दुर्भिक्षं मरणं तथा। इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः। आयुक्तकेभ्य(१)चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात्। पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम्" ॥६०॥

तत्र मानुषापद्व्यतीकारमाह, तवेति। दूरात् परोक्षे एव प्रशमितारिभिः, मन्त्रान् कृतवान् मन्त्रकृत् "सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञ" इति क्विप्। तस्य मन्त्रकृतः मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तुः वा तव मन्त्रैः कर्त्तृभिः दृष्टं प्रत्यक्षं यत् लक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्ति इति दृष्टलक्ष्याभिदः मे शराः प्रत्यादिश्यन्ते इव, वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्ते इव इत्युत्प्रेक्षा। "प्रत्यादेशो निराकृतिः" इत्यमरः। त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥ ६१ ॥

(१) 'आयुक्तकेभ्यः मन्त्रिभ्यः, कर्माधिकेभ्यः'।

हविरावर्ज्जितं होतः त्वया विधिवदग्निषु।
वृष्टिर्भवति शस्यानाम् अवग्रहविशोषिणाम्॥ ६२॥
पुरुषायुषजीविनः निरातङ्का(१) निरीतयः।
यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्तद्ब्रह्मवर्चसम्॥ ६३॥

सम्प्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह, हविरिति। हे होतः! त्वया विधिवत् अग्निषु आवर्ज्जितं प्रक्षिप्तं हविः आज्यादिकं कर्त्तृ अवग्रहः वर्षप्रतिबन्धः। अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे इति अच् प्रत्ययः। "वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ" इत्यमरः। तेन विशोषिणां विशुष्यतां शस्यानां वृष्टिः भवति वृष्टिरूपेण शस्यान्युपजीवयतीति भावः। अत्र मनुः, "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक् आदित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः।" इति॥ ६२॥

पुरुषेति। आयुः जीवितकालः पुरुषस्य आयुः पुरुषायुषं वर्षशतम् इत्यर्थः। "शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुतेः। अचतुरादिसूत्रेण अच्प्रत्ययान्तो निपातः। मदीयाः प्रजाः पुरुषायुषं जीवन्ति इति पुरुषायुषजीविनः निरातङ्काः निर्भयाः। "आतङ्को भयमायङ्का" इति हलायुधः। निरीतयः अतिवृष्ट्यादिरहिताः इति यत्, तस्य सर्व्वस्य तद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रताध्ययनसम्पत्तिः एव हेतुः। "व्रताध्ययनसम्पत्तिः इत्येतत् ब्रह्मवर्चसम्" इति हलायुधः। ब्रह्मणः वर्चः ब्रह्मवर्चसम्। "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इति अच्प्रत्ययः। "अतिवृष्टिरनावृष्टिः

(१) पादपूरणात् तपतेः शतरीवर्णादिनी यत्।

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥६४॥
किन्तु वध्वां तवैतस्याम् अदृष्टसदृशप्रजम् ।
न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥
नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

मूषिकाः शलभाः शुकाः(१) । अत्यासन्नाय राजानः पड़ेता ईतयः स्मृताः" । इति कामन्दकः ॥ ६३ ॥

त्वयेति । ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुंवेण गुरुणा त्वया एवम् उक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्य अनुध्यायमानस्य अत एव निरापदः व्यसनहीनस्य मे सम्पदः सानुबन्धाः अनुस्यूताः अविच्छिन्नाः इति यावत् कथं न स्युः ? स्युरेव इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सम्पदि आगमनप्रयोजनमाह, किन्त्विति । किन्तु तव एतस्यां वध्वां स्नुषायाम् । "वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च" इत्यमरः । अदृष्टा सदृशी अनुरूपा प्रजा येन तं मां सद्वीपा अपि रत्नानि(२) सूयते इति रत्नसूः अपि । सस्सूङ्भ्यां क्विप् । मेदिनी न अवति न प्रीणाति । अवधातुः रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषु 'उपदेशात् अत्र प्रीणने । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वं रत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्राघ्यमिति सूचितम् ॥ ६५ ॥

तदेव प्रतिपादयति, नूनमिति । मत्तः परं मदनन्तरम् ।

(१) पक्षा इति वा पाठः ।

(२) रत्नानि जातिशब्दरूपाणि रत्नम् । तदुक्तं जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते इति ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥
मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्ज्जितं मया ।
पयः पूर्वैः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७ ॥
सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः(१) ॥६८॥

पञ्चम्यास्तसिल्। पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदम् उत्प्रेक्षमाणाः वंशोद्भवाः वंश्याः पितरः, स्वधा इत्यव्ययं पिण्डभोज्ये वर्त्तते, तस्य संग्रहे तत्पराः आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पिण्डकर्म्मणि। "पिण्डदानं निवापः स्यात् श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः" इत्यमरः। प्रकामभुजः पर्य्याप्तभोजिनः न भवन्ति नूनं सत्यम्। "कामं प्रकामं पर्य्याप्तम्" इत्यमरः। निर्धना ह्यापद्गतं कियदपि संगृह्णन्तीति भावः ॥ ६६ ॥

मत्परमिति। मत्परं मदनन्तम्। अन्यारादित्यादिना पञ्चमी। दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मया श्रावर्ज्जितं दत्तं पयः पूर्वैः पितृभिः स्वनिःश्वासैः दुःखजैः कवोष्णम् ईषदुष्णं यथा तथा उपभुज्यते नूनमिति तर्के। कवोष्णमिति कुत्सिदस्य कवादेशः। "कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति" इत्यमरः ॥ ६७ ॥

सोऽहमिति। इज्या यागः। व्रजयजोर्भावे क्यपिति क्यप्प्रत्ययः। तया विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपेन सन्तत्यभावेन निमीलितः क्षतनिमीलनः सः अहं लोक्यते इति लोकः

(१) "मेरुः मदचिषीकुर्वन् सूर्यं ये यत्र पश्यन्ति, सात्र तेषां प्राची, तेषां च सामभाग एव मेरुः। अतः सर्व्वेषां सर्व्वदा मेरुरन्तर एव। दक्षिण'भागे च द्वीपा-

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।
सन्ततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्म्मणे ॥ ६८ ॥

न लोक्यते इति अलोकः लोकश्च अलोकश्च अत्र स्तः इति, लोकश्चासौ अलोकश्चेति वा लोकालोकः चक्रवालः अचलः इव । लोकालोकश्चक्रवालः इत्यमरः । प्रकाशते इति प्रकाशश्च देवर्षिविमोचनात्, न प्रकाशते इति अप्रकाशश्च पितृणाविमोचनात् । यचाद्यच् । अस्तीति शेषः । लोकालोकोऽपि अन्तःसूर्य्यसम्पर्कात् बहिस्तमोव्याप्तया च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्तव्यम् ॥ ६८ ॥

ननु तपोदानादिसम्पन्नस्य किमपत्यैरित्यत्राह, लोकान्तरेति । समुद्भवति अस्मादिति समुद्भवः कारणं तपोदाने समुद्भवः यस्य तत् तपोदानसमुद्भवं यत् पुण्यं तत् लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरं, शुद्धवंशे भवा शुद्धवंश्या सन्ततिः हि परत्र परलोके इह च लोके शर्म्मणे सुखाय "शर्म्म शातसुखानि च" इत्यमरः । भवतीति शेषः ॥ ६८ ॥

लोकालोकः । तस्मादुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिः दक्षिणस्यां च सदा दिनम्" इति । See Wilson's Vishnupurana Vol. III. page 243. But Wilson remarks.—

"Beyond the sea of fresh water is the mountain-belt called Lokaloka the circular boundary between the world and void space. It is so termed, because the world is separated by it, from that which is not world; for which it was placed by Iswara, on the limit of the three worlds; and its height and breadth are such that the rays of the heavenly luminaries from the sun to the polar star, which spread over the regions within the mountain, cannot penetrate beyond it. See Wilson's Vishnupurana Vol II p. 205.

तया हीनं विधातर्मां(१) कथं पश्यन् न दूयसे।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद् वन्ध्यमाम्रमवृक्षकम् ॥७०॥
असह्यपीड़ं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे।
अरुन्तुदमिवालानम् अनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

तयेति। हे विधातः स्रष्टः तया सन्ततया हीनम् अनपत्यम् मां स्नेहात् प्रेम्ना स्वयम् एव सिक्तं जलसेकेन वर्द्धितं वन्ध्यम् अफलम्। "वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च" इत्यमरः। आम्रमस्य वृक्षकं वृक्षपोतम् (२) इव पश्यन् कथं न दूयसे न परितप्यसे। विधातरित्यनेन संमर्थोऽप्युपेक्षसे इति गम्यते ॥७०॥

असह्येति। हे भगवन् मे मम अन्त्यम् ऋणं पैठकम् ऋणम् अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य। "निर्वाणं निर्हृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने" इति यादवः। दन्तिनः गजस्य अरुः मर्म्म तुदतीति अरुन्तुदं मर्म्मस्पृक्। "व्रणोऽस्त्रियामीषंसरुः" इति "अरुन्तुदस्तु मर्म्मस्पृक्" इति च अमरः। विध्वरुषोस्तुद इति खश्प्रत्ययः, अरुर्द्विषदित्यादिना सुमागमः। आलानं बन्धनस्तम्भम् इव। "आलानं बन्धनस्तम्भे" इत्यमरः। असह्या सोढुम् अशक्या पीड़ा दुःखं यस्मिन् तत् अवेहि दुःसहदुःखजनकं विद्धि इत्यर्थः। निर्वाणोत्थानमयनानि त्रीणि गजकर्म्माणि इति पालकाव्ये। "ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्म्मणा। सन्ततया पितॄलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत्" ॥७१॥

(१) अकारः प्लवत्वात् प्रक्षेपित्वाच्च "विधातः" इत्युक्तम्।

(२) वृक्षोपमामिति क्वचित् पाठः।

तस्मान्मुच्ये यथा तात (१) संविधातुं तथार्हसि ।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥७२॥
इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।
क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः ॥ ७३ ॥
सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततेः स्तम्भकारणम् ।
भाविनात्मा भुवो भर्तुः अथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

तस्मादिति । हे तात तस्मात् पैङ्गलकात् ऋणात् यथा मुच्ये मुक्तो भवामि । कर्तृकर्मणि लट् । तथा संविधातुं कर्तुम् अर्हसि, हि यस्मात् कारणात् इक्ष्वाकूणां इक्ष्वाकुवंश्यानाम् । तद्राजत्वात् बहुष्वणो लुक् । दुरापे दुष्प्राप्ये अर्थे सिद्धयः त्वदधीनाः त्वदायत्ताः इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी,(२) न लोकेत्यादिना कर्मयोगे षष्ठीनिषेधात् ॥ ७२ ॥

इतीति । इति राज्ञा विज्ञापितः ऋषिः ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य सः ध्यानस्तिमितलोचनः निश्चलाक्षः सन् क्षणमात्रं सुप्तमीनः ह्रदः इव तस्थौ ॥ ७३ ॥

सोऽपश्यदिति । सः मुनिः प्रणिधानेन चित्तैकाग्र्येण भाविनात्मा शुद्धान्तःकरणः भुवो भर्तुः नृपस्य सन्ततेः स्तम्भकारणं सन्तानप्रतिबन्धकारणम् अपश्यत्, (३) अथ अनन्तरम् एनं नृपं

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः।
आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥७५॥
धर्मलोपभयाद्राज्ञीम् ऋतुस्नातामिमां स्मरन्।
प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥७६॥

प्रत्यबोधयत् स्वदृष्टं ज्ञापितवान् इत्यर्थः। एनमिति गतिबुद्धी-त्यादिना ज्ञप्तिकर्तुः कर्म त्वम् ॥ ७४ ॥

पुरेति। पुरा पूर्वं शक्रम् इन्द्रम् उपस्थाय संसेव्य उर्वीं प्रति भुवम् उद्दिश्य यास्यतः गमिष्यतः तव पथि कल्पतरुच्छायाम् आश्रिता सुरभिः कामधेनुः आसीत् तव स्थिता इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

ततः किमित्याह, धर्मलोपेति। ऋतुः पुष्पं रजः इति यावत्। "ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च" इत्यमरः। ऋतुना निमित्तेन स्नाताम् इमां (पुरोवर्त्तिनीम्) राज्ञीं सुदक्षिणां धर्मस्य ऋत्वभिगमनलक्षणस्य लोपात् भ्रंशात् यत् भयं तस्मात् स्मरन् ध्यायन्। "मृदङ्गं दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम्। प्रदक्षिणानि कुर्वीत विद्यातांश्च वनस्पतीन्" इति शास्त्रात् प्रदक्षिणक्रियार्हायां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादि-सत्कारं न आचरः न आचरितवान् असि। व्यासङ्गा हि विस्मरन्तीति भावः। ऋतुस्नानाभिगमने मनुः "ऋतुकालाभि-गामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा" इति। अकरणे दोषमाह

"भावितात्मा" इति विशेषणेन, सुतेन सिद्धस्य भावितात्मकरणत्वं प्रति कारणविशेषस्या शास्त्रप्रकत्वात्, दृष्टे तु तस्मात्तत्कारणत्वदर्शनं प्रति प्रतिबन्धदर्शनस्य कारणस्यात्-प्रसक्तत्वादिति द्रष्टव्यम्। भावितात्मा आत्मचिन्तनरत इति यावत्।

अवजानासि मां यस्मात् अतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥७७॥
स शापो न त्वया राजन् न च सारथिना श्रुतः ।
नदत्याकाशगङ्गायाः(१)स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥७८॥

पराशरः, "ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।
बालगोघ्नापराधेन विध्यते नात्र संशयः ॥" इति ॥ ७६॥

अवजानासीति । यस्मात् कारणात् माम् अवजानासि तिरस्करोषि अतः कारणात् मत्प्रसूतिं मम सन्ततिम् अनाराध्य असेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा सुरभिः त्वां शशाप । शप आक्रोशे ॥ ७७ ॥

कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह, स शाप इति । हे राजन् स शापः त्वया न श्रुतः, सारथिना च न श्रुतः । श्रु श्रवणे । हेतुमाह, क्रीड़ार्थम् आगताः उद्दामानः दानैः उद्धताः दिग्गजाः यस्मिन् तथोक्ते आकाशगङ्गायाः मन्दाकिन्याः स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥ ७८ ॥

---

(1) From the third region of the atmosphere which is the seat of Visnu, the river Ganges takes its rise from his foot, Dhruva receives and sustains her on his head; and thence the seven Rishis practise the exercises of austerity in her waters. The orb of the moon is encompassed by her waters, which issuing from it, alights on the summit of Meru and thence flows to the four quarters of the earth for its purification. The situation of the source of the Ganges of heaven identifies it with the milky-way. See Wilson's V. Purana vol. II. p. 272.

ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः।
प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥
हविषे दीर्घसत्रस्य(१) सा चेदानीं प्रचेतसः।
भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह, ईप्सितमिति। तदवज्ञानात् तस्याः धेनोः अवज्ञानात् अपमानात् आत्मनः स्वस्य आप्तुम् इष्टम् ईप्सितं मनोरथम्। आप्नोतेः सनन्तात् क्तः, ईकारश्च। सार्गलं सप्रतिबन्धं विद्धि जानीहि। तथाहि, पूज्यपूजायाः व्यतिक्रमः अतिक्रमणं श्रेयः प्रतिबध्नाति ॥ ७९ ॥

तर्हि गत्वा तामाराधयामि, सा वा कथञ्चिदागमिष्यतीत्याशा न कर्त्तव्येत्याह, हविष इति। सा च सुरभिः इदानीं दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो यागविशेषः यस्य तस्य प्रचेतसः(वरुणस्य) हविषे दध्याज्यादिहविरर्थं भुजङ्गपिहितद्वारं भुजङ्गावरुद्धद्वारं ततः दुष्प्रवेशं पातालम् अधितिष्ठति पाताले तिष्ठति इत्यर्थः। अधिशीङ्स्थासां कर्म्मेति कर्म्मत्वम् ॥ ८० ॥

(1) A Satra means a sacrifice which may be accomplished in one day, or in a thousand years. But from this general opinion, Katyayana dissents and argues that, human life according to the vedic doctrine "शतायुर्वैपुरुषः" consists on an average of a hundred years and that, it is impossible to prolong a sacrifice for a thousand years. Hence he concludes that, a year in this instance means a day, so that a sacrifice can, at most, extend over a period of a thousand days, but no farther.

"बहवो दीयते यत्र हव्यन्ति प्राप्तिनीषवः।
अनेनो बहवो यत्र तत् सत्रमभिधीयते" इति।

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥८१॥
इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुरावव्रते वनात् ॥८२॥
ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।
बिभ्रती श्वेतरोमाङ्कं सन्ध्येव शशिनं नवम् ॥८३॥

तर्हि का गतिरित्यत आह, सुतामिति । तस्याः सुरभेः इयं तदीया, तां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः, सह पत्न्या वर्त्तते इति सपत्नीकः सन् । नयृतश्चेति कप् प्रत्ययः, आराधय, हि यस्मात् कारणात् सा प्रीता तुष्टा सती कामान् दोग्धीति कामदुघा भवति । दुहः कप् घश्चेति कप् प्रत्ययः, घादेश्च ॥ ८१ ॥

इतीति । इति वादिनः वदतः एव होतुः हवनशीलस्य, वषट्टिति वषट्प्रत्ययः, अस्य मुनेः आहुतीनां साधनं कारणं नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी नाम अनिन्द्या अगर्ह्या, प्रशस्ता धेनुः वनात् आववृते प्रत्यागता । "अव्याप्तेपि भविष्यत्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्" इति भावः (१) ॥८२॥

सम्प्रति धेनुं विशिनष्टि, ललाटेति । पल्लववत् स्निग्धा (२) चासौ पाटला च । सन्ध्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । ललाटे उदयः यस्य सः ललाटोदयः तम्, आभुग्नम् ईषद्वक्रम् । "आविद्धं

1. See Canto 10, stanza 9. of this poem.

(१) हेतोरभावस्य विशेषणत्वविवक्षायां समानाधिकरणसमासः ।

भुवं कोष्णेन कुण्डोघ्नी मेध्येनावभृथादपि(१)।
प्रस्रवेनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्त्तिना ॥ ८४ ॥
रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गावमन्तिकात्।
तीर्थाभिषेकजां शुद्धिम् आदधाना महीक्षितः ॥८५॥

कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि" इत्यमरः। उदितवेति निष्ठातस्य नत्वम्। श्वेतरोमाणि एव अङ्गः तं बिभ्रती नवं शकिनं बिभ्रती सन्ध्या इव स्थिता ॥ ८३ ॥

भुवमिति। कोष्णेन किञ्चित् उष्णेन। कवश्चोष्णे इति चकारात् कादेयः। अवभृथात् अपि अवभृथस्नानात् अपि मेध्येन पवित्रेण। "पूतं पवित्रं मेध्यञ्च" इत्यमरः। वत्सस्य आलोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्त्तिना प्रवहता प्रस्रवेन क्षीराभिस्यन्देन भुवम् अभिवर्षन्ती सिञ्चन्ती, कुण्डम् इव उधः आपीनं यस्याः सा कुण्डोघ्नी। "उधस्तु क्लीवमापीनम्" इत्यमरः। उधसोऽनङित्यनङादेशः। बहुव्रीहेरुधसोङीप् इति ङीप् ॥८४॥

रज इति। खुरोद्धूतैः अन्तिकात् समीपे गात्रं स्पृशद्भिः। दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति चकारात् पञ्चमी। रजसां कणैः महीं क्षियति इति महीक्षित् तस्य तीर्थाभिषेकेण जातां तीर्थाभिषेकजां शुद्धिम् आदधाना कुर्वाणा। एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम्। उक्तञ्च मनुना, "आग्नेयं भस्मना स्नानम् अवगाह्यन्तु वारुणम्। आपोहिष्टेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजःकृतम्।" इति ॥ ८५ ॥

(१) मेध्यतेऽनेनेति मेध्यं दानाय यथं, यतः पवित्रवाचकः।

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
याजयामास संतानवन्ध्यप्रार्थनं पुनः ॥ ८६ ॥
अदूरवर्त्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः ।
उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत् ॥८७॥
वन्यवृत्तिरिमां शश्वत् आत्मानुगमनेन गाम् ।
विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

तामिति । निमित्तज्ञः शकुनज्ञः तपोनिधिः वसिष्ठः पुण्यं दर्शनं यस्याः तां, तां धेनुं दृष्ट्वा आशंसितं मनोरथः । नपुंसके भावे क्तः । तत्र अवन्ध्यं सफलं प्रार्थनं यस्य तम् अवन्ध्यमनोरथम् इत्यर्थः । याजयितुं योग्यं याज्यं पार्थिवं पुनः अब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अदूरेति । हे राजन् आत्मनः कार्य्यस्य सिद्धिम् अदूरवर्त्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणय विद्धि, यत् यस्मात् कारणात् कल्याणी मङ्गलमूर्त्तिः । बह्वादिभ्यश्चेति ङीप् । इयं धेनुः नाम्नि कीर्त्तिते कथिते सति एव उपस्थिता ॥ ८७ ॥

वन्येति । वने भवं वन्यं कन्दमूलादिकं वृत्तिः आहारः यस्य तथाभूतः सन् इमां गां शश्वत् सदा आप्रसादात् अविच्छेदेन इत्यर्थः । आत्मनः तव कर्त्तुः अनुगमनेन अनुसरणेन अभ्यसनेन अनुष्ठातुः अभ्यासेन विद्याम् इव प्रसादयितुं प्रसन्नां कर्त्तुम् अर्हसि ॥ ८८ ॥

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः।
निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिवेरपः ॥८९॥
वधूर्भक्तिमती चैनाम् अर्चितां आतपोवनात्।
प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्व्रजेदपि ॥९०॥
इत्याप्रसादादस्यास्तु परिचर्यापरो भव।
अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥९१॥

गवानुसरणप्रकारमाह, प्रस्थितेति। अस्यां नन्दिन्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः प्रयाहि। "समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम्। स्थितायां निवृत्तगतिकायां स्थितिम् आचरेः स्थितिं कुरु तिष्ठेत्यर्थः। निषण्णायाम् उपविष्टायां निषीद उपविश। विध्यर्थे लोट्। पीतम् अम्भः यया तस्यां पीताम्भसि सत्याम् अपः पिवेः पिव ॥८८॥

वधूरिति। वधूः जाया च (तवेति शेषः) भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिः अर्चितां एनां गां प्रातः आ तपोवनात् तपोवनपर्यन्तम्। आङ्मर्यादायां यदव्ययञ्चैतत्। अन्वेतु अनुगच्छतु सायम् अपि प्रत्युद्व्रजेत् प्रत्युद्गच्छेत्। (अत्रापि आतपोवनादिति वक्तव्यम्)। विध्यर्थे लिङ् ॥९०॥

इतीति। इत्यनेन प्रकारेण त्वम् आ प्रसादात् प्रसादपर्यन्तम्। आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यस्य वैभाषिकत्वात् असमासत्वम्। अस्याः धेनोः परिचर्यापरः शुश्रूषापरः भव, ते तव अविघ्नं विघ्नस्य अभावः अस्तु। अव्ययं विभक्तीत्यादिना अर्थाभावेऽव्ययी-

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान् सपरिग्रहः ।
आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ९२ ॥
अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशाम्पतिम्(१) ।
सूनुः सूनृतवाक् स्रष्टुः विससर्ज्जोदितश्रियम् ॥९३॥

भावः । पितेव पुत्रिणां सत्पुत्रवताम् । प्रशंसायामिनिप्रत्ययः । धुरि अग्रे स्थेयाः तिष्ठेः । आशीरर्थे लिङ्, एर्लिङीत्याकारस्यैकारादेशः । त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्वितिभावः ॥ ९१ ॥

तथेति । देशकालज्ञः देशः अग्निसन्निधिः, कालः अग्निहोत्रावसानसमयः विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्षं ज्ञानमव्याहतम् इति जानन् अत एव प्रीतिमान् शिष्यः अन्तेवासी राजा सपरिग्रहः सपत्नीकः । "पत्नीपरिजनादानमूलघायाः परिग्रहाः" इत्यमरः । आनतः विनयनम्रः सन् शासितुः गुरोः आदेशम् आज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ॥ ९२ ॥

अथेति । अथ प्रदोषे रात्रौ दोषज्ञः विद्वान् । "विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञः" इत्यमरः । सूनृतवाक् सत्यप्रियवाक् । "प्रियं सत्यञ्च सूनृतम्" इति हलायुधः । स्रष्टुः सूनुः ब्रह्मपुत्रः मुनिः । अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं सूचयति । उदितश्रियं(२) विश्वा-

(1) In vedic hymns the epithet विशांपति, or विश्पति, is applied to the god of fire signifying a nourisher of all creatures, especially of sacrificers, as is found in "अग्ने नीहस्व विश्पतिर्दुरोणे" &c Ri 1 26 7 and again in the hymn "विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे" & Ri v 22 8

(२) प्रीतिमत्त्वात् विशेषितशीभनिश्चय' ।

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।
कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥९४॥
निर्दिष्टां कुलपतिना(१)स पर्णशालाम्
अध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।

म्पतिं मनुजेश्वरम् । "द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ" इत्यमरः । संवेशाय निद्रायै । "स्याद्विद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि" इत्यमरः । विससर्ज आज्ञापयामास ॥ ९३ ॥

सत्यामपीति । कल्पवित् व्रतप्रयोगाभिज्ञः मुनिः तपःसिद्धौ सत्याम् अपि तपसा एव राजयोग्याहारसम्पादनसामर्थ्ये सत्यपि इत्यर्थः । नियमापेक्षया तदाप्रभृति एव व्रतचर्य्यापेक्षया अस्य राज्ञः वन्याम् एव संविधीयते अनयेति संविधां कुशादिग्रयन-सामग्रीम् । आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति कर्म्मण्यर्थत्वम् । कल्पयामास सम्पादयामास ॥९४॥

निर्दिष्टामिति । स राजा कुलपतिना मुनिकुलेश्वरेण वसिष्ठेन निर्दिष्टां पर्णशालाम् अध्यास्य अधिष्ठानं कृत्वा इत्यर्थः । अधिशीङ्स्थासामिति आधारस्य कर्म्मत्वं कर्म्मणि द्वितीया । प्रयतः नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयः यस्येति सः तथोक्तः, कुशानां शयने संविष्टः सुप्तः सन् तस्य वसिष्ठस्य शिष्याणाम् अध्ययनेन अपररात्रे वेदपाठेन निवेदितम् अवसानं यस्याः तां

---

(१) "मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।
अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः" इति ।

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वसिष्ठाश्रमगमनो नाम प्रथमः सर्गः ।

निशां निनाय गमयामास। अपररात्रे अध्ययने मनुः, "निशान्ते न परियान्तः ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्" । "न चापररात्रमधीत्य पुनः स्वपेत्" इति गौतमय । ग्रहर्षिणोक्तमेतत्। तदुक्तम्, "श्रौत्रोगस्निदमयतिः ग्रहर्षिणीयम्" ॥ ९५ ॥

इति श्रीमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशटीकायां सञ्जीवनीसमाख्यायां प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिवद्धवत्सां
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

आर्याशु रागीभवदङ्गवल्लीमासेव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दाननसुन्दरि त्वाम् ॥

अथेति । अथ नियानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले जायया सुदक्षिणया प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या तां तथोक्तां पीतं पानम् अस्यास्तीति पीतः पीतवान् इत्यर्थः । अर्श आदिभ्योऽजिति अच्प्रत्ययः । "पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणाः" इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिवद्धः वत्सः यस्याः ताम् ऋषेः धेनुं वनाय वनं गन्तुम् । क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात् सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसन्धेयम् । तथाहि श्रुतिः, "पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः" इति ।

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वसिष्ठाश्रमगमनो नाम प्रथमः सर्गः ।

निशां निनाय गमयामास। अपररात्रे अध्ययने मनुः, "निशान्ते न परिश्रान्तः ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्"। "न चापररात्रमधीत्य पुनः स्वपेत्" इति गौतमश्च। प्रहर्षिणीवृत्तमेतत्। तदुक्तम्, "म्रौभ्नौगस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्" ॥ ९५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशमहाटीकायां सञ्जीवनीसमाख्यायां प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिवद्धवत्सां
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

आगाश्च रागीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितेनिन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दाननसुन्दरि त्वाम् ॥

अथेति । अथ नियानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले जायया सुदक्षिणया प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या तां तयोक्तां पीतं पानम् अस्यास्तीति पीतः पीतवान् इत्यर्थः । अर्श आदिभ्योऽजिति अच्प्रत्ययः । "पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणाः" इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिवद्धः वत्सः यस्याः ताम् ऋषेः धेनुं वनाय वनं गन्तुम् । क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात् सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसन्धेयम् । तथाहि श्रुतिः, "पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः" इति ।

निवर्त्त्य राजा दयितां दयालुः
तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां
जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ २ ॥

श्रुतिच्छुषमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोखुरच्छुषमेव मार्गमनुससार इत्यर्थः । धर्म्म पत्नीत्यत्र अश्वघासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः प्रकृतिविकाराभावात् (१) । पांशुलपयप्रभृत्तावप्यपांशुलानामिति विरोधालङ्कारो ध्वन्यते ॥ २ ॥

निवर्त्येति । दयालुः कारुणिकः । "स्यात् दयालुः कारुणिकः" इत्यमरः । सृहिगृहीत्यादिना आलुच्प्रत्ययः । यशोभिः सुरभिः मनोज्ञः । "सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि" इति विश्वः । राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां नन्दिनीं, धरन्तीति धराः, पचाद्यच् । पयसां धराः पयोधराः स्तनाः । "स्त्रीस्तनौ द्वौ पयोधरौ" इत्यमरः । अपयोधराः पयोधराः सम्पद्यमानाः पयोधरीभूताः । अभूततद्भावे च्विः, कुगतिप्रादय इति समासः । पयोधरीभूताः चत्वारः समुद्राः यस्याः ताम् । "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यात् त्रिपदो बहुव्रीहिः । गोरूपधराम् उर्वीम् इव जुगोप ररक्ष, भूरक्षणप्रयत्नेनेव ररक्ष इति भावः । धेनुपक्षे पयसा दुग्धेन अधरीभूताः चत्वारः समुद्राः यस्याः तां तथोक्तां दुग्धतिरस्कृतसागराम् इत्यर्थः (२) ॥ २ ॥

(१) यूपदारु इत्यादिवदत्र प्रकृतिविकृतिभावो न सम्भवति । See पाणिनि (२ । 1) Professor Tarkavachaspati's 2d. Edition of सिद्धान्तकौमुदी p 342.
(२) पयोधरीभूतचतुःसमुद्रादित्यत्र समासप्रदर्शनम् ।

व्रताय तेनानुचरेण धेनोः
न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा
स्ववीर्य्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥
आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां
कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतैः स्वैरगतैः(१) स तस्याः
सम्राट् समाराधनतत्परोभूत् ॥ ५ ॥

व्रतायेति । व्रताय धेनोः अनुचरेण नतु जीवनाय इति भावः । तेन दिलीपेन शेषः अवशिष्टोऽपि अनुयायिवर्गः अनुचरवर्गः न्यषेधि निवर्त्तितः । शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्हि आत्मरक्षणम् ? अत आह, न चेति । तस्य दिलीपस्य शरीररक्षा च अन्यतः पुरुषान्तरात् न । कुतः ? हि यस्मात् कारणात् मनोः प्रसूयते इति प्रसूतिः सन्ततिः स्ववीर्य्यगुप्ता स्ववीर्य्येणैव रक्षिता । न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षा इति भावः ॥ ४ ॥

आस्वादवद्भिरिति । सम्राट् मण्डलेश्वरः । "यजेत राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । आप्नोति यत्राज्ञया राज्ञः स सम्राट्" इत्यमरः । स राजा आस्वादवद्भिः रसवद्भिः स्वादयुक्तैः इत्यर्थः तृणानां कवलैः ग्रासैः "ग्रासस्तु कवलार्थकः" इत्यमरः । कण्डू-

(१) "स + ऐर स्वैर स्वेच्छागत ।

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां
निषेदुषीमासनबन्धधीरः।
जलाभिलाषी जलमाददानां
छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥
स न्यस्तचिह्नामपि राजलक्ष्मीं
तेजोविशेषानुमितां दधानः।

यत्नैः खर्जनैः दंशानां वनमक्षिकानां निवारणैः। "दंशस्तु वनमक्षिका" इत्यमरः। अव्याहतैः अप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनैव तस्याः धेन्वाः समाराधनतत्परः शुश्रूषासक्तः अभूत्। तदेव परं प्रधानं यस्य इति तत्परः। "तत्परौ प्रसितासक्तौ" इत्यमरः ॥ ५ ॥

स्थित इति। भूपतिः तां गां स्थितां सतीं स्थितः सन्, स्थितिः ऊर्द्ध्वावस्थानम्। प्रयातां प्रस्थिताम् उच्चलितः प्रस्थितः, निषेदुषीं निषण्णाम् उपविष्टाम् इत्यर्थः, "भाषायां सदवसश्रुवः" इति क्वसुप्रत्ययः, उगितश्चेति ङीप्, आसनबन्धे उपवेशने धीरः स्थितः उपविष्टः सन् इत्यर्थः, जलम् आददानां पिबन्तीं जलाभिलाषी पिबन् इत्यर्थः, इयं छाया (प्रतिबिम्बम्) इव अन्वगच्छत् अनुसृतवान् ॥ ६ ॥

स इति। न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्याः तां तथाभूतां अपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेन अनुमितां सर्वथा राजा एवायं भवेत् इति कल्पितां राजलक्ष्मीं

आसीदनाविष्कृतदानराजिः
अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः (१) ॥ ७ ॥
लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैः
अधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोः
वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्वान् ॥ ८ ॥

दधानः सः राजा अनाविष्कृतदानराजिः बहिरप्रकटितमदरेखः अन्तर्गता मदावस्था यस्य सः अन्तर्मदावस्थः तथाभूतः द्विपेन्द्रः इव आसीत् ॥ ७ ॥

लतेति । लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिः उद्ग्रथिताः उन्नमय्य ग्रथिताः ये केशाः तैः उपलक्षितः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स राजा अधिज्यम् आरोपितमौर्वीकं धनुः यस्य सः अधिज्यधन्वा सन् । धनुषश्चेत्यनङादेशः । मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशात् रक्षणव्याजात् वन्यान् वने भवान् दुष्टसत्वान् दुष्टजन्तून् । "द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरः । विनेष्यन् शिक्षयिष्यन् इव दावं वनम् । "वने च वनवह्नौ च दवो दाव इष्यते" इति यादवः । विचचार वने चचार इत्यर्थः । "देशकालाध्वगन्तव्या कर्मसंज्ञा सकर्मणाम्" इति दावस्य कर्मत्वम् ॥ ८ ॥

---

(१) "मदो मदी मदरेति मदीर्घयेति जातयः ।
अनयः कल्पिता ताश्च मदीऽन्तमदरश्च च" ॥ इति वल्लभेन उद्धृतम् ।

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य
पार्श्वं द्रुमाः पाशभृता समस्य।
उदीरयामासुरिवोन्मदानाम्
आलोकशब्दं(१)वयसां विरावैः ॥ ९ ॥
मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं
तमर्च्यमाराद्भिवर्त्तमानम्।

विसृष्टेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह, विसृष्टेति। विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्त्तिनो जनाः येन तस्य पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य। "प्रचेता वरुणः पाशी" इत्यमरः। अनुभावोऽनेन सूचितः। तस्य राज्ञः पार्श्वयोः द्रुमाः उन्मदानाम् उत्कटमदानां वयसां खगानाम्। "खगवाल्यादिनोर्वयः" इत्यमरः। विरावैः शब्दैः आलोकस्य शब्दं वाचकम् आलोकय इति शब्दं जयशब्दम् इत्यर्थः। "आलोको जयशब्दः स्यात्" इति विश्वः। उदीरयामासुरिव अयदन्निव, इत्युत्प्रेक्षा ॥९॥

मरुदिति। मरुत्प्रयुक्ताः वायुना प्रेरिताः वालसता आरात् समीपे अभिवर्त्तमानम्। "आरात् दूरसमीपयोः" इत्यमरः। मरुतः वायोः सखा मरुत्सखः अग्निः स इव आभातीति मरुत्सखाभः। आतयोपसर्ग इति कप्रत्ययः। तं अर्घ्यं पूज्यं दिलीपं

---

(१) आलोकस्य शब्दस्य शब्दं वाचकमदत्तं। अत्र जोरेवालोकशब्दः।" इत्य अय महाराज स्वामिन् शादमनन्तरार्हसीति आलोकशब्द इति वक्ष्यः।

अवाकिरन् वालल्लताः प्रसूनैः
आचारलाजैरिव(१) पौरकन्याः ॥ १० ॥
धनुर्भृतोऽप्यस्य(२) दयार्द्रभावम्
आख्यातमन्तःकरणैर्विभक्तैः ।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां
प्रकामविस्तारफलं हरिण्याः ॥ ११ ॥

प्रसूनैः पुष्पैः पौरकन्याः पौराश्च ताः कन्याः आचारार्थैः लाजैः आचारलाजैः इव अवाकिरन् तस्योपरि विचिक्षिपुरित्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुपचरति इति भावः ॥ १० ॥

धनुर्भृत इति । धनुर्भृतोऽपि अस्य राज्ञः, एतेन भयसम्भावना दर्शिता, तथापि निर्भीकैः अन्तःकरणैः कर्तृभिः दयया कृपारसेन आर्द्रः भावः अभिप्रायः यस्य तत् दयार्द्रभावं तत् आख्यातं दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातम् इत्यर्थः ।(३)"भावः सत्त्वस्वभावाभिप्रायचेष्टाजन्मसु" इत्यमरः । तथाविधं वपुः विलोकयन्त्यः हरिण्यः अक्ष्णां प्रकामविस्तारस्य अत्यन्तविशालतायाः फलम् आपुः । "विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुञ्च" इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्यादेव विश्रब्धं दृष्टवत्यः इत्यर्थः ॥ ११ ॥

---

(१) पुरप्रवेशे हि राज्ञा कुमारीभिः (लाजै.) अवकीर्यन्ते इत्याचार इति वल्लभः ।

(२) धनति हिनस्ति अनेनेति धनुः । धनतेः हिंसार्थकत्वं वेदे प्रसिद्धं ।

(३) "यस्मादपि भयहेतुं वस्तु वा हृदि जायते ।
दृष्ट्वा भूमिपतयेऽद्य सा दया परिकीर्तिता" ॥ इति दयालक्षणम् ।

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः
कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम्।
शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैः
उद्गीयमानं वनदेवताभिः(१)॥ १२॥
पृक्तास्तुषारैर्गिरिनिर्झराणाम्
अनोकहा कम्पितपुष्पगन्धी(२)।

स इति। स दिलीपः मारुतपूर्णरन्ध्रैः अत एव कूजद्भिः स्वनद्भिः कीचकैः वेणुविशेषैः। "वेणवः कीचकास्ते स्युः ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः" इत्यमरः। वंशः शुषिरवाद्यविशेषः। "वंशादिकन्तु शुषिरम्" इत्यमरः। आपादितं सम्पादितं वंशस्य कृत्यं कार्य्यं यस्मिन् कर्म्मणि तत् तथा, कुञ्जेषु लतागृहेषु। "निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे" इत्यमरः। वनदेवताभिः उद्गीयमानम् उच्चैः गीयमानं स्वं यशः शुश्राव श्रुतवान्॥१२॥

पृक्ता इति। गिरिषु निर्झराणां वारिप्रवाहाणाम्। "वारिप्रवाहो निर्झरो झरः" इत्यमरः। तुषारैः सीकरैः। "तुषारो

---

(१) Compare—यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् हरोमुखोत्थेन समीरणेन। उद्गास्यतामिच्छति किन्नराद्यां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम्।
कुमारसम्भवम्, प्रथमः सर्गः।

अस्य व्याख्याने मल्लिनाथ आह—उदगास्यतां देवयोनित्वात् उच्चैः गास्यतामेव गानं करिष्यतां। उक्तञ्च नारदेन षड्ज मध्यमगामानौ द्वौ गायन्ति मानवाः। तत्र गान्धारग्रामानं स लभ्यो देवयोनिभिः। तथा "गाता यं यं स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन गापयेत्" इति भरतः। ग्रामो नाम स्वरसमूहवर्त्तकः रागस्थितिमूर्च्छादिहेतुः षड्जादिग्रामा वंशवाद्यसाध्यः प्रधानभूतः स्वरविशेषः।

(२) अनसः प्रकटस्य सर्वं संज्ञि इति कप—ङ। इत्ये।

तमातपक्लान्तमनातपत्रम्
आचारपूतं (१) पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥
शशाम हृष्टापि विना दवाग्निः
आसीत् विशेषा फलपुष्पहृद्भिः ।
जनं न सत्वेष्वधिको बबाधे
तस्मिन् वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ १४ ॥

हिमसीकरी" इति शाश्वतः । पृक्ताः संपृक्ताः अनोकहानां हृद्या-
णाम् आकम्पितानि ईषत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यः गन्धः सः
अस्यास्तीति आकम्पितपुष्पगन्धी ईषत् कम्पितपुष्पगन्धवान् एवं
शीतः मन्दः सुरभिः पवनः वायुः अनातपत्रं व्रतार्थं परिहृत-
च्छत्रम् अत एव आतपक्लान्तम् आचारेण पूतं शुद्धं तं नृपं
सिषेवे । आचारपूतत्वात् स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य
आसीत् इति भावः ॥ १३ ॥

शशामेति । गोप्तरि तस्मिन् राज्ञि वनं गाहमाने प्रविशति
सति हृद्या विना अपि दवाग्निः वनाग्निः । "दवदावौ वना-
नले" इति हैमः । शशाम । फलानां पुष्पाणाञ्च हृत्तिः, विशि-
ष्यते इति विशेषा अतिशयिता आसीत् । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः ।
सत्वेषु जन्तुषु मध्ये । "यतश्च निर्धारणम्" इति सप्तमी । अधिकः
प्रबलः व्याघ्रादिः जनं दुर्बलं हरिणादिकं न बबाधे ॥ १४ ॥

---

(१) आचारे परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।
तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥ मनु । १ । १०८ ।

संचारपूतानि दिगन्तराणि
कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम्।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा
प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः॥ १५॥
तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम् (१)
अन्वक् ययौ मध्यमलोकपालः।
बभौ च सा तेन सतां मतेन
श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना॥ १६॥

संचारपूतानीति। पल्लवस्य रागः वर्णः पल्लवरागः। "रागोऽनुरक्तौ माङ्गल्ये क्लेशादौ लोहितादिषु" इति यादवः। स इव ताम्रा पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः। "पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः" इति यादवः। मुनेः धेनुश्च दिगन्तराणि दिशान् अवकाशान्(२)। "अनन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तरविभेदतादर्थ्ये" इत्यमरः। संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्तेसायंकाले निलयाय अग्निमयाय धेनुपक्षे आलयाय गन्तुं प्रचक्रमे॥ १५॥

तामिति। मध्यमलोकपालः भूपालः देवतापित्रतिथीनां क्रियाः यागयाद्दानानि ताः एव अर्थः प्रयोजनं यस्याः तां

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथा-
न्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि
श्यामायमानानि(१) वनानि पश्यन्॥ १७॥

धेनुम् अन्वक् अनुपदं ययौ। "अन्वग्न्वच्चमनुगेऽनुपदं क्लीवमव्ययम्" इत्यमरः। सतां मतेन सद्भिः मान्येन। मतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने क्तः, क्तस्य च वर्त्तमान इति षष्ठी। तेन राज्ञा उपपन्ना युक्ता सा धेनुः सतां मतेन विधिना अनुष्ठानेन उपपन्ना युक्ता साधात्मत्यक्षा यज्ञा (२) आस्तिकबुद्धिः इव बभौ च॥ १६॥

स इति। स राजा पल्वलेभ्यः अल्पजलाशयेभ्यः उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि बर्हाणि एषां सन्तीति बर्हिणाः मयूराः। "मयूरो बर्हिणो बर्ही" इत्यमरः। फलवर्हाभ्यामिनच्प्रत्ययो वक्तव्यः। आवासवृक्षाणाम् उन्मुखाः बर्हिणाः येषु तानि, श्यामायमानानि वराहबर्हिणादिमलिनित्वा अश्यामानि श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि। मोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति क्यषप्रत्ययः, वा क्यष इत्याचनेपदे शानच्। मृगैः अध्यासिताः अधिष्ठिताः शाद्वलाः येषु तानि। शादाः शष्पाणि एषु देशेषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदेशाः।

(१) बर्हिःस्थलमलात् चलतिशादतिर्मरेण श्यामश्चीभवति इत्यर्थः। यत् पुनः वराहमयूरादीनां अनिर्दिश्या श्यामत्वं टीकाकारेण आपातं तत्र हेतोर्नोक्तम् तत्र चलु "अदोषदर्शनात्" इति न्यायात्तथोक्तमिति अनुसन्धेयम्।

(२) आत्मार्थं इष्टविशेषः यज्ञा।

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्
गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।
उभावलञ्चक्रतुरञ्चिताभ्यां(१)
तपोवनाभ्यर्त्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥
वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तम्(२)
आवर्त्तमानं वनिता वनान्तात् ।

"शाद्वलः शादहरिते" इत्यमरः । "शादः कर्दमशय्ययोः" इति विश्वः । नड़शादाड्वलजिति ड्वलच्प्रत्ययः । वनानि पश्यन् ययौ ॥ १७ ॥

आपीनेति । गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः । "गृष्टिः सकृत् प्रसूता गौः" इति हलायुधः । नरेन्द्रस्य उभौ यथाक्रमम् आपीनम् उधः । "उधस् क्लीवमापीनम्" इत्यमरः । आपीनस्य भारोद्वहने प्रयत्नात् प्रयासात् वपुषः गुरुत्वात् आधिक्याच्च अञ्चिताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनात् आभ्यर्त्तेः पन्थाः तं तपोवनाभ्यर्त्तिपथम् । ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः अप्रत्ययः । अलञ्चक्रतुः भूषितवन्तौ ॥ १८ ॥

वसिष्ठेति । वसिष्ठधेनोः अनुयायिनम् अनुचरं वनान्तात्

---

(१) आङ्पूर्वात् प्यायतेः क्तः । अञ्चिते पूजिते मनोज्ञे इति यावत् । पूजार्थकादञ्चतेः कर्त्तरि क्तः ।

(२) वसुरपि: शिवं सत्यीगात् वसिष्ठः, तदा वने चरन्ति वासं गावोऽस्यां सरेषु दारुनिमित्तम्, अतः वसिष्ठत्वात् वासात् अधिगद्वाभ्यां सत्यात् वसिष्ठ इति वसिष्ठः ।
"ऋषिरोऽपि वरिष्ठोऽपि वने वासं गवेषयि ।
वसिष्ठत्वाच्च वासाच्च वसिष्ठ इति विद्धि माम् ।" इति महाभारते ।

पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः
उपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥
पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन
प्रत्युद्गता पार्थिवधर्म्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनुः(१)
दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या(२) ॥ २० ॥

आवर्त्तमानं प्रत्यागतं तं दिलीपं वनिता सुदक्षिणा निमेषेषु अलसा मन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिः यस्याः सा निर्निमेषा सती इत्यर्थः लोचनाभ्यां करणाभ्याम् उपोषिताभ्याम् इव उपवासः भोजननिवृत्तिः तद्वद्यां इव । वसतेः कर्त्तरि क्तः । पपौ । यथोपोषितः अतितृष्णया जलमधिकं पिपासति तद्वदतितृष्णया अधिकं व्यलोकयत् इत्यर्थः ॥ १९ ॥

पुरस्कृतेति । वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्याः ईश्वरेण । तस्येश्वर इत्यण्प्रत्ययः । पुरस्कृता पतः कृता धर्म्मस्य पत्नी धर्म्मार्थपत्नी इत्यर्थः । अम्बयासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । पार्थिवस्य धर्म्मपत्न्या प्रत्युद्गता सा धेनुः तदन्तरे तयोः दम्पत्योः मध्ये दिनक्षपयोः दिनरात्रयोः मध्यगता सन्ध्या इव रराज ॥ २० ॥

---

(१) मल्लिनाथी "पत्न्यरागतया" "पक्षदक्षिणपार्श्वया" इति पदेन वर्णयते। तदनुसारेण सम्प्रदाय एव उपेक्षणीयः।

(२) "मौक्तिकमेकं तु संख्याने यत्स्यात् तूर्णप्रतिसरे ,
तत्स्यात् सन्ध्या वि सामान्यरात्र्योर्मध्यंदिनेऽपि च ।" इति मेदिनीकोशः।

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ
समाप्य सान्ध्यञ्च विधिं दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३ ॥
तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपाम्
अन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।
क्रमेण सुप्तामनु संविवेश
सुप्तोत्थितां(१) प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

गुरोरिति । भुजोच्छिन्नरिपुः दिलीपः सदारस्य दारैः अरुन्धत्या सह वर्त्तमानस्य गुरोः उभयोरपि इत्यर्थः । "भार्य्या जायाय पुंभूम्नि दाराः" इत्यमरः । पादौ निपीड्य अभिवन्द्य सान्ध्यं सन्ध्यायां विहितं विधिम् अनुष्ठानं च समाप्य दोहावसाने निषण्णाम् आसीनां दोग्ध्रीं दोहनशीलाम् । त्रचिति त्रन्प्रत्ययः । धेनुम् एव पुनः भेजे सेवितवान् । दोग्ध्रीमिति निरूपपदप्रयोगात् कामधेनुत्वं गम्यते ॥ २३ ॥

तामिति । गोप्ता रक्षकः गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन् उभावपि इत्यर्थः अन्तिके न्यस्ताः बलयः प्रदीपाश्च यस्याः तां तयोक्तां तां निषण्णां धेनुम् अन्वास्य अनूपविश्य क्रमेण सुप्ताम् अनु अनन्तरं संविवेश सुष्वाप, प्रातः सुप्तोत्थिताम् अनु उदतिष्ठत् उत्थितवान् । अत्र अनुशब्देन [illegible]

(१) पादौ इत्या पदादुत्थिता सुप्तोत्थिता । "अन्य च पूर्व आदि" इत्यनेन

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
समं महिष्या महनीयकीर्त्तेः।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥
अनोदुरात्मानुचरस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः।

यौर्वापर्य्यमुच्यते, क्रमशब्देन धेनुव्यापारांगामेव इति अपौनरुक्त्यम्। कर्म्म प्रवचनीययुक्त इति द्वितीया ॥ २४ ॥

इत्थमिति। इत्थम् अनेन प्रकारेण प्रजार्थं सन्तानाय महिष्या समम् अभिषिक्तपत्न्या सह। "कृताभिषेका महिषी" इत्यमरः। व्रतं धारयतः, महनीया पूज्या कीर्त्तिः यस्य तस्य दीनानाम् उद्धरणं दैन्यविमोचनं तत्र उचितस्य परिचितस्य तस्य नृपस्य त्रयः गुणाः आवृत्तयः येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि सप्तदिनानि एकविंशतिदिनानि व्यतीयुः ॥ २५ ॥

अन्येद्युरिति। अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिने द्वाविंशे दिने। सद्यः परुत्परारीत्यादिना निपातनात् अव्ययम्। "अद्यान्वद्य पूर्व्वेद्युरीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात्। तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः" इत्यमरः। मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावम् अभिप्रायं दृढभक्तित्वम्। "भावोऽभिप्राय आशयः" इति यादवः। जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती। "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इत्यात्मनेपदे शानच्। प्रपतति अस्मिन् इति प्रपातः पतनप्रदेशः गङ्गायाः प्रपातः तस्य अन्ते समीपे निरूढानि जातानि शष्पाणि बालतृणानि

गङ्गाप्रपातान्तनिरूढशष्पं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥
सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रैः
दृत्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण
प्रसह्य सिंहः(१)किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥
तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधोः
गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसत्तां
निवर्त्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

ढानि यस्मिन् तत् । "शष्पं बालतृणं घासः" इत्यमरः । गौरीः गुरोः पार्वतीपितुः गह्वरं गुहाम् आविवेश ॥ २६ ॥

सेति । सा धेनुः हिंस्रैः व्याघ्रादिभिः मनसा अपि दुष्प्रधर्षा दुर्धर्षा इति हेतोः अद्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेण अलक्षितम् अभ्युत्पतनम् आभिमुख्येन उत्पतनं यस्य सः सिंहः तां धेनुं प्रसह्य हठात् । "प्रसह्य तु हठार्थकम्" इत्यमरः । चकर्ष, किलेत्यलीके ॥ २७ ॥

तदीयमिति । गुहानिबद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घं तस्याः इदं तदीयम् आक्रन्दितम् आर्त्तघोषणम् आर्त्तेषु आपन्नेषु साधोः हितकारिणः नृपस्य नगेन्द्रसत्तां दृष्टिं रश्मिषु

(१) सिंहः—सिंह—षष्, वर्णविपर्ययः ।

सं पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्धरः केशरिणं (१) ददर्श।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां
लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥
ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी
वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः।

प्रग्रहेषु। "किरणप्रग्रहौ रश्मौ" इत्यमरः। आदाय इव गृहीत्वा इव निवर्त्तयामास ॥ २८ ॥

स इति। धनुर्धरः स नृपः पाटलायां रक्तवर्णायां गवि तस्थिवांसं स्थितम्। क्वसुश्चेति क्वसुप्रत्ययः। केशरिणं सिंहं सानुमतः अद्रेः धातोः गैरिकस्य विकारः धातुमयी तस्याम् अधित्यकायाम् ऊर्द्धभूमौ। "उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्धमधित्यका" इत्यमरः। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यकन्प्रत्ययः। प्रफुल्लः विकसितः तम्। फुल्ल विकसने इति धातोः पचाद्यच्। लोध्राख्यं द्रुमम् इव ददर्श। प्रफुल्लतमिति तकारपाठे ञि फला विशरणे इति धातोः कर्त्तरि क्तः, उत्परस्यात इत्युकारादेशः ॥ २९ ॥

तत इति। ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी सिंहगामी शरण्यं रक्षणम्। "शरण्यं रक्षणे गृहे" इति यादवः। शरण्ये साधुः शरण्यः। तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः। प्रसभेन बलात्कारेण

(१) "केशरिपदेन प्रफुल्लत्वात् साम्यम्" इति दिनकरः।

जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गात्
उद्धर्त्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः ॥ २० ॥
वामेतरस्तस्य करः प्रहर्त्तुः
नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे (१) ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव
चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ २१ ॥
बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः
अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।

उद्धृताः अरयः येन सः नृपतिः राजा जाताभिषङ्गः जातपराभवः सन् । "अभिषङ्गः पराभवः" इत्यमरः । वध्यस्य वधार्हस्य । दण्डादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः । मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात् तूणीरात् । "तूणीपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः" इत्यमरः । शरम् उद्धर्त्तुम् ऐच्छत् ॥ २० ॥

वामेति । प्रहर्त्तुः तस्य वामेतरः दक्षिणः करः नखप्रभाभिः भूषितानि विच्छुरितानि कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि (पक्षाः) यस्य तस्मिन् । "कङ्कः पक्षिविशेषे स्यात् गुप्ताकारे युधिष्ठिरे" इति विश्वः । सायकस्य पुङ्खे एव कर्त्तर्य्याख्ये मूलप्रदेशे । "कर्त्तरी पुङ्खे" इति यादवः । सक्ताङ्गुलिः सन् चित्रार्पितारम्भः चित्रलिखितशरोद्धरणोद्योगः इव अवतस्थे ॥ २१ ॥

बाहुरिति । बाहोः प्रतिष्टम्भेन प्रतिबन्धेन । "प्रतिबन्धः

(१) अस्यार्द्धस्य प्रतिबद्धमार्गे पुङ्खे कङ्कपक्षाणि बध्यन्ते इति प्रसिद्धिः ॥

राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तः
भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्य्यः ॥ ३२ ॥
तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनुः
मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।
विस्मापयन् विस्मितमात्महत्तौ
सिंहोरुसत्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

प्रतिष्टम्भः" इत्यमरः। विहतमन्युः प्रहतरोषः राजा मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्य्यः प्रतिबद्धशक्तिः भोगी सर्प इव। "भोगी राजभुजङ्गयोः" इति यादवः। अभ्यर्णम् अन्तिकम्। "उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्" इत्यमरः। आगस्कृतम्(१) अपराधकारिणम् असृग्धरैः स्वतेजोभिः अन्तः अदह्यत। "अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि" इति यादवः ॥ ३२ ॥

तमिति। निगृहीता पीड़िता धेनुः येन स सिंहः आर्य्याणां सतां गृह्यं पक्षम्। पदाखैरिवाह्यापचेषु चेति क्यप्। मनुवंशस्य केतुं चिह्नं केतुवत् व्यावर्त्तकम् (२)। सिंह इव उरुसत्त्वः महाबलः तम्, आत्मनः हत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्यापारे अभूतपूर्वत्वात् विस्मितम्। कर्त्तरि क्तः। तं दिलीपं मनुष्यवाचा करणेन पुनः विस्मापयन् विस्मयम् आवर्य्यं प्रापयन् निजगाद। स्मिङीषदसन इति धातोर्णिचि हृदो आयादेशे

(१) आगः अपराधं करोतीति आगस्कृत् तं तथोक्तम्। (२) व्यावर्त्तकं व्यावर्त्तकारकं इतरेभ्यो राजवंशेभ्यः मनुवंशस्य विशेषीतूकर्षकारकमित्यर्थः।

अलं महीपाल तव श्रमेण
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो द्वया स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥
कैलासगौरं(१)वृषमारुरुक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

शत्रप्रत्यये च सति विस्मापयन्निति रूपं सिद्धम् । विस्मापयन्निति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यं तच्च चिन्त्यं नित्यं स्मयतेरिति हेतुभयविवक्षायामेवेति भीमसेनोहैतुभय इत्याक्षनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् तस्मात् मनुष्यवाचा विस्मापयन्निति रूपं सिद्धं करणविवक्षायां न कश्चित् दोषः ॥ ३३ ॥

अलमिति । हे महीपाल तव श्रमेण अलं साध्याभावात् श्रमो न कर्त्तव्यः इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात् तृतीया । उक्तञ्च, न्यासोद्योते "न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य अपि तर्हि गम्यमानापि" इति । "अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्" इत्यमरः । इतः अस्मिन् मयि । सार्व्वविभक्तिकस्तसिः । प्रयुक्तम् अपि अस्त्रं द्वया स्यात् । तथाहि, पादपोन्मूलने शक्तिः यस्य तत् तथोक्तं मारुतस्य रंहः वेगः शिलोच्चये पर्व्वते न मूर्च्छति न प्रसरति ॥ ३४ ॥

कैलासमिति । कैलास इव गौरः शुभ्रः तम् । "चामी-

(१) कैलासवत् उन्नतं च भवति ।

अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्(१) ॥ ३५ ॥
अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं
पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

करश्च शुभ्रश्च गौरमाङ्गुर्मनीषिणः" इति शाश्वतः। वृषं वृषभम् आरुरुक्षोः आरोढ़ुम् इच्छोः स्वस्योपरि पदं निधाय वृषमारोहति इत्यर्थः। अष्टौ मूर्त्तयः यस्य सः तस्य अष्टमूर्त्तेः शिवस्य पादार्पणं पादन्यासः तत् एव अनुग्रहः प्रसादः तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम किङ्करं माम् अवेहि विद्धि। "पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च। सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्त्तयः" इति यादवः ॥ ३५ ॥

अमुमिति। पुरः अग्रतः अमुं देवदारुं पश्यसि इति काकुः (२)। असौ देवदारुः वृषभः ध्वजे यस्य सः तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः। अभूततद्भावे च्विः। यः देवदारुः

(१) निकुम्भेन पार्वतीवाहनेन सिंहेन तुल्यः तमिति वक्तुमः। यद्वा निकुम्भस्य कुम्भकर्णपुत्रस्य मित्रमिति भद्रः। But according to Kasikhanda, Siva and Parvati, desirous of occupying Kasi, which Divodasa (a king of the lunar dynasty) possessed, sent Nikumbha, one of the Ganas of the former, to lead the prince to the adoption of Buddhist doctrines; in consequence of which, he was expelled from the sacred city. See V. P. Book I V chap VIII.

(२) भोक्तर्भोग्यादिभिः भिन्नकर्तृभिः काकुः।

कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच
सेनानिमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥
तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां
त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।

स्कन्दस्य मातुः गौर्याः हेम्नः कुम्भः एवः स्तनः तस्मात् निःसृतानां पयसाम् अम्बूनां रसज्ञः स्वादज्ञः । स्कन्दपक्षे हेमकुम्भः इव स्तनः इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् । "पयः क्षीरं पयोऽम्बु च" इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्पदम् इति भावः ॥ ३६ ॥

कण्डूयमानेनेति । कदाचित् कटं करीषं कण्डूयमानेन कर्षता । कण्ड्वादिभ्यो यगिति यक्, ततः शानच् । वन्यद्विपेन अस्य देवदारोः त्वक् उन्मथिता । अथ अद्रेः तनया गौरी असुरास्त्रैः आलीढं व्याप्तं, सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः । "पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः" इत्यमरः । सत्सु-द्विषेत्यादिना क्विप् । तम् इव एनं देवदारुं शुशोच ॥ ३७ ॥

तदेति । तदा तत्कालः प्रभृतिः आदिः यस्मिन् कर्म्मणि(१) तत् तथा तदाप्रभृति एव वनद्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन अद्रेः समीपम् आगताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनः वृत्तिः यस्मिन् तत् । "अद्रेः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः"

(१) यदा समर्थस्य दा प्रत्ययस्य अवयवानुपपत्तेः सप्तम्या प्रथमैकत्वं प्रथमैकवचनमात् ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय
सिंहत्वमङ्गागतसत्ववृत्ति ॥ ३८ ॥
तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्तौ
प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
उपस्थिता शोणितपारणा मे
सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव (१) ॥ ३९ ॥
स त्वं निवर्त्तस्व विहाय लज्जां
गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यभक्तिः ।

इति केशवः । सिंहत्वं विधाय अस्मिन् अद्रिकुक्षौ गुहायाम् अहं व्यापारितः नियुक्तः ॥ ३८ ॥

तस्येति । परमेश्वरेण प्रदिष्टः निर्दिष्टः कालः भोजनवेला यस्याः सा उपस्थिता प्राप्ता एषा गोरूपा शोणितपारणा रुधिरस्य व्रतान्तभोजनं सुरद्विषः राहोः चन्द्रमसः इयं चान्द्रमसी सुधा इव क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य तस्य अङ्गागतसत्ववृत्तेः मे मम सिंहस्य तृप्तौ अलं पर्य्याप्ता । नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी ॥३९॥

स इति । स एवम् उपायशून्यः त्वं लज्जां विहाय निवर्त्तस्व । भवान् त्वं गुरोः दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्त्तव्या भक्तिः येन सः तथोक्तः असि । ननु गुरुधनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह शस्त्रेणेति । यत् रक्ष्यं धनं शस्त्रेण आयुधेन । "शस्त्रमायुधलोहयोः" इत्यमरः । अनया रक्षा

(१) 'कथं कथंचं क्षुधितस्य मे इमां उपस्थिता इति मल्लिनाथेन व्याख्यातं ।'

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं
न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥
इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजः
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहृतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥
प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे
तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।

यस्य तत् अशक्यरक्षं रक्षितुमशक्यम् इत्यर्थः तत् रक्ष्यं नष्टम् अपि शस्त्रभृतां यशः न क्षिणोति न हिनस्ति अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषाय इति भावः ॥ ४० ॥

इतीति । पुरुषाणाम् अधिराजः नृपः इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचः निशम्य श्रुत्वा गिरिशस्य ईश्वरस्य प्रभावात् प्रत्याहृतास्त्रः कुण्ठितास्त्रः सन् आत्मनि विषये अवज्ञाम् अपमानं शिथिलीचकार तत्याज इत्यर्थः अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं न प्राप इत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानी न सर्वेश्वरं प्रति इति भावः ॥ ४१ ॥

प्रतीति । स एव पूर्वः प्रथमः भङ्गः प्रतिबन्धः यस्य तस्मिन् तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः विफलप्रयासः अतएव मध्यं कुक्षिं सुमुक्षन् मोक्तुम् इच्छन् अम्बकं लोचनम् । "दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि" इति हलायुधः ।

जड़ीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन
वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥
संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं
हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद
सर्व्वं भवान् भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

त्रीणि अम्बकानि यस्य सः त्र्यम्बकः हरः तस्य वीक्षणेन जड़ीकृतः निष्पन्दीकृतः वज्रं पाणौ यस्य सः वज्रपाणिः इन्द्रः। प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः इति वक्तव्यमिति पाणेः सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपातः। स इव स्थितः नृपः एनं सिंहं प्रत्यब्रवीच्च। "वाहुं सवज्रं मक्रस्य कृन्तस्यास्तभयत् प्रभुः" इति महाभारते ॥ ४२ ॥

संरुद्धेति। हे मृगेन्द्र संरुद्धचेष्टस्य प्रतिवद्धव्यापारस्य मम तत् वचः वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयं यत् वचः सः त्वं मदीयेनेत्यादिकम् अहं विवक्षुः वक्तुम् इच्छुः अस्मि। तर्हि तूष्णीं स्थीयतामित्यागङ्क्य ईश्वरकिङ्करत्वात् सर्व्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमित्याह, अन्तरिति। हि यतः भवान् प्राणभृताम् अन्तर्गतं हृदतं वाग्वृत्त्या वहिरप्रकाशितम् एव सर्व्वं भावं वेद वेत्ति। विदो लटो वेति णलादेशः। अतः अहम् अभिधास्ये वक्ष्यामि, वच इति प्रकृतं कर्म्म सम्बध्यते। अन्ये त्वीदृग्वचनमाकर्ण्य सम्भावितार्थमेतदित्युपहसन्ति अतस्तु मौनमेव भूषणं। त्वं तु

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेः (१)
नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥
स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं
देहेन निर्वर्त्तयितुं प्रसीद ।

वाङ्मनसयोरेकविध एवायमिति जानासि अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं वियतुः इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

मान्य इति । प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावराणां तरुगुल्मादीनां जङ्गमानां मनुष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः सः ईश्वरः मे मम मान्यः पूज्यः अलङ्घ्यशासनः इत्यर्थः । शासनञ्च सिंहत्वमङ्गागतसत्ववृत्तीत्युक्तरूपम् । तर्हि विसृज्य गम्यतां नेत्याह, गुरोरपीति । पुरस्तात् अग्रे नश्यत् इदम् आहिताग्नेः गुरोः धनम् अपि गोरूपम् अनुपेक्षणीयम् । आहिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥ ४४ ॥

स इति । सः अङ्गागतसत्ववृत्तिः त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं जीवनं निवर्त्तयितुं सम्पादयितुं प्रसीद । दिनाव-

(१) "पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत् स्वयं यद्यपि वा गुरुः कुमार्यस्ते वासी वा" इति नियमेन पाणिग्रहणादारभ्य येनाग्निराहितः स एवाहिताग्निः । तथाचोक्तं—"यौऽग्नीनादधाति विवाहाग्निं गृह्यं इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं श्राद्धपाकीहि सः स्मृतः" इति अत्र कल्पान्तरमपि दृश्यते तथाहि "अपि वैवाहिकी येन न गृहीतः प्रमादिना । पितर्येव परते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः" इति ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा
विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥
अथान्धकारं गिरिगह्वराणां
दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्व्वन्।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्त्ती
किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥
एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं
नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

सायं उत्सुकः माता समागमिष्यतीत्युत्कण्ठितः बालवत्सः यस्याः सा महर्षेः इयं धेनुः विसृज्यताम् ॥ ४५ ॥

अथेति। अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्ती अनुचरः स सिंहः गिरेः गह्वराणां गुहानाम्। "देवखातबिले गुहा गह्वरम्" इत्यमरः। अन्धकारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्व्वन् निरस्यन् इत्यर्थः, किञ्चित् विहस्य अर्थपतिं नृपं भूयः बभाषे। हासकारणम् अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्निति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

एकेति। एकातपत्रम् एकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वं, नवं वयः यौवनम्, इदं कान्तं रम्यं वपुश्च, इत्येवं बहु अल्पस्य हेतोः अल्पेन कारणेन अल्पफलाय इत्यर्थः। "षष्ठी हेतु-

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौः
एका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः
प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥
अथैकधेनोरपराधचण्डात्
गुरोः कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि ।

प्रयोगे" इति षष्ठी । हातुं त्यक्तुम् इच्छन् त्वं विचारे कार्याकार्यविमर्शे मूढः मूर्खः मे मम प्रतिभासि ॥ ४७ ॥

भूतेति । तव भूतेषु अनुकम्पा-कृपा चेत् । "कृपा दयाऽनुकम्पा स्यात्" इत्यमरः । कृपैव वर्त्तते चेत् इत्यर्थः, तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सति इयम् एका गौः स्वस्ति चेमम् अस्याः अस्तीति स्वस्तिमती भवेत् जीवेत् इत्यर्थः । "स्वस्त्यग्नीःचेमपुण्यादौ" इत्यमरः । हे प्रजानाथ जीवन् पुनः पिता इव प्रजाः उपप्लवेभ्यः विघ्नेभ्यः शश्वत् सदा । "पुनःसदार्थयोः शश्वत्" इत्यमरः । पासि रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाद्धरं जीविनैव शश्वदखिलजगद्घातम् इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किन्तु गुरुभयादित्यत आह, अथेति । अथेति पक्षान्तरे अथवा एका एव धेनुः यस्य तस्मात् । अयं कोपकारणोपन्यास इति श्रेयम् । अत एव अपराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डात् अतिकोपनात् । "चण्डस्त्यत्यन्तकोपनः" इत्यमरः । अत एव कृशानुः अग्निः प्रतिमा उपमा

शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं
गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ॥ ४९ ॥
तद्वच्च कल्याणपरम्पराणां
भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्
पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

यस्य तस्मात् अग्निकल्पात् गुरोः विभेषि इति काकुः । भीत्यर्थानां भयहेतुरित्यपादानात् पञ्चमी । अल्पवित्तस्य धनहानिः अतिदुःसहा इति भावः । अस्य गुरोः मन्युः क्रोधः । "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि" इत्यमरः । घटाः इव उधांसि यासां ताः घटोध्नीः । उधसोऽनङित्यनङादेशः, बहुव्रीहेरुधसोङीषिति ङीष् । कोटिशः गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता । "विद्याणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्" इत्यमरः । भवता विनेतुम् अपनेतुं शक्यः ॥ ४९ ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् । कर्मणि षष्ठी । ऊर्जः बलम् अस्य अस्तीति ऊर्जस्वलम् । ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना वलच्प्रत्ययान्तो निपातः । आत्मदेहं रक्षं । ननु गामुपेक्ष्य आत्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात्, नेत्याह, महीतलेति । ऋद्धं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसम्बन्धमात्रेण भिन्नम् ऐन्द्रम् इन्द्रसम्बन्धि पदं स्थानम् आहुः स्वर्गान्न भिद्यते इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥
निशम्य देवानुचरस्य वाचं
मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या(१)
निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

एतावदिति । मृगेन्द्रे (सिंहे) एतावत् उक्त्वा विरते सति गुहागतेन अस्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन (प्रतिध्वनिना) शिलोच्चयः शैलोऽपि प्रीत्या तम् एव अर्थं क्षितिपालम् उच्चैः अभाषत इव इत्युत्प्रेक्षा । भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वात् द्विकर्मकः, ब्रुविशु द्विकर्मकेषु पठितः । तदुक्तम्, "दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिक्षि-मुषयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना" इति ॥ ५१ ॥

निशम्येति । देवानुचरस्य ईश्वरकिङ्करस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवः राजा पुनः अपि उवाच । किम्भूतः सन्, तेन सिंहेन यत् अध्यासितं व्याक्रमणम् । नपुंसके भावे क्तः ।

(१) "तदध्यासनकातराक्ष्या" इति वल्लभेन पठितम् । "तस्य सिंहस्य अध्यासनं तेन कातरे अक्षिणी यस्याः सा तया सिंहाक्रमणेन क्षुभितनेत्रया" इति वल्लभः । तदध्यासिता चासावेव कातराक्षी इति मल्लिः ।

चतात् किल त्रायत इत्युदग्रः (१)
चत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः
प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

तेन कातरे अक्षिणी यस्याः तया। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षजिति षच्" पिन्नौरादिभ्यश्चेति ङीप्। किं वा वक्ष्यतीति भीत्यैवं स्थितया इत्यर्थः, पत्या निरीक्ष्यमाणः अत एव सुतरां (अत्यर्थं) दयालुः सन्। सुतरामित्यत्र द्विवचनविभज्योत्यादिना सुशब्दात् तरप्, किमेत्तिङव्ययेत्यादिना आम्प्रत्ययः, तद्धितश्चासर्व्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञा ॥ ५२ ॥

किमुवाचेत्याह, चतादिति। चद हिंसायामिति धातोः सम्पदादित्वात् क्विप्, गमादीनामिति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च चदिति रूपं सिद्धम्। चतः नाशात् त्रायते इति चत्रः सुपीति योगविभागात् कः। तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति चतादित्यादिना। उदग्रः उन्नतः चत्रस्य चत्रवर्णस्य शब्दः वाचकः चत्रशब्दः इत्यर्थः, चतात् त्रायते इति

(१) The derivation of the word चत्र as given in the text is rather fanciful. The proper derivation seems to be from meaning strength; hence he, who is noted for deeds of strength, came also to be called चत्र or क्षत्रिय। In the following hymn the word चद is used in the sense of strength "नहि ते चदं, न सहो, न मन्यं ववयनामी पतयन्त आपुः।" Translate—"these birds, flying in the air, have not attained thy strength, nor thy power; nor are they up to thy wrath." Rig i.24.6.

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेः
विश्राणनाच्चानघपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां (१) सुरभेरवेहि
रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥

व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु, नाखकर्णादिवत् केवलरूढः किन्तु पङ्कजादिवत् योगरूढः इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह, तस्य चक्षुशब्दस्य विपरीतवृत्तेः विरुद्धव्यापारस्य चतः त्राणम् अकुर्वतः पुंसः राज्येन किम् । उपक्रोशमलीमसैः निन्दामलिनैः । "उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे" इत्यमरः । ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः । "मलीमसं तु मलिनं कश्मलं मलदूषितम्" इत्यमरः । प्राणैर्वा किं, निन्दितस्य सर्वं व्यर्थम् इत्यर्थः । एतेनैकातपत्रमित्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥ ५३ ॥

अथैकधेनोरित्यत्रोत्तरमाह, कथमिति । अनुनयः क्रोधापनयः (प्रसादनमित्यर्थः) । चकारो वाकारार्थः । महर्षेः अनुनयः वा अन्यासां पयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां विश्राणनात् दानात् । "त्यागो वितरणं दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणम्" इत्यमरः । कथं नु शक्यः, न शक्यः इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह, इमां गां सुरभेः कामधेनोः । पञ्चमी विभक्ति इति पञ्चमी । अनूनाम् अन्यूनाम् अवेहि जानीहि । तर्हि कथमस्याः परिभवोऽ-

(१), न ऊना न हीना अनूना तादृशी नाम् ।

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण(१)
न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं
भवेदलुप्तस्य मुनेः क्रियार्थः॥ ५५॥

भूदित्याह, रुद्रौजसेति। अस्यां गवि त्वया कर्त्रा प्रहृतं तु प्रहारस्तु। नपुंसके भावे क्तः। रुद्रौजसा ईश्वरसामर्थ्येन, न तु तव इत्यर्थः। सप्तम्यधिकरणे चेति सप्तमी॥ ५४॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यवाह, सेयमिति। सा इयं गौः मया, निष्क्रीयते प्रत्याक्रियते अनेन, परगृहीतम् इति निष्क्रयः प्रतिगौर्यकम्। एरजिति अच्प्रत्ययः। स्वदेहार्पणम् एव निष्क्रयः, तेन भवत्तः त्वत्तः। पञ्चम्यास्तसिल्। मोचयितुं न्याय्या न्यायात् अनपेता युक्ता इत्यर्थः। धर्मपथ्यर्थेत्यादिना यत्प्रत्ययः। एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात्, मुनेः क्रिया होमादिः(२)स एव अर्थः प्रयोजनं स च अलुप्तः भवेत्। स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यम् इति भावः॥ ५५॥

---

(१) स्वदेहार्पणं स्वार्पितस्वदेहः तदेव निष्क्रयः प्रतिमूल्यं तेन, "क्तादिहितौ भावौ द्रव्यवत् प्रकाशनते" इति नियमात्।

(२) होमस्य पञ्चयज्ञानामेनःपातित्वात् नित्यकर्मत्वेन न कथञ्चिदपि क्षापनीयत्वं। यदुक्तं— "ब्रह्मयज्ञो नृयज्ञश्च देवयज्ञश्च सप्तम।
पितृयज्ञोभूतयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः"। इति पद्मपुराणम्।
"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणं। होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनं। पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न क्षापयति शक्तितः। स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते" इति। सूना मांसविक्रये।

भवानपीदं परवानवैति
महान् हि यत्नस्तव देवदारौ।
स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे
विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥
किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं
यशःशरीरे भव मे दयालुः।

अथ भवानेव प्रमाणमित्याह, भवानिति। परवान् स्वामिपरतन्त्रः भवान् अपि। "परतन्त्रः पराधीनः परवान् नाथवानपि" इत्यमरः। इदं वक्ष्यमाणम् अवैति, भवता अनुभूयते एव इत्यर्थः। शेषे प्रथम इति प्रथमपुरुषः। किमित्यत आह, हि यस्मात् हेतोः। "हि हेताववधारणे" इत्यमरः। तव देवदारौ विषये महान् यत्नः महता यत्नेन रक्ष्यते इत्यर्थः। इदंशब्दोक्तमर्थं दर्शयति, स्थातुमिति। रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा स्वयम् अक्षतेन अव्रणेन, नियुक्तेन इति शेषः। नियोक्तुः स्वामिनः अग्रे स्थातुं शक्यं न हि ॥ ५६ ॥

सर्व्वथा चैतदप्रतिहार्य्यमित्याह, किमिति। किम् अपि किंवा अहं तव अहिंस्यः अवध्यः मतः चेत् तर्हि मे यशः एव शरीरं तस्मिन् दयालुः कारुणिकः भव। "स्याद्दयालुः कारुणिकः" इत्यमरः। ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः, अत आह, एकान्तेति। मद्विधानां मादृशानां विवेकिनाम् एकान्तविध्वंसिषु अवश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूत-

एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां
पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥
सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः (१)
वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते (२)
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं
सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥

विकारेषु पिण्डेषु शरीरेषु अनास्था खलु अनपेक्षा एव। "आस्था बालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते" इति विश्वः ॥ ५७ ॥

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह, सम्बन्धमिति। सम्बन्धं सख्यम् आभाषणम् आलापः पूर्वं कारणं यस्य तम् आहुः। "स्यादाभाषणमालापः" इत्यमरः। सः तादृक् सम्बन्धः वनान्ते सङ्गतयोः नौ आवयोः वृत्तः जातः तत् ततः हेतोः हे भूतनाथानुग शिवानुचर एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति, अत एव सम्बन्धिनः मित्रस्य मे प्रणयं याच्ञाम्। "प्रणयास्त्वमी विश्रम्भयाच्ञामेमाणः" इत्यमरः। विहन्तुं न अर्हसि ॥ ५८ ॥

---

(१) Compare :- "यतः सतां सप्तपदीनमुच्यते"। इति कुमारसम्भवम् Canto v. As also "न त्वां करोम्यहं मख क्रोधतीव्रेण वह्निना। सतां सप्तपदं मैत्रमुषितोऽहं त्वया सह"॥ इति विष्णुपुराणम्।

(२) वनस्य भवं स्वरूपं वनान्तं वनमित्यर्थः, वनावसिते दृश्ये, स्वरूपे चान्तिकेऽपि चेति अभिधानात्।

तथेति गामुक्तवते दिलीपः
सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः ।
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहम्
उपानयत् पिण्डमिवामिषस्य ॥ ५९ ॥
तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजानाम्
उत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
अधोमुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥
उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं
वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।

तथेति । तथा इति गाम् उक्तवते हरये सिंहाय । "कपौ सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः" इति शाश्वतः । सद्यः तत्क्षणे प्रतिष्टम्भात् प्रतिबन्धात् विमुक्तः बाहुः यस्य स दिलीपः न्यस्तशस्त्रः त्यक्तायुधः सन् स्वदेहम् आमिषस्य मांसस्य । "पलले क्रव्यमामिषम्" इत्यमरः । पिण्डं कवलम् इव उपानयत् समर्पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥ ५९ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् क्षणे उग्रं सिंहनिपातम् उत्पश्यतः उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतः अधोमुखस्य अधोमुखस्य । "स्यादवाङप्यधोमुखः" इत्यमरः । प्रजानां पालयितुः राज्ञः उपरि उपरिष्टात् । उपर्युपरिष्टादिति निपातः । विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैः मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ॥ ६० ॥

ददर्श राजा जननीमिव स्वां
गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥ ९१ ॥
तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो
मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि
प्रभुः प्रहर्त्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥ ९२ ॥
भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च
प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।

उत्तिष्ठेति। राजा, अनृतमिव आचरतीति अनृतायमानं तत्। उपमानादाचार इति क्यङ्, ततः शानच्। उत्थितम् उत्पन्नं हे वत्स उत्तिष्ठ इति वचः निगद्य श्रुत्वा उत्थितः सन्। अर्तेः शटप्रत्ययः। अग्रतः अग्रे प्रस्रवः क्षीरस्रावः अस्ति यस्याः सा तां प्रस्रविणीं गां स्वां जननीम् इव ददर्श सिंहं न ददर्श ॥ ९१ ॥

तमिति। विस्मितम् आश्चर्यं गतम्। कर्त्तरि क्तः। तं दिलीपं धेनुः उवाच। किमित्यवाह, हे साधो मया मायाम् उद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितः असि, ऋषिप्रभावात् मयि अन्तकः यमः अपि प्रहर्त्तुं न प्रभुः न समर्थः, अन्ये हिंस्राः घातुकाः। "गरारुर्घातुको हिंस्रः" इत्यमरः। नमिकम्पीत्यादिना रप्रत्ययः। किमुत सुष्ठु न प्रभवः इति योज्यम्। "बलवत् सुष्ठु किमुत स्वल्पतीव च निर्भरः" इत्यमरः ॥ ९२ ॥

न केवलानां पयसां प्रसूतिम्
अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥
ततः समानीय स मानितार्थी
हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्त्तारमनन्तकीर्त्तिं
सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥
सन्तानकामाय तथेति कामं
राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।

भक्तेति । हे पुत्र गुरौ भक्त्या मयि अनुकम्पया च ते तुभ्यं प्रीता अस्मि । क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति चतुर्थी । वरं देवेभ्यो वरणीयम् अर्थम् । "देवाद्दृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवे मनाक् प्रिये" इत्यमरः । वृणीष्व स्वीकुरु । तथाहि, मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं न अवेहि न विद्धि किन्तु प्रसन्नां मां कामान् दोग्धीति कामदुघा ताम् अवेहि । दुहः कप् घश्चेति कप्प्रत्ययः ॥ ६३ ॥

तत इति । ततः मानितार्थी स्वहस्तार्जितः वीरः इति शब्दः येन सः । एतेनास्य 'दाढ्यं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तौ समानीय सन्धाय अञ्जलिं बद्ध्वा इत्यर्थः वंशस्य कर्त्तारं प्रवर्त्तयितारम् अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः । अनन्तकीर्त्तिं चिरस्थायिनं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥ ६४ ॥

सन्तानेति । सा पयस्विनी गौः, सन्तानं कामयते इति

दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं
पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥
वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषम्
ऋषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।
औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं
षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥
इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुः
विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।

सन्तानकामः । कर्मणि अण् । तस्मै राज्ञे तथेति काम्यते इति कामः वरः । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय हे पुत्र, मदीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वा उपभुङ्क्ष्व पिब इति, उपयुङ्क्ष्व इति वा पाठः । तम् आदिदेश आज्ञापितवती ॥ ६५ ॥

वत्सस्येति । हे मातः वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषं वत्सपीतावशिष्टम् इत्यर्थः, होमः एव अर्थः तस्य विधिः अनुष्ठानं तस्य शेषं होमावशिष्टम् इत्यर्थः । तव उधसि भवम् औधस्यं क्षीरम् । शरीरावयवाच्चेति यत्प्रत्ययः । रक्षितायाः उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागम् इव ऋषेः अनुज्ञाम् अधिगम्य उपभोक्तुम् इच्छामि ॥ ६६ ॥

इत्थमिति । इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा पूर्वं शुश्रूषया प्रीता सम्प्रति एनया विज्ञापनया प्रीततरा अतिसन्तुष्टा बभूव, तदन्विता तेन दिलीपेन अन्विता

तद्न्विता हैमवताच्च कुक्षेः
प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥
तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं
गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै
शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥
स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा
सहत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः
शुभ्रं यशो मूर्त्तमिवातितृष्णः ॥ ६९ ॥

हैमवतात् हिमवत्सम्बन्धिनः कुक्षेः गुहायाः सकाशात् अश्रमेण अनायासेन आश्रमं प्रत्याययौ आगता च ॥ ६७ ॥

तस्या इति । प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य सः नृपाणां गुरुः दिलीपः प्रहर्षचिह्नैः मुखरागादिभिः अनुमितम् ज्ञातं तस्याः धेनोः प्रसादम् अनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात् पुनरुक्तया इव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात् प्रियायै शशंस। कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः, न चेह तदस्ति किन्तु चिह्नैः कथितत्वात् पुनरुक्तयेव स्थितया इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

स इति । अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः सत्सु वत्सलः प्रेमवान् सहत्सलः । वत्सांसाभ्यां कामबले इति सच्प्रत्ययः ।

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते
प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य।
तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं
प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः॥ ७०॥
प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशम्
अनन्तरं भर्तुरुभे सतीञ्च।
धेनुं सवत्साञ्च नृपः प्रतस्थे
सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः(१)॥ ७१॥

वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः स राजा वत्सस्य हुतस्य च अवशेषं पीतहुतावशिष्टं नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरं शुभ्रं मूर्त्तं परिच्छिन्नं यशः इव अतितृष्णः सन् पपौ॥ ६९॥

प्रातरिति। वशी वसिष्ठः प्रातः यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवारूपस्य अङ्गभूता या पारणा तस्याः अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवं तत्कालोचितम् इत्यर्थः। कालाठ्ठञिति ठञ्-प्रत्ययः। "यथाकथञ्चित् गुणहत्त्यापि काले वर्त्तमानात् तत्त्व-प्रत्यय इष्यते" इति वृत्तिकारः। ईयते प्राप्यते अनेनेति अयनं स्वस्त्ययनं शुभावहम् आशीर्वादं प्रयुज्य तौ दम्पती स्वां राज-धानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास॥ ७०॥

प्रदक्षिणीकृत्येति। नृपः हुतं तर्पितम्। हुतम् अग्रा-

(१) सतां सङ्गलेन प्रीतवङ्गिगोब्राह्मणप्रदक्षिणीकरणेन महीयान् प्रभावो यस्य इति दिनकरः। सन्मङ्गलेन प्रस्थानकाले भवतूर्यैः पथिभिरन्यैश्च निमित्तैः भाविशुभसूच-नेन इति वङ्गभः।

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन
स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।
ययावनुद्घातसुखेन मार्गं
स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥
तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन
प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् ।

तीति हुताग्यः अग्निः । कर्मणि अण् । तं भर्तुः मुनेः अनन्तरं प्रदक्षिणानन्तरम् इत्यर्थः । अरुन्धतीञ्च सवत्सां धेनुञ्च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च इत्यव्ययीभावः, ततः च्विः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं सम्पद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य सद्भिः मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिः मङ्गलाचारैः उदग्रतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ॥ ७१ ॥

श्रोत्रेति । धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः व्रतादिदुःखसहनशीलः स नृपः श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाह्लादकरस्वनेन अनुद्घातः पाषाणादिप्रतिघातरहितः अत एव सुखयतीति सुखः तेन रथेन स्वेन पूर्णेन सफलेन मनोरथेन इव मार्गम् अध्वानं ययौ । मनोरथपक्षे अनुद्घातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७२ ॥

तमिति । अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेन आहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कण्ठं प्रजार्थेन सन्तानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्शितं क्षीणीकृतम् अङ्गं यस्य तं नवोदयं नवाभ्युदयं प्रजाः दृष्टिम् अमृताप्लुतदृष्टिः अतिस्निग्धदृष्टिभिः नेत्रैः ओषधीनां नाथं सोमम्

नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिः
नवोदयं (१) नायमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥
पुरन्दरश्रीः (२) पुरमुत्पताकं
प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः।
भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे
भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

इव तं राजानं पपुः अलास्यया दृष्टया इत्यर्थः। चन्द्रपक्षे अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तं प्रजार्थं लोकहितार्थं व्रतं देवताभ्यः कलादाननियमः। "तच्च सोमं पपुर्देवाः पर्य्यायेणानुपूर्वशः" इति व्यासः। उदयः आविर्भावः अन्यत् समानम् ॥ ७३ ॥

पुरन्दरेति। पुरः पुरीः असुराणां दारयतीति पुरन्दरः शक्रः। "पूःसर्व्वयोर्दारिसहोः" इति खच्प्रत्ययः, "वाचंयमपुरन्दरौच" इति सुमागमो निपातितः। तस्य श्रीरिव श्रीः यस्य स नृपः पौरैः अभिनन्द्यमानः उत्पताकम् उच्छ्रितध्वजम्। "पताका वैजयन्ती स्यात् केतनं ध्वजमस्त्रियाम्" इत्यमरः। पुरं प्रविश्य

(१) शस्यानां प्रधानसाधनतया ओषधिपतिपदेन सोमलतामिधीयते, तत्साहचर्य्यात् चन्द्रोऽपि इति भट्टरः। यद्वा नक्षत्रौषधीनां प्रकाशात् निशापतिरेव ओषधीनां नाथ इति कथ्यते इत्यनुसन्धेयं।

(२) ऋग्वेदमन्त्रेषु इन्द्रः पुरीषां पुरनामकत्वेन वर्ण्यते तथया—

"पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत। इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः"। Ri. IXI. 4.

Translate—"Indra was born to be the destroyer of Asura's towns, who is ever young, learned, of immense strength, the upholder of all ceremonies, the thunderbolt-holder and much praised".

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः(१) ॥७५॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ नन्दिनी-वरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ।

भुजङ्गेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले । "सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वरे त्रिषु" इत्यमरः । भुजे भूयः भूमेः धुरम् आससञ्ज स्थापितवान् ॥ ७४ ॥

अथेति । अथ द्यौः सुरवर्त्म । "द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः" इति विश्वः । अत्रेः महर्षेः नयनयोः समुत्थम् उत्पन्नं नयन-समुत्थम् । "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्ययः । ज्योतिः इव चन्द्र-मिव इत्यर्थः । "अत्रेश्चः स्यादत्रिनेत्रप्रसूतः" इति हलायुधः । चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे, "नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दग्धा द्योतयदिग्यः । तं गर्भं दग्धा हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्ततः । समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् । स ताभ्यः महर्षेयाय दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । पपात भासयन् लोकान्

(१) ब्रह्मादिस्थमाकाशमेव वरबल च ।
चन्द्रविम्बेऽमृतं चैव माया सिद्धं च आत्मनः ।
यस्मादेषां हृतैश्वर्या मायामौशिष्यिनो वयः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा" । इति मनुः । ७ । ७४ ।
"ब्रह्मान् प्रभुत्व मघवान् बलार्थं क्षोभं मदारेरबलाय विष्णुम् ।
चाहारबल च विदाधिनाथादादाय राज्ञः जिषते अरीन्" । इत्य बल्लभेन उद्धृतम्

शीतांशुः सर्व्वभावनः" इति। सुरसरित् गङ्गा वह्निना निष्ठूतं विक्षिप्तम्। क्ष्वोः शूड़नुनासिकेचेत्यनेन निपूर्वात् ष्ठीवतेर्वकारस्य जट्। "नुन्नुत्तास्तनिष्ठूताविद्धक्षिप्ते रिताः समाः" इत्यमरः। ऐशं तेजः स्कन्दम् इव। अत्र रामायणम्, "ते गत्वा पर्व्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम्। अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः। देवकार्य्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन। शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज। देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः। गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम्। इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत्। स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य्य च। समन्ततस्तु तां देवीमभ्यसिञ्चत पावकः। सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन" इति। राज्ञी सुदक्षिणा नरपतेः दिलीपस्य कुलभूत्यै(१)सन्ततिलक्षणायै गुरुभिः महद्भिः लोकपालानाम् अनुभावैः तेजोभिः अभिनिविष्टम् अनुप्रविष्टं गर्भम् आधत्त दधौ इत्यर्थः। अत्र मनुः, "अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः" इति। अत्र आधत्तेत्यनेन स्त्रीत्वार्थकधारणमात्रमुच्यते, तथा मन्त्रे च दृश्यते, "यथेयं पृथिवी मह्युत्तानगर्भमादधे एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतये" इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारणे आधानशब्दप्रयोगदर्शनादिति। मालिनीवृत्तमेतत्। तदुक्तम्, "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति लक्षणात् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमल्लीनाथोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशटीकायां सञ्जीवनीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः।

---

(१) सन्ततिलक्षणायै कुलसमृद्धये इत्यर्थः। "भूतिर्भवनि सम्पदि" इत्यमरः।

तृतीयः सर्गः ।

अथेप्सितं (१) भर्तुरुपस्थितोदयं
सखीजनोदीक्षणकौमुदीमुखम् ।
निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः
सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योऽप्यसमावलोक्यः ।
भवोऽपि योऽभूदभवः शिवोऽयं जगत्यपायादपि नः स पायात्

राज्ञी गर्भमाधत्ते स्युक्तं, सम्प्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति, अथेति । अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा उपस्थितोदयं(२)प्राप्तकालं भर्तुः दिलीपस्य ईप्सितं मनोरथम् । भावे क्तः । पुनः सखीजनस्य उदीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् । यद्वा, कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः । तदुक्तं भविष्योत्तरे, "कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता" इति । तस्या मुखं प्रारम्भम् अतएव केचित् कौमुदीमहमिति पाठं पठन्ति । इक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः अविच्छेदस्य निदानं मूलकारणम् । "निदानं त्वादिकारणम्" इत्यमरः । एवंविधं दौर्हृदलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च

(१) भर्तुरीप्सितं स्वामिमनसिति यावत् ।

(२) उदेति अधिकमिति अधिकरणवाचि अच्प्रत्ययात् उदयशब्दः उदयकाले वर्तते । यद्वा भावपदा उदयपदेन उदयकाङ्क्षी बोध्यते ।

418

शरीरसादादसमग्रभूषणा
मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना।
तनुप्रकाशेन विचेयतारका
प्रभातकल्पा शशिनेव शर्व्वरी ॥ २ ॥

द्विहृदया गर्भिणी। यथाह वाभटः, "माढजन्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयञ्च यत्। सम्बद्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं श्रद्धाभिमाननम्॥" इति। तत्सम्बन्धित्वाद्गर्भोदौर्हृदमित्युच्यते, सा च तद्योगात् दौर्हृदिनीति, तदुक्तं संग्रहे, "द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीमाचक्षते" इति। अत्र दौर्हृदलक्षणस्येप्सितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन चोपनिरूपणात् रूपकालङ्कारः। अस्मिन् सर्गे वंश्यस्थं वृत्तम्, "जतौ तु वंश्यस्थमुदीरितं जरौ" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

सम्प्रति चामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति, शरीरेति। शरीरस्य सादात् कार्श्यात् असमग्रभूषणा परिमिताभरणा लोध्रपुष्पेण इव पाण्डुना मुखेन उपलक्षिता सा सुदक्षिणा विचेयाः न्यूनाः तारकाः यस्यां सा तथोक्ता विरलनक्षत्रा इत्यर्थः। तनुप्रकाशेन अल्पकान्तिना शशिना उपलक्षिता ईषदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा प्रभातादीषदूना इत्यर्थः। "तसिलादिष्वाकृत्वसुचः" इति प्रभातशब्दस्य पुंवद्भावः। शर्व्वरी रात्रिः इव अलक्ष्यत। शरीरमादादि गर्भलक्षणमाह वाभटः, "चामता गरिमा कुक्षेः मूर्च्छा च्छर्दिररोचकम्। जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम्" इति ॥ २ ॥

418

तदाननं मृत्सुरभि चितीश्वरो
रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ।
करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां
शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥
दिवं मरुत्वानिव (२) भोक्ष्यते भुवं
दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।

तदिति । चितीश्वरः रहसि मृत्सुरभि मृदा (२) सुगन्धि तस्याः आननं तदाननं सुदक्षिणामुखम् उपाघ्राय तृप्तिं न आययौ । कः कमिव, शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने । "शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढ़योः सिते । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात् उपधौ शुक्लमन्त्रिणि" ॥ इति विश्वः । पयोमुचां मेघानां पृषतैः बिन्दुभिः । "पृषन्ति बिन्दुपृषताः" इत्यमरः । सिक्तम् उचितं वनराज्याः पल्वलम् उपाघ्राय करी गजः इव । अत्र करिवनराजिपल्वलानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसन्धेयः । गर्भिणीनां मृद्भक्षणं लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दौहृदाख्यं गर्भलक्षणमुक्तम् ॥ ३ ॥

दौहृदलक्षणे मृद्भक्षणे हेत्वन्तरमुपेक्षते, दिवमिति । हि यस्मात् दिगन्तविश्रान्तरथः चक्रवर्ती तस्याः सुतः तत्सुतः, मरुत्वान् इन्द्रः । "इन्द्रो मरुत्वान् मघवा" इत्यमरः । दिवं स्वर्गम् इव भुवं भोक्ष्यते । भुजोऽनवने इत्यात्मनेपदम् । अतः प्रथमं

(१) मरुतः देवाः पाल्यत्वेन सन्ति यस्य इति मरुत्वान् मरुत्पतिर्देवराजः ।
(२) मृदा काचित्वेन इरभि । इदा मरुत्वारिक्षवर्णिकाम् इत्यभि ।

अंतोऽभिलाषि प्रथमं तथाविधे
मनो ववन्धानरसान् विलङ्घ्य सा ॥ ४ ॥
न मे क्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितं
स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी।
इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः
प्रियासखीरुत्तरकोशलेश्वरः (१) ॥ ५ ॥

सा मुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे मृद्रूपे अभिलष्यते इति अभिलाषः भोग्यवस्तु तस्मिन् कर्म्मणि घञ्प्रत्ययः। रस्यन्ते स्वाद्यन्ते इति रसाः भोग्यार्थाः। अन्ये च ते रसाश्च तान् विलङ्घ्य विहाय मनः ववन्ध निदधौ इत्यर्थः। दोहदहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुक्तं भवति ॥ ४ ॥

नेति। मगधस्य राज्ञः अपत्यं स्त्री मागधी मुदक्षिणा। इञ् मगधकलिङ्गसूरमसादण् इत्यण्प्रत्ययः। क्रिया किञ्चित्

(1) In more ancient times, the name was applied to the country on the banks of the Sarayu, of which Ajodhya was the capital. In the Mahabharata, several Kosalas are referred to. The Puranas place the Kosala amongst the people on the back of the Vindhya. This is owing perhaps to the country of Kosala being divided into two provinces, Northern Kosala and Southern Kosala. The former comprehended the districts, now included under Oude, and the latter extended as far as the Vindhya mountain. See Wilson's Vishnupurana p 190 note 79. "कुशस्य कोशलाराज्यं पुरीचापि कुशस्थली। रम्या निवेशिता तेन विश्वपर्वतमालिनी ॥ उत्तरकोशलं राज्यं लवस्य च महात्मनः। यावस्ती श्रीकविख्याता, कुशवंशं निबोधत"। These two couplets from the Bayu purana, make the point clear. श्रावस्ती is called बुद्धपत्तन being holy in the estimation of the Buddhists and nearly in the site of Fyzabad in Oude.

तदाननं मृत्सुरभि चितीश्वरो
रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ।
करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां
शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥
दिवं मरुत्वानिव (२) भोक्ष्यते भुवं
दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।

तदिति । चितीश्वरः रहसि मृत्सुरभि मृदा (२) सुगन्धि तस्याः आननं तदाननं सुदक्षिणामुखम् उपाघ्राय तस्मिं न आययौ । कः कमिव, शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने । "शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गारापाढ़योः सिते । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात् उपधौ शुद्धमन्विणि" ॥ इति विश्वः । पयोमुचां मेघानां पृषतैः विन्दुभिः । "पृषन्ति विन्दुपृषताः" इत्यमरः । सिक्तम् उचितं वनराज्याः पल्वलम् उपाघ्राय करी गजः इव । अत्र करिवनराजिपल्वलानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसन्धेयः । गर्भिणीनां मृद्भक्षणं लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दौहृदाख्यं गर्भलक्षणमुक्तं ॥ ३ ॥

दौहृदलक्षणे मृद्भक्षणे हेत्वन्तरमुपपादयते, दिवमिति । हि यस्मात् दिगन्तविश्रान्तरथः चक्रवर्त्ती तस्याः सुतः तत्सुतः, मरुत्वान् इन्द्रः । "इन्द्रो मरुत्वान् मघवा" इत्यमरः । दिवं स्वर्गम् इव भुवं भोक्ष्यते । भुजोऽनवने इत्यात्मनेपदम् । अतः प्रथमं

(१) मरुतः देवाः पाल्यत्वेन सन्ति यस्य इति मरुत्वान् मरुत्पतिर्देवराजः ।
(२) मृदा मृत्तिकया सुरभि । यद्वा मृत्सारभिन्नसुगन्धिकारम् सुरभि ।

अंतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे
मनो ववन्धानरसान् विलङ्घ्य सा ॥ ४ ॥
न मे क्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितं
मृहावती वस्तुषु केषु मागधी।
इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः
प्रियासखीरुत्तरकोशलेश्वरः (१) ॥ ५ ॥

सा सुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे मृद्रूपे अभिलष्यते इति अभिलाषः भोग्यवस्तु तस्मिन् कर्म्मणि घञ्प्रत्ययः। रस्यन्ते स्वाद्यन्ते इति रसाः भोग्यार्थाः। अन्ये च ते रसाश्च तान् विलङ्घ्य विहाय मनः ववन्ध निदधौ इत्यर्थः। दोहदहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षते ॥ ४ ॥

नेति। मगधस्य राज्ञः अपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा। ह्यञ् मगधकलिङ्गशूरसादण् इत्यण्प्रत्ययः। क्रिया किञ्चित्

(1) In more ancient times, the name was applied to the country on the banks of the Sarayu, of which Ajodhya was the capital. In the Mahabharata, several Kosalas are referred to. The Puranas place the Kosala amongst the people on the back of the Vindhya. This is owing perhaps to the country of Kosala being divided into two provinces, Northern Kosala and Southern Kosala. The former comprehended the districts, now included under Onde, and the latter extended as far as the Vindhya mountain. See Wilson's Vishnupurana p 190 note 79. "कुशस्य कोशलाराज्यं पुरीषापि कुशस्थली। रम्या निवेशिता तेन विश्वभुवं तमानुष॥ उत्तरकोशले राज्यं लवस्य च महात्मनः। श्रावस्ती धौकविख्याता, कुशवंशं निबोधत"। These two couplets from the Bayu purana, make the point clear. श्रावस्ती is called धर्मपत्तन being holy in the estimation of the Buddhists and nearly in the site of Fyzabad in Oude.

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां (१)
यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतम्।
न हीप्सितस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेः
अभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः॥ ६॥

किमपि ईप्सितम् इष्टं मे मह्यं न शंसति न आचष्टे, केषु वस्तुषु स्पृहावती इति अनुवेलम् अनुक्षणम् आहृतः (२) आहृतवान्, कर्त्तरि क्तः। "आहृतौ सादरार्चितौ" इत्यमरः। प्रियायाः सखीः सहचरीः उत्तरकोशलेश्वरः दिलीपः पृच्छतिस्म पप्रच्छ। "लट् स्मे" इत्यनेन भूतार्थे लट्। सखीनां विश्वस्तभूमित्वात् इति भावः॥ ५॥

उपेत्येति। दोहदं गर्भिणीमनोरथः। "दोहदं दौर्हृदं यज्ञा लालसञ्च समं स्मृतम्" इति हलायुधः। सा सुदक्षिणा दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलतां दुःखस्वभावताम् उपेत्य प्राप्य यत् वस्तु वव्रे आचकाङ्क्ष तत् आहृतम् आनीतं, भर्त्रा इति शेषः, अपश्यत् एव अलभत इत्यर्थः। कुतः हि यस्मात् अस्य भूपतेः त्रिदिवे अपि स्वर्गे अपि इष्टं वस्तु अनासाद्यम् अनवाप्यं न अभूत्। किं याच्ञया नेत्याह, अधिज्यधन्वन इति। न हि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किञ्चिदस्ति इति भावः। अत

(१) दीर्घं चाकर्षं ददातीति दोहदः। इति वाचस्पतिः।
The word is a Prakrita form of दौर्हृद। See William's Dic.

(२) आहृत, इत्यत्र अर्थं च अविवक्षातः अकर्मकं च आदियते; कर्त्तरि क्त। यद्वा आदृतमिति भावे क्तः, ततः अहं आदिलादत्वर्थे अणत्ययः।

क्रमेण निस्तीर्य्य च दोहदव्यथां
प्रवीयमानावयवा रराज सा ।
पुराणपत्रापगमादनन्तरं
लतेव सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥
दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं
तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।
तिरस्चकार भ्रमराभिलीनयोः(१)
सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥ ८ ॥

वाभटः, "पादशोफो विदाहोऽन्ते यदा च विविधात्मिका" इति। एतच्च पत्नीमनोरथपूरणाकरणे दृष्टदोषसम्भवात्; न तु राज्ञः स्त्रीलौल्यात्। तदुक्तम्, "देयमप्यहितं तस्यै हिताय, हितमल्पकम्। यदाविघाते गर्भस्य विकृतिर्युतिरेव वा" ॥ अन्यत्र च, "दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्" इति ॥ ६ ॥

क्रमेणेति। सा सदक्षिणा क्रमेण दोहदव्यथाश्च निस्तीर्य प्रवीयमानावयवा पुष्यमाणावयवा सती पुराणपत्राणाम् अपगमात् नाशात् अनन्तरं सन्नद्धाः सञ्जाताः प्रत्यग्रत्वात् मनोज्ञाः पल्लवाः यस्याः सा लता इव रराज ॥ ७ ॥

लक्षणान्तरं वर्णयति, दिनेष्विति। दिनेषु दोहददिवसेषु

(१) शोभातीरकथं कृतात् समासान्तरं वक्तव्यं तथाहि—भ्रमरौ अभिलीनौ ययोस्ताद्दशयोः। भ्रमराभ्यां पद्मकुड्मलौ नाभिश्लिष्टौ, किन्तु तौ पद्मकुड्मलयोरुपरि समासीनौ इति टीकाकारकृतं व्याख्यानं न समीचीनतया प्रतिभाति।

निधानगर्भामिव सागराम्बरां
शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम्(१) ।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं(२)
नृपः ससत्वां महिषीमसनात ॥ ६ ॥

गच्छत्सु नितान्तपीवरम् अतिस्थूलम् आ समन्तात् नीले मुखे चूचुके यस्य तत् तदीयं स्तनद्वयं भ्रमरैः अभिलीनयोः अभिव्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पङ्कजकोशयोः पद्ममुकुलयोः श्रियं तिरस्कार । अत्र वाभटः, "अस्निष्टता (३) स्तनौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ" इति ॥ ८ ॥

निधानेति । नृपः ससत्वाम् आपन्नसत्वां गर्भिणीम् इत्यर्थः । "आपन्नसत्वा स्याद् गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी" इत्यमरः । महिषीं निधानं निधिः गर्भे यस्याः तां सागराम्बरां समुद्रवसनां भूमिमिव इत्यर्थः । "भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा" इति कोषः । अभ्यन्तरे लीनः पावकः यस्याः तां शमीम् इव । शमीतरौ वह्निरस्ति इत्यत्र लिङ्गं शमीगर्भादग्निं जनयतीति । अन्तःसलिलाम् अन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीम् इव

---

(१) यज्ञादिसाधनाय हि शमीकाष्ठात् घर्षणेन अग्निरुत्पाद्यते ।

(२) "सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरं । तं ब्रह्मनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं विदुर्बुधाः" इत्यत्र निर्दिष्टा नदी । "क्वेच्चदेवेषु सा चक्रशोष भूयः पुण्यप्रदेशेषूद्भवतीति पुराणवार्ता" इति वल्लभः । The modern Sarasvati or Kagar near Thanesvara which loses itself in the sandy desert.

(३) अस्निष्टता अघनिष्पन्नत्वं ।

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेः
भुजार्जितानाञ्च दिगन्तसम्पदाम्।
यथाक्रमं पुंसवनादिकाः(१) क्रियाः
धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः॥ १०॥

अमन्यत। एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वतेजस्वित्वपावनत्वानि विवक्षितानि॥ ९॥

प्रियेति। धीरः स राजा प्रियायाम् अनुरागस्य स्नेहस्य मनसः समुन्नतेः औदार्य्यस्य भुजेन भुजबलेन करेण वा अर्जितानाम् न तु वाणिज्यादिना दिगन्तेषु सम्पदां धृतेः पुत्रो मे भविष्यतीति सन्तोषस्य च। "धृतिर्योगान्तरे धैर्य्ये धारणाध्वरतुष्टिषु" इति विश्वः। सदृशीः अनुरूपाः पुमान् सूयते अनेनेति पुंसवनं तत् आदिर्यासां ताः क्रियाः यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य व्यधत्त कृतवान्। आदिशब्देन अनवलोभनसीमन्तोन्नयनौ गृह्येते। अत्र मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनं, यदाह "पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्"(२) इति पारस्करः। "चतुर्थेऽनवलोभनम्"

---

(१) "यदि मासीयात्, तृतीये गर्भमासे तिथ्येषोपपितायाः (गर्भिण्याः), सक्थ्यवसायां गौ दंधनि द्वौ द्वौ मासौ यवञ्च दधिसक्तुभिः (अङ्गोन्नलिना) प्राश्नीयात्" इति पुंसवनं। अथास्ये मङ्गलागारद्वच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायां अजितामोषधीं (दुर्वां) नमःकरीतीति अनवलोभनं। नमःकरणं नासिकायां रससेचनं। पुमांसु सत्येन नावलुप्यते तदनवलोभनं। वर्णविकारौ द्रष्टव्यः। ऋषोदरादिलादिति वा ह्रस्वः। आश्वलायनव्याख्यायाम्। एतद्विस्तरस्तु गृह्यसूत्रे द्रष्टव्यः।

(२) पुंसा नक्षत्रेण तिथ्यङ्गसंयुक्तेनादिना।

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्
प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया
ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११ ॥
कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
भिषग्भिरात्रेय गर्भभर्मणि ।

इति आश्वलायनः । "षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः"(१) इति याज्ञवल्क्यः ॥ १० ॥

सुरेन्द्रमात्रेति । गृहागतः नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिः अंशैः आश्रितस्य अनुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवात् भारात् प्रयत्नेन मुक्तासनया आसनादुत्थितया इत्यर्थः । उपचारस्य अञ्जली अञ्जलिकरणे खिन्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया तरलाक्ष्या । "चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे" इत्यमरः । तया सुदक्षिणया ननन्द । सुरेन्द्रमात्राश्रितेत्यत्र मनुः, "अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः" इति ॥ ११ ॥

कुमारेति । अथ कुमारभृत्या बालचिकित्सा । संज्ञायां समजनिषदेत्यादिना क्यप् । तस्यां कुशलैः कृतिभिः । "कृती कुशलः" इत्यमरः । आत्रेः हितैः भिषग्भिः वैद्यैः । "भिषग्वैद्यौ

---

(१) "षष्ठेऽष्टमे युग्मेन मासाद्गर्भेण च स्त्रिया मासस्य विभिषक्कर्मणि सीमन्तं व्यूहति भूर्भुवः स्वरोमिति विः"। मासाद्गर्भेण तरुणफलसंधानेन, मासस्य मासकोशीभा एतैरेकोनैः खलाटकेशयी: सन्धिमारभ्य कर्तुं सीमन्तं व्यूहति, सकेश मामूर्ध्वदेशात् केशान् पृथक् करोतीत्यर्थः इति नारायणः । सीमन्त. गर्भाधिके षष्ठे अष्टमे वा मासि कर्तव्य. संस्कारभेदः सीमन्तकेशात् मासकोशीभा पृथक् क्रियते यस्मिन्निति संस्कारस्य सीमन्त इति संज्ञा ।

पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभितामिव ॥ १२ ॥
ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैः
असूर्य्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम्(१)।

चिकित्सके" इत्यमरः। गर्भस्य भर्म्मणि भरणे। "भरणे पोषणे भर्म्म" इति हैमः। "भृतिर्भर्म्म" इति शाश्वतः। भृञो मनिच्प्रत्ययः। अनुष्ठिते क्षते सति काले दशमे मासि अन्यत्र ग्रीष्मावसाने प्रसवस्य गर्भमोचनस्य उन्मुखीम् आसन्नप्रसवाम् इत्यर्थः। "स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने" इत्यमरः। प्रियां भार्य्याम् अभ्राणि अस्याः सञ्जातानि अभ्रिता ताम्। "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्" इति इतच्प्रत्ययः। दिवम् इव पतिः भर्त्ता प्रतीतः हृष्टः सन्। "ख्याते हृष्टे प्रतीतः" इत्यमरः। ददर्श दृष्टवान्। गर्भकर्म्मणीति पाठे गर्भाधान-प्रतीतावौचित्यभङ्गः ॥ १२ ॥

ग्रहैरिति। ततः शची इन्द्राणी समा। "पुलोमजा शचीन्द्राणी" इत्यमरः। सा सुदक्षिणा समये प्रसूतिकाले सति दशमे मासि इत्यर्थः। "दशमे मासि जायते" इति श्रुतेः। उच्चसंश्रयैः उच्चसंस्थैः तुङ्गस्थानगैः असूर्य्यगैः अनस्तमितैः कैश्चित् यथासम्भवं पञ्चभिः ग्रहैः सूचिता भाग्यसम्पत् यस्य तं पुत्रं चीर्णि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनानि उत्पादकानि यस्याः

(१) एकेन (ग्रहेण) सुखी द्वाभ्यां धेर्यशालिभिर्धनुष्मयतुर्भिर्धनः पञ्चभिर्दैवतुल्यः इति दिनकरः।

असूत पुत्रं समये शचीसमा
विसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १२ ॥

सा विसाधना शक्तिः । "शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः" इत्यमरः। अक्षयम् अर्थम् इव असूत। "षुङ् प्राणिगर्भविमोचने" इत्यात्मनेपदिषु पठ्यते, तस्माज्जातोः कर्त्तरि लङ्। अत्रेदमनुसन्धेयम् । "अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशभिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः"। इति सूर्य्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभादयो राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टाः, उच्चस्थानानि। स्वस्वतुङ्गांशैश्चया सप्तमस्थानानि च नीचानि। तत्रोच्चेष्वपि दशमादयोराशिविंशांशाः यथाक्रमम् उच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः। अत्रांशस्त्रिंशो भागः। यथाह नारदः,"त्रिंशद्भागात्मकं लग्नम्" इति । सूर्य्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम। तदुक्तं लघुजातके, "रविणास्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत्" इति ते च स्वोच्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः। तदुक्तं राजमृगाङ्के, "स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षकेऽर्धं सुहृद्गे पादं द्विड्भेऽस्यं शभं खेचरेन्द्रः। नीचस्थायी नास्तगो वा न किञ्चित् पादं नूनं स्वर्विकीर्णं ददाति ॥" इति। तदिदमाह कविः, उच्चसंस्थैरसूर्य्यगैः इति च। एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स एव तुङ्गीभवति। तदुक्तं कूटस्थीये, "उत्कृष्टाः स्वोच्चगाः प्रकटकार्य्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः। एकद्वित्रिचतुर्जायस्तेऽतः परं दिव्याः"इति तदिदमाह पञ्चभिरिति ॥ १२ ॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः
प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे।
बभूव सर्व्वं शुभशंसि तत्क्षणं
भवो हि लोकाभ्युदयाय ताद्दशाम् ॥ १४ ॥
अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा
सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा।
निशीथदीपाः सहसा हतत्विषः
बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

दिश इति। तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे। "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया।" दिशः प्रसेदुः प्रसन्नाःबभूवुः, मरुतः वाताः सुखाः(१) मनोहराः ववुः (वान्ति स्म), अग्निः प्रदक्षिणार्चिः(२) सन् हविः आददे स्वीचकार, इत्थं सर्व्वं शुभशंसि शुभसूचकं बभूव। तथाहि, ताद्दशां रघुप्रकाराणांभवः जन्म लोकाभ्युदयायभवति इति शेषः, ततो देवा अपि सन्तुष्टाः इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अरिष्टेति। "अरिष्टं सूतिकागृहम्" इत्यमरः। अरिष्टे सूतिकागृहे शय्यां तल्पं परितः अभितः। "परितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेषु दृश्यते" इति द्वितीया। विसारिणा सुजन्मनः शोभनोत्पत्तेः। "जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः" इत्यमरः। तस्य शिशोः निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा

(१) शैत्यसौरभ्यमान्द्याख्यगुणत्रययुक्ताः इति यावत्।
(२) प्रगतं दक्षिणं प्रदक्षिणं अर्चिः यस्य सः।

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते
कुमारजन्मामृतसम्मिताचरम् ।
अदेयमासीत् त्रयमेव भूपतेः
शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥
निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा
नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।

हतविषः क्षीणकान्तयः निशीथदीपाः अर्धरात्रप्रदीपाः । "रात्राह्नाहाः पुंसि" "अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ" इत्यमरः । आलेख्यसमर्पिताः चित्रार्पिताः इव बभूवुः । निशीथशब्दो दीपानां प्रभावाधिक्यसम्भावनार्थः ॥ १५ ॥

जनायेति । भूपतेः दिलीपस्य अमृतसम्मिताचरम् अमृतसमानाचरम् । "सरूपसमसंमिताः" इत्याह दण्डी । कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचराय अन्तःपुरचारिणे जनाय त्रयम् एव अदेयम् आसीत् । किं तत् शशिप्रभम् उज्ज्वलं छत्रम्, उभे चामरे च । छत्रादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वात् इति भावः ॥ १६ ॥

निवातेति । निवातः निर्वातप्रदेशः । "निवातावात्रयावातौ" इत्यमरः । तत्र यत् पद्मं तद्वत् स्तिमितेन निष्पन्देन चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं पुत्रमुखं पिबतः तृष्णया पश्यतः नृपस्य गुरुः उत्कटः प्रहर्षः कर्त्तुं इन्दुदर्शनात् गुरुः महोदधेः पूरः जलौघः इव आत्मनि शरीरे न प्रबभूव स्थातुं

महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनात्
गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव (१) नात्मनि ॥ १७ ॥
स जातकर्म्मण्यखिले(२) तपस्विना
तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः
प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥ १८ ॥

न ययौ, अन्तः न माति स्म इति यावत्, नद्यल्पाधारे अधिकं मीयते इति भावः। यद्वा हर्षः आत्मनि स्वस्मिन् विषये न प्रबभूव आत्मानं नियन्तुं न ययौ किन्तु बहिर्निर्जगाम इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स इति। स दिलीपसूनुः तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन "पुरोधास्तु पुरोहितः" इत्यमरः। ("पूर्वमन्त्रादस्मत्ययः पुरादेशश्च" इति ऋग्वेदव्याख्याने सायणाचार्यः।) वसिष्ठेन। तपस्वित्वात् तदनुष्ठितं कर्म्म सवीर्यं स्यात् इति भावः। तपोवनात् एत्य आगत्य अखिले समग्रे जातकर्म्मणि जातस्य कर्त्तव्यसंस्कारविशेषे कृते सति, प्रयुक्तः संस्कारः शाणोल्लेखनादिः यस्य सः तथोक्तः आकरोद्भवः खनिप्रभवः। "खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्"

(१) Compare "भवत्सभावनीयाय परिणीयाय मूर्द्धते। अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे॥" कुमारसम्भवम्। ६ सर्गः।

(२) "कुमारं जातं पुरान्तःपुरवृद्धात् सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकषं हिरण्येन" (समर्प्य पिता) प्राशयेत्; ततस्तत् कर्णयोरुपनिधाय कुमारस्य मेधाजननार्थं सविद्-वरमन्त्रविभीकुमारादीन् प्राशयेत्, ततश्च कुमारस्य नाम कुर्यात् "यशो भव पराक्रमेव"

सुखश्रवा मङ्गलतूर्य्यनिस्वनाः
प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।
न केवलं सद्मनि मागधीपतेः
पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि(१) ॥ १९ ॥
न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुः
विसर्ज्जयेद् यं सुतजन्महर्षितः (२)

इत्यमरः। मणिः इव, अधिकं बभौ (अत्यर्थं दिदीपे) वसिष्ठमन्त्रप्रभावात् तेजिष्ठोऽभूत् इत्यर्थः। अत्र मनुः, "प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म्म विधीयते" इति ॥ १८ ॥

सुखश्रवा इति। सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः श्रुतिसुखाः इत्यर्थः मङ्गलतूर्य्यनिस्वना मङ्गलवाद्यध्वनयः वारयोषितां वेश्यानाम्। "वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा" इत्यमरः। प्रमोदनृत्यैः हर्षनर्त्तनैः सह मागधीपतेः दिलीपस्य सद्मनि केवलं गृहे एव न व्यजृम्भन्त, किन्तु द्यौः(१) ओकः येषां ते दिवौकसः देवाः। पृषोदरादित्वात् साधु। तेषां पथि आकाशेऽपि व्यजृम्भन्त। तस्य देवांशत्वात् देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुः इति भावः ॥ १९ ॥

नेति। रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य अतएव

(१) यद्वा दिवं स्वर्गं, ओकः गृहं (वासस्थानं) येषामिति दिवौकसाम्। दिवं स्वर्गेऽरौषे च इति विश्वप्रकाशनिर्देशात् अकारान्तदिवशब्दस्य सम्भवात् पृषोदरादित्वात् निपातनं नौरयमित्यनुसन्धेयम्।

(२) "युवराजाभिषेके च परंपकारमहोत्सवे। पुत्रजन्मनि वा मौर्वीबन्धस्य हि विधौ ऋषिः" इति वल्लभः।

ऋणाभिधानात् स्वयमेव केवलं
तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २० ॥
श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकः
तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवित्
चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम्(१) ॥ २१ ॥

चौराद्यभावात् संयतः बद्धः (कोऽपि) न बभूव न अभूत् । किं तेनात आह, विसर्ज्जयेदिति । सुतजन्मना हर्षितः तोषितः सन् स यं बद्धं विसर्ज्जयेत् विमोचयेत् । किन्तु स राजा तदा पितॄणाम् ऋणाभिधानात् बन्धनात् केवलम् एकं यथा तथा स्वयम् एव एक एव इत्यर्थः । "केवलः क्षत्त्र एकत्र केवलावधीरितः" इति शाश्वतः । मुमुचे । कर्म्मकर्त्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्तः इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे "एष वा अनृणो यः पुत्री" इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥ २० ॥

श्रुतस्येति । अर्थवित् शब्दार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरः दिलीपः अयम् अर्भकः बालकः श्रुतस्य शास्त्रस्य अन्तं पारं यायात्, तथा युधि परेषां शत्रूणाम् अन्तं पारञ्च यायात् यातु गच्छतु इत्यर्थः । गकि लिङ् चेति गत्यर्थे लिङ् इति हेतोः, धातोः अधिपधिन्नधि गत्यर्थाः इति सधिधातोः गमनार्थम्

(१) नामकरणसंस्कारेण बाल्यान्तरादूर्द्ध्वं जातकर्म्मानन्तरं कार्य्यमित्यर्थे । एवं तु बाल्यान्तरीयकार्य्योत्तरञ्च इत्याहुः । यत्तु च मनुना "नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत् । पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते" । इति नारदः ।

पितुः प्रयत्नात् स समग्रसम्पदः
शुभैः (१)शरीरावयवैर्दिने दिने ।
पुपोष हर्षं हरिदश्वदीधितेः
अनुप्रवेशादिव (२) बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

अर्थम् अर्थवित्त्वात् अवेक्ष्य आलोक्य आत्मसम्भवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार। लड्विधौ र्नलोपर्य्यत्ययेन बालमूलत्वलघुत्वभङ्गः, लीनां वा लीरत्वमापद्यते इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम्। अत्र शङ्खः, "अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते" इति ॥ २१ ॥

पितुरिति। स रघुः समग्रसम्पदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुः दिलीपस्य प्रयत्नात् शुभैः मनोहरैः शरीरावयवैः हरिदश्वदीधितेः सूर्यरश्मेः। "भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः" इत्यमरः। अनुप्रवेशात् बालचन्द्रमाः इव दिने दिने प्रतिदिनम्। नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनम्। हर्षं पुपोष। अत्र वराहसंहितावचनम्, "सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम्। क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्थान्तः ॥" इति ॥ २२ ॥

---

(१) शोभने ये ते शुभाः मनोग्राह्यैः। कर्त्तरि कः।

(२) सूर्यस्य सुषुम्णा शमा नाम कला, तस्याः प्रवेशात्—चन्द्रमाः किल सूर्यस्य सुषुम्णा नाम नाडिकामनुप्रविश्य वर्द्धते इति पक्षभः। "सुषुम्णा सूर्यरश्मिस्तु दक्षिणा राशि संश्रयम्। स्यमूर्द्धोर्ध्वः प्रचारोऽस्य सुषुम्णः परिकीर्त्तितः। दक्षिणा राशिं चन्द्ररूपा" इति। See Wilson's V. Purana Vol.2.page 211.

उमाहपाङ्क्तौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥
रथाङ्गनाम्नोरिव भाववन्धनं (१)
बभूव यत् प्रेम परस्पराश्रयम्।

उमेति। उमाहपाङ्क्तौ पार्वतीहयभध्वजौ शरजन्मना कार्त्तिकेयेन। "कार्त्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः" इत्यमरः। यथा ननन्दतुः, शचीपुरन्दरौ जयन्तेन पाकशासनिना जयन्ताख्येन सुतेन। "जयन्तः पाकशासनिः" इत्यमरः। यथा ननन्दतुः, तथा तत्समौ ताभ्याम् उमाहपाङ्क्तभ्यां शचीपुरन्दराभ्यां च समौ समानौ सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमार-जयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतुः। मागधी प्राक् व्याख्याता ॥ २३ ॥

रथाङ्गेति। रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ चक्रवाकौ। पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः तयोः इव, तयोः दम्पत्योः भाववन्धनं हृदयाकर्षकं परस्पराश्रयम् अन्योन्यविषयं यत् प्रेम बभूव तत् एकेन केवलेन ताभ्याम् अन्येन वा। "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः। सुतेन विभक्तम् अपि कृतविभागम्

---

(१) "रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनम्" इति पाठः।

विभक्तमप्येकसुतेन तत् तयोः
परस्परस्योपरि पर्य्यचीयत ॥ २४ ॥
उवाच धात्रा प्रथमोदितं वचः
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ २५ ॥
तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः (१)
सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ।

अपि परस्परस्योपरि पर्य्यचीयत बहुवे। कर्म्म कर्त्तरि लङ्। अङ्गविमलत्वात् स्वयमेव उपचितम् इत्यर्थः। यदेकाकारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं क्षीयते, अत्र तु तयोः प्रागेकैक कर्त्तृकमेकैकविषयं प्रेम सम्प्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाक्षीयत प्रत्युतोपचितमेवाभूत् इति भावः ॥ २४ ॥

उवाचेति। सः अर्भकः शिशुः। "पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः शावकः शिशुः" इत्यमरः। धात्रा उपमात्रा। "धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु" इति विश्वः। प्रथमम् उदितम् उपदिष्टं वचः उवाच, तदीयाम् अङ्गुलिम् अवलम्ब्य ययौ च, प्रणिपातस्य शिक्षया उपदेशेन नम्रः अभूत् च, इति यत् तेन पितुः मुदं ततान ॥ २५ ॥

तमिति। शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि त्वगिन्द्रिये अमृतं

(१) शरीरस्य निर्दोषस्य योगः सुतशरीरेण संबन्धः तज्जैः।

उपान्तसंमीलितलोचनो नृपः (१)
चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥
अमंस्त चानेन परार्द्ध्यजन्मना
स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम्।
स्वमूर्त्तिभेदेन (२) गुणाग्यवर्त्तिना
पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

निषिञ्चन्तं वर्षन्तम् इव तं पुत्रम् अङ्कम् आरोप्य मुदाविर्भावात् उपान्तयोः प्रान्तयोः सम्मीलितलोचनः सन् नृपः चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ। रसः स्वादः ॥ २६ ॥

अमंस्तेति। स्थितेः अभेत्ता मर्य्यादापालकः सः नृपः परार्द्ध्यजन्मना उत्कृष्टजन्मना अनेन रघुणा अन्वयं वंशं, प्रजानां पतिः ब्रह्मा, गुणाः सत्त्वादयः तेषु अग्रेण मुख्येन सत्त्वेन वर्त्तते व्याप्रियते इति गुणाग्यवर्त्ती तेन स्वस्य मूर्त्तिभेदेन अवतार-विशेषेण विष्णुना आत्मनः सर्गं सृष्टिम् इव, स्थितिमन्तं

(१) अतिमयितसुखसंवेदनया नेत्राभ्यां निमील्यते इति प्रसिद्धिः; यदा नेत्रनिमीलनेन बाष्पवस्तूनामदर्शनात् लाभप्रत्ययस्य परा काष्ठा दृश्यते। यथा कुमारसम्भवे "तौ दम्पती निःपरिचेष्य बहिर्मुखस्पर्शनिमीलिताक्षौ। सञ्चारयामास वधूं पुरोधाः तस्मिन् मनिष्टार्हणि सावकाशम्" ॥

(२) "सृजति सृजसे लोकान् विष्णुर्वं पालयत्यपि। रुद्रति संहरत्येव, तिस्रोऽवस्थाः भवभुवः" इत्युक्तत्वात् मूर्त्तिभेद इति दिनकरः। पुत्रोऽपि स्वमूर्त्तिभेदः, "आत्मा वै जायते पुत्रः" इति श्रुतेः। सकलं त्रयीऽपि प्रजानां जनानां पतिः पालयिता। तथा विष्णुरपि परार्द्ध्यजन्मा इति इतरेतरविशेषणानि पृथक् योज्यानि।

स(१)दृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैः(२)
अमात्यपुत्रैः(३) सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद् ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

प्रतिष्ठावन्तम् अमस्त मन्यतेऽपि । मन्यतेः अनुदात्तत्वात् इट्प्रतिषेधः । अत्र उपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानीतरेतरत्र योज्यानि, तत्र रघुपक्षे गुणाः विद्याविनयादयः । "गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे हकोदरे । स्तम्बे सत्त्वादि-सन्ध्यादि-विद्यादि-हरितादिषु ॥" इति विश्वः । शेषं सुगमम् ॥ २७ ॥

स इति । "चूड़ा कार्य्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्म्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्या श्रुतिचोदनात् ॥" इति मनुस्मरणात् तृतीये वर्षे दृत्तचूलः निष्पन्नचूड़ाकर्म्मा सन् । डलयोरभेदः । स रघुः । "प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भञ्च कारयेत्" इति वचनात् पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैः चञ्चलशिखण्डकैः । "बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः" इति हलायुधः । सवयोभिः स्निग्धैः । "स्निग्धो वयस्यः सवयाः" इत्यमरः । अमात्यपुत्रैः अन्वितः सन् लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकायाः मातृकायाः यथावत् ग्रहणेन सम्यक् बोधेन उपायभूतेन वाङ्मयं शब्दजातं नद्याः मुखं द्वारम् । "मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वारो-

(१) "तृतीये वर्षे चौलं, पञ्चमे कुलधर्म्मे वा" इति आश्वलायनः ।

(२) काकस्य पक्षवत् शिरसः पार्श्वयोर्लम्बमानत्वात् शिखण्डकः काकपक्षशब्देनाभिधीयते ।

(३) अमा सह, भवतीति अमात्यः । अमात्यशब्दस्य सर्व्वार्थत्वं वेदे प्रसिद्धम् ।

अथोपनीतं विधिवद् विपश्चितः
विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्ध्यपत्नाश्च बभूवुरस्य ते
क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति(१) ॥ २९ ॥
धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः
क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः(२) ।

म्युपाययोः" इति यादवः, तेन कश्चित् मकरादिः समुद्रम् इव, आविशत् प्रविष्टः ज्ञातवान् इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथेति । "गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञः गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥" इति मनुस्मरणात् अथ गर्भैकादशे अब्दे विधिवत् उपनीतं गुरुप्रियम् एनं रघुं विपश्चितः विद्वांसः गुरवः विनिन्युः शिक्षितवन्तः । ते गुरवः अत्र अस्मिन् रघौ अवन्ध्यपत्नाश्च बभूवुः । तथाहि, क्रिया शिक्षा । "क्रिया तु निकृतौ शिक्षा-चिकित्सोपायकर्मसु" इति यादवः । वस्तुनि पात्रभूते उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति फलति । "क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्" इति कौटिल्यः ॥ २८ ॥

धिय इति । अत्र कामन्दकः, "शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं(३) तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥"

(१) क्रिया उपदेशक्रिया पात्राधिता देवता इव प्रसीदति प्रसन्ना भूत्वा फलं ददाति ; अथवा भवति इति यावत् ।

(२) क्रमात् क्रमसूत्रस्य इति वचनं पञ्चमी ।

(३) शास्त्रमाविरोधिना तर्केण शास्त्रार्थेन संशयपूर्वं पक्षप्रतिपक्षेण उत्तरपक्षव्यवस्थापनेन निर्णयपर्यं परीक्षणम् ऊहः । वादिप्रमुखाविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थकः प्रतिवादिप्रमुखाविप्रतिपत्तिभेदः अपोहः ।

ततार विद्याः पवनातिपातिभिः
दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३० ॥
त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीम्
अशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
चितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

इति "आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥" इति च । उदारधीः उत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रैः धियः गुणैः चत्वारः अर्णवाः उपमा यासां ताः चतुरर्णवोपमाः । "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति उत्तरपदसमासः । चतस्रः विद्याः, हरितां दिशाम् ईश्वरः सूर्यः पवनातिपातिभिः(१)हरिद्भिः निजाश्वैः । "हरित् ककुभि वर्णे च हरिणवाजिविशेषयोः" इति विश्वः । चतस्रः दिशः इव, क्रमात् ततार । चतुरर्णवोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

त्वचमिति । स रघुः, "कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥" इति मनुस्मरणात् मेध्यां शुद्धां रौरवीं रुरुसम्बन्धिनीम् । "रुरुर्मेहाकृष्णसारः" इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा मन्त्रवत् समन्त्रकम् अस्त्रम् आग्नेयादिकं पितुः एव उपाध्यायात् अशिक्षत अभ्यस्तवान् । "आख्यासोपयोगे" इत्यपादानसंज्ञा । पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति, नेति । तनुरः

१ पवनं अतिपतन्ति वेगेन अतिक्रामन्तीति पवनातिपातिनः तैः ।

महोचतां वत्सतरः स्पृशन्निव
द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव।
रघुः क्रमाद् यौवनभिन्नशैशवः
पुपोष गाम्भीर्य्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥
अथास्य गोदानविधेरनन्तरं
विवाहदीक्षां निरवर्त्तयद् गुरुः।

एकः अद्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वरः एव न अभूत् किन्तु चितौ स दिलीपः एकः धनुर्धरः अपि अभूत् ॥ ३१ ॥

महोचतामिति। रघुः क्रमात् यौवनेन भिन्नशैशवः निरस्तशिशुभावः सन् महान् उचा महोचः महर्षभः। अचतुरादिसूत्रेण निपातनात् अकारान्तत्वम्। तस्य भावः तत्ता, तां स्पृशन् गच्छन् वत्सतरः दम्यः इव। "दम्यवत्सतरौ समौ" इत्यमरः। द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन् व्रजन् कलभः करिपोतः इव गाम्भीर्येण अचापलेन मनोहरं वपुः पुपोष ॥ ३२ ॥

अथेति। "गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयोः। स्त्री तु स्यादिषि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि। पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्वाणलोमसु" इति केशवः। गावः लोमानि केशाः दीयन्ते खण्ड्यन्ते(१) अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोड्शादिषु वर्षेषु कर्त्तव्यं केशान्ताख्यं कर्म्मोच्यते।

१ यद्वा गवीदानं इति गोदानं, "गौमिथुनं दक्षिणा" इति कात्यायने उक्तत्वादिदमुभयं दानम्। केशग्रहण मनुष्यस्य विहितः "केशश्मश्रु वपनमनुक्रमात् कारयेदिति" स्मरणात्। See कात्यायन १।१८।

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं
तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥ २३ ॥
युवा युगव्यायतबाहुरंसलः
कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः ।
वपुःप्रकर्षादजयद् गुरुं रघुः
तथापि नीचैर्विनयादहृशत ॥ २४ ॥

तदुक्तं मनुना, "केशान्तः षोड़शे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥" इति । अथ गुरुः पिता । "गुरुर्गीष्पतिपित्रादौ" इत्यमरः । अस्य गोदानविधेः अनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् कृतवान् इत्यर्थः । अथ नरेन्द्रकन्याः तं रघुं दक्षस्य सुताः रोहिण्यादयः(१) तमोनुदं चन्द्रम् इव । "तमोनुदोऽग्निचन्द्रार्काः" इति विश्वः । सत्पतिम् अवाप्य आबभुः । रघुरपि तमोनुत् । अत्र मनुः, "वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥" इति ॥ २३ ॥

सम्प्रति यौवराज्ययोग्यतामाह, युवेति । युवा, युगो नाम धुर्य्यस्कन्धगः सच्छिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारुविशेषः । "यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु" इत्यमरः । युगवत् व्यायतौ दीर्घौ बाहू यस्य सः । अंसौ अस्य स्तः इति अंसलः

(१) दक्षसुताः are the twentyseven तारकाः out of the whole number of fifty that are married to the moon according to our mythology. The twentyseven daughters of दक्षप्रजापति married to the moon are the twentyseven asterisms.

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां
नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरम्।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ
नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

वलवान्। मांसलत्वे इति हस्तिकारः। "वलवान् मांसलोऽमलः" इत्यमरः। "वलांसाभ्यां कामवले" इति लच्प्रत्ययः। कपाटवक्षाः परिघस्कन्धरः विशालग्रीवः। "परिघोऽर्गलं विशालता" इत्यमरः। रघुः वपुषः प्रकर्षात् आधिक्यात् यौवनकृतात् गुरुं पितरम् अजयत् तथापि विनयात् नम्रत्वेन नीचैः अल्पकः अदृश्यत। अनौद्धत्यञ्च विवक्षितम् ॥ ३४ ॥

सम्प्रति तस्य यौवराज्यमाह, तत इति। ततः आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वीम्। "वीतो गुणवचनात्" इति ङीप्। प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयिष्यता लघुं करिष्यता। तत्करोति तदाचष्टे इति लघुशब्दात् णिच्, ततः "लुटः सद्वा"(१) इति शतृप्रत्ययः। नृपेण दिलीपेन असौ रघुः निसर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतः नम्रः इति हेतोः युवराजः इति शब्दं भजतीति तथोक्तः। भजोण्विरिति ण्विप्रत्ययः। चक्रे कृतः। "द्विविधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च" इति कौटिल्यः। तदुभयसम्पन्नत्वात् पुत्रं युवराजं चकार इत्यर्थः। अत्र कामन्दकः, "विनयोपग्रहान् भृत्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान्। अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते। विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत्" ॥ ३५ ॥

(१) स्वकालभवो वर्तमानो धातुः।

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं
तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम् ।
अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी
नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६ ॥
विभावसुः सारथिनेव वायुना
घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
बभूव तेनातितरां सुदुःसहः
कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

नरेन्द्रेति । गुणान् विनयादीन् सौरभ्यादीन् च अभिलषतीति गुणाभिलाषिणी श्रीः राज्यलक्ष्मीः पद्माश्रया च नरेन्द्रः दिलीपः एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मात् अपादानात् अनन्तरं सन्निहितं युवराजः इति संज्ञा अस्य सञ्जाता युवराजसंज्ञितम् । तारकादित्वात् इतच् प्रत्ययः । आत्मनः पदं स्थानम् आस्पदम् । आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः । स रघुः इति आस्पदं तथास्पदं कमलात् चिरोत्पन्नात् नवावतारम् अचिरोत्पन्नम् उत्पलम् इव अंशेन अगच्छत् । स्त्रियो हि यूनि रज्यन्ती इति भावः ॥ ३६ ॥

विभावसुरिति । सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वपि अनुषञ्जनीयम् । वायुना विभावसुः अग्निः इव । "सूर्येवह्नौ विभावसू" इत्यमरः । घनव्यपायेन(१) सार-

१ घनानां व्यपायो यस्मिन् तदीयेन शरत्कालीन इत्यर्थः ।

नियुज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे
धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।
अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः
शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

विना गमस्तिमान् सूर्यः इव, कटः गण्डः, "गण्डः कटो मदो दानम्" इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनं मदोदयः इत्यर्थः तेन करी इव, पार्थिवः दिलीपः तेन रघुणा अतितराम् अत्यन्तं सुदुःसहः सुष्ठु असह्यः बभूव ॥ ३७ ॥

नियुज्येति । शतक्रतुः इन्द्रः उपमा यस्य सः शतक्रतूपमः स दिलीपः "शतं वै तुल्या राजपुत्रा देवा आशापालाः" इत्यादिश्रुत्या । राजसुतैः अनुद्रुतम् अनुगतं धनुर्धरं तं रघुं होमतुरङ्गरक्षणे नियुज्य एकेन क्रतुना अपूर्णम् एकोनम् क्रतूनाम् अश्वमेधानां(१) शतम् अपविघ्नम् अपगतविघ्नं यथा तथा आप ॥ ३८ ॥

(1) By the Asvamedha, a Raja was popularly supposed to have asserted his sovereignty over the whole earth; and by the successful performance of a hundred Asvamedhas, it was believed that a mortal Raja would at once become the ruler of the universe and the sovereign of the gods. This accounts for the myth, which represents the inveterate enmity of Indra to those, who attempted to perform a hundred Asvamemedhas. The horse was permitted to wander for one year into whatever territory, it pleased. Its entrance into foreign Raj, which was left entirely to chance, was virtually a challenge to the Raja of that country, who was bound to carry away the horse and offer battle; and when defeated, to restore it and swell the army of the invader. At the end of the year, the horse would be brought

ततः परं तेन मखाय यज्वना
तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।
धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां
जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

तत इति । ततः परम् एकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दिलीपेन पुनः पुनः अपि मखाय मखं कर्त्तुम् । क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्टं मुक्तम् अनर्गलम् अप्रतिबन्धम् अव्याहतस्वैरगतिम् इत्यर्थः "अपर्य्यावर्त्तयन्तोऽखमनुचरन्तीति" आपस्तम्बस्मरणात् । तुरङ्गं धनु-

---

triumphantly home and sacrificed to the gods in the presence of the whole assembly of conquered Rajas ; and the Asvamedha would be brought to a close by a grand feast, at which the roasted flesh of the horse would be regarded as the imperial dish. The sacrifice of a horse was undoubtedly invested with a religious significance and associated with the worship of the sun, but subsequently it was connected with the worship of Indra, as is described in both the Ramayana and Mahabharata. The main idea of the Asvamedha, that it was undertaken to settle questions of supremacy, has been virtually set aside in favour of the later Brahmanical notion, that it was a sacrifice for the atonement of sin and the acquisition of religious merits, as is mentioned in the Mahabharata, or for the attainment of some worldly good, *i. e.* birth of a son, as is said in the Ramayana. This sacrifice is one of the most ancient rites of primeval India. It is described by two of the hymns of the Rigveda. In the Yájurveda the sacrifice was performed without any slaughter, the animal being tied to the post whilst the invocations were being chaunted and then let loose without injury. A legend is preserved in the Mahabharata of a similar bloodless Asvamedha having been performed by the sage Vrihaspati. See Wheeler's History of India vol. I. Ch. XVI.

अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनः
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥
स पूर्वतः पर्व्वतपक्षशातनं (१)
ददर्श देवं नरदेवसम्भवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं
हरन्तमश्वं रयरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥
शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिः (२)
हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।

पुण्येन तस्याः नन्दिन्याः यत् अङ्गं तस्य निस्यन्दः द्रवः एव जलं मूत्रम् इत्यर्थः तेन लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा अतीन्द्रियेषु इन्द्रियाणि अतिक्रान्तेषु । "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति समासः, द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्व्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गतामतिषेधात् विशेष्यनिघ्नत्वम् । भावेषु वस्तुषु अपि उपपन्नदर्शनः सम्यक्साक्षात्कारशक्तिः बभूव ॥ ४१ ॥

स इति । नरदेवसम्भवः स रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं निवारितौद्धत्यं, रघस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः । "किरणप्रग्रहौ रश्मी" इत्यमरः । संयतं बद्धम् अश्वं हरन्तं पर्व्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवम् इन्द्रं पूर्वतः पूर्व्वस्यां दिशि ददर्श ॥ ४२ ॥

शतैरिति । रघुः तम् अश्वहर्त्तारम् अनिमेषवृत्तिभिः

(१) शातयतीति शातनः, शीघादौ यं भ्यात् कर्त्तरि भवत् ।
(२) हरेः, हरयतेः इन्द्रस्य सहस्राक्षत्वादित्यर्थः । अनिमेषवृत्तित्वं हि देवानां साधारणम् ।

अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः
स्वरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव ॥ ४३ ॥
मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिः
त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।
अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः
क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे ॥ ४४ ॥
त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषः
त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।

निमेषव्यापारशून्यैः अक्ष्णां शतैः, हरिभिः हरिद्वर्णैः । "हरिर्वाय्वदाख्यातः हरित्कपिलवर्णयोः" इति विश्वः । वाजिभिः अश्वैश्च, हरिम् इन्द्रं विदित्वा । "हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु" इति विश्वः । एनम् इन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण गभीरेण स्वरेण ध्वनिना एव निवर्त्तयन् इव अवोचत् ॥ ४३ ॥

मखेति । हे देवेन्द्र मनीषिभिः (पण्डितैः) त्वम् एव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां (देवानां) प्रथमः सदा निगद्यसे कथ्यसे, तथापि अजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय क्रतुविघाताय क्रियां विहन्तुम् इत्यर्थः । "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी । कथं प्रवर्त्तसे ॥ ४४ ॥

त्रिलोकेति । त्रयाणां लोकानां नाथः त्रिलोकनाथः । तद्धितार्थेत्यादिना उत्तरपदसमासः । तेन त्रैलोक्यनियामकेन

स चेत् स्वयं कर्म्मसु धर्म्मचारिणां
त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५ ॥
तदङ्गमग्र्यं मघवन् महाक्रतोः
अमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।
पथः (१)श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वराः
॥ मलीमसान्मार्गादृषिं न पङ्क्तिम् ॥ ४६ ॥
इति प्रगल्भं(२)रघुणा समीरितं
वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।

दिव्यचक्षुषा अतीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मखद्विषः क्रतुविघातका. सदा नियम्या,(३)नतु शिक्ष्याः खलु। स त्वं धर्म्मचारिणां कर्म्मसु क्रतुषु स्वयम् अन्तरायः विघ्नः भवसि चेत्, विधिः अनुष्ठानं च्युतः यतः, लोके सत्कर्म कथैवास्तमियात् इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तदिति। हे मघवन् तत् तस्मात् कारणात् महाक्रतोः अश्वमेधस्य अग्र्यं श्रेष्ठम् अङ्गं साधनम् अमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुं प्रतिदातुम् अर्हसि। तथाहि श्रुतेः पथः दर्शयितारः सन्मार्गं प्रदर्शकाः ईश्वराः महान्तः मलीमसां मलिनां पङ्क्तिं मार्गं न आददते न स्वीकुर्वते असन्मार्गं नावलम्बन्ते इत्यर्थः। "मलीमसं तु मलिनं कश्मलं मलदूषितम्" इत्यमरः ॥ ४६ ॥

इतीति। इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचः निशम्य

(१) अङ्गमश्वं श्रुतेरित्यत्र श्रुतेरिति पठति, तत्र निर्मलस्य मार्गस्य इति व्याचष्टे च।
(२) प्रबन्धं कालयैरहितम्।
(३) शासनीया इति पाठान्तरम्।

निवर्त्तयामास रथं सविस्मयः
प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥
यदात्थ राजन्यकुमार तत् तथा
यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया
भवद्गुरुर्लङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥
हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः
महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः (१) ।

आकर्ण्य दिवौकसः स्वर्गौकसः । "दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च" इति विश्वः । तेषाम् अधिपतिः देवेन्द्रः रघुप्रभावात् सविस्मयः सन् रथं निवर्त्तयामास, उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ॥ ४७ ॥ यदिति । हे राजन्यकुमार क्षत्रियकुमार ! "मूर्द्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्" इत्यमरः । यत् वाक्यम् आत्थ ब्रवीषि । ब्रुवः पञ्चानामित्यादिना आहादेशः । तत् तथा सत्यं, किन्तु यशोधनैः अस्माद्दृशैः परतः परतः यशः रक्ष्यम् । ततः किमत आह । भवद्गुरुः त्वत्पिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धम् अशेषं सर्व्वं मम तत् यशः इज्यया यागेन लङ्घयितुं तिरस्कर्त्तुम् उद्यतः उद्युक्तः ॥ ४८ ॥

किं तत् यश इत्याह, हरिरिति । पुरुषेषु उत्तमः इति

(१) Compare:—"यश्चिन्तादिगुणोपेतमनष्टपुरुषान्तरं ब्रह्मेश्वर इवाभाति सार्द्धचन्द्रं विभर्त्ति यः"। कुमारसम्भवम्। Canto 6.

तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं (१)
द्वितीयगामी न हि शब्द एषः नः ॥ ४९ ॥
अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा (२)
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

समसीसमासः, "न निर्द्धारणे" इति षष्ठीसमासनिषेधात्, कर्मधारये तु "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" इत्युत्तमपुरुष इति स्यात्, यथा हरिः विष्णुः एकः एव पुरुषोत्तमः स्मृतः, यथा च त्र्यम्बकः शिवः एव महेश्वरः स्मृतः, न अपरः, अपरः पुमान् न। तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुः विदन्ति। "विदो लटो वा" इति झेर्ज्जुसादेशः। नः अस्माकं हरिहरयोर्मम च इत्यर्थः, एषः त्रितयः अपि शब्दः द्वितीयगामी न हि। द्वितीयप्रकरणे गमिगम्यादीनामुपसंख्यानात् समासः ॥ ४९ ॥

अत इति। यतः अहम् एव शतक्रतुः अतः त्वदीयस्य पितुः अयं शततमः अश्वः कपिलानुकारिणा कपिलमुनितुल्येन मया

(1) Western scholars render the epithet "शतक्रतु" into "possessed of one hundred (many) intellects" It is quite possible, that post-vedic critics may have metaphorically interpreted it into a performer of a hundred sacrifices.

(2) The sixty thousand sons of Sagara were very wicked and obstructed the path of virtue and piety. Upon which, the gods repaired to the Muni Kapila, who was a portion of Visnu, and implored him to deliver the world from the oppression of Sagara's sons. At that period, Sagara commenced the sacrifice of a horse, Kapila stole and carried off the animal into a chasm in the earth. The sons of Sagara in quest of the horse dug

अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः
पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥ ५० ॥
ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं
पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता।
गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग (१) एष ते
न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥ ५१ ॥

अपहारितः अपहृतः। अपहारित इति स्वार्थे णिच् (२)। तव अत्र अश्वे प्रयत्नेन अलं, प्रयत्नो माकारि इत्यर्थः। निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात् तृतीया। सगरस्य राज्ञः सन्ततेः सन्तानस्य पदव्यां पदं मा निधाः न निधेहि। निपूर्वात् धाङ्धातोः लुङ्, न माङ्योग इत्यडागमप्रतिषेधः। महदास्कन्दनं विनाशमूलं भवेत् इति भावः ॥ ५० ॥

तत इति। ततः तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा अपभयः निर्भीकः सन् पुनः पुरन्दरं बभाषे। किमिति

---

downwards and came to Patala. They beheld the horse wandering freely about, and the Rishi Kapila absorbed in meditation. Then they rushed to kill him with uplifted weapons. The Muni slowly raised his eyes and for an instant looked upon them; and they were reduced to ashes by the sacred flame, that darted from his person. See Wilson's Visnu Purana, Vol III. Page 300.

(१) "सगरस्य तपदवीं मेधामीयेव एषः सर्गः निश्चयः" इति दिनकरः। "सर्ग" इत्यत्र "मर्गः" इति पठति वल्लभः।

(२) ह्वाधातोः स्वार्थे विच्प्रत्ययाभावादत्र प्रेरणार्थे एव णिच्। भवेति प्रयोज्यकर्तरि तृतीया हेतौ च्व्यन्तरभ्यामिति विधानात्। तथाच प्रयोजकत्वं पदं यशोरक्षकत्वमनूद्यमित्यनुसन्धेयम्।

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः
करिष्यमाणः सशरं शरासनम्।
अतिष्ठदालीढ विशेषशोभिना(१)
वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः(२) ॥ ५२ ॥

हे देवेन्द्र यदि एषः अस्त्रमोचनरूपः ते तव सर्गः निश्चयः। "सर्गः स्वभावनिर्मोचनिश्चयाध्यायसृष्टिषु" इत्यमरः। तर्हि शस्त्रं गृहाण, भवान् रघुं माम् अनिर्जित्य कृतमनेनेति कृती कृतकृत्यः न खलु। इष्टादिभ्यश्चेति इनिप्रत्ययः। रघुमित्यनेनात्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥ ५१ ॥

स इति। सः रघुः उन्मुखः सन् मघवन्तम् इन्द्रम् एवम् उक्त्वा शरासनं चापं सशरं करिष्यमाणः आलीढेन आलीढास्थानकभेदेन विशेषशोभिना अतिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौन्नत्येन विडम्बितेश्वरः अनुकृतपिनाकी सन् अतिष्ठत्। आलीढलक्षणमाह यादवः, "स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्तियाम्। वितस्तान्तरगो पादौ मण्डलं तीरणाकृति। अन्वर्थं स्यात् समपदम् आलीढन्तु ततोऽयतः। दक्षिणे वामं माकुञ्चा प्रत्यालीढं विपर्ययः" इति ॥ ५२ ॥

---

(१) Compare :-"स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं ननाम सव्याकुञ्चितसव्यपादम्"। कुमारसम्भवम्। Canto 3.

(२) विडम्बितः अनुकृतपिनाकी सन् अभूत् येन स तादृशः इति दिनकरः। वल्लभस्तु "पुरा किल भगवान् त्रिपुरदिधक्षया दिव्यवर्षशतमालीढविशेषेण स्थानादि क्लेशसहोऽभवत्" इत्याह।

रघोरवष्टम्भमयेन(१) पत्त्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।
नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने
धनुष्प्रमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥
दिलीपसूनोः स हरिद्वजान्तरं
प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।
पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः
कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

रघोरिति । रघोः अवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । "अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि" इति विश्वः । पत्त्रिणा बाणेन हृदि हृदये क्षतः विद्धः अत एव अमर्षणः असहनः क्रुद्धः इत्यर्थः, गोत्रभित् इन्द्रः अपि । "सम्भावनीये चोरेऽपि गोत्रः क्षौणीधरे मतः" इति विश्वः । नवाम्बुदानाम् अनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्त्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि दिव्ये धनुषि इत्यर्थः अमोघम् अवन्ध्यं सायकं बाणं समधत्त संहितवान् ॥ ५३ ॥

दिलीपेति । भीमानां भयङ्कराणाम् असुराणां शोणिते रुधिरे उचितः परिचितः स इन्द्रसुतः आशुगः सायकः

---

(१) अवष्टम्भमयेन स्तम्भमयेन स्तम्भवत् दृढता इति यावत् । अवष्टम्भमयेन काञ्चनमयेनेति दिनकरमिश्रादिसम्मतं व्याख्यानम् । "प्रथमं काञ्चनमयबाणप्रहारवर्णनं कविसमयविरुद्धमिति केचिदाक्षिपन्ति, तन्मते अवष्टम्भमयेन स्तैर्यरूपेण" इति दिनकरौजसं । "अवष्टम्भस्तनीवेष्टमयः सेन रघोरभिमानमयेन पत्त्रिणा" इति वल्लभः ।

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुली (१) ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते
स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥
जहार चान्येन मयूरपत्रिणा(२)
शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।

दिलीपसूनोः रघोः, हृदत् विशाल भुजान्तरं वक्षः प्रविश्य अनास्वादितपूर्वं पूर्वम् अनास्वादितम् । सुप्सुपेति समासः । मनुष्यशोणितं कुतूहलेन इव पपौ ॥ ५४ ॥

हरेरिति । कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रमः इव विक्रमः यस्य सः तथोक्तः । "सप्तम्युपमानपूर्वस्य" इत्यादिना समासः । कुमार रघुः अपि सुरद्विपस्य ऐरावतस्य आस्फालनेन (३) कर्कशा अङ्गुलयः यस्य सः तस्मिन् शच्या. पत्रविशेषकै. अङ्किते शचीपत्र विशेषकाङ्किते (४) हरे. इन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कित सायकं निचखान निखातवान् । निष्कण्टकराज्ये तस्याय महानभिभवः इति भावः ॥ ५५ ॥

जहारेति । अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण

(१) Compare "ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन यस्यश्च तदङ्गमिन्द्र" । कुमार सम्भवम् । Canto 2

(२) अस्यां गतिलाघवार्थं पूर्वेषु कङ्कपत्रवत् मयूरपत्राणि वर्ण्यन्ते । यथा कुमा "आमोदशोनिर्झरशीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः । तदायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः" । इति ।

(३) आस्फालनम् आस्फाटनार्थताडनम् ।

(४) शच्या कर्णोत्पादितं यत् पत्रविशेषकं चन्दनादिभिर्यो विशिष्टपत्रस्य

चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः
प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥
तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं (१)
गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः।
बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोः
अधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्तिभिः ॥ ५७ ॥

शक्रस्य इन्द्रस्य महाध्वनिध्वजं महान्तम् अयनिरूपं ध्वजं जहार चिच्छेद च, स शक्रः सुरश्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य केशानांव्यपरोपणात् अवतारणात् छेदनात् इव तस्मै रघवे भृशम् अत्यर्थं चुकोप तं हन्तुमियेष इत्यर्थः। क्रुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानात् चतुर्थी ॥ ५६ ॥

तयोरिति। जयैषिणोः अन्योन्यजयकाङ्क्षिणोः तयोः इन्द्ररघ्वोः गरुत्मन्तः पक्षवन्तः। "गरुत्पक्षच्छदाः पत्रम्" इत्यमरः। आशीविषाः आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां ते आशीविषाः सर्पाः। पृषोदरादित्वात् साधु। "स्त्री लाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः" इत्यमरः ("आशीरुरगदंष्ट्रायाम्" इति वा)

तैः खचिते चित्रिते। पद्मः करतले कपोलं विन्यस्य ध्यानादाः अन्याः इतरानेव इन्द्रस्य ध्वजोपरविक्षेपकादितदरत्वम् इति दोहदम्।

(1) According to some, the Siddhas inhabit, together with the Munis, the Bhuvarloka or middle region, between the earth and the sun. According to the Vishnupurana, eighty-eight thousand of them occupy the region of the sky, north of the sun and south of the seven Rishis. They are regarded as immortal, but only in the sense of living to the end of a Kalpa. See Wilson's V. P.

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रदृष्टिभिः
तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।
शशाक निर्वापयितुं न वासवः
स्रुतद्युतं वह्निमिवाद्रिरम्बुदः ॥ ५८ ॥
ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते
प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।
रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पत्रिणा
शरासनज्यामलुनाद्विडौजसः ॥ ५९ ॥

ते इव भीमदर्शनाः सपक्षाः सर्पाः इव द्रष्टॄणां भयावहाः इत्यर्थः। तैः अधोमुखैः ऊर्ध्वमुखैश्च धन्विनोरुपर्य्यधोदेशावस्थितत्वात् इति भावः। पत्रिभिः बाणैः उपान्तस्थिताः तटस्थाः सिद्धाः देवाः इन्द्रस्य, सैनिकाय रघोः, यस्मिन् तत् तथोक्तं तुमुलं सङ्कुलं युद्धं बभूव ॥ ५७ ॥

अतीति । वासवः अतिप्रबन्धेन अतिसातत्येन (नैरन्तर्येण) प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिः अस्त्रदृष्टिभिः दुष्प्रसहस्य, दुःखेन प्रसह्यते इति दुष्प्रसहं तस्य दुःखेनाप्यसह्यस्य इत्यर्थः। तेजसः प्रतापस्य आश्रयं तं रघुम् अम्बुदः अद्रिः स्रुतः च्युतं निर्गतं वह्निम्(१) इव निर्वापयितुं न शशाक। रघोरपि लोकपालात्मकस्येन्द्रांश सम्भवत्वात् इति भावः ॥ ५८ ॥

तत इति । ततः रघुः हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिबन्धे

(१) स्रुतः च्युतं यद्वि मेघात् पतितं अपि वैद्युताग्निमित्यर्थः।

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः
प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः।
महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं(१)
स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे(२) ॥ ६० ॥
रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः
पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः।

प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं प्रमथ्यमानार्णवः इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्तां, वेवेष्टि व्याप्नोतीति विट् व्यापकम् ओजः यस्य स तस्य विड्ओजसः इन्द्रस्य। पृषोदरादित्वात् साधु। शरासनज्यां धनुर्मौर्वीं शशाङ्कस्य अर्द्धः खण्डः(३) इव मुखं फलं(४) यस्य तेन पत्रिणा अलुनात् अच्छिनत् ॥ ५९ ॥

स इति। विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रः चापम् उत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः शत्रोः प्रणाशनाय वधाय महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः। मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः। तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेदे उचितं स्फुरत्प्रभामण्डलम् अस्त्रं वज्रायुधम् आददे जग्राह ॥ ६० ॥

रघुरिति। रघुः तेन वज्रेण भृशम् अत्यर्थं वक्षसि

---

(१) Compare:—"शुद्धेऽपि पक्षच्छिदि हन्तरीदृशी श्रवेदनाम् कुलिशव्रतानाम्"। कुमारसम्भवम्। १ सर्गः।

(२) स्फुरत् कम्पमानं दीप्यमानं वा प्रभामण्डलं यस्य तत् तथोक्तम्।

(३) अर्द्धं नपुंसकमिति विधानात् समासश्चाचिले तस्य पूर्वनिपातः स्यात्। अतः उक्तं शशाङ्कस्य अर्द्धः खण्ड इति।

(४) "फला" इति भाषा।

निमेषमात्राद्वधूय दद्व्यथां
संहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्वनैः ॥ ६१ ॥
तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः।
तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा(१)
पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

ताड़ितः सन् सैनिकानाम् अश्रुभिः सह भूमौ पपात, तस्मिन् पतिते ते ररुदुः इत्यर्थः, निमेषमात्रात् तद्व्यथां दुःखम् अवधूय तिरस्कृत्य सैनिकानां ये हर्षेण निस्वनाः क्ष्वेड़ाः तैः सह उत्थितय, तस्मिन् उत्थिते हर्षात् सिंहनादांश्चक्रुः इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तथापीति। तथापि वज्रघातेऽपि शस्त्राणाम् आयुधानां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे क्रूरे विपक्षभावे शत्रवे चिरं तस्थुषः स्थितवतः अस्य रघोः वीर्यातिशयेन वृत्रं हतवान् इति वृत्रहा। "ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्"। तुतोष। स्वयं वीर एव वीरं जानाति इति भावः। कथं शत्रोः सन्तोषः अत आह, गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पदं अंघ्रिः निधीयते गुणैः सर्वत्र संक्रम्यते इत्यर्थः। गुणाः शत्रूनप्यावर्जयन्ति इति भावः ॥ ६२ ॥

(१) वृत्रहा means destroyer of the great demon Vritra. In vedic hymns, the word वृत्र means enemies in general, as in the hymns; "इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे। युजं वृत्रेषु वज्रिणं"। Ri. 1. 7. 5. and again in, "विश्वसिन् सवनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति। वृत्रहा सोम पीतये"। Ri. 1. 16. 8. It is therefore evident, that instead of "Vritra" the proper name of a great enemy passing for a voca-

असङ्गमद्रिष्वपि(१) सारवत्तया
न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।
अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्
किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥ ६२ ॥
ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धृतं
सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।

असङ्गमिति । सारवत्तया अद्रिषु अपि असङ्गम् अप्रतिबन्धं मे आयुधं वज्रं त्वदन्येन न विसोढम् अतः मां प्रीतं सन्तुष्टम् अवेहि, तुरङ्गमात् ऋते तुरङ्गं वर्ज्जयित्वा । "अन्यारादितरर्त्ते" इति पञ्चमी । किम् इच्छसि इति स्फुटं वासवः आह । तुरङ्गमात् अन्यददेयं नास्ति इति भावः ॥ ६२ ॥

तत इति । ततः निषङ्गात् तूणीरात् असमग्रं यथा तथा उद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिभिः रञ्जिताः अङ्गुलयः येन तम् इषुं प्रति-

---

kle signifying a foe, as stated by Dr. Banerjea, the reverse has been the true process. Western scholars suppose, that Vritra is the name of the cloud that conceals the cows of heaven (rain-waters) within its caves, for killing whom by his thunderbolt and for the consequent liberation of the cows, Indra is so often praised in the hymns. Translation of Ri. 1. 7. 5 and 6. 8. "Indra we invoke for great wealth, Indra too for small wealth, who is our ally and the wielder of the thunderbolt against our enemies." "To this liberation well offered in every way, Indra the slayer of Vritra or enemies goes for hilarity for drinking the soma"

(1) Dinakara reads समम् for सहम्।

नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निपुं
प्रियंवदः (१) प्रत्यवदत् सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥
अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो
ततः समाप्ते विधिनैव कर्म्मणि ।
अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः
क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥
यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतः
विलोचनैकांशतया (२) दुरासदः ।

संहरन् निवर्त्तयन्, नाप्रहरन्तं प्रहरेदिति निषेधात् इति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । "प्रियवशे वदः खच्" इति खच्प्रत्ययः, अरुर्द्विषेत्यादिना मुमागमः । नरेन्द्रसूनुः रघुः सुरेश्वरं प्रत्यवदत्, न तु प्राहरत् इति भावः ॥ ६४ ॥

अमोच्यमिति । हे प्रभो इन्द्र अश्वम् अमोच्यं मन्यसे यदि ततः तर्हि अजस्रदीक्षायां प्रयतः सः मद्गुरुः मम पिता विधिना एव कर्म्मणि समाप्ते सति क्रतोः यत् फलं तेन फलेन अशेषेण कृत्स्नेन युज्यतां युक्तः अस्तु । अश्वमेधफललाभे किमश्वेन इति भावः ॥ ६५ ॥

यथेति । सदोगतः सदोरङ्गं गतः विलोचनस्य सूर्यस्य

(1) Another reading is प्रियम्वदम् which refers to सुरेश्वरम् ।

(२) दीक्षितत्वात् विलोचनैकांशत्वेन दुरधिगमः इति दिनकरः । यज्ञभूमि "चतुर्मूर्तित्वात् यजमानसचक्षुरंशभावात् दुरभिभवः दुराक्रमणीयः । 'दीक्षितं वदः यज्ञभूमिं' इति श्रुतेः" इति चाह ।

तवैव सन्देशहराद्विशाम्पतिः
शृणोति लोकेश तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥
तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोः
ययागतं (१) मातलिसारथिर्ययौ।
नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं (२)
सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥
तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रबोधितः
प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः।

एकांगतया अष्टानाम् अन्यतममूर्त्तित्वात्, दुरासदः अस्माद्दृगैः दुष्प्राप्यः विशाम्पतिः यदा इमं वृत्तान्तं तव सन्देशहरात् वार्त्ताहरात् एव शृणोति च, हे लोकेश इन्द्र तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

तथेति। मातलिसारथिः इन्द्रः रघोः सम्बन्धिनं कामं मनोरथं तथेति तथास्तु इति प्रतिशुश्रुवान् प्रतिश्रुतवान्। "भाषायां सदवसश्रुवः" इति क्रसुप्रत्ययः। ययागतं ययौ सुदक्षिणासूनुः रघुः अपि नातिप्रमनाः विजयलाभेऽप्यखनामावातीव तुटः सन्। नञर्थस्य नगर्भस्य सुप्सुपेति समासः। नृपस्य सदोगृहं प्रति न्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥

तमिति। हरेः इन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबो-

(१) "ययागतं न तु रघुं विशिनष्टि माघः" इति दिनकरः। "देव मातलिसारथिरेव इत्यर्थः" इति मल्लः।

(२) "सदोगृहं दीक्षामण्डपमिति" दिनकरः; "यज्ञमण्डपमिति" मल्लः।

परामृशन् हर्षजड़ेन(१) पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥ ६८ ॥
इति चितीशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये
ततान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्वा यूने सितातपवारणम् ।

धितः क्षापितः हृत्तान्तम् इति शेषः, प्रजेश्वरः दिलीपः हर्ष जड़ेन हर्षनिर्भरेण पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितं तस्य रघोः त तदीयम् अङ्गं शरीरं परामृशन्(२)सन् तं रघुम् अभ्यनन्दत् ॥६८॥

इतीति । महनीयशासनः पूजनीयाज्ञः चितीशः इति अनेन प्रकारेण । "इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु" इत्य मरः । महाक्रतूनाम् अश्वमेधानां नवभिः अधिकां नवतिम् एकोनशतम् आयुषः क्षये सति दिवं स्वर्गम् समारुरुक्षुः आरोढु मिच्छुः सोपानानां परम्परां पङ्क्तिं इव ततान ॥ ६९ ॥

अथेति । अथ विषयेभ्यः व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः स दिलीपः यथाविधि यथाशास्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राज चिह्नम् । "ककुदस् ककुदं श्रेष्ठे नृपाङ्गे राजलक्षणे" इति

(१) हर्षजड़ेन हर्षवशात् जड़ीभूतेन इति दिनकरः । "हर्षजड़दत्वात् चेतसोऽनिर्वृतेः काशीदासः । हर्षनिर्भरेणेति टीकाकृद्भ्यामप्यर्थो लाक्षणिकः' दीक्षितः ।

(२) परामृशन् सादरं स्पृशन् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥७०॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
रघुराजाभिषेको नाम तृतीयः सर्गः।

विग्रः। सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्वा तया देव्या सुदक्षिणया सह मुनिवनतरोः छायां श्रिश्रिये श्रितवान् वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवान् इत्यर्थः। तथाहि गलितवयसां वृद्धानाम् इक्ष्वाकूणाम् इक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यानाम्। "तद्राजसंज्ञकत्वादणो लुक्"। इदं वनगमनं कुलव्रतम्। देव्या सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः। तथा च याज्ञवल्क्यः "सुतविन्यस्तपत्नीकः तया वानुगतो वनम्। वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत्" ॥ इति हरिणीवृत्तमेतत् ॥ ७० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-श्रीवाचस्पतिमिश्र-श्रीविरचितायां
रघुवंशटीकायां सञ्जीवन्यां समाख्यायां तृतीयः सर्गः।

चतुर्थः सर्गः ।

स राजंर गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं वभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव(१)हुताशनः ॥१॥

शारदा शारदाम्भोज-वदना वदनाम्बुजे ।
सर्व्वदा सर्व्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥

स इति । स रघुः गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म्म प्रजापरिपालनात्मकम् । पुरोहितादित्वाद्यक् । प्रतिपद्य प्राप्य दिनान्ते सायंकाले सवित्रा सूर्य्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनः अग्निः इव अधिकं वभौ । "सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं यन् अग्निमनुप्रविशति । अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति" इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् ॥ १ ॥

---

(१) सविता सर्वभावानां प्रसविता । सूतेस्तृन् ।

The sun is said to be the producer of things, because by giving sensibility to sleeping creatures and rescuing the world from the night's darkness, he is considered poetically, as if calling the world into existence. The following hymn is to that effect "कृधु रत्नधातमे यशो मर्ताय भावसे । यतुसन्निरजाघसः" Translate: "O Mortals! the same Indra in the form of the sun creating sensibility for the insensible (that is awaking men from sleep) and form for the formless (that is manifesting the forms which in the dark of the night had got a chaotic appearance), has issued with blazing rays." Ri 1. 6. 3. see Dr K. L Banerjea's Edition page 20.

दिलीपानन्तरं राज्ञि तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥
पुरुहूतध्वजस्येव(१) तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः(२) ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥३॥

दिलीपेति । दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितम् अवस्थितं तं रघुं निशम्य आकर्ण्य पूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य सञ्जातः प्रधूमितः अग्निः सन्तापाग्निः उत्थितः इव प्रज्वलितः इव, पूर्वेभ्योऽधिकसन्तापोऽभूत् इत्यर्थः । राजकर्तृकस्यापि निग्रहनस्याग्नावुपचारोक्त्या समानकर्तृकत्वविरोधः इति ॥ २ ॥

पुरुहूतेति । पुरुहूतध्वजः इन्द्रध्वजः । स किल राजभिरैश्वर्यं पूजयते इत्युक्तं भविष्योत्तरे, "एवं यः कुरुते यात्राम्

(१) राज्ञः नवाभ्युत्थानं गजारोहणादि——। "अभिषिक्तो हि राजा गजेन्द्रमारुह्य पुरं प्रदक्षिणीकुर्यादित्याचारः" इति भरतः । पुरुहूतध्वजस्य इन्द्रमहोत्सवस्य । "गजाकारं चतुस्तम्भं पुरद्वारे प्रतिष्ठितम् । यौराः कुर्वन्ति यत्रेदं पुरुहूतमहोत्सवम्" इति मेदिनीकरः उद्धृतम् ।

This festival used to be celebrated in honor of Indra, the god of rain, at the gathering of corn. It was called पुरुहूतध्वज, because the four-pillared edifice erected on the occasion was in the form of the rainbow. This custom, which is no longer observed here, resembled that prevailing in England at the feast of harvest-home. No public worship is offered to Indra at present; and the only festival in the Hindu Calendar, the Sakradvajotthana, the erection of a flag in honor of Sakra—should be held on the twelfth or thirteenth of Bhadra. The Sakradvajotthana is, also, a rite to be performed by kings and princes.

समसेव समाक्रान्तं द्वयं विरदगामिना (१)
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥
छायामण्डललक्ष्मेण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम्(२) ॥५॥

इन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर । यज्ञीयः कामवर्षी स्यात् तस्य राज्ञो न संशयः ॥" इति । "चतुरस्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोके सुखावहम्" ॥ पुरुहूतध्वजस्य इव तस्य रघोः नवम् अभ्युत्थानम् अभ्युन्नतिम् अभ्युदयञ्च पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उत् ऊर्द्धं प्रस्थिताः उल्लसिताश्च नयनपङ्क्तयः यासां ताः सप्रजाः ससन्तानाः प्रजाः जनाः । "प्रजा स्यात् सन्ततौ जने" इत्युभयत्राप्यमरः । ननन्दुः ॥ ३ ॥

समिति। विरदः इव विरदैश्च गच्छतीति विरदगामिना। "कर्त्र्युपमाने" इति "सुप्यजातौ" इति च णिनिः । तेन रघुणा समं युगपत् एव द्वयं समाक्रान्तम् अधिष्ठितम् । किं तत् द्वयम् पितुरागतं पित्र्यम् । "पितुर्यत्" इति यत्रयः । सिंहासनम् अखिलम् चरेः मण्डलं राष्ट्रञ्च ॥ ४ ॥

सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसन्निधानमाह, छायेति। अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं संविहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं कृतमित्युक्तेः सति । पद्मा लक्ष्मीः । "लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा

(१) विरदेन सह श्रीर्यस्य तेन । अभिविधौ त्रयः सहितमाहश्च गच्छतीति हलायुधः इति दिनकरः ।

"लक्ष्मीर्हि पद्मरूपेण रवेश्च सकलं जगत्" इति दिनकरः ।

परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिः उपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥
मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः।

कमला श्रीर्हरिप्रिया" इत्यमरः। स्वयम् अदृश्या किल, किलेति सम्भावनायाम्, सती, छायामण्डललक्ष्येण कान्तिपुञ्जानुमेयेन न तु स्वरूपतो दृश्येन। छायामण्डलमित्यनेन अनातपत्रानं लक्ष्यते। "छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः" इत्युभयत्राप्यमरः। पद्मातपत्रेण पद्ममेव आतपत्रं तेन करण-भूतेन साम्राज्ये साम्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितम् अभिषिक्तं तं भेजे। अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसम्पत्तिः इति भावः ॥ ५ ॥

सम्प्रति सरस्वतीसान्निध्यमाह, परिकल्पितेति। सरस्वती च काले काले सर्वेषु अपि योग्यकालेषु। नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्वचनम्। वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या कृतसन्नि-धाना सती स्तुत्यं स्तोत्राहं तं रघुम् अर्थ्याभिः अर्थात् अन-पेताभिः। "धर्म्म पथ्यर्थन्यायादनपेत" इति यत्प्रत्ययः। स्तुतिभिः स्तोत्रैः उपतस्थे देवतावुद्धया पूजितवती इत्यर्थः। देवतात्वञ्च विष्णुः पृथिवीपतिरिति वा लोकपालात्मकत्वादित्यनुसन्धेयम्। एवञ्च सति उपाङ्गेवपूजा-सङ्गतिकरण-मित्रकरण-पर्य्यायेति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥ ६ ॥

मनुरिति। वसुन्धरा मनुप्रभृतिभिः मन्वादिभिः मान्यैः पूज्यैः राजभिर्भुक्ता यद्यपि भुक्तैव इत्यर्थः। यद्यपीत्यवधारणे। "अप्यर्थे

तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद् वसुन्धरा ॥ ७ ॥
स हि सर्व्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णः नभस्वानिव दक्षिणः ॥८॥
मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

यदि वार्थे स्यात्" इति केशवः । तथापि तस्मिन् राज्ञि अन्यः पूर्वः यस्याः सा अन्यपूर्वा, अन्यपूर्वा न भवतीति अनन्यपूर्वा अनन्योपभुक्तैव आसीत् तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥७॥

अत्र कारणमाह, स हीति । हि यस्मात् कारणात् स रघुः युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्व्वस्य लोकस्य मनः आददे जहार । क इव अतिशीतः अत्युष्णो वा न भवतीति नाति-शीतोष्णः । नञर्थस्य नयदस्य सुप्सुपेति समासः । दक्षिणः दक्षिणदिग्भवः नभस्वान् वायुः इव मलयानिल इव इत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः, "उद्विजयति तीक्ष्णेन मृदुना परि-भूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्मात् युक्तदण्डः प्रशस्यते" ॥ इति ॥८॥

मन्देति । तेन रघुणा प्रजाः गुरौ दिलीपविषये, सहकारः अतिसौरभःचूतः । "आम्रचूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः" इत्यमरः । तस्य फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोदये इव, ततोऽपि गुणा-धिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठाः अल्पौत्सुक्याः कृताः । गुणोत्तरश्च उत्तरो विषयः पूर्वं विस्मारयति इति भावः ॥ ९ ॥

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।
पूर्व एवाभवत् पक्षः तस्मिन् नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥
पञ्चानामपि भूतानाम् उत्कर्षं पुपुपुर्गुणाः(१) ।
नवे तस्मिन् महीपाले सर्व्वं नवमिवाभवत् ॥११॥

नयेति । नयविद्भिः नीतिशास्त्रज्ञैः नवे तस्मिन् राज्ञि विषये तमधिकृत्य इत्यर्थः, सत् धर्म्मयुद्धादिकम्, असत् कूटयुद्धादिकञ्च उपदर्शितम् । तस्मिन् राज्ञि पूर्वः पक्षः एव अभवत् संक्रान्तः इत्यर्थः, उत्तरः पक्षः न अभवत् न संक्रान्तः इत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमतं नासत्, तदुद्भावनन्तु ज्ञानार्थमेव इत्यर्थः । पक्षः साधनयोग्यार्थः । "पक्षः पार्श्वं गरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु" इति केशवः ॥ १० ॥

पञ्चानामिति । पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानाम् अपि गुणाः गन्धादयः उत्कर्षम् अतिशयं पुपुपुः । अत्रोच्यते, तस्मिन् रवौ नाम नवे महीपाले सति सर्वं वस्तुजातं नवम्

(१) त्रिषप्तेजोमरुद्योमसलक्षणानि पञ्चभूतानि । तत्र त्रिषु रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः पञ्च एव गुणाः सन्ति ; जले रूपरसस्पर्शशब्दाः चत्वारः, तेजसि रूपस्पर्शशब्दास्त्रयः, वायौ द्वौ स्पर्शशब्दौ ; आकाशे च एकः शब्द एव विद्यते । तथाहि "पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमयानघः । त्रिगुणो त्रिगुणो वायुर्विगुणैकगुणं भवेत्" इति वज्रसेन उद्धृतम् । तथाच विष्णुपुराणे—"आकाशं शब्दमात्रं यत् तत् स्पर्शमात्रमाविशत् । त्रिगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् । रूपं ततोऽपि विततं शब्दस्पर्शगुणान्वितम् । त्रिगुणञ्च ततस्तस्मिः स शब्दस्पर्शरूपवान् । शब्दस्पर्शरूपमात्रं रसमात्रं समाविशत् । ततश्चतुर्गुणा चापो विज्ञेयास्तु रसात्मिकाः । शब्दस्पर्शञ्च रूपञ्च रसञ्च गन्धमाविशत् । सङ्घाता जलमात्रेण चाविशन्ती महीमिमाम् । ततः पञ्चगुणा भूमिः स्थूलभूतेषु दृश्यते । आत्मा योगाच्च भूतादेर्विशेषात्तेन ते मृताः ॥

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात् तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थः राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥
कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मत्ता(१) तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्य्यार्थदर्शिना ॥१३॥
लब्धप्रशमनस्वस्थम् अथैनं समुपस्थिता ।

इव अभवत् । तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवत् इति भावः ॥ ११ ॥

यथेति । यथा चन्दयति आह्लादयतीति चन्द्रः इन्दुः । चदि धातोरौणादिको रप्रत्ययः । प्रह्लादनात् आह्लादकरणात् अन्वर्थः अनुगतार्थनामकः अभूत्, यथा च तपतीति तपनः सूर्यः । नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । प्रतापात् सन्तापजननात् अन्वर्थः, तथा एव स राजा प्रकृतिरञ्जनात् अन्वर्थः सार्थकराजशब्दः अभूत् । यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात् कनिन् प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेः, तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजेत्युक्तं कविना ॥ १२ ॥

काममिति । विशाले तस्य रघोः लोचने कामं कर्णान्तयोः विशाले कर्णप्रान्तगते चक्षुष्मत्ता तु चक्षुःफलं तु इत्यर्थः सूक्ष्मान् कार्य्यार्थान् कर्त्तव्यार्थान् दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्य्यार्थदर्शिना शास्त्रेण एव । शास्त्रं दृष्टिर्विवेकिनाम् इति भावः ॥१३॥

लब्धेति । अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनाम

(१) Compare "चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्य्यार्थदर्शिना । चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण एव इ."।

पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत् पङ्कजलोचना ॥ १४ ॥
निर्हृष्टलघुभिर्मेघैः मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥
वार्षिकं संजहारेन्द्रः धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्य्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

अनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तम् एनं रघुं पङ्कजलोचना पद्मचिह्ना। श्रियोऽपि विशेषणमेतत्। शरत्, द्वितीया पार्थिवश्रीः राजलक्ष्मीः इव, समुपस्थिता प्राप्ता। "रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु गुप्तिस्तवा, योधानामपि संग्रहोऽपि,तुलया मानव्यवस्थापनम्। साम्यं लिङ्गिषु दान-वृत्तिकरणं, त्यागः समानेऽर्जनं कार्य्याण्येव महीभुजां प्रथमनान्यें तानि राज्ये नवे ॥ १४ ॥

निर्हृष्टेति। निःशेषं हृष्टाः निर्हृष्टाः। कर्त्तरि क्तः। अत एव लघवः तैः मेघैः मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः अत एव सुदुःसहः तस्य रघोः भानोश्च प्रतापः पौरुषम् आतपश्च। "प्रतापौ पौरुषातपौ" इति यादवः। युगपत् दिशः व्यानशे व्याप ॥१५॥

वार्षिकमिति। इन्द्रः वर्षासु भवं वार्षिकं वर्षानिमित्तम् इत्यर्थः। "वर्षाभ्यष्ठक्" इति ठक्प्रत्ययः। धनुः संजहार रघुः जैत्रं जयशीलम्। जेतृयम्दात् तृषन्तात् प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थे अण्प्रत्ययः। धनुः दधौ, हि यस्मात् तौ इन्द्ररघू प्रजानाम् अर्थस्य प्रयोजनस्य दुष्टविजयलक्षणस्य साधनविषये पर्य्यायेण

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप(१)तच्छ्रियम् ॥१७॥
प्रसादसुमुखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत् समरसा द्वयोः ॥१८॥
हंसश्रेणीषु तारासु कुमुदत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्य्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥

उद्यते कार्म्मुके याभ्यां तौ पर्य्यायोद्यतकार्म्मुकौ । पाठान्तरे पर्य्यायेण उद्यमः विद्यमान यथोः तौ पर्य्यायोद्यमविद्यमौ । द्वयोः पर्य्यायकरणादक्लेशः इति भावः ॥ १६ ॥

पुण्डरीकेति । पुण्डरीकं सिताम्भोजम् एव आतपत्रं यस्य स तथोक्तः, विकसन्ति काशानि काशाख्यतृणकुसुमानि एव चामराणि यस्य स तथोक्तः, ऋतुः शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपत्रं काशनिभचामरं तं रघुं विडम्बयामास अनुचकार, तस्य रघोः श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप । "शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते" इति शाश्वतः ॥ १७ ॥

प्रसादेति । प्रसादेन सुमुखे तस्मिन् रघौ विशदप्रभे निर्मलकान्तौ चन्द्रे च द्वयोः विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः अनुरागः समरसा समस्वादा तुल्यभोगा इति यावत् । "रसो गन्धे रसः स्वादे" इति विश्वः । आसीत् ॥ १८ ॥

हंसेति । हंसानां श्रेणीषु षड्क्तिषु तारासु नक्षत्रेषु कुमु-

(१) न तु काशचित्रपटच्छेन प्रकृतश्रीभा लभ्यते इति व्यतिरेकी व्यज्यते ।

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम्।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः॥ २०॥

दानि सन्ति येषु कुमुद्वन्ति। "कुमुद्वान् कुमुदप्रायः" इत्यमरः। कुमुदनड्वेतसेभ्यो ऽतुप्। तेषु कुमुदप्रायेषु, इत्यर्थः. वारिषु च तदीयानां रघुसम्बन्धिनां यशसां विभूतयः सम्पदः पर्य्यस्ताः इव प्रसारिताः किम् इत्युत्प्रेक्षा। अन्यथा कथमेषां धवलिमा इति भावः॥ १९॥

इक्षिति। इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम्। छायावाङ्बल्य इति नपुंसकत्वम्। तत्र निषण्णाः इक्षुच्छायनिषादिन्यः। स्त्रीलिङ्गपाठे इक्षोः छाया इति विग्रहः, अन्यथा बहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गात्। शालीन् गोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः शस्यपालिकाः स्त्रियः। कर्म्मण्यण्, "टिड्ढाणञ्" इत्यादिना ङीप्। गोप्तुः रक्षकस्य तस्य रघोः गुणेभ्यः उदयः यस्य तत् गुणोदयं गुणोत्पन्नम् आकुमारं कुमारात् आरभ्य कथोद्घातः कथारम्भः यस्य तत् कुमारैरपि स्तूयमानम् इत्यर्थः यशः जगुः गायन्ति स्म। अथवा कुमारस्य सतः रघोः याः कथाः इन्द्रविजयादयः ततः आरभ्य आकुमारकथम्। तत्राप्यभिविधौ अव्ययीभावः। आकुमारकथम् उद्घातः यस्मिन् कर्म्मणि, गानक्रियाविशेषणमेतत्। "स्याद्व्याहानमुद्घात आरम्भः" इत्यमरः। आकुमारकथोद्भूतमिति पाठे कुमारस्य सतः तस्य कथाभिः चरितैः उद्भूतं यत् यशः तत् यशः आरभ्य यशः जगुः इति व्याख्येयम्॥ २०॥

प्रससादोदयादभ्रः(१)कुम्भयोनेर्महौजसः (२) ।
रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥
मदोद्ग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।
लीलाखेलमनुप्रापुः महोक्षास्तस्य विक्रमम्(३)॥२२॥

प्रससादेति । महौजसः कुम्भयोनेः अगस्त्यस्य । "अगस्त्यः कुम्भसम्भवः" इत्यमरः । उदयात् अभ्रः प्रससाद प्रसन्नं बभूव, महौजसः रघोः उदयात् अभिभवाशङ्कि द्विषतां मनः चुक्षुभे कालुष्यं प्राप । "अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति" इत्यागमः ॥२१॥

मदेति । मदोद्ग्राः मदोद्धताः ककुदेषामस्तीति ककुद्मन्तः महाककुदः इत्यर्थः । यंवादित्वात् मकारस्य वत्वाभावः । सरितां कूलानि उद्रुजन्तीति कूलमुद्रुजाः । उदि कूले "रुजिवहोरिति" खश्प्रत्ययः, "अरुर्द्विषेत्यादिना" मुमागमः । महान्तः उक्षाणः महोक्षाः । "अचतुरेत्यादिना" निपातनात् अकारान्तः । लीलाखेलं विलाससुभगं तस्य रघोः उत्साहवतः वपुषतः परमध्वक्षस्य विक्रमं शौर्यम् अनुप्रापुः अनुचक्रुः ॥ २२ ॥

---

(१) श्रावणभाद्रपदयोरन्तरा अगस्त्योदयो भवति ।

(२) पुरा किल इक्ष्वाकुपुत्रेण निमिराजेन प्रतिशप्तो वसिष्ठः कामसूनो मित्रावरुणयोः अरीरं प्रविवेश । ततयोर्ऊर्ध्वरेतोदर्शनात् चरितस्य तयोस्तेजसः कुम्भे पतनम् अगस्त्योऽजनिष्टेति पुराणवार्ता ।

(३) लीलाखेलं विलासमन्थरमिति यन्नाथः । लीलया निरायासेन खेलं विहरणं रघोर्विक्रममनुगताः । उपपदे तु ...विक्रमं गतिविशेषम् । रघुविक्रमोऽपि महोदयं ककुदाञ्जनिष्ठं मनुक्रः ; यात्रायां करितुरगादिखुराद्यभिघातेन सरितां कूलभेदं अकरोति दिनकरः ।

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहृताः।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः (१) ॥ २३ ॥
सरितः कुर्व्वती गाधाः पथश्चाशु नानकर्दमान्।
यावायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

प्रसवैरिति। मदस्य इव गन्धः येषां तैः मदगन्धिभिः। "उपमानाच्च" इति समासान्तः इकारः। सप्तपर्णानां इचविशेषाणाम्। "सप्तपर्णी विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः" इत्यमरः। प्रसवैः पुष्पैः आहृताः तस्य रघोः नागाः गजाः। "गजेऽपि नागमातङ्गौ" इत्यमरः। असूयया इव आहृतिनिमित्तया स्पर्द्धया इव सप्तधा एव प्रसुस्रुवुः मदं वहवुः। प्रतिगजगन्धाभिमानात् इति भावः। "करात् कटाभ्यां मेदाच्च नेत्राभ्याञ्च मदस्रुतिः" इति पालकाव्ये। करात् नासारन्ध्राभ्याम् इत्यर्थः ॥ २३ ॥

सरित इति। सरितः गाधाः सुप्रतराः कुर्व्वती पथः मार्गान् च आशु नानकर्दमान् एकपङ्कान् कुर्व्वती। संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति श्वतेर्निष्ठातस्य नत्वम्। शरत् शरदृतुः तं रघुं शक्तेः उत्साहशक्तेः प्रथमं प्राक् यावायै दण्डयात्रायै (२) चोदयामास प्रेरयामास। प्रभावमन्त्रशक्तिसम्पन्नस्य शरत् स्वयमुत्साहमुत्पादयामास इत्यर्थः ॥ २४ ॥

---

(१) "प्रसदि मदवाहः" इति पाठः।

(२) दण्डयात्रा is a warlike expedition. See Williams' Dic.

तस्मै सम्यक् हुतो वह्निः वाजिनीराजनाविधौ(१)।
प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥
स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥२६॥

तस्मा इति। वाजिनाम् अश्वानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्तिकर्म्मणि सम्यक् विधिवत् हुतः होमसमिद्धः वह्निः प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम्। तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात् अव्ययीभावः। प्रदक्षिणं या अर्चिः ज्वाला तस्याः व्याजेन हस्तेन इव तस्मै जयं ददौ। उक्तमाहवयाचायाम्, "इडः प्रदक्षिणगतो हुतभुक् नृपस्य धात्रीं समुद्ररत्नानां वशगां करोति" इति। वाजिग्रहणं गजादीनामप्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानात् ॥ २५ ॥

स इति। गुप्तो मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गश्च येन सः गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिः उद्धृतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा अयान्वितः शुभदैवान्वितः। "अयः शुभावहो विधिः" इत्यमरः। स रघुः षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यम्। "मौलभृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्" इति कोषः। आदाय दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे चचाल ॥ २६ ॥

---

(१) नीरस्य शान्त्युदकस्य अजना क्षेपोऽत्र, निःशेषेण राजनात् वा। पञ्चनीराजनं कुर्य्यात् प्रथमं दीपमालया। द्वितीयं क्षीरफेनेन तृतीयं धौतवाससा। धूपा चलादिपर्वैव चतुर्थं परिकीर्त्तितम्। पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि। इति।
See Professor Tarkavachaspati's Dic.

अवाकिरन् वयोवृद्धाः तं लाजैः पौरयोषितः।
पृषतैर्मन्दरोद्भूतैः क्षीरोर्म्मय इवाच्युतम्(१) ॥ २७॥
स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा(२)।
अहिताननिलोद्भूतैः तर्ज्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

अवाकिरन्निति। वयोवृद्धाः पौरयोषितः तं रघुं प्रयातं लाजैः आचारलाजैः, मन्दरोद्भूतैः पृषतैः विन्दुभिः क्षीरोर्म्मयः क्षीरसमुद्रोर्म्मयः अच्युतं विष्णुम् इव अवाकिरन् पर्य्यक्षिपन्॥२७॥

स इति। प्राचीनबर्हिर्नाम कश्चिन्महाराजः इति केचित्। प्राचीनबर्हिः इन्द्रः। "पर्ज्जन्यो मघवा हरिहयः प्राचीनबर्हिस्तथा" इति इन्द्रपर्य्यायेषु हलायुधाभिधानात्। तेन तुल्यः स रघुः अनिलेन अनुकूलवातेन उद्भूतैः केतुभिः ध्वजैः अहितान् रिपून् तर्ज्जयन् इव भर्त्सयन् इव। तर्ज्जिभर्त्स्योरनुदात्तेऽपि च चिङोऽङ्करणेनानुदात्तेत्त्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात् परस्मैपदमिति यामनः। प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ ॥ २८ ॥

---

(१) समुद्रमथनकाले मन्दराधिष्ठितमित्यर्थः।

"In the midst of the milky sea, Hari himself in the form of a tortoise, served as a pivot for the mountain (Mandara) as it was whirled around. The holder of the mace and discus was present, in other forms amongst the gods and demons, assisted to drag the monarch of the serpent race; and in another vast body, he sat upon the summit of the mountain. With one portion of his energy, unseen by gods or demons, he sustained the serpent king, and, with another infused vigour into the gods." See Wilson's V. P.

(२) क्वचिद्ग्रे समुत्पन्नो बहवीनिः सनातनः। प्राचीनबर्हिर्भगवान् इति महाभारते। "प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां जगतीपतेः। प्राचीनबर्हिर्भगवान्

रजोभिः स्यन्दनोद्भूतैः गजैश्च घनसन्निभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्व्वन् व्योमेव भूतलम् ॥२९॥
प्रतापोऽग्रे(१) ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्कन्धेव सा चमूः ॥३०॥
मरुपृष्ठान्युदग्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।

रजोभिरिति । किं कुर्व्वन् स्यन्दनोद्भूतैः रजोभिः घनसन्निभैः वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैः गजैश्च यथाक्रमं व्योम आकाशं भुवः तलम् इव भूतलञ्च व्योम इव कुर्वन् ययौ इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २९ ॥

प्रताप इति । अग्रे प्रतापः तेजोविशेषः । "स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्" इत्यमरः । ततः शब्दः सेनाकलकलः, तदनन्तरं परागः धूलिः । "परागः पुष्परजसि धूलिष्वानीययोरपि" इति विश्वः । पश्चात् रथादि रथाश्वादि चतुरङ्गबलम् इति इत्थं चतुस्कन्धा इव चतुर्व्यूहा इव । "स्कन्धः प्रकाण्डे कायांशे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च" इति हैमः । सा चमूः ययौ । रथानीकमिति पाठे इतिशब्दाध्याहारेण योज्यम् ॥ ३० ॥

मरुपृष्ठानीति । स रघुः शक्तिमत्त्वात् समर्थत्वात् मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि । "समानौ मरुधन्वानौ" इत्यमरः । उदग्भांसि

पथिकीगणसंघाष्टि. । यस्येदं दैवयजनमदृश्यं विसृजतः । प्राचीनाग्रैः कुशैस्तीर्णा भूतधात्रस्तम् । " इति भागवतम् ।

(१) "अनूपा अग्रजनवार्ता प्रताप" इति मल्लिनाथः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार(१) सः ॥२१॥
स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां(२) गङ्गामिव भगीरथः ॥२२॥
त्याजितैः फलमुत्खातैः भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

उद्भूतजलानि चकार, नाव्याः नौभिः तार्य्याः नदीः । "नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये" इत्यमरः । नौवयोधर्म्म विषमूलेत्यादिना यत्प्रत्ययः । सुप्रतराः सुखेन तार्य्याः चकार, विपिनानि अरण्यानि । "अटव्यरण्यं विपिनम्" इत्यमरः । प्रकाशानि निर्द्वाणि च चकार । शक्तिमत्कर्षात् तस्यागम्यं किमपि नासीत् इति भावः ॥ २१ ॥

स इति । महतीं सेनां पूर्वं सागरगामिनीं कर्षन् सः रघुः हरस्य जटाभ्यः भ्रष्टां गङ्गां कर्षन् । सापि पूर्वसागरगामिनी । भगीरथः इव बभौ । भगीरथो नाम कश्चित् कपिलदग्धानां सागराणां नप्ता तत्पावनाय हरकिरीटात् गङ्गाप्रवर्त्तयिता राजा यत्सम्बन्धाद्गङ्गा च भागीरथीति गीयते ॥२२॥

त्याजितैरिति । "फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः" इति केशवः । फलं लाभं वृक्षपक्षे प्रसवञ्च त्याजितैः ।

(1) Commenting on the word शक्तिमत्त्वात्, Sankara says that "by means of his supernatural powers; *i e* without having had to use human efforts such as *digging out wells, building bridges &c*" It is not necessary, however, to put such a forced construction on that expression.

(2) A certain part of the Himalaya higher up than Hardwar still goes by the name of Harajata.

तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥
पौरस्त्यानेवमाक्रामन् तांस्तान् जनपदान् जयी।
प्राप तालीवनश्यामम् उपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥
अनम्राणां समुद्धर्तुः तस्मात् सिन्धुरयादिव।
आत्मा संरक्षितः सुह्मैः(१) वृत्तिमाश्रित्य वेतसीम् ॥३५

त्यजेर्ण्यन्तात् क्विकर्मकात् अप्रधाने कर्म्मणि क्तः। उत्खातैः स्वपदात् च्यावितैः अन्यत्र उत्पाटितैः बहुधा मग्नैः रणे जितैः अन्यत्र छिन्नैः नृपैः पादपैः दन्तिनः गजस्य इव तस्य रघोः मार्गः उल्बणः प्रकाशः आसीत्। "प्रकाशं प्रकटं स्पष्टम् उल्बणं विशदं स्फुटम्" इति यादवः ॥ ३३ ॥

पौरस्त्यानिति। जयी जयनशीलः। जिदक्षिविश्रीत्यादिना इनिप्रत्ययः। स रघुः एवं पुरः भवान् पौरस्त्यान् प्राच्यान्। "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" इति त्यक्प्रत्ययः। तान् तान् सर्व्वान् इत्यर्थः। वीप्सायां द्विरुक्तिः। जनपदान् देशान् आक्रामन् तालीवनैः श्यामं महोदधेः उपकण्ठम् अन्तिकं प्राप ॥३४॥

अनम्राणामिति। अनम्राणाणाम्। कर्म्मणि षष्ठी। समुद्धर्तुः उन्मूलयितुः तस्मात् रघोः सकाशात्। "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानत्वात् पञ्चमी सिन्धुरयात् नदीवेगात् इव सुह्मैः

(१) सुह्मैः सुह्मदेशीयैः राजभिरिति यावत्। The country of the Suhmas would seem to correspond to the modern Tripura and Aracan

वङ्गानुत्खाय(१) तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥३६॥
आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्द्धयामासुः उत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

सुह्मदेशीयैः । सुह्मादयः शब्दाः जनपदवचनाः चक्षियमाचक्षते । वैतसीं वेतसः सम्बन्धिनीं वृत्तिं प्रणतिम् इत्यर्थः आश्रित्य आत्मा संरक्षितः । अत्र कौटिल्यः, "वलीवसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वैतसं धर्ममातिष्ठेत" इति ॥ ३५ ॥

वङ्गानिति । नेता नायकः सः रघुः नौभिः साधनैः उद्यतान् सन्नद्धान् वङ्गान् राज्ञः तरसा बलेन । "तरसी बलरंहसी" इति यादवः । उत्खाय उन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहाणाम् अन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान् निचखान स्थापितवान् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

आपादेति । आपादपद्मम् अङ्घ्रिपद्मपर्य्यन्तं प्रणताः अत एव उत्खाताः पूर्वमुद्धृताः अपि प्रतिरोपिताः पश्चात् स्थापिताः ते वङ्गाः कलमाः इव शालिविशेषाः इव । "शालयः कलमाद्याय षष्टिकाद्याय पुंस्यमी" इत्यमरः । तेऽपि आपादपद्मं पादपद्ममूलपर्य्यन्तं प्रणताः । "पादो बुध्नतुरीयांशगोत्रमूलान्तपर्वताः" इति विश्वः । उत्खातप्रतिरोपिताश्च । रघुं फलैः धनैः अन्यच्च गव्यैः संवर्द्धयामासुः । "फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः । गव्ये" इति केशवः ॥ ३७ ॥

(1) (वङ्ग) means here the people of East Bengal.

स तीर्त्वा कपिशां(१) सैन्यैः वज्रद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥
स प्रतापं महेन्द्रस्य(२) मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

स इति । स रघुः वज्राः द्विरदाः एव सेतवः यैः तैः सैन्यैः कपिशां नाम नदीम् । करभाम् इति केचित् पठन्ति । तीर्त्वा उत्कलैः राजभिः आदर्शितपथः सन्दर्शितमार्गः सन् कलिङ्गाभिमुखः ययौ ॥ ३८ ॥

स इति । स रघुः महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । "महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः" ॥ इति विष्णुपुराणात् । मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापं यन्ता सारथिः गम्भीरवेदिनः द्विरदस्य गजविशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितम् अङ्कुशम् इव न्यवेशयत् निक्षिप्तवान् । "खभेदाच्छोणितस्रावात् मांसस्य क्वथनादपि, आत्मानं यो न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदिता ॥" इति राजपुत्रीये । "विर-

(1) The Kapisa may be identical with the Suvarnarekha, Kalinga may correspond with the Northern Sircars of the present day. Professor Wilson says Kalinga is the sea-coast west of the mouths of the Ganges, with the upper part of the Coromandal Coast.

(2) Mahendra is probably the name of that chain of hills that extends from Orissa and the northern Sircars to Gondowana, part of which near Ganjam, is still called Mahindra mo Dei, or hills of Mahendra. See V. P. II, 3.1

प्रतिजग्राह कालिङ्गः तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥
द्विषां विपक्षः काकुत्स्थः तव नाराचदुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् (१) ॥४१॥
ताम्बूलीनां दलैस्तव(२) रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शाववच्च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

कालेन यो वेत्ति गिरां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥" इति मृगयाधर्म्मीये ॥ ३९ ॥

प्रतीति । गजसाधनः सन् कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा । तत्र भवः मगधकलिङ्गेत्यादिना अण्प्रत्ययः अस्त्रैः आयुधैः तं रघुं पक्षाणां छेदे उद्यतम् उद्युक्तं शक्रं शिलावर्षी पर्व्वतः इव प्रतिजग्राह प्रत्यभियुक्तवान् ॥ ४० ॥

द्विषामिति । काकुत्स्थः रघुः तव महेन्द्राद्रौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचानां बाणविशेषाणां दुर्दिनं सघनया वर्षमुच्यते, विपक्षं सहित्वा सत् यथागात्तं मङ्गलस्नातः इव विजयमङ्गलार्थम् अभिषिक्तः इव जयश्रियं प्रतिपेदे प्राप । "यत्तु सर्व्वौषधिस्नानं तन्माङ्गल्यमुदीरितम्" इति यादवः ॥४१॥

ताम्बूलीनामिति । तव महेन्द्राद्रौ, युध्यन्ते इति योधाः । पक्षाद्यच् । रचिताः कल्पिताः आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशाः

(१) रिपुमरणंजरकालस्तं रघुरीत् व्यजेष्ट इत्यर्थः इति दिनकरः ।
(२) ताम्बूलीनां दलैः पत्रैः रचिता निर्मिता पाठिता इति दायत् पानभूमयः इति भरतः ।

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्म्मविजयी (१)नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥४३॥
ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
अगस्त्याचरितामाशाम् अनाशास्यजयो ययौ ॥४४॥

यैः ते तथोक्ताः सन्तः नारिकेलासवं नारिकेलमद्यं ताम्बूलीनां नागवल्लीनां दलैः पपुः तत्र विजक्षुः इत्यर्थः शावं यद्यथ पपुः जक्षुः इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

गृहीतेति । धर्म्मविजयी धर्म्मार्थं विजयशीलः सः नृपः रघुः गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तः तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार धर्म्मार्थम् इति भावः । मेदिनीं तु न जहार शरणागतवात्सल्यात् इति भावः ॥ ४३ ॥

तत इति । ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितक्रमुकश्रेणीमता । व्रीह्यादित्वात् इनिप्रत्ययः । वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेन उपान्तेनैव अगस्त्येन आचरिताम् आशां दक्षिणां दिशम् अनाशास्यजयः अयत्नसिद्धत्वात् अप्रार्थनीयजयः सन् ययौ । "अगस्त्यो दक्षिणामाशाम् आश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः" ॥ इति ब्रह्मपुराणे ॥ ४४ ॥

---

(१) "धर्म्मविजयी लोभविजयी असुरविजयी चेति त्रिविधो राजा । यः प्रभूतं निखिलं मदीयं श्रियं मेदिनीं च गृहीत्वा प्रभूतं तत्प्रतिदानेन त्यागेन व्यापयति स धर्म्मविजयी । यः प्रभूतं निखिलं मदीयं श्रियं मेदिनीं च गृहीत्वा प्राणैः सह विकृष्टो लोभविजयी । यः प्रभूतं हत्वा मदीयं श्रियं मेदिनीं च गृह्णाति स असुरविजयी" इति वल्लभः ।

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥४५॥
बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
मारीचोद्भ्रान्तहारीताः मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥४६॥

स इति । स रघुः गजानां दानेन मदेन सुगन्धिना सुरभिगन्धिना । गन्धस्येत्यादिना इकारादेशः समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येत इदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारादेशस्तथापि निरङ्कुशाः कवयः । तथा माघकाव्ये "ववुरयुक्तदृगुच्छसुगन्धयः सततगास्ततगानगिरोऽलिभिः", नैषधे च "अपां हि लक्षाय न वारिधारा, स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा" इति । न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव । सेनायां समवेताः सैन्याः । "सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते" इत्यमरः । सेनाया वेति ष्यञ्प्रत्ययः । तेषां परिभोगेण कावेरीं नाम सरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य शङ्कनीयां अविश्वसनीयामिव अकरोत् । सम्भोगलिङ्गदर्शनाद्भर्तुरविश्वासो भवति इति भावः ॥ ४५ ॥

बलैरिति । विजिगीषोः विजेतुमिच्छोः गताध्वनः तस्य रघोः बलैः सैन्यैः । "बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्" इति यादवः । मारीचेषु मरीचवनेषु उद्भ्रान्ताः परिभ्रान्ताः हारीताः पक्षिविशेषाः यासु ताः । "तेषां विशेषा हारीतो भृङ्गः कारण्डवः प्लवः" इत्यमरः । मलयाद्रेः उपत्यकाः आसन्नभूमयः । "उप-

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानाम् एलानामुत्पतिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥
भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रसत् करिणां यैवं विपदीच्छेदिनामपि(१) ॥४८॥

त्यकाद्देरासन्ना भूमिरुद्भूमधित्यका" इत्यमरः । "उपाधिभ्यां त्यकन्" इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः । अध्युषिताः, उपत्यकासु उषितम् इत्यर्थः । "उपान्वध्याङ्वसः" इति कर्मत्वम् ॥ ४६ ॥

ससञ्जुरिति । अश्वैः क्षुण्णानाम् एलानाम् एलालतानाम् उत्पतिष्णवः उत्पतनशीलाः । अलं क्षमित्यादिना ष्णुच्प्रत्ययः । फलरेणवः फलरजांसि तुल्यगन्धेषु समानगन्धिषु । सर्वधनीति वदिच्छन्तो बहुव्रीहिः । मत्तेभानां कटेषु ससञ्जुः सक्ताः । "गजगण्डे कटीकटौ" इति कोषः ॥ ४७ ॥

भोगीति । चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनात् निम्नेषु समर्पितं सञ्चितं विपदीच्छेदिनां पादगृङ्खलच्छेदकानाम् अपि । "विपदी पादबन्धनम्" इति यादवः । करिणां यैवं कण्ठबन्धनम् । "ग्रीवाभ्योऽण् च" इति अण्प्रत्ययः । नास्रसत् न स्रस्तमभूत् । स्रंसु ध्वंसु इति परस्मैपदे पुषादित्वात् अङ्, "अनिदितां" इति नकारलोपः ॥ ४८ ॥

---

(१) "विपदी विद्मीति विपदीच्छेदिनमेषां सुधाकरस्वामिनामपि । इत्या बन्धितस्य गजस्य पदबन्धरज्जुं विपदीमुच्यते" इति मल्लिः ।

दिशि मन्दायते तेजः दक्षिणस्यां रवेरपि।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं(१)न विषेहिरे ॥४९॥
ताम्रपर्णीसमेतस्य(२) मुक्तासारं महोदधेः।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥५०॥

दिशीति। दक्षिणस्यां दिशि रवेः अपि तेजः मन्दायते मन्दं भवति। लोहितादिलात् क्यप्प्रत्ययः, "वा क्यषः" इत्वाभावः। अनेपदम्। दक्षिणायने तेजोमान्द्यात् इति भावः, तस्याम् एव दिशि पाण्ड्याः पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः। पाण्डोर्ढ्यण् वक्तव्यः। रघोः प्रतापं न विषेहिरे न सोढवन्तः। सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ॥ ४९ ॥

ताम्रपर्णीति। ते पाण्ड्याः ताम्रपर्णी नद्या समेतस्य सङ्गतस्य महोदधेः सम्बन्धि सञ्चितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम्। "सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वरे त्रिषु" इत्यमरः। स्वं स्वकीयं सञ्चितं यशः इव तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः।

(1) The country of the Pandyas lies to the east of Travancore and is identical with the present districts of Dindigal and Tinnivelly.

(2) Though noted for its pearls, it is a small rivulet flowing past Pallamcotta and falling into the gulf of Mannar. It is at the southern extremity of the Western Ghats, in the district of Tinnevelly. The Cael of Marco Polo, the most important city and seapor' on the eastern coast of India during the Middle Ages, is identified as Kayal at the mouth of the Tamraparni. Another important city Korkei stands on this river. The

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ(१) ॥५१॥
असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः सस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥

यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ताम्रपर्णीसङ्गमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धम् ॥ ५० ॥

स इति । असह्येति च । युग्ममेतत् । असह्यविक्रमः स रघुः तटेषु सानुषु आलीनचन्दनौ व्याप्तचन्दनद्रुमौ । "गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । स्तनपक्षे प्रान्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ तस्याः दक्षिणस्याः दिशः स्तनौ इव स्थितौ मलयदर्दुरौ नाम शैलौ यथाकामं यथेच्छं निर्विश्य उपभुज्य । "निर्वेशो भृतिभोगयोः" इत्यमरः । उदकानि अस्य सन्तीति उदन्वान् उदधिः । "उदन्वानुदधौ च" इति निपातः । उदन्वता दूरात् मुक्तं दूरतः त्यक्तम् । "स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्त्रौ" इति समासः । "पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः" इत्यसुक् । सस्तांशुकं मेदिन्याः नितम्बम् इव स्थितं सह्यं सह्याद्रिम् असङ्घयत् प्रायः अतिक्रान्तो वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

Greeks called it Kolkhoy, and came to it to purchase pearls, certainly soon after the Christian era. To this Korkei, all native traditions pointed as the cradle of South Indian civilization the place where the three brothers Cheran, Cholan, and Pandyan were said to have been born and brought up, and *from* whence they set forth to dynasties and kingdoms—or, as might more readily be admitted, the place where the rule of the Pandyas commenced and from whence they afterwards migrated to Madura.

(१) मलय is a chain of hills reckoned as one of the Kulachalas and is the southern portion of the Western Ghats.

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिः अपरान्तजयोद्यतैः (१)।
रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्(२)सह्यलग्नइवार्णवः॥५३
भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम्(३)।
अलकेषु चमूरेणुः चूर्णप्रतिनिधीकृतः॥ ५४॥
मुरलामारुतोद्धूतम् अगमत् कैतकं रजः।

सम्प्रति प्रतीचीं दिशमभिययाविलाह, तस्येति। अपरान्तानां पाश्चात्यानां जये उद्यतैः उद्युक्तैः। "अपरान्तास्तु पाश्चात्याः ते च सूर्पारिकादयः" इति यादवः। विसर्पद्भिः गच्छद्भिः तस्य रघोः अनीकैः सैन्यैः। "अनीकं तु रणे सैन्ये" इति विश्वः। अर्णवः रामस्य जामदग्न्यस्य अस्त्रैः उत्सारितः परिसारितः अपि सह्यलग्नः इव आसीत्। सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इव अदृश्यत इति भावः॥ ५३॥

भयेति। तेन रघुणा भयेन उत्सृष्टविभूषाणां परित्यक्तभूषणानां केरलयोषितां केरलाङ्गनानाम् अलकेषु चमूरेणुः सेनारजः चूर्णस्य कुङ्कुमादिरजसः प्रतिनिधीकृतः। एतेन योषितां पलायनं चमूनाञ्च तदनुधावनं ध्वनितं॥ ५४॥

मुरलेति। मुरला नाम केरलदेशेषु काचित् नदी। मुरवीति केचित् पठन्ति। तस्याः मारुतेन उद्धूतम् उत्थापितं

(१) "अपरान्ताः कोङ्कणाः" इति वल्लभः।

(२) Sahya is also a Kulachala identical with the northern portion of the western Ghats.

(3) "Kerala was the ancient name of the whole tract comprising the districts of Canara, Cochin and Travancore."

तद्योधवारवाणानाम् अयत्नपटवासताम्(१) ॥५५॥
अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः।
वर्म्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥
खर्ज्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु।
कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥५७॥

केतकं केतकसम्बन्धि रजः तद्योधवारवाणानां रघुभटकञ्चुकानाम्। "कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री" इत्यमरः। अयत्नपटवासताम् अयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वम् अगमत्। "पिष्टातः पटवासकः" इत्यमरः ॥ ५५ ॥

अभ्यभूयतेति। चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम्। "वाजिवाहार्व्वगन्धर्व्वहयसैन्धवसप्तयः" इत्यमरः। गात्रशिञ्जितैः गात्रेषु शब्दायमानैः। कर्त्तरि क्तः। सञ्जितैरिति वा पाठः। सृजतेर्ण्यन्तात् कर्म्मणि क्तः। वर्म्मभिः कवचैः पवनेन उद्भूतानां कम्पितानां राजतालीवनानां ध्वनिः अभ्यभूयत तिरस्कृतः। मर्म्मर इति पाठे वाहानां गात्रशिञ्जितैः गात्रध्वनिभिः इत्यर्थः मर्मरः मरमरायमाणः इति ध्वनेर्विशेषणम्॥५६॥

खर्ज्जूरीति। खर्जूरीणां तृणद्रुमविशेषाणाम्। "खर्ज्जूरः केतकी तालो खर्ज्जूरी च तृणद्रुमाः" इत्यमरः। स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु। "यष्टौ प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखाद्यवेस्तरोः" इत्यमरः। नद्धानां बद्धानां करिणां मदोद्गारेण मदस्रावेण

(१) "मणयोऽपक्वभावैः मूलैश्चाङ्गैश्च संयुताः। पटवासः प्रवरोऽयं वरकञ्चुकयोगिनः", इति वराहः।

अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ।
अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥
मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम्।
त्रिकूटमेव(१)तयोच्चैः जयस्तम्भं चकार सः ॥५९॥

सुगन्धिषु। गन्धस्येत्यादिना इकारः। कटेषु गण्डेषु पुन्नागेभ्यः नागकेसरेभ्यः पुन्नागपुष्पाणि विहाय। ल्यब्लोपे पञ्चमी। अलिवाणौ अलयः पेतुः। "अलिवाणौ अलिमुखौ" इत्यमरः। ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयात् इति भावः ॥ ५७ ॥

अवकाशमिति। उदन्वान् उदधिः रामाय जामदग्न्याय अभ्यर्थितः याचितः सन् अवकाशं स्थानं ददौ, किलेति प्रसिद्धौ। रघवे तु अपरान्तमहीपालव्याजेन करं बलिं ददौ। "बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः। अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्त्तित्वात् तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः। करदानञ्च भीत्या न तु याञ्चयेति रामाद्रघोरुत्कर्षः ॥ ५८ ॥

मत्तेति। तत्र स रघुः मत्तानाम् इभानां रदनोत्कीर्णानि दन्तक्षतानि एव। भावे क्तः। व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णावलिस्थानानि यस्मिन् तं तयोक्तं त्रिकूटम् एव उच्चैः जयस्तम्भं चकार। गाढ़प्रकाशस्त्रिकूटोऽद्रिरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव रघोर्जयस्तम्भोऽभूत् इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

---

(1) There were several hills known as Trikuta or "Three-peaked." That which is referred to here is probably a hill in Northern Konkan. It is called त्रिकूट by पद्म।

पारसीकांस्ततो(१) जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपून् तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥६०॥
यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाज्ञानाम् अकालजलदोदयः ॥६१॥

पारसीकानिति । ततः स रघुः संयमी योगी तत्त्वज्ञानेन इन्द्रियाख्यान् इन्द्रियनामकान् रिपून् इव पारसीकान् राज्ञः जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे न तु निर्दिष्टेनापि जलपथेन समुद्र-यानस्य निषिद्धत्वात् (२) इति भावः ॥ ६० ॥

यवनीति । सः रघुः यवनीनां यवनस्त्रीणाम् । जातिरस्त्री-विषयादयोपधादिति ङीप् । मुखानि पद्मानि इव मुख-पद्मानि । उपमितसमासः । तेषां मधुना मद्येन यः मदः मद-रागः । कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः । तं न सेहे । कमिव अकाले प्रावृड्व्यतिरिक्ते काले जलदोदयः प्रायेण

(1) The country beyond the western frontiers of India was formerly called Persia of Pars or Fars. The people of Pars are called Parasikas or Paratakas and the word Paradas is used in the Pauranic lists, to represent people, who live beyond the Indus. The Paradas figure as a northern people in the Bengal Recension of the Ramayana. See V. P. vol II. page 183.

(२) कस्मै एव समुद्रयानस्य निषिद्धत्वं, मनु वेतायामिति टीकाकारीयं द्रष्टव्यम्। यदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—"समुद्रयानस्वीकारः कमण्डलुविधारणं। द्विजानामसवर्णासु कन्योपयमनक्रिया। देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः। इतायार्थे वकन्याया पुनर्दानं परन्तप। दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं गवालम्भनमेधकौ। महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः। इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः"॥

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥
भल्लापवर्जितैस्तेषां गिरीभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स चौद्रपटलैरिव ॥ ६२ ॥

राहपि पद्मविकाग्रस्याप्रसक्तत्वात् अज्ञानां सम्बन्धिनं बालातपम् इव(२) । अनहितत्वादज्ञसम्बन्धित्वं सौरातपस्य ॥ ६१ ॥

संग्राम इति । तस्य रघोः अश्वसाधनैः वाजिसैन्यैः, "साधनं सिद्धिसैन्ययोः" इति हैमः । पश्चाद्भवैः पाश्चात्यैः यवनैः सह । "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" । सहार्थे तृतीया । शृङ्गाणां विकाराः शार्ङ्गाणि धनूंषि तेषां कूजितैः शब्दैः । "शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः, जये च शृङ्गविहिते चापेऽप्याह विशेषतः" इति केशवः । अथवा शार्ङ्गैः शृङ्गसम्बन्धिभिः कूजितैः विज्ञेयाः अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटाः यस्मिन् तस्मिन् रजसि तुमुलः संग्रामः सङ्कुलम् युद्धम् अभूत् । "तुमुलं रणसङ्कुले" इत्यमरः ॥ ६२ ॥

भल्लेति । सः रघुः भल्लापवर्जितैः बाणविशेषयुक्तैः । "क्षुद्रीदलफलो भल्लः" इति यादवः । श्मश्रुलैः प्रहृद्मुखरोमवद्भिः । सिध्मादित्वात् लच्प्रत्ययः । तेषां पाश्चात्यानां गिरीभिः, सरघाभिः मधुमक्षिकाभिः व्याप्तैः । "सरघा मधुमक्षिकाः" इत्यमरः । क्षुद्राः सरघाः । "क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा

(२) बालातपपक्षपातात् तद्भिन्नानामज्ञानां सौहित्येन मधुपानासक्तयवनौष्ठसदृशत्वस्य साम्यं दृश्यते ।

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥६४॥
विनयन्ते स्म तद्योधाः मधुभिर्विजयश्रमम् ।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु(१) ॥६५॥

कण्ठकारिका" इत्यमरश्रुतौ । क्षुद्राभिः क्षतानि क्षौद्राणि मधूनि । "मधु क्षौद्रं माक्षिकादि" इत्यमरः । "क्षुद्राभ्रमरवटर-पादपादंश" इति संज्ञायामञ् प्रत्ययः । तेषां पटलैः सञ्चयैः इव । "पटलं तिलके नेत्ररोगे छन्दसि सञ्चये । पटिके परिवारे च" इति हैमः । महीं तस्तार आच्छादयामास ॥ ६३ ॥

अपनीतेति । शेषाः हतावशिष्टाः अपनीतशिरस्त्राणाः अपसारितशीर्षरक्षाः सन्तः । "शीर्षकं शीर्षरक्षश्च शिरस्त्रे" इत्यमरः । शरणागतलक्षणमेतत् । तं रघुं शरणं ययुः, तथाहि महात्मनां संरम्भः कोपः । "संरम्भः सम्भ्रमे कोपे" इति विश्वः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारः यस्य सः । महतां परकीयमौद्धत्यमेवासह्यं न तु जीवितम् इति भावः ॥ ६४ ॥

विनयन्त इति । तस्य रघोः योधाः भटाः आस्तीर्णानि अजिनरत्नानि चर्मश्रेष्ठानि यासु तासु द्राक्षावलयानां भूमिषु "मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वादी मधुरसेति च" इत्यमरः मधुभिः द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मद्यैः विजयश्रमं युद्धखेदं विनयन्ते

(1) The vine is grown in Kabul. Hence it seems not improbable, that Kabul was formerly included within the limits of ancient Persia.

ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम्।
शरैरुत्तरकायेव उदीच्यान् उद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥
विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः।
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥६७॥

अ अपनीतवन्तः। "कर्तृस्थे चाशरीरे कर्म्मणि" इत्याश्रनेपदं, "लटः स्मे" इति भूतार्थे लट् ॥ ६५ ॥

तत इति। ततः रघुः भास्वान् सूर्यः इव शरैः बाणैः उत्तरैः किरणैः इव। "किरणोत्तमयूखांशुगभस्तिहरिदश्मयः" इत्यमरः। उदीच्यान् उदग्भवान् नृपान् रसान् उदकानि इव उद्धरिष्यन् कौवेरीं कुबेरसम्बन्धिनीं (कुबेरगुप्तां) दिशम् उदीचीं प्रतस्थे। अनेकेनैवशब्देनेयमुपमा यथाह दण्डी, "एकानेकैवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा" इति ॥ ६६ ॥

विनीतेति। सिन्धुर्नाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः। "देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्" इत्यमरः। सिन्धोः तीरे विचेष्टनैः अङ्गपरिवर्त्तनैः विनीताध्वश्रमाः तस्य "रघोः वाजिनः अश्वाः लग्नाः कुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुसुमकिञ्जल्काः येषां तान्, यद्वा लग्नकुङ्कुमाः केसराः सटाः येषां तान्। "अथ कुङ्कुमं काश्मीरजन्म" इत्यमरः। "केसरी नागकेसरे, तुरङ्गसिंहयोः स्कन्धकेशेषु महत्तरुभे। पुन्नागवृक्षे किञ्जल्के स्यात्" इति हेमः। स्कन्धान् कायान्। "स्कन्धः प्रकाण्डे कायांशे विभागादिषु पञ्चसु। नृपे समूहे व्यूहे च" इति हेमः। दुधुवुः कम्पयन्ति स्म ॥ ६७ ॥

तत्र हूणावरोधानां (१)भर्तृषु व्यक्तविक्रमम्।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥
काम्बोजाः(२) समरे सोढुं तस्य वीर्य्यं मनीश्वराः।
गजालानपरिक्लिष्टैः रत्नोटैः(३)सार्द्धं मानताः ॥६९॥

तत्रेति। तत्र उदीच्यां दिशि भर्तृषु व्यक्तविक्रमं भर्तृबन्धेन स्फुटपराक्रमम् इत्यर्थः रघुचेष्टितं रघुव्यापारः हूणाः जनपदाख्याः क्षत्रियाः तेषाम् अवरोधाः अन्तःपुरस्त्रियः, तासां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्नः ताड़नादिकृतारुण्यस्य आदेशि उपदेशकं बभूव। अथवा पाटलः आदेशो आदेशः यस्य तत् बभूव स्वयं लेख्यापयत इत्यर्थः (४) ॥ ६८ ॥

काम्बोजा इति। काम्बोजाः राजानः समरे तस्य रघोः वीर्य्यं प्रभावं। "वीर्य्यं तेजःप्रभावयोः" इति हैमः। सोढुम् अमनीश्वराः अशक्ताः सन्तः गजानाम् आलानं बन्धनम्। भावे

(1) Sankara Pandit understands by Hunas the white Huns or Indo Scythians, who settled down in the Punjab and along the Indus at the commencement of the Christian era, forgetting apparently, that the expendition of Raghu occurred many centuries earlier. The coincidence of appellation may be merely accidental See note V P II. 3.

(2) The country of the Kambojas was in the northwestern corner of India. It must have been a hilly elevated tract of land, otherwise that kind of walnut, called रत्नोट from which the Bengali word আক্‌রোট is corrupted, could not have grown there.

तेषां सदश्वभूयिष्ठाः तुङ्गा द्रविणराशयः ।
उपदा विविशुः शश्वत् नोत्सेकाः कोशलेश्वरम् ॥७०॥
ततो गौरीगुरुं शैलम् आरुरोहाश्वसाधनः ।
वर्धयन्निव तत्कूटान् उद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥
शशंस तुल्यसत्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम् ।

स्फुटि विभाषा लीयतेरित्वात्वम् । तेन परिक्लिष्टैः परिचतैः अचोटैः हचविशेषैः सार्धम् आनताः ॥ ६९ ॥

तेषामिति । तेषां काम्बोजानां सद्भिः अश्वैः भूयिष्ठाः बहुलाः तुङ्गाः द्रविणानां हिरण्यानाम् । "हिरण्यं द्रविणं युग्मम्" इत्यमरः । राशयः एव उपदाः उपायनानि । "उपायनमुपयाच्ञमुपहारस्तथोपदा" इत्यमरः । कोशलेश्वरं कोशलदेशाधिपतिं तं रघुं शश्वत् असकृत् विविशुः । "मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत् समाः" इत्यमरः । तथापि उत्सेकाः गर्वास्तु न विविशुः सत्यपि गर्वकारणे न जगर्व्व इत्यर्थः ॥ ७० ॥

तत इति । ततः अनन्तरम् अश्वसाधनः सन् गौर्य्याः गुरुं पितरं शैलं हिमवन्तम् उद्धूतैः अश्वखुरोद्धूतैः धातूनां गैरिकादीनां रेणुभिः तत्कूटान् तस्य शृङ्गाणि । "कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" इत्यमरः । वर्धयन् इव आरुरोह । उत्पतद्भूलिदर्शनादिरिगिरुरहिम्नो जायत इति भावः ॥ ७१ ॥

शशंसेति । तुल्यसत्वानां सैन्यैः समानबलानां गुहासु शेरते इति गुहाशयाः तेषाम् । "अधिकरणे शेतेः" इत्यचप्रत्ययः ।

गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम्(१) ॥७२॥
भूर्जेषु मर्म्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।
गङ्गास्रोतःकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥

"दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा" इत्यमरः। सिंहानां हरीणाम्। "सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्य्यक्षः केशरी हरिः" इत्यमरः। सम्बन्धि परिवृत्य परावृत्य अवलोकितं शयित्वैव ग्रीवाभङ्गेनावलोकनं कर्तृ सैन्यघोषे सेनाकलकले सम्भ्रमकारणे सत्यपि असम्भ्रमम् अन्तःक्षोभविरहितम्। नञः प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समास इष्यते। शशंस कथयामास। सैन्येभ्य इत्यर्थो लभ्यते। वाह्यचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकम् इति भावः। असम्भ्रान्तत्वे हेतुः तुल्यसत्त्वानामिति। न हि समबलः समबलादिभेति इति भावः ॥ ७२ ॥

भूर्जेष्विति। भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु। "भूर्जपत्री भुजो भूर्जो मृदुत्वक् चर्मिका मता" इति यादवः। मर्म्मरः शुष्कपर्णध्वनिः। "मर्म्मरः शुष्कपर्णानाम्" इति यादवः। अयञ्च शुष्कादिशब्दवत् गुणिनि अपि वर्त्तते प्रयोज्यते च "मर्म्मरैरनुषक्तपूगनिभिः" इति। अतः मर्म्मरीभूताः मर्म्मरशब्दवन्तो भूताः इत्यर्थः। कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः श्रोत्रसुखाय इति भावः।

निशथमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः।
दृषदो वासितोत्सङ्गाः निषण्णमृगनाभिभिः ॥७४॥
सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः।
आसन्नोषधयो नेतुः नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥
तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुच्चतत्वचः।

गङ्गासीकरिणः शीतलाः इत्यर्थः। मरुतः वाताः मार्गे तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥

विशश्रमुरिति। सैनिकाः सेनायां समवेताः। प्राग्वहतीयष्टक्प्रत्ययः। नमेरूणां सुरपुन्नागानां छायासु निषण्णानां दृषदुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिभिः वासितोत्सङ्गाः सुरभिततलाः दृषदः शिलाः अध्यास्य अधिष्ठाय। "अधिशीङ्स्थासां कर्म्म" इति कर्मत्वम्। दृषत्सु अधिरुह्य इत्यर्थः विश्रयमुः विश्रान्ताः ॥ ७४ ॥

सरलेति। सरलेषु देवदारुविशेषेषु आसक्तानि अवरूढ इभानां गजानां ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि, न हि शूराः "ग्रीवाभ्योऽण् च" इति चकारात् ढक्प्र॥
त्विषः प्रतिफलितभासः ओषधयः ज्वल लौहित्या नाम नदी नक्तं रात्रौ नेतुः नायकस्य रवोः अदे गतिपाणां जनपदानाम् प्रदीपाः (अतैलपूरप्रदीपाः) आसन्

तस्येति। तस्य रघोः सैनानिवेशेषु कण्ठरज्जुभिः गल येषां ते देवदारवः किरातेभ्यः यनच

Brahmaputra. The country in Assam. The king of a conspicuous part in the

परस्परेण विज्ञातः तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारः राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥७९॥
तत्राचोभ्यं यशोराशिं निवेशयावरुरोह सः ।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेः आदधान इव क्रियम् ॥८०॥
चकम्पे तीर्णलौहित्ये(१)तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

परस्परेणेति । तेषु गणेषु उपायनयुक्ताः पाणयः येषां तेषु सत्सु, परस्परेण अन्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारः धनरूपः विज्ञातः हिमाद्रिणा अपि राज्ञः सारः बलरूपः विज्ञातः । एतेन तत्तत्यवस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वत्वं पराजय इति ध्वन्यते ॥ ७९ ॥

तत्रेति । स रघुः तत्र हिमाद्रौ अचोभ्यम् अक्षय्यं यशोराशिं निवेश्य निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्य अद्रेः कैलासस्य क्रियम् आदधानः जनयन् इव अवरुरोह अवततार कैलासमगत्वैव प्रतिनिवृत्तः इत्यर्थः । न हि शूराः परेण पराजितमभियुञ्जन्ते इति भावः ॥ ८० ॥

चकम्प इति । तस्मिन् रघौ तीर्णा लौहित्या नाम नदी येन तस्मिन् तीर्णलौहित्ये सति प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानाम्

---

(१) लौहित्य is identical with the Brahmaputra. The country of the प्राग्ज्योतिष's corresponds to Eastern Assam. The king of this people भगदत्त in a later age played a conspicuous part in the wars of Kurukshetra.

गजवर्म किरातेभ्यः(१) शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥
तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥
शरैरुत्सवसङ्केतान्(२)स क्ष्त्वा विरतोत्सवान् ।
जयोदाहरणं बाह्वोः गापयामास किन्नरान् ॥७८॥

"वर्म देहप्रमाणयोः" इत्यमरः । शशंसुः कथितवन्तः । देवदारुस्कन्धत्वक्चैर्गजानामौन्नत्यमनुमीयते इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तत्रेति । तत्र हिमाद्रौ रघोः पर्वते भवैः पार्वतीयैः । "पर्वताच्च" इति छप्रत्ययः । गणैः उत्सवसङ्केताख्यैः सप्तभिः सह । "गणानुत्सवसङ्केतान् अजयत् सप्त पाण्डवः" इति महाभारते । नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानाम् अश्मनाञ्च निष्पेषेण सङ्घर्षेण उत्पतिताः अनलाः यस्मिन् तत् तथो-

"क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः" इति

घोरं भीमं जन्यं युद्धम् अभूत् । "युद्धमायोधनं जन्यम्"

"मर्म रः शुक्लपर्ण।

वत् गुणिनि अपि वर्त्म रघुः शरैर्बाणैः उत्सवसङ्केतान् नाम गणान्

इति। अतः मर्मरीभूताः ा इत्यर्थः, किन्नरान् बाह्वोः स्वभुजयोः

कानां वेणुविशेषाणां ध्वनिबन्धविशेषं गापयामास । गतिबुधो-

म् ॥ ७८ ॥

(१) "प्रकरणात् स इत्यध्याहियते ।

गुहासु स्थितानां सिंहानां केसरीखादविडपि यस्य तथा मित्यम् । मित्याक्रयस्य कर्षणं, वक्षीकर्म शशंस वर्णादीत्" इति दिनकरः । वल्लभ probably the region अ-

क्षितमित्यस्य विशेषणं कृत्वा दिनकरवत् व्याचष्टे ।

परस्परेण विज्ञातः तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारः राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥७९॥
तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः ।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेः आदधान इव श्रियम् ॥८०॥
चकम्पे तीर्णलौहित्ये(१)तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

परस्परेणेति । तेषु गणेषु उपायनयुक्ताः पाणयः येषां तेषु सत्सु, परस्परेण अन्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारः धनरूपः विज्ञातः हिमाद्रिणा अपि राज्ञः सारः बलरूपः विज्ञातः । एतेन तत्तुल्यवस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वत्वं पराजय इति ध्वन्यते ॥ ७९ ॥

तत्रेति । स रघुः तत्र हिमाद्रौ अक्षोभ्यम् अक्षुब्धं यशोराशिं निवेश्य निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्य अद्रेः कैलासस्य श्रियम् आदधानः जनयन् इव अवरुरोह अवततार कैलासमगत्वैव प्रतिनिवृत्तः इत्यर्थः । न हि शूराः परेण पराजितमभियुञ्जते इति भावः ॥ ८० ॥

चकम्प इति । तस्मिन् रघौ तीर्णा लौहित्या नाम नदी येन तस्मिन् तीर्णलौहित्ये सति प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानाम्

---

(१) लौहित्य is identical with the Brahmaputra. The country of the प्राग्ज्योतिष's corresponds to Eastern Assam. The king of this people भगदत्त in a later age played a conspicuous part in the wars of Kurukshetra.

न प्रसेहे स रुद्धार्कम् अधारावर्षदुर्दिनम् ।
रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥
तमीशः कामरूपाणाम्(१) अत्याखण्डलविक्रमम् ।
भेजे भिन्नकटैर्नागैः अन्यानुपरुरोध यैः ॥ ८३ ॥
कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।
रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

ईश्वरः तस्य रघोः गजानाम् आलानतां प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः कृष्णागुरुद्रुमैः सह चकम्पे कम्पितवान् ॥ ८१ ॥

सः इति । सः प्राग्ज्योतिषेश्वरः रुद्धार्कम् आवृतसूर्यम् । अधारावर्षञ्च तत् दुर्दिनञ्च धाराहृष्टिं विना दुर्दिनभूतम् अस्य रघोः रथवर्त्मरजः अपि न प्रसेहे पताकिनीं सेनां कुतः एव प्रसेहे न कुतोऽपि इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तमिति । कामरूपाणां नाम देशानाम् ईशः अत्याखण्डलविक्रमम् अतीन्द्रपराक्रमं तं रघुं भिवाः स्रवन्मदाः कटाः गण्डाः येषां तैः नागैः गजैः साधनैः भेजे नागान् दत्वा शरणं गतः इत्यर्थः । कीदृशैर्नागैः यैः अन्यान् रघुव्यतिरिक्तान् नृपान् उपरुरोध । शूराणामपि शूरो रघुः इति भावः ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वर इति । कामरूपेश्वरः हेमपीठस्य अधिदेवतां तस्य रघोः पादयोः छायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्तिं

(1) Kamarupa corresponds to the western portion of Assam, noted to this day, for elephants of superior strength.

इति जित्वा दिशो जिष्णुः न्यवर्त्तत रथोद्धतम्।
रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥
स विश्वजितमाजह्रे(१) यज्ञं(२) सर्व्वस्वदक्षिणम्।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

रत्नानि एव पुष्पाणि तेषाम् उपहारेण समर्पणेन आनर्च अर्च्चयामास ॥ ८४ ॥

इतीति। जिष्णुः जयशीलः। ग्लाजिस्थश्च क्नुरिति क्नुप्रत्ययः। सः रघुः इति इत्थं दिशः जित्वा रथैः उद्धतं रजः छत्रशून्येषु रघोरेकच्छत्रकत्वात् इति भावः। राज्ञां मौलिषु किरीटेषु। "मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूड़ाकङ्के शिमूर्द्धजे" इति हैमः। विश्रामयन् संक्रामयन् इत्यर्थः न्यवर्त्तत निवृत्तः ॥ ८५ ॥

स इति। स रघुः सर्वस्वं दक्षिणा यस्य तं सर्व्वदक्षिणम्। "विश्वजित् सर्व्वस्वदक्षिणः" इति श्रुतेः। विश्वजितं नाम यज्ञम् आजह्रे कृतवान् इत्यर्थः। युक्तश्चैतदित्याह, सतां साधूनां, वारिमुचां मेघानाम् इव, आदानम् अर्जनं विसर्गाय त्यागाय हि पात्रविनियोगस्य इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

---

(१) विश्वजिति सर्वं सर्वस्वं यस्मादिदं वा दक्षिणा इति त्रयः कथा वर्त्तन्ते। सर्व शादमाद्यादिसाध्यः। सर्व सर्वस्वमितिपदेन बाह्यभूम्यादिहोमोपकरणस्य ह्यमिश्र सकलं वसु गृह्यते।

(२) चारेर्मे इति पाठान्तरम्।

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभिः
गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्
राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥
ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं (१)
संराजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।

सत्रान्ते इति । काकुत्स्थः रघुः सत्रान्ते यज्ञान्ते । "सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च" इत्यमरः । सचिवानाम् अमात्यानां सखा इति सचिवसखः सन् । "सचिवो भृतकेऽमात्ये" इति हैमः । तेषामत्यनुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" । गुर्वीभिः महतीभिः । "गुरुर्महत्यां श्वश्रूयां पितादौ धर्म्यदेशके" इति हैमः । पुरस्क्रियाभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् । "दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम्" इति यादवः । चिरविरहेण उत्सुकाः उत्कण्ठिताः अवरोधाः अन्तःपुराङ्गनाः येषां तान् । राज्ञः अपत्यानि राजन्याः क्षत्रियाः तान् । "राजश्वशुराद्यत्" इति अपत्यार्थे यत्प्रत्ययः । "मूर्धाभिषिक्तो राजन्यः बाहुजः क्षत्रियो विराट्" इत्यमरः । स्वपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनाय अनुमेने अनुज्ञातवान् ॥ ८७ ॥

त इति । ते राजानः रेखाः एव ध्वजाय कुलिशानि च

(१) अत्रत्यपद्यवादिचिह्नानि महाभाग्यवत्त्वं परमैश्वर्यञ्च सूचयन्तीति व्याख्यातारः ।

प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रुः
मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः।

आतपत्राणि च ध्वजाद्याकाररेखाः इत्यर्थः। तानि चिह्नानि यस्य तत् तथोक्तं प्रसादेन एव लभ्यं प्रसादलभ्यं सम्राजः सार्वभौमस्य रघोः चरणयुगं प्रस्थाने प्रयाणसमये याः प्रणतयः नमस्काराः ताभिः करणैः अङ्गुलीषु, मौलिषु केशबन्धनेषु याः स्रजः मालाः तासां च्युतैः मकरन्दैः पुष्परसैः। "मकरन्दः पुष्परसः" इत्यमरः। रेणुभिः परागैश्च। "परागः सुमनोरजः" इत्यमरः। गौरं गौरवर्णं चक्रुः ॥ ८८ ॥

इति श्रीमल्लिनाथसूरिविरचितायां
रघुवंशटीकायां सञ्जीवनीसमाख्यायां चतुर्थः सर्गः।

पञ्चमः सर्गः ।

तमध्वरे विश्वजितं क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी
कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

तमिति । विश्वजितं विश्वजिन्नाम्नि अध्वरे यज्ञे । "यज्ञ सवोऽध्वरो यागः" इत्यमरः । निःशेषं विश्राणितं दत्तम् । श्रण दाने शुरादिः । कोषाणाम् अर्थराशीनां जातं समूहः येन तं तथोक्तम् । "कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः" इत्यमरः । "जातं जनिसमूहयोः" इति शाश्वतः । एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं क्षितीशं रघुम् उपात्तविद्य लब्धविद्यः वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः । ऋष्यन्धकेत्यण् इवोऽप यादः । गुरुदक्षिणार्थी । पुष्करादिभ्यो देशे इत्यत्र अर्थाद्वासन्नि हिते तदर्थाच्चेतीनिः । अप्रत्याख्येय इति भावः । प्रपेदे प्राप । अस्मिन् सर्गे इन्द्रवज्रोपजातिः । तल्लक्षणन्तु, "स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरौदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः" ॥ इति ॥ १ ॥

स मृण्मये वीतहिरण्मयत्वात्
पात्रे निधायार्घ्यमनर्घ्यशीलः(१)।
श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः
प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः॥ २॥
तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञः
तपोधनं मानधनाग्रयायी।

स इति। अनर्घ्यशीलः अमूल्यस्वभावः असाधारणस्वभावः इत्यर्थः। "मूल्ये पूजाविधावर्घः" इति "शीलं स्वभावे सद्वृत्ते" इति च अमरशास्त्रतौ। यशसा कीर्त्या प्रकाशते इति प्रकाशः। पचाद्यच्। अतिथिषु साधुः आतिथेयः। "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्" इति ढञ्। स रघुः हिरण्यस्य विकारः हिरण्मयम् दाण्डिनायनादिसूत्रेण निपातः। वीतहिरण्मयत्वात् अपगतसुवर्णपात्रत्वात्। यज्ञस्य सर्व्वस्वदक्षिणाकत्वात् इति भावः। मृण्मये मृद्विकारे पात्रे अर्घार्थमिदं अर्घ्यम्। "पादार्घाभ्याञ्च" इति यत्। पूजार्थं द्रव्यं निधाय श्रुतेन शास्त्रेण प्रकाशं प्रसिद्धं श्रूयते इति श्रुतं वेदशास्त्रम्। "श्रुतं शास्त्रावभृतयोः" इत्यमरः। अतिथिम् अभ्यागतं कौत्सम्। "अतिथिर्नो गृहागते" इत्यमरः। प्रत्युज्जगाम॥ २॥

तमिति। विधिज्ञः शास्त्रज्ञः अकरणे प्रत्यवायभीरुः

(१) अर्घं पूजां अर्हतीति अर्घ्यः पूज्यः; नास्ति अर्घ्यो यस्मात् स अनर्घ्यः पूज्यतमः इत्यर्थः। "अनर्घ्यं शीलं यस्य इति विग्रहे अनर्घ्यशीलः। बहुव्रीहिपदवत् अनर्घ्यशब्देन पूज्यतमत्वं प्रतीयते। यथा माघे "जगदर्घ्यानघस्वभावभृता न यदियत्तु सत्त्वभाविभावभृता। प्रसभं नियतीभिरञ्चितां गतिरदस्तया शुद्धमुत्तमं तमः"।

विशाम्पतिर्विष्टरभाजमारात्
कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥
अप्ययणीर्मन्यकृतामृषीणां(१)
कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।
यतस्त्वया ब्रह्मनमशेषमाप्तं
लोकेन चैतन्यमिवोषारश्मेः ॥ ४ ॥

इत्यर्थः । मानधनानाम् अग्रयायी अग्रेसरः अपयशोभीरुः इत्यर्थः । कृत्यवित् कार्यज्ञः आगमनप्रयोजनमवश्यं प्रष्टव्यमिति कृत्यवित् विशाम्पतिः मनुजेश्वरः । "द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ" इत्यमरः । विष्टरभाजम् आसनगतम् उपविष्टम् इत्यर्थः । "विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठावमासनम्" इत्यमरः । ष्ठा-सनयोर्विष्टरः इति निपातः । तं तपोधनं विधिवत् विध्यर्हं यथाशास्त्रम् इत्यर्थः । तदर्हमिति वत्प्रत्ययः । अर्चयित्वा आरात् समीपे । "आराद् दूरसमीपयोः" इत्यमरः । कृताञ्जलिः सन् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच ॥ ३ ॥

अप्ययणीरिति । हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे "कुशाग्रीयमतिः पोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमान्" इति हलायुधः । मन्यकृतां मन्यस्तुतीनाम् । सुकर्मपापमन्त्रेत्यादिना क्विप् । ऋषीणाम् अपयणीः श्रेष्ठः ते तव गुरुः कुशली अपि, क्षेमवान् किम्, अपि

(1) The word मन्यकृत् means a composer or reciter of hymns. Here it is used as an empty title, in as much as वसिष्ठ does not figure either as a composer or reciter of hymns like अत्रि, to whom the same epithet is applied. See Canto I. st 61.

कायेन वाचा मनसापि शश्वत्
यत् सम्भृतं वासवधैर्य्यलोपि।
आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः
कच्चिन्महर्षेस्तविधं तपस्तत्(१) ॥ ५ ॥
आधारवन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः
संवर्द्धितानां सुतनिर्विशेषम्।

प्रत्ये। "गर्हासमुच्चयप्रश्नयद्वासम्भावनास्वपि" इत्यमरः। यतः यस्मात् गुरोः सकाशात् त्वया अयेषं ज्ञानं, लोकेन उषसः सूर्य्यात् चैतन्यं प्रबोधः इव, आप्तं स्वीकृतम् ॥ ४ ॥

कायेनेति। कायेन उपवासादिलक्षच्छ चान्द्रायणादिना, वाचा वेदपाठेन, मनसा गायत्रीजपादिनापि, कायेन, वाचा, मनसापि, करणेन, वासवस्य इन्द्रस्य धैर्य्यं लुम्पतीति वासवधैर्य्यलोपि स्वपदापहारमङ्गलनकम् इत्यर्थः। यत् तपः शश्वत् असकृत्। "मुहुः पुनः पुनः शश्वत् अभीक्ष्णमसकृत्समाः" इत्यमरः। सम्भृतं सञ्चितं महर्षेः वरतन्तोः त्रिविधं वाङ्मनःकायजं तत् तपः अन्तरायैः विघ्नैः इन्द्रप्रेरितासरःमापैः व्ययं नाशं न आपाद्यते कच्चित्, न नीयते किम्, "कच्चित् कामप्रवेदने" इत्यमरः ॥ ५ ॥

आधारेति। आधारवन्धप्रमुखैः आलवालनिर्म्माणादिभिः प्रयत्नैः उपायैः। "आधार आलवालेऽम्बुबन्धेऽधिकरणेऽपि च"

(१) कच्चिदिति किमर्थे इति मल्लः।

कच्चिन्न वायुादिरुपप्लवो वः
श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥६॥
क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वात्
अभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।
तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला
कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥७॥
निर्वर्त्यते ते यैर्नियमाभिषेकः
येभ्यो निवापाञ्जलयः पितॄणाम् ।

इति विश्वः । सुतेभ्यः निर्गतः विशेषः अतिशयः यस्मिन् कर्म्मणि तत् तथा संवर्द्धितानां श्रमच्छिदां वः आश्रमपादपानां वायुादिः । आदिशब्दात् दावानलादिरुपप्लवो बाधकः न कश्चित् नास्ति किम् ॥ ६ ॥

क्रियेति । क्रियानिमित्तेषु अपि अनुष्ठानसाधनेषु अपि कुशेषु मुनिभिः वत्सलत्वात् मृगस्नेहात् अभग्नकामा अप्रतिहतेच्छा, तेषां मुनीनाम् अहाः एव शय्याः तासु च्युतानि नाभिनालानि यस्याः सा तथोक्ता, मृगीणां प्रसूतिः सन्ततिः अनघा अव्यसना कच्चित् अनपायिनी किम् इत्यर्थः । "दुःखेनोपद्रवेऽघम्" इति यादवः । ते हि व्याघ्रभयात् दशरात्रमर्भकं एव धारयन्ति ॥ ७ ॥

निर्वर्त्यत इति । यैः तीर्थजलैः नियमाभिषेकः नित्यस्नानादिः निर्वर्त्यते निष्पाद्यते, येभ्यः जलेभ्यः, इङ्ग्य इति शेषः ।

तान्युच्छषष्ठाङ्कितसैकतानि(१)
शिवानि वस्तीर्थजलानि कञ्चित् ॥८॥
नीवारपाकोदि कडङ्गरीयैः
आमृश्यते जानपदैर्न कञ्चित्।
कालोपपन्नातिथिकल्पभागं(२)
वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ९ ॥

पितृणाम् अग्निष्वात्तादीनां निवापाञ्जलयः तर्पणाञ्जलयः। "पिण्डदानं निवापः स्यात्" इत्यमरः। निर्वर्त्यन्ते उच्छानां प्रकीर्णोद्धृतधान्यानां षष्ठैः षष्ठभागैः पालकत्वात् राजग्राह्यैः अङ्कितानि सैकतानि पुलिनानि येषां तानि तथोक्तानि वः युष्माकं तानि तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कञ्चित्, अनुपप्लवानि किम् इत्यर्थः। "उञ्छो धान्यांशकादानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्" इति यादवः। "षष्टाष्टमाभ्यां च" इति षष्ठशब्दात् भागार्थे अच्प्रत्ययः। अतएवापूरणार्थत्वात् पूरणगुणेत्यादिना न षष्ठीसमासप्रतिषेधः। सिकताः येषु सन्ति सैकतानि। "सिकतामर्करा-भ्यां च" इति अण्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

नीवारेति। कालेषु योग्यकालेषु उपपन्नानाम् आगतानाम्

---

(१) "मुनयो हि वृषोद्देशेन वयं मार्गं तीरे विदध्मः। योऽस्मान् पालयति तस्मै षष्ठांशं विसृजेत" इति वचनम्। एवंप्रकारादिगृहीतधनमुनयः; मनुष्यैरदत्तानेक-भागोदयत्व सिद्धः इति कुल्लूकभट्टः। मनु ८। ३।

(२) तिथ्यादयस्तु अतीतत्वे षष्ठ्यादौ नादिष्टाः। तथा च मुनयभाषणे ब्राह्मणोऽतिथिर्नोपवसेत्। मनु ३। १००। यदिच—अतिथिर्यस्य भग्नाशः गृहात् प्रतिनिवर्तते। स तस्मै दुष्कृतं दत्वा पुण्यमादाय गच्छति। इति।

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं
सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय।
कालो(१) ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं
सर्व्वोपकारक्षममाश्रमं ते (२)॥ १०॥

अतिथीनां कल्पाः भागाः यस्य तत् तथोक्तं, वने भवं वन्यं, शरीरस्थितेः जीवितस्य साधनं वः युष्माकम्। पच्यते इति पाकः, फलं, धान्यम् इति यावत्। नीवारपाकादि। आदिशब्दाच्छ्यामाकादिधान्यसंग्रहः। जनपदेभ्यः आगतैः जानपदैः। तत आगत इति अण्। कड़ङ्करीयैः कड़ङ्करं वुषम् अर्हन्तीति कड़ङ्करीयाः। "कड़ङ्करो वुषं क्लीवे धान्यत्वचि तुषः पुमान्" इत्यमरः। "कड़ङ्करदक्षिणाच्छ च" इति छप्रत्ययः। तैः गोमहिषादिभिः नाम्यते कर्षित् न भक्ष्यते किम् इत्यर्थः॥ ८॥

अपीति। किञ्च त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यक् विनीय, शिक्षयित्वा विद्यामुपदिश्य इत्यर्थः, गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम्। क्रियार्थोपपदेत्वादिना चतुर्थी। अनुमतः अपि अनुज्ञातः किम्, हि यस्मात् ते तव सर्वेषाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्य्यवानप्रस्थयतीनाम् उपकारे क्षमं शक्तम्। "क्षमं शक्ते हिते त्रिषु" इत्य-

(१) "चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः। द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्"। मनु ४।१।

(२) "देवे हवि मनुष्ये च तिर्य्यग्योनिभिरेव च। गृहस्थैः सेव्यते यस्मात् तस्मात् ज्येष्ठो गृहाश्रमीति" याज्ञवल्क्येन आश्रमान्तरोपजीवनमुक्तम्। अधिच— सर्व्वेषामपि चैतेषां वेदश्रुति विधानतः। गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् बिभर्त्ति हि। यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्, तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिं। ६।८९।९० मनु।

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं
मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा
प्राप्तोऽसि सम्भावयितुं वनान्माम् ॥११॥
इत्यर्घ्यपावानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य।

मरः। द्वितीयम् आश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुम् अयं कालः। विद्याग्रहणानन्तर्यात् तस्य इति भावः। "कालसमयवेलासु तुमुन्" इति तुमुन्। सर्व्वोपकारक्षममित्यनेन मनुः, "यथा मातरमाश्रित्य सर्व्वे जीवन्ति जन्तवः। वर्त्तन्ते गृहिणस्तद्वत् आश्रित्येतर आश्रमाः" ॥ इति ॥ १० ॥

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह, तवेति। अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्तस्य। अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययः। तव अभिगमनेन आगमनमात्रेण मे मनः न क्षणं न तुटं, किन्तु नियोगक्रियया आज्ञाकरणेन उत्सुकं सोत्कण्ठम्। "इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः" इत्यमरः। "प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च" इति समभ्यर्हे तृतीया। शासितुः गुरोः आज्ञया अपि आत्मना स्वतो वा। प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया। मां सम्भावयितुं (सम्मानयितुं) वनात् प्राप्तोऽसि गुर्व्वर्थं स्वार्थं वागमनम् इत्यर्थः ॥११॥

इतीति। अर्घ्यपावेण मूल्यमयेन अनुमितः व्ययः सर्व्वस्वत्यागः यस्य तस्य रघोः इति उक्तप्रकाराम् उदाराम् औदार्य-

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं
सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय।
कालो(१) ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं
सर्व्वोपकारक्षममाश्रमं ते (२)॥ १०॥

अतियोनां कल्पाः भागाः यस्य तत् तथोक्तं, वने भवं वन्यं, शरीरस्थितेः जीवितस्य साधनं वः युष्माकम्। पच्यते इति पाकः, फलं, धान्यम् इति यावत्। नीवारपाकादि। आदिशब्दाच्छ्यामाकादिधान्यसंग्रहः। जनपदेभ्यः आगतैः जानपदैः। तत आगत इति अण्। कड़ङ्करीयैः कड़ङ्करं वुषम् अर्हन्तीति कड़ङ्करीयाः। "कड़ङ्करो वुषे क्लीवे धान्यवर्चि तुषः पुमान्" इत्यमरः। "कड़ङ्करदक्षिणाच्छ च" इति छप्रत्ययः। तैः गोमहिषादिभिः नाम्यते कश्चित् न भक्ष्यते किम् इत्यर्थः॥ ९॥

अपीति। किञ्च त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यक् विनीय, शिक्षयित्वा विद्यामुपदिश्य इत्यर्थः, गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम्। क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी। अनुमतः अपि अनुज्ञातः किम्, हि यस्मात् ते तव सर्वेषाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्य्यवानप्रस्थयतीनाम् उपकारे क्षमं शक्तम्। "क्षमं शक्ते हिते त्रिषु" इत्य-

(१) "चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः। द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्"। मनु ४।१।

(२) "देवेभ्यापि मनुष्येभ्य तिर्य्यग्योनिभ्य एव च। गृहस्थैः सेव्यते यस्मात् तस्मात् ज्येष्ठो गृहाश्रमीति" शातातपोक्तेश्च। यदिच— सर्व्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः। गृहस्थ उच्यते ज्येष्ठः स त्रीनेतान् बिभर्त्ति हि। यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिं। ६।८९।९०। मनु।

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं
मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा
प्राप्तोऽसि सम्भावयितुं वनान्माम् ॥११॥
इत्यर्घ्यपातानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य।

मरः। द्वितीयम् आश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुम् अयं कालः। विद्याग्रहणानन्तर्यात् तस्य इति भावः। "कालसमयवेलासु तुमुन्" इति तुमुन्। सर्वोपकारत्वमभिप्रेत्य मनुः, "यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः। वर्त्तन्ते गृहिणस्तद्वत् आश्रित्येतर आश्रमाः" ॥ इति ॥ १०॥

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह, तवेति। अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्तस्य। अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययः। तव अभिगमनेन आगमनमात्रेण मे मनः न तृप्तं न तुष्टं, किन्तु नियोगक्रियया आज्ञाकरणेन उत्सुकं सोत्कण्ठम्। "इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः" इत्यमरः। "प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च" इति सप्तम्यर्थे तृतीया। शासितुः गुरोः आज्ञया अपि आत्मना स्वतो वा। प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया। मां सम्भावयितुं (सम्मानयितुं) वनात् प्राप्तोऽसि गुर्वर्थं स्वार्थं वागमनम् इत्यर्थः ॥११॥

इतीति। अर्घ्यपातेन मृण्मयेन अनुमितः व्ययः सर्वस्वत्यागः यस्य तस्य रघोः इति उक्तप्रकाराम् उदाराम् औदार्य-

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः
तमित्यवोचद् वरतन्तुशिष्यः ॥१२॥
सर्वं(१) नो वार्त्तमवेहि राजन्
नाथे कुतस्त्व्यंशुभं प्रजानाम्।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥१३॥

युष्मान् अपि गां वार्त्तं "मनोनियोगक्रिययोत्सुकं" मे इत्येवंरूपाम्। "स्वर्गे पुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रदृष्णिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः" इत्यमरः। निशम्य श्रुत्वा वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः मृण्मयपात्रदर्शनात् शिथिलमनोरथः सन् तं रघुम् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण अवोचत् ॥१२॥

सर्वमिति। हे राजन् त्वं सर्वं नः अस्माकं वार्त्तं स्वास्थ्यम् अवेहि जानीहि। "वार्त्तं वलुन्यरोगे च" इत्यमरः। "वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्" इति यादवः। न चैतदाश्चर्यमित्याह, नाथ इति। त्वयि नाथे ईश्वरे सति प्रजानाम् अशुभं दुःखं कुतः, तथाहि, अर्थान्तरं न्यस्यति सूर्य इत्यादिना। सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्ततिः। "तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ। कृष्णपक्षे निशायां च" इति विश्वः। तमिस्रमिति पाठे तमिस्रं तिमिरं। "तमिस्रं तिमिरं तमः" इत्यमरः। लोकस्य जनस्य। "लोकस्तु

(१) सर्वत्र गृह्यीयमतरूपमिति वदति दिनकरः।

भक्तिः प्रतीच्येषु कुलोचिता ते
पूर्वान् महाभाग(१) तयातिशेषे।
व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः
त्वामर्थिभावादिति मे विषादः॥ १४॥
शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्
आभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः।

भुवने जने" इत्यमरः। दृष्टेः आवरणाय कथं कल्पेत दृष्टिमावरितुं नालम् इत्यर्थः। क्लृपेरलमर्थत्वात् तद्योगे नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी। अलमिति पर्य्याप्त्यर्थग्रहणमिति भगवान् भाष्यकारः। कल्पेत सम्पद्येत इत्यर्थः, क्लृपि सम्पद्यमाने चतुर्थीति वक्तव्यात्॥ १३॥

तवार्हत इत्यादिनोक्तं यत् तत्र चित्रमित्याह, भक्तिरिति। प्रतीच्येषु पूज्येषु। "पूज्यः प्रतीच्यः" इत्यमरः। भक्तिः अनुरागविशेषः, ते तव कुलोचिता कुलाभ्यस्ता। "अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्" इति यादवः। हे महाभाग सार्वभौम तया भक्त्या पूर्वान् (पूर्वपुरुषान्) अतिशेषे अतिवर्त्तसे। किन्तु सर्वत्र वार्त्तं चेत् तर्हि कथं खेदखिन्न इव दृश्यसे, अत आह, व्यतीतेति। अहं व्यतीतकालः अतिक्रान्तकालः सन् अर्थिभावात् त्वाम् अभ्युपेतः इति मे विषादः॥ १४॥

शरीरेति। हे नरेन्द्र तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्ता ऋद्धिः

(१) महाभागतया उत्कृष्टभाग्यवत्त्वेन इति दिनकरः।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः
स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥
स्थाने भवानेकनराधिपः सन्
अकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।
पर्य्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः (१)
कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

येन स तथोक्तः । "योनौ जलावतारे च मन्त्रगाद्यष्टादशस्वपि । मुख्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद् दयनेष्वपि" इति हलायुधः । शरीरमात्रेण तिष्ठन् आरण्यकाः अरण्ये भवाः मनुष्याः मुनिप्रमुखाः । "अरण्यान्मनुष्ये" इति वुञ्प्रत्ययः । तैः उपात्ता फलम् एव प्रसूतिः यस्य स स्तम्बेन काण्डेन अवशिष्टः । प्रकृत्यादित्वात् टतीया । नीवारः इव आभासि शोभसे ॥ १५ ॥

स्थान इति । भवान् एकनराधिपः सार्वभौमः सन् मखजं मखजन्यं न विद्यते किञ्चन यस्य इति अकिञ्चनः । मयूरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषः । तस्य भावः तत्त्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति स्थाने युक्तम् । "युक्ते हि साम्प्रतं स्याने" इत्यमरः । तथाहि सुरैः देवैः पर्य्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयः वृद्धेः उपचयात् श्लाघ्यतरः हि वरः खलु । "मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतः, मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यान-

(१) "मत्स्यो विष्णौ मक्षिरिंशोर्यां विष्णौ रविः । विष्णे देवाशुनोर्यां तु पशुर्यां वह्निदीपिः । मत्स्यौ तु वषट्कारः पशौ विष्णौ यादवः । सप्तमीमत्स्यौ दिव्या षष्ठीमत्स्य एकपात् । नवमीं कच्छपस्तस्य वपुः शार्ङ्गाति यं भवान् । दशमीं विष्णे वायुः

तदन्यतस्तावदनन्यकार्य्यः
गुर्वर्थमाहर्त्तुमहं यतिष्ये।
स्वस्त्यास्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं
शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥

पुलिनाः। कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः"। इति भावः। अत्र कामन्दकः, "धर्म्मार्थं क्षीणकोशस्य क्षीणत्वमपि शोभते। सुरैः पीतावशेषस्य क्षणदाचे विधोरिव"। इति ॥ १६ ॥

तदिति। तत् तस्मात् तावत् अनन्यकार्य्यः। "यावत् तावच्च साकल्येऽवधौ गानेऽवधारणे" इति विश्वः। प्रयोजनान्तररहितः अहम् अन्यतः वदान्यान्तरात् गुर्व्वर्थं गुरुधनम् आहर्त्तुं अर्जयितुं यतिष्ये उद्योक्ष्ये ते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु। नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी। तथाहि, चातकोऽपि, "धरणीपतितं तोयं चातकानां रजाकरम्" इति हेतोः अनन्यगतिकोऽपि इत्यर्थः, निर्गलितः अम्बु एव गर्भः यस्य तं शरद्घनं न अर्हति

पिवत्येकादशीमुमा। द्वादशीं पितरः सर्व्वे समं प्राश्नन्ति भागशः॥ त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम्। चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः॥" वषट्कारो वेदीक्षानामष्टवसूद्वादश्यादित्यैकादशरुद्रप्रजापतिवषट्काराणामन्यतमः। अज एकपात् रुद्राणामन्यतमः। The above quoted passage partially conflicts with the text, and commentary of विष्णुपुराण, which says "पिबन्ति दिकलाकारशिष्टा तस्य कला तु या। सुधामयतमी पुष्णा तामिन्दोः पितरो सुने।" On this, the commentator observes "पञ्चदशी या कला सा पितरः पिबन्ति न तु षोडशीम्। See Wilson's V. P. vol II page 302—3.

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं
शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।
किं वस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयं
त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ॥ १८ ॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय
तस्मै समावेशविवर्जिताय ।
वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी
विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९ ॥

नु याचने । अर्ह गतौ याचने चेति धातुः । "याचनार्थे रणेऽर्हणम्" इति यादवः ॥ १७ ॥

एतावदिति । एतावत् वाक्यम् उक्त्वा प्रतियातुं कामः यस्य तं प्रतियातुकामं गन्तुकामम् । सुप् कामममनसोरपीति मकारलोपः । महर्षेः, वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपतिः रघुः निषिध्य निवार्य, हे विद्वन् त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं, कियत् किंपरिमाणं वा इत्येवं तं कौत्सम् अन्वयुङ्क्त अपृच्छत् । "प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च" इत्यमरः ॥ १८ ॥

तत इति । ततः यथावत् यथार्हम् । अर्हार्थे वतिः । विहिताध्वराय विधिवत् अनुष्ठितयज्ञाय सदाचाराय इत्यर्थः । समावेशविवर्जिताय गर्व्याभिनिवेशशून्याय अनुद्धताय इत्यर्थः । वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनाञ्च गुरवे नियामकाय । "वर्णाः सुवर्णब्राह्मणादयः" इति, "ब्रह्मचारी गृही

समाप्तविद्येन(१) मया महर्षिः
विज्ञापितोऽभूद् गुरुदक्षिणायै ।
स मे चिरायास्खलितोपचारां(२)
तां भक्तिमेवागणयत् पुरस्तात् ॥ २० ॥
निर्बन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्यम्
अचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।

वानप्रस्थो भिक्षुर्यतुष्टये । आश्रमोऽस्त्री" इति च अमरः । सर्व्व-कार्यनिर्वाहकाय इत्यर्थः । तस्मै रघवे विचक्षणः विद्वान् वर्णी ब्रह्मचारी । "वर्णिनो ब्रह्मचारिणः" इत्यमरः । "वर्णाद्(३) ब्रह्मचारिणि" इति इनिप्रत्ययः । स कौत्सः प्रभुतं प्रभवतम् आचचक्षे ॥ १९ ॥

समाप्तेति । समाप्तविद्येन मया महर्षिः गुरुदक्षिणायै गुरु-दक्षिणास्वीकारार्थं विज्ञापितः अभूत् । स च गुरुः चिराय अस्खलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिम् एव पुरस्तात् प्रथमम् अगणयत् संख्यातवान्, भक्त्यैव सन्तुष्टः किं दक्षिणयेत्युक्तवान् इत्यर्थः । 'अथवा भक्तिम् एव तां दक्षिणाम् अवदत्' इति योज्यम् ॥ २० ॥

वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे
कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥
सोऽहं सपर्य्याविधिभाजनेन
मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।
अभ्युत्सहे सम्प्रति नोपरोद्धुम्
अल्पेतरत्वाच्छुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

निर्बन्धेति । निर्बन्धेन प्रार्थनातिशयेन सञ्जातरुषा सञ्जातक्रोधेन गुरुणा अर्थकार्श्यं दारिद्र्यम् अचिन्तयित्वा अविचार्य्य अहं वित्तस्य धनस्य चतस्रः दश च कोटीः चतुर्दश कोटीः मे मह्यम् आहर आनय इति विद्यापरिसंख्या विद्यापरिसंख्यानुसारेणैव उक्ताः । अत्र मनुः, "अङ्गानि वेदाश्चत्वारः मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्म्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश" ॥(१) इति ॥ २१ ॥

सोऽहमिति । सः अहं सपर्य्याविधिभाजनेन अर्घ्यपात्रेण भवन्तं प्रभुशब्दः एव शेषः यस्य तं मत्वा निःस्वं निर्धनं इत्यर्थः श्रुतनिष्क्रयस्य विद्यामूल्यस्य अल्पेतरत्वात् अतिमहत्त्वात् सम्प्रति उपरोद्धुं निर्बन्धुं न अभ्युत्सहे ॥ २२ ॥

---

(१) अन्यत्रापि विद्या चतुर्दशविधापि । यदुक्तं, यत्रचतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेदशाक्षरम् । पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश इति । यत्रचतुरो वेदा धर्मो व्याहरणं निरुक्तं ज्योतिषं गमः । शिक्षा निरुक्तिश्छन्दश्च वेदस्य इत्यरे ।

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिः
आवेदितो वेदविदां वरेण।
एनोनिहत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं
जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥
गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा
रघोः सकाशादनवाप्य कामम्।
गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे
मा भूत् परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥

इत्थमिति। द्विजराजकान्तिः चन्द्रकान्तिः। "द्विजराजः शशधरः नक्षत्रेशः क्षपाकरः" इत्यमरः। "तस्मात् सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्" इति श्रुतेः। द्विजराजकान्तित्वेनार्यानामिवैराग्यं वारयति। एनसः पापात् निहत्ता इन्द्रियवृत्तिः यस्य स जगदेकनाथः रघुः वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेन इत्थम् आवेदितः निवेदितः सन् एनं कौत्सं भूयः पुनः जगाद ॥२३॥

गुर्वर्थमिति। श्रुतस्य पारं दृष्टवान् श्रुतपारदृश्वा। दृशेः क्वनिविति क्वनिप्। गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा तथा अर्थी याचकः। विशेषणद्वयेनापि अस्याप्रत्याख्येयत्वमाह। रघोः सकाशात् कामं मनोरथम् अनवाप्य अप्राप्य वदान्यान्तरं गतः। "सुवदान्यस्थूललक्ष्यदानयौण्ड्या वहुप्रदे" इत्यमरः। इत्येवंरूपः अयं परीवादस्य अपवादस्य नवः नूतनः प्रथमः अवतारः आविर्भावः मे माभूत् अस्तु। रघोरिति स्वनामग्रहणं

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये
वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे(१)।
दिनाण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्
यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥
तथेति तस्याविततथं प्रतीतः
प्रत्यग्रहीत् सङ्गरमग्रजन्मा।
गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य
निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ॥ २६ ॥

सभावितत्वद्योतनार्थम्। तथाच, "सभावितस्य चाकीर्तिः मरणादतिरिच्यते" इति भावः ॥ २४ ॥

स इति। स त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीये अग्न्यगारे त्रेताग्निशालायां, चतुर्थः अग्निः असन् इव, दिनानि त्रीणि वा अहानि दिनानि। "संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्ये" इति बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादिति डच्, सोढुम् अर्हसि, हे अर्हन् मान्य त्वदर्थं तव प्रयोजनं साधयितुं यावत् यते यतिष्ये। यावत्पुरानिपातयोर्लट् इति भविष्यदर्थे लट् ॥ २५ ॥

तथेतीति। अथ अजन्मा ब्राह्मणः प्रतीतः प्रीतः सन्, तस्य रघोः अविततथम् अमोघं सङ्गरं प्रतिज्ञाम्। "अथ प्रतिज्ञा-

(१) "पिता वै गार्हपत्यः माता दक्षिणाग्निर्गार्हपत्यादेव दक्षिणाग्निर्जायते" इति श्रुतिः। दक्षिणाग्नीयम् यज्ञियं वेश्म अग्नीध्रशाला। कल्प। २। २५।

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात् प्रभावात्
उदन्वदाकाशमहीधरेषु।
मरुत्सखस्येव बलाहकस्य (१)
गतिर्विजघ्ने न हि तद्व्रतस्य ॥ २७ ॥
अथाधिशिश्रे प्रयतः प्रदोषे
रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम्।

जिसंविदायत्तु सङ्गरः" इत्यमरः। तां गिरम् इति केचित् पठन्ति। तथा इति प्रत्यगृह्णात्। रघुः अपि गां भूमिम् आत्तसारां गृहीतधनाम् अवेक्ष्य कुबेरात् अर्थं निष्कृष्टुम् आहर्त्तुं चकमे इत्येष ॥ २६ ॥

वसिष्ठेति। वसिष्ठस्य यत् मन्त्रेण उक्षणम् अभिमन्त्र्य प्रोक्षणं तज्जात् प्रभावात् सामर्थ्यात् हेतोः उदन्वदाकाशमहीधरेषु उदन्वति उदधौ आकाशे महीधरेषु वा, मरुत्सखस्य, मरुतः सखा इति तत्पुरुषः, बहुव्रीहौ समासान्ताभावात्। ततो वायुसहायस्येति लभ्यते। वारीणां वाहकः बलाहकः। पृषोदरादित्वात् साधु। तस्य इव मेघस्य इव, तद्व्रतस्य गतिः सञ्चारः न विजघ्ने न विहता हि ॥ २७ ॥

अथेति। अथ प्रदोषे रजनीमुखे तत्काले यत्नाधिरोहणविधानात् प्रयतः धीरः रघुः समन्तात् भवः सामन्तः

(१) "बलाहकेन गत्यर्थं वायोरपेक्षितत्वात् मरुत् सखा यस्येति अभिमतः समासः। एवं सति "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति टच्प्रत्ययो न स्यात् तस्य तत्पुरुषेऽभिधानात्, अतस्त्यक्तमेतत्" इति दिनकरः।

सामन्तसम्भावनयैव धीरः
कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥
प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै
सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः ।
हिरण्मयीं कोषगृहस्य मध्ये
वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥
तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं
लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।

राजमात्रम् इति सम्भावनया एव कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुः जेतुम् इच्छुः सन् कल्पितं सज्जितं अस्त्रं गर्भे यस्य तं रथम् अधिगिरये रथे शयितवान् इत्यर्थः । अधि-शीङ-स्थासां कर्मेति कर्मत्वम् ॥ २८ ॥

प्रातरिति । प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोषगृहे नियुक्ताः अधिकृताः भाण्डारिकाः सविस्मयाः सन्तः कोषगृहस्य मध्ये नभस्तः नभसः । पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः । पतितां हिरण्मयीं सुवर्णमयीम् । दाण्डिनायनेत्यादिना निपातनात् साधु । वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः ॥ २९ ॥

तमिति । भूपतिः रघुः अभियास्यमानात् अभिगमिष्यमाणात् कुबेरात् लब्धं वज्रेण कुलिशेन भिन्नं सुमेरोः पादं(१) प्रत्यन्तपर्वतम् इव स्थितम् । "पादाः प्रत्यन्तपर्वताः" इत्यमरः ।

(1) Both Dinakara and Vallabha read भग्नम् instead of पतितम् ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेव
पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥
जनस्य(१)साकेतनिवासिनस्तौ
द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाधिकनिस्पृहोऽर्थी
नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥
अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं
प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।

पादं सुमेरोरिति क्वचित् पाठः। तं भासुरं भास्वरम्। भस्म-भासमिदोघुरजिति घुरच्। हेमराशिं समस्तं तत्सममेव कौत्साय दिदेश ददौ न तु चतुर्दशकोटिमात्रमित्येवकारार्थः ॥ ३० ॥

जनस्येति। तौ अर्थिदातारौ द्वौ अपि साकेतनिवासिनः अयोध्यावासिनः। "साकेतः स्यादयोध्यायां कोशला नन्दिनी च सा" इति यादवः। जनस्य अभिनन्द्यसत्त्वौ स्तुत्यव्यवसायौ अभूताम्। "द्रव्यासूद्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरः। कौ द्वौ गुरुप्रदेयात् अधिके अतिरिक्तद्रव्ये निस्पृहः अर्थी, अर्थिकामात् अर्थिमनोरथात् अधिकं प्रददातीति तथोक्तः। "प्रेदाभ्र" इति कप्रत्ययः। नृपश्च ॥ ३१ ॥

अथेति। अथ प्रीतमनाः महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्था-

(१) "अधिक्षिपो याचनवीक्षदद्भुतः" इत्यादौ यथा अधिक्षिपामिति विशेषणं तथात्र वाचो विशेषणयोगादाधेति चित्रम्" इति दिनकरः।

स्पृशन् करेणानतपूर्वकायं
संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२ ॥
किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूः
दुग्धे स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।
अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावः
मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥
आशास्यमन्यत् पुनरुक्तभूतं
श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।

स्यमानः सन् । आशंसायां भूतवच्चेति भविष्यदर्थे क्तः । उष्ट्राणां क्रमेलकानां वामीनां वड़वानाञ्च गतैः वाहितार्थं प्रापितधनम् आनतपूर्वकायं विनयनम्रम् इत्यर्थः प्रजेश्वरं रघुं करेण स्पृशन् वाचम् उवाच ॥ ३२ ॥

किमिति । दुग्धे स्थितस्य । "न्यायेनार्जनमर्थस्य, वर्द्धनं पालनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजदुग्धं चतुर्विधम् ॥" इति कामन्दकः । तस्मिन् दुग्धे स्थितस्य प्रजानाम् अधिपतेः नृपस्य भूः कामान् सूते इति कामसूः यदि । सर्वधातुभ्य इन्नित्यादिना क्विप् । अत्र कामप्रसवने किं चित्रं न चित्रम् इत्यर्थः । किन्तु तव प्रभावः महिमा तु अचिन्तनीयः येन त्वया द्यौः अपि मनीषितम् अभिलषितं दुग्धा । दुहेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । "प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाद्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां प्रयोक्तुश्च कर्मणः" ॥ इति स्मरणात् ॥ ३३ ॥

पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं
भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥ २४ ॥
इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा(१)
राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।
राजापि लेभे सुतमाशु तस्मात्
आलोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ २५ ॥

आयास्यमिति । सर्व्वाणि श्रेयांसि शुभानि अधिजग्मुषः प्राप्तवतः ते तव अन्यत् पुत्रातिरिक्तम् आयास्यम् आयीःसाध्यम् आयंसनीयं वा पुनरुक्तभूतं सर्व्वं सिद्धम् इत्यर्थः । किन्तु ईड्यं स्तुत्यं भवन्तं भवतः पिता इव, आत्मगुणानुरूपं त्वया तुल्य-गुणम् इत्यर्थः, पुत्रं लभस्व प्राप्नुहि ॥ २४ ॥

इत्यमिति । अग्रजन्मा ब्राह्मणः । "अग्रजन्मा द्विजे ज्येष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः" इति विश्वः । इत्थं राज्ञे आशिषं प्रयुज्य दत्वा गुरोः सकाशं समीपं प्रतीयाय प्राप । राजा अपि जीवलोकः जीवसमूहः । "जीवः प्राणिनि गीष्पतौ" इति विश्वः । अर्कात् आलोकं प्रकाशम् इव, चैतन्यम् इति पाठे ज्ञानम् इव, तस्मात् ऋषेः अत्रेयः आशु सुतं लेभे प्राप ॥ २५ ॥

---

(१) अग्रे जनिवाद्यृदोरिति प्रत्ययः अग्रजन्मा ब्राह्मणः । यदाह मनुः, "उत्पत्तिरेवास्य हि काण्डात् ब्रह्मजन्मैव धारणात् । सर्व्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्म्मतो ब्राह्मणो गुरुः" । "तद्धात् आशिषः प्रयोगात्" इति वल्लभः ।

ब्राह्मे(१) मुहूर्त्ते किल तस्य देवी
कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम्।
अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना
तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६ ॥
रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम्।

ब्राह्म इति। तस्य रघोः देवी महिषी ब्राह्मे। तस्येदमित्यण्। ब्रह्मदेवताके अभिजिन्नामके मुहूर्त्ते किल ईषत् असमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं, स्कन्दसदृशम्। ईषदसमाप्तौ-इत्यादिना कल्पप्प्रत्ययः। कुमारं पुत्रं सुषुवे। "कुमारो बालके स्कन्दे" इति विश्वः। अतो ब्राह्ममुहूर्त्तोत्पन्नत्वात् पिता रघुः, ब्रह्मणः विधेः इव, नाम्ना तम् आत्मजन्मानं पुत्रम् अजम् अजनामकं चकार। "अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते" इति विश्वः ॥ ३६ ॥

रूपमिति। ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा। "ओजस्तेजसि धातूनाम् अवष्टम्भप्रकाशयोः। ओजो बले च दीप्तौ च" इति विश्वः। रूपं वपुः। "अथ रूपं नपुंसकम्। स्वभावाकृति-

---

(१) सूर्योदयात् पूर्वं तृतीये मुहूर्त्ते इत्यर्थः। "रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तौ ब्राह्म उच्यते"। "रात्रेः कलारघटिकापतुष्टयं ब्राह्ममुहूर्त्तः" इति दिनकरः। आर्द्रमते रात्रेः; पौष्यमुहूर्त्तोऽभिजिदादयः पञ्चदशमुहूर्त्ता ब्रह्मदैवताः इति उच्यते, श्रीपतिमते तु पौष्यमुहूर्त्त एव ब्राह्ममुहूर्त्तत्वेनाभिधीयते।

न कारणात् स्वाद् विभिदे कुमारः
प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥
उपात्तविद्यं विधिवद् गुरुभ्यः
तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।
श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां
धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८ ॥

सौन्दर्य्यवपुषि श्लोकशब्दयोः" इति विश्वः। तत् एव पैढकम् एव, वीर्य्यं शौर्य्यं तत् एव, नैसर्गिकं स्वाभाविकम् उन्नतत्वं तत् एव तादृशमेव इत्यर्थः। कुमारः बालकः, प्रवर्त्तितः उत्पादितः दीपः प्रदीपात् स्वोत्पादकदीपात् इव, स्वात् स्वकीयात्। पूर्व्वादिभ्यो नवभ्यो वेति स्माङ्गावो वैकल्पिकः। कारणात् जनकात् न विभिदे भिन्नो नाभूत्, सर्व्वांशेना तादृश एवाभूत् इत्यर्थः॥३७॥

उपात्तेति। गुरुभ्यः विधिवत् यथाशास्त्रम् उपात्तविद्यं लब्धविद्यम्। यौवनस्य उद्भेदात् आविर्भावात् हेतोः विशेषेण कान्तं सौम्यं तम् अजं प्रति साभिलाषा अपि श्रीः, धीरा स्थिरा उन्नतचित्ता। "स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्य्यमिति संज्ञितम्" इति भूपालः। कन्या पितुः इव, गुरोः रघोः अनुज्ञाम् आचकाङ्क्ष इयेष। यौवराज्याहोंऽभूत् इत्यर्थः। अनुज्ञाशब्दात् पिढपारतन्त्र्यानुपमासामर्थ्यात् पाणिग्रहण-योग्यता च ध्वन्यते ॥ ३८ ॥

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां(१)
स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।
आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन
भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९
तं श्लाघ्यसम्बन्धमसौ विचिन्त्य
दारक्रियायोग्यदशञ्च पुत्रम् ।
प्रस्थापयामास ससैन्यमेनम्
कृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम्(२) ॥४०॥

अथेति । अथ स्वसुः भगिन्याः इन्दुमत्याः स्वयंवरार्थं कुमारस्य अजस्य आनयने उत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानाम् ईश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञा आप्तः हितः दूतः रघवे विसृष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥ ३९ ॥

तमिति । असौ रघुः तं भोजं श्लाघ्यसम्बन्धम् अनूचान(२)त्वादिगुणयोगात् स्पृहणीयसम्बन्धं विचिन्त्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यम् एनं पुत्रम् कृद्धां समृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्यामिति धानी । करणाधिकरणयोरिति अधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः । राज्ञां धानी हि विषयः ॥४०॥

(1) Kratha and Kaisika were the sons of Vidarbha (a king of yadava branch of the lunar dynasty) ; and the name क्रथकैशिक is applied to the people and country of Vidarbha, the modern Berar.

(2) It was a large and powerful, kingdom, The name

तस्योपकार्य्यरचितोपचारा
वन्येतरा जानपदोपदाभिः।
मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोः
बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः॥ ४१॥

तस्येति। उपकार्य्यासु राजयोग्येषु पटभवनादिषु। "सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्य्योपकारिका" इति अमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी, उपक्रियते उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनमिति। रचिताः उपचाराः शयनाद्यः यैषु ते तथोक्ताः जानपदानां जनपदेभ्यः आगतानाम् उपदाभिः उपायनैः वन्याः वने भवाः इतरे येषां ते वन्येतराः अवन्याः इत्यर्थः। न बहुव्रीहाविति सर्वनामसंज्ञानिषेधः। तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्वारैव। तस्य मनुजेन्द्रसूनोः अजस्य मार्गे निवासाः वासनिकाः उद्यानानि आक्रीडाः। "पुमानाक्रीड उद्यानम्" इत्यमरः। तानि एव विहाराः विहारस्थानानि तत्कल्पाः तत्सदृशाः इत्यर्थः। ईषदसमाप्ताविति कल्पप्प्रत्ययः। बभूवुः॥ ४१॥

---

remains in Beder which may have been the ancient capital. Vidarbha seems to have corresponded with the great part of Berar and Khandesh. Jayamagha father of Vidarbha having received nothing from his father went forth to settle where he might. He conquered the country along the Narmada and Rikshavat mountains and dwelt in Suktimati. The Bhojas, were the discendants of Mahabhoja, a pious prince of the yadava line, and they were called Mrittikavates, being the princes of Mrittikavati by the Parnasa, a river in Malwa. See V. P. Book IV. Chap. XIII.

स नर्मदारोधसि सीकरार्द्रैः
मरुद्भिरानर्त्तितनक्तमालैः ।
निवेशयामास विलङ्घिताध्वा
क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥
अधोपरिष्टाद् भ्रमरैर्भ्रमद्भिः
प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।
निर्धौतदानामलगण्डभित्तिः
वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

स इति । विलङ्घिताध्वा अतिक्रान्तमार्गः स अजः सीकरार्द्रैः शीतलैः इत्यर्थः मरुद्भिः वातैः आनर्त्तिताः कम्पिताः नक्तमालाः चिरविल्वाख्यवृक्षभेदाः । "चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके" इत्यमरः। यस्मिन् तस्मिन् निवेशार्हे इत्यर्थः। नर्मदायाः रोधसि रेवायाः तीरे क्लान्तं श्रान्तं रजोभिः धूसराः केतवः ध्वजाः यस्य तत् सैन्यं निवेशयामास ॥ ४२ ॥

अधेति । अध उपरिष्टात् ऊर्द्धम् । उपर्य्युपरिष्टादिति निपातः । भ्रमद्भिः मदलोभात् इति भावः । भ्रमरैः प्राक् उन्मज्जनात् पूर्वं सूचितः ज्ञापितः अन्तःसलिले प्रवेशः यस्य सः तथोक्तः निर्धौतदाने क्षालितमदे अत एव अमले गण्डभित्तौ यस्य स तथोक्तः । "दानं गजमदे त्यागे" इति शाश्वतः । प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्तौ । "प्रशंसावचनैश्च" इति समासः । भित्तिशब्दः प्रशस्तार्थः । तथा च गण्यरत्नमहोदधौ, "मतङ्गजको-

निःशेषविच्छालितधातुनापि
वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु (१) ।
नीलोर्ध्वरेखाश्वलेन शंसन्
दन्तद्वयेनाश्मविकुण्ठितेन ॥ ४४ ॥
संहारविक्षेपलघुक्रियेण
हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

द्वमित्याः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः" इति । भित्तिः प्रदेशो वा । "भित्तिः प्रदेशे कुड्येऽपि" इति विश्वः । निर्द्दीतदानेन अमदा गण्डभित्तिः यस्य इति वा । वन्यः गजः सरित्तः नर्म्मदायाः सकाशात् । पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः । उन्मज्ज उत्थितः ॥ ४३ ॥

निःशेषेति । कथम्भूतो गजः, निःशेषविच्छालितधातुना अपि धौतगैरिकादिना अपि नीलाभिः ऊर्द्ध्वाभिः रेखाभिः तटाभिघातजनिताभिः श्वलेन कर्बुरेण । "चित्रं किम्मीरकल्माषश्वलैताश्च कर्बुरे" इत्यमरः । अश्मभिः पाषाणैः विकुण्ठितेन कुण्ठीकृतेन दन्तद्वयेन ऋक्षवान् नाम कश्चित् तच्चयः पर्व्वतः तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीड़ाम् उत्खातकेलिम् इत्यर्थः । "उत्खातकेलिः शृङ्गादेर्वप्रक्रीड़ा निगद्यते" इति शब्दार्णवः । शंसन् कथयन् सूचयन् इत्यर्थः । सशब्दम् । ॥ ४४ ॥

संहारेति । संहारविक्षेपयोः सङ्कोचनप्रसारणयोः लघु-

(1) Rikshavan (meaning abounding in bears) is one of the Kulachalas of India ; it is identified by Professor Wilson with the mountains of Gondvana.

बभौ स भिन्दन् द्रुततरङ्गान्
वार्य्यर्गलाभङ्गः(१) इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥
शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां
जालानि कर्णेन रसा स पश्चात् ।
पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः
सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥
तस्यैकनागस्य(२) कपोलभित्त्योः
जलावगाहक्षणमोक्षशान्ता ।

क्रियेण क्षिप्रव्यापारेण । "लघुक्षिप्रमरं द्रुतम्" इत्यमर. । हस्तेन शुण्डादण्डेन । "हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात् करेभकरयोरपि" इति विश्व । सम्यक् सपीपं द्रुततः तरङ्गान् भिन्दन् विदारयन् तीराभिमुख. स गज,, वारी गजबन्धनस्थानम् । "वारी तु गजबन्धनी" इति यादव. । वार्या. अर्गलाया. विष्कम्भस्य भङ्गे भञ्जने प्रवृत्त. इव, बभौ ॥ ४५ ॥

शैलेति । शैलोपम. स गज. शैवलमञ्जरीणां जालानि हृद्यानि उरसा कर्णेन पश्चात् तटम् उत्ससर्प पूर्वं तेन गजेन उत्पीडित. मुक्त. वारिराशिः यस्य स. सरित्प्रवाहः तटम् उत्ससर्प ॥ ४६ ॥

तस्येति। तस्य एकनागस्य एकाकिन. गजस्य कपोलभित्त्यो.

---

(१) वारी गजबन्धनी चैव यवना तथा भङ्गे इति दिनकरः ।

(२) यत्र एव तुल्य नागस्य, 'एवे तुल्यार्थकेवला' इत्यमर. ।

वन्येतरानेकपदर्शनेन
पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥
सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहम्(१)
असह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।
विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः (२)
सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥ ४८ ॥

जलावगाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीः मदवर्षलक्ष्मीः वन्येतरेषां ग्राम्याणाम् अनेकपानां द्विपानां दर्शनेन पुनः दिदीपे प्रज्वलितेव ॥ ४७ ॥

सप्तच्छदेति। सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत् कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारः यस्य तम्। "कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः" इति यादवः। असह्यं तदीयं मदम् आघ्राय सेनागजेन्द्राः विलङ्घितः तिरस्कृतः आधोरणानां हस्तिपकानां तीव्रः महान् यत्नः यैः ते तथोक्ताः सन्तः। "आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः" इत्यमरः। विमुखाः पराङ्मुखाः बभूवुः ॥ ४८ ॥

---

(१) सप्तच्छदक्षीरस्य बलवत्तु तीव्रः, न सुरभिः। तीव्रमदमाघ्रायैव सेनागजानां विमुखत्वं युज्यते। अतः "क्षीरवत् कटुः सुरभिः" इति यत् टीकाकारेण व्याख्यातं तच्चिन्त्यम्।

(२) धाङ्पूर्वकात् धीरवेर्गतिविशायुपसर्गकादनट्। यद्वा बलानां गतिघातश्चेत् आगतौ उपादिमयि च स एवाधोरणः।

स छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं
भग्नाक्षपर्य्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोधं
सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥
तमापतन्तं नृपतेरवध्यः
वन्यः करीति श्रुतवान् कुमारः ।
निवर्त्तयिष्यन् विशिखेन कुम्भे
जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

स इति । स गजः छिन्नाः बन्धाः यैः ते छिन्नबन्धाः द्रुताः पलायिताः युगं वहन्तीति युग्याः वाहा यस्मिन् सः चासौ शून्यश्च तं, भग्नाः अक्षाः (१) रथावयवाः दारुविशेषाः । "अक्षौ रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्" इति मात्स्यतः । यैषां ते भग्नाक्षाः अत एव पर्य्यस्ताः पतिताः रथाः यस्मिन् तं रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ताः व्याकुलाः । "विहस्तव्याकुलौ समौ" इत्यमरः । योधाः यस्मिन् तं सेनानिवेशं शिविरं क्षणेन तुमुलं सङ्कुलं चकार ॥ ४९ ॥

तमिति । नृपतेः राज्ञः वन्यः करी अवध्यः इति श्रुतवान् मात्स्यात् ज्ञातवान् कुमारः आपतन्तम् अभिधावन्तं तं गजं निवर्त्तयिष्यन् न तु मारयिष्यन् अत एव नात्यायतम् अतिदीर्घं यथा स्यात् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः ।

(१) यथा पुत्रजीवका इति दिनकरः ।

स विद्धमात्रः किल नागरूपम्
उत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः।
स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्त्ति
कान्तं वपुर्व्योमचरं(१) प्रपेदे ॥ ५१ ॥
अथ प्रभावोपनतैः कुमारं
कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य्य पुष्पैः।
उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

ईषदाकृष्टचापः सन् विमुखेन बाणेन कुम्भे जघान। अत्र चाक्षुषः। "लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्य्यात् श्रियं हि श्रीर्यै करिणः", इति। अत एव युद्धादन्यत्रेति द्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥ ५० ॥

स इति। स गजः विद्धमात्रः ताड़ितमात्रः किल न तु प्रहृतः तथापि नागरूपं गजशरीरम् उत्सृज्य तेन वृत्तान्तेन विस्मितैः तद्विस्मितैः सैन्यैः दृष्टः सन् स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्त्ति कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः प्रपेदे प्राप ॥ ५१ ॥

अथेति। अथ प्रभावेन उपनतैः प्राप्तैः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः पुष्पैः कुमारम् अजम् अवकीर्य्य अभिहत्य दशनप्रभाभिः दन्तकान्तिभिः संवर्द्धिताः उरःस्थले ये तारहाराः

(१) व्योमि चे चरतीति व्योमचरं दिव्यम्।

मतङ्गशापादवलेपमूलात्
अवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।
अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं(१)
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥
स चानुनीतः प्रणतेन पश्चात्
मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।

स्थूलमुक्ताहाराः ते येन स तथोक्तः, वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वक्ता । "वाचोग्मिनि," इति ग्मिनिः । स पुरुषः उवाच ॥५२॥

मतङ्गेति । अवलेपमूलात् गर्व्वहेतुकात् । "अवलेपस्तु गर्वे स्याद्भूषणेऽपि च" इति विश्वः । मतङ्गस्य मुनेः शापात् मतङ्गजत्वम् अवाप्तवान् अस्मि, मा प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपतेः गन्धर्वराजस्य(२) तनूजं पुत्रम् । "स्त्रियां मूर्त्तौ तनुस्तनूः" इत्यमरः । तन्वादेर्वेत्यूङिति केचित् । प्रियंवदं प्रियवदाख्यम् अवेहि जानीहि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । "प्रियवशे वदः खच्" इति खच्प्रत्ययः ॥ ५३ ॥

स इति । स महर्षिश्च प्रणतेन मया अनुनीतः सन् पश्चात् मृदुतां शान्तिम् अगच्छत्, तथाहि जलस्य उष्णत्वम् अग्नेः

(1) The Gandharvas live in the sky, guard the Soma, and are governed by Varuna In epic poetry, they are the celestial musicians, or heavenly singers, who form the orchestra at the banquets of the gods and they belong, together with the Apsaras (their wives), to Indras' heaven, sharing also in his battles. See William's Sans, Dic. See also my note on Apsara further on

(2) चित्ररथस्य ।

उष्णत्वमग्नेरातपसंप्रयोगात्
शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते
भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन।
संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना
तदेत्यवोचत् स तपोनिधिर्माम् ॥ ५५ ॥
संमोचितः सत्ववता त्वयाहं
शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन।
प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां
वृथा हि मे स्यात् सपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥

आतपस्य वा संप्रयोगात् सम्पर्कात् न तु प्रकृत्या उष्णत्वं, यत् शैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः। विधेयप्राधान्यात् सेति स्त्रीलिङ्ग-निर्देशः। महर्षीणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोधः इत्यर्थः ॥५४॥

इक्ष्वाकिति। इक्ष्वाकुवंशः प्रभवः यस्य स अजः यदा ते कुम्भम् अयोमुखेन लोहाग्रेण शरेण भेत्स्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुषः महिम्ना पुनः संयोक्ष्यसे संङ्गंस्यसे इति स तपोनिधिः माम् अवोचत् ॥ ५५ ॥

संमोचित इति। चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्ववता बलवता त्वया अहं शापात् संमोचितः मोक्षं प्रापितः, भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न कुर्यां चेत्, मे सपदोपलब्धिः सोपान-

संमोहनं (१) नाम सखे ममास्त्रं
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।
गान्धर्व्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुः
नचारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥ ५७ ॥
अलं ह्रिया मां प्रति(२) यन्मुहूर्त्तं
दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।
तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं
मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम् ॥ ५८ ॥

प्राप्तिः । "पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः । हया स्यात् हि । तदुक्तम्, "प्रतिकर्त्तुमयक्तस्य जीवितान्मरणं वरम्" इति ॥ ५६ ॥

संमोहनमिति । हे सखे सखिशब्देन समप्राणतोक्ता । यथोक्तम्, "अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः" ॥ इति । प्रयोगसंहारयोः विभक्तमन्त्रं गान्धर्व्वं गन्धर्व्वदेवताकंसंमोह्यते अनेन इति संमोहनं नाम मम अस्त्रम् आदत्स्व गृहाण, यतः अस्मात् प्रयोक्तुः अस्त्रप्रयोगिणः अरिहिंसा न च, विजयश्च हस्ते हस्तगतो विजयो भवति इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

"वधलज्जितः कथमस्त्रग्रहणपरः स्यामिति चेत् तत्राह, अलमिति । किंच, मां प्रति ह्रिया प्रहारनिमित्तया अलम् ।

(१) "इत्यापाठमन्त्रम्" इति दिनकरः ।
(२) 'मां प्रति दयापरोऽभूस्त्वमपी दिनकरेणानुमतः ।

तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं
सोमोद्भवायाः(१) सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्खविदस्खमन्त्रं
जजाप तस्मान्निगृहीतशापात् (२) ॥ ५९ ॥

कुतः यत् यतः हेतोः त्वं मां प्रहरन् अपि मुहूर्तं दयापरः कृपालुः अभूः, तस्मात् उपच्छन्दयति प्रार्थयमाने मयि त्वय प्रतिषेधः परिहारः स एव रौक्ष्यं पारुष्यं तत् न प्रयोज्यं न कर्त्तव्यम् ॥ ५८ ॥

तथेति । नृसोमः चन्द्रः इव नृसोमः । उपमितसमासः । "सोम ओषधिचन्द्रयोः". इति शाश्वतः । पुरुषश्रेष्ठः इत्यर्थः ।

(1) Williams says the river Narmada is called सोमोद्भवा, either because it is supposed to spring from the moon, or because it is considered to be the source of the celestial nectar सोम. The Narmada is also called मेखलकन्यका, because it issues from a hill called मेखल or मेकल. Vishnupurana says, that it rises in the Vindhya mountains, while Vayupurana describes it as rising in the Riksha mountains in Gondvana. Mekhala is therefore either a part of the Vindhya or Riksha mountains. It was probably noted in olden times for सोमलता or moonplants; hence the Narmada may have been supposed to take its rise from Soma-juice, as the Jambunada is fabled to have issued from the juice of the fruits of the Jambutree growing at the confines of the Jambudvipa. But in the Vayu Purana it is said that "तृष्णा ये समादां ते सोमपाः वै वदेः सुताः,

एवं तयोरध्वनि दैवयोगात्
आसेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।
एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्(१)
सौराज्यरम्यानपरो(२) विदर्भान् ॥ ६० ॥
तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे
तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ।

अस्खलित् अस्खन्नः स अजः तयेति, (तथास्तु इति) सोमः उद्भवः यस्याः सा तस्याः सोमोद्भवायाः सरितः नर्मदायाः । "रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यका" इत्यमरः । पवित्रं पयः उपस्पृश्य पीत्वा आचम्य इत्यर्थः । उदङ्मुखः सन् निगृहीतशापात् निवर्त्तितशापात् उपकृतात् इत्यर्थः । तस्मात् प्रियंवदात् अस्खलन्मन्त्रं जग्राह ॥ ५९ ॥

एवमिति । एवम् अध्वनि मार्गे दैवयोगात् दैवयशात् अचिन्त्यहेतु अनिर्ज्ञेयहेतुकं सख्यं सखित्वम् । सख्युर्यं इति यप्रत्ययः । आसेदुषोः प्राप्तवतोः तयोः मध्ये एकः गन्धर्वः चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदेशान् । अस्योद्यानं "चैत्ररथम्" इत्यमरः । अपरः अजः सौराज्येन राजन्वत्तया रम्यान् विदर्भान् विदर्भदेशान् ययौ ॥ ६० ॥

तमिति । नगरस्य उपकण्ठे समीपे तस्थिवांसं स्थितं

---

(१) चित्ररथस्य गन्धर्वपतेरिमे चैत्ररथाः तान् । चित्ररथवनात्र प्रियदर्शनगतार्थिदृक् । चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदेशानिति टीकाकारैरेव मूलमेव तथा समीक्षणम् ।

(२) सु सौष्ठवः राज्ञा सुराज्ञा तस्य भावः सौराज्यं ।

प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रः
चन्द्रं प्रहर्षोर्मिरिवोर्मिमाली ॥ ६१ ॥
प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी
नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः (१) ।
मेने यथा तत्र जनः समेतः
वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ॥ ६२ ॥
तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां
प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् (२) ।

तम् अजं तस्य अजस्य आगमेन आगमनेन आरूढः उत्पन्नः गुरुः प्रहर्षः यस्य सः क्रथकैशिकेन्द्रः विदर्भराजः, प्रहर्षोर्मिः ऊर्मिमाली समुद्रः चन्द्रम् इव प्रत्युज्जगाम ॥ ६१ ॥

प्रवेश्येति । एनम् अजम् अग्रयायी सेवाधर्म्मेण पुरो गच्छन् इत्यर्थः नीचैः नम्रः पुरं प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा प्रीत्या अर्पितश्रीः तथा तेन प्रकारेण उपाचरत् उपचरितवान् यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतः मिलितः जनः वैदर्भं भोजम् आगन्तुं प्राघुणिकं मेने, अजं गृहेशं गृहपतिं मेने ॥ ६२ ॥

तस्येति । रघुप्रतिनिधिः रघुकल्पः रघुतुल्यः इत्यर्थः ।

---

(१) अर्पिता अजाय दत्ता श्रीः राजलक्ष्म्यसम्पत्तिः निजानुचरवर्गपालनप्रजारञ्जनादिरूपा येन तथोक्तः ।

(२) प्राक् द्वारं यस्याः सा प्राग्द्वारा, सा चासौ वेदिश्च । तत्र विनिवेशितः क्षेपः पूर्णः यस्याः सा इति विग्रहः ।

रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्यां
बालात् परामिव दशां मदनोऽध्युवास ॥ ६३ ॥
तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं
कन्यालला(१)म कमनीयमजस्य लिप्सोः ।
भावावबोधकलुषा दयितेव रात्री
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

उल्लङ्घ दण्डिना सादृश्यवाचकप्रस्तावे, "कल्पदेशीयदेश्यादि-प्रख्यप्रतिनिधी अपि" इति । सः अजः प्रणतैः नमस्कृतवद्भिः । कर्त्तरि क्तः । तस्य भोजस्य अधिकारः नियोगः तस्य पुरुषैः अधिकृतैः इत्यर्थः । मदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भः यस्याः तां स्थापितमङ्गलकलशाम् इत्यर्थः । रम्यां रमणीयां नवोपकार्यां नूतनं राजभवनम् । "उपकार्यां राजसद्मन्युपचारचितेऽन्यवत्" इति विश्वः । मदनः बाल्यात् परां यौवनात् अनन्तरां दशाम् इव यौवनम् इव इत्यर्थः अध्युवास अधिष्ठितवान् तत्रोषितवान् इत्यर्थः । "उपान्वध्याङ् वसः" इति कर्मत्वम् ॥ ६३ ॥

तत्रेति । तत्र उपकार्यायां स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः संमेलितः राजलोकः येन तत् कमनीयं स्पृहनीयं कन्यालला(१)म कन्यासु श्रेष्ठम् । "ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठभूषाणपङ्क्तिपुच्छचिह्नाग्रलिङ्गिषु" ॥ इति

(1) Śaṅkara explains this by "dissatisfied with her husband by her knowledge of his infidelity."

तं कर्णभूषणनिपीड़ितपीवरांसं
शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।
सूतात्मजाः(१) सवयसः प्रथितप्रबोधं
प्रावोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥
रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां
धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।

यादवः । लिप्सोः लब्धुम् इच्छोः । लभेः सनन्ताद्उप्रत्ययः । अजस्य भावावबोधे पुरुषस्य अभिप्रायपरिज्ञाने कलया अल्पमर्या दयिता इव, रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव । "राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः" इति भावः । अभिमुखीभवन्ती ईषन्तः चुम्बन्ती वा ॥ ६४ ॥

तमिति । कर्णभूषणाभ्यां निपीड़ितौ पीवरौ पीनौ अंसौ यस्य तं शय्यायाः उत्तरच्छदस्य उपर्य्यास्तरणपटस्य विमर्देन घर्षेण कृशः विरलः अङ्गरागः यस्य तं, न त्वङ्गनासङ्गात् इति भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकटज्ञानं तम् एनम् अजं सवयसः समानवयस्काः उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजाः वन्दिपुत्राः, वैतालिका इति वा पाठः । "वैतालिका बोधकराः" इत्यमरः । वाग्भिः स्तुतिपाठैः उषसि प्रावोधयन् प्रबोधयामासुः ॥ ६५ ॥

रात्रिरिति । हे मतिमतां वर, निर्द्धारणे षष्ठी । रात्रिः गता, शय्यां मुञ्च विनिद्रो भव इत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह,

(1) A Suta was both a bard and a charioteer. The patriarch of the race was लोमहर्षण, who recited the Puranas to Saunaka and

तामेकतस्तव विभर्त्ति गुरुर्विनिद्रः
तस्या भवानपरधुर्य्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥
निद्रावशेन भवतान्यनपेक्षमाणा
पर्य्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।

धात्रेति । धात्रा ब्रह्मणा जगतः धूः भारः । "धूः स्यादानमुखे भारे" इति यादवः । द्विधा एव द्वयोरेव इत्यर्थः । एवकारः तृतीयनिषेधार्थः । विभक्ता ननु विभज्य स्थापिता खलु । तत् किमत आह, तां धुरम् एकतः एककोटौ तव गुरुः पिता विनिद्रः सन् बिभर्त्ति, तस्याः धुरः भवान् धुरं वहतीति धुर्य्यः भारवाही तस्य पदं वहनस्थानम् अपरं यत् धुर्य्यपदं तदवलम्बी ततो विनिद्रो भव इत्यर्थः । न ह्युभयवाह्यम् एको वहति इति भावः ॥ ६६ ॥

निद्रेति । चन्द्रारविन्दराजवनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन स्वरन्तरासङ्गो ध्वन्यते । भवता पर्य्युत्सुकत्वम् अपि त्वय्यनुरक्तत्वमपि

---

his companions in the Naimisaranya in Oude. "ब्राह्मण्यात् पुराणादि श्रुतौ वै सौमदर्शनः । सूतायां क्षत्रियात् पुत्रः मौग्रपायन: । क्षत्रबीज्य सावर्णिः षट् शिष्यास्तस्य चाभवन्" इति । This caste was originated both from Brahmans and Kshatriyas as observed by the sage याज्ञवल्क्य (ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः). The dignity of their office and the sacredness of their person are evinced by the following verses quoted from the Vayupurana. "वैवस्वतस्य यज्ञेऽस्मिन् वर्त्तमाने महात्मनः । सूतायामभवत् पुत्रः प्रथमं वर्षकर्त्तृकः । ऐन्द्रेण हविषा तस्य ऋषिः पुत्रं व्यजायत । पुरा-वेदार्थ दैवेन ततः स्तुतो व्यजायत । विष्वक्सेनेन सम्भूतमभिभूतं गुरोर्हविः । चक्रीवत्यारेण जगे तत् वर्षकर्त्तृकं" । सूतायां यज्ञस्वामे सूतवर्षः ।

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः(१) ॥६७॥

इत्यर्थः। प्रसितोत्सुकाभ्यां द्वतीया चेति सप्तम्यर्थे द्वतीया। अपिशब्दस्त्वद्विषयानुरागस्यानुपेक्षत्वद्योतनार्थः। निशि खण्डिता भर्तुः अन्यासङ्गज्ञानकलुषिता अबला इव नायिका इव। "ज्ञातेऽन्यासङ्गविक्लवे खण्डितेर्ष्याकषायिता" इति दशरूपके। अनपेक्षमाणा अविचारयन्ती सतो उपेक्षमाणा इत्यर्थः लक्ष्मीः येन चन्द्रेण सह त्वदाननसदृश्यत्वात् इति भावः विनोदयति विनोदं करोति। विनोदशब्दात् "तत् करोति तदाचष्टे" इति णिच्। सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानि इति भावः। स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी पश्चिमाशां गतः सन् अस्तं गच्छन् इत्यर्थः अत एव त्वदाननरुचिं विजहाति त्वन्मुखसादृश्यं त्यजति इत्यर्थः। अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृहाण इति भावः। अथवा निद्रावशेन भवता अनपेक्ष्यमाणा अनिरीक्ष्यमाणा। कर्मणि शानच्। लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्री येन चन्द्रेण प्रयोज्येन पर्य्युत्सुकत्वं त्वद्विरहवेदनाम्। "कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृत्" इत्यलङ्कारे।

(1) Dinakara says that this stanza is an interpolation (क्षेपोऽयम्) He explains अनपेक्षमाणा by अनभिलषन्ती। Vallabha reads "भवता अनपेक्षमाणा" and explains it saying भवता निद्रावशेन अनपेक्षमाणा अवीक्ष्यमाणा सती &c। He explains खण्डिता by quoting "निद्रावशात्सुप्तेऽन्यासङ्गतिलक्षणेन: वारोनखक्षतविशेषविचित्रिताङ्गः। यस्याः कुतोऽपि गतमेति हृतिः प्रमाष्टे सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः॥"

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्
सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।
प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्तः
चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरञ्च पद्मम् ॥ ६८ ॥
हन्ताच्छुथं हरति पुष्पमनोकहानां(१)
संसृज्यते सरसिजैरुणांशुभिन्नैः ।

विनोदयति निरासयतीति योजना । शेषं पूर्ववत् । नाथस्तु, "अर्थोपपत्तिमपश्यन् इमं पक्षमुपेक्षिष्ट" ॥ ६७ ॥

तदिति । तत् तस्मात् लक्ष्मीपरिग्रहणात् वल्गुना मनोज्ञेन । "वल्गु स्याने मनोज्ञे च वल्गु भाषितमन्यवत्" इति विश्वः । युगपत् तावत् उन्मिषितेन युगपत् एव उन्मीलितेन सद्यः द्वे अपि परस्परतुलाम् अन्योन्यसादृश्यम् अधिरोहतां प्राप्नुताम् । प्रार्थनायां लोट् । के द्वे अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषेतरा स्निग्धा तारा कनीनिका यस्य तथोक्तम् । "तारकाक्ष्णः कनीनिका" इत्यमरः । तव चक्षुः, अन्तः प्रचलितभ्रमरं चलद्भृङ्गं पद्मञ्च । युगपदुन्मेषे सति सम्पूर्णसादृश्यलाभः इति भावः ॥ ६८ ॥

हन्तादिति । विभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुखमारुतस्य निश्वासपवनस्य सौरभ्यं तादृक् सौगन्ध्यम् इत्यर्थः परगुणेन अन्यदीयगुणेन सांक्रामिकगन्धेन इत्यर्थः ईप्सुः आप्तुमिच्छुः इव । आपॢप्यृधामीति ईकारादेशः । अनोकहानां वृक्षाणां अयं गिरिस्थं पुष्पं हन्तात् पुष्पबन्धनात् । "वृन्तं प्रसव-

(१) अनसा शकटानां अर्कं गतिं श्नोति अनोकहः । अनः शकटसारथीरित्यमरः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥
ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः।
आभाति लब्धपरभागतयाऽधरोष्ठे
लीलास्मितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥
यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भानुः
अङ्काय तावदरुणेन तमो निरस्तम्।

वन्धनम्" इत्यमरः। हरति आदत्ते, "अरुणांशुभिर्वैः तरणिकिरणोद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः सह। "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक्। संहृष्यते सङ्कुच्यते। हृषेर्दैवादिकात् कर्तरि लट् ॥ ६९ ॥

ताम्रेति। ताम्रोदरेषु अरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता या हारगुलिका मुक्तामणयः तद्वत् विशदं हिमाम्भः लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्षतया। "परभागो गुणोत्कर्षे" इति यादवः। अधरोष्ठे त्वदीयं सदशनार्चिः दन्तकान्तिसहितं लीलास्मितम् इव आभाति शोभते ॥ ७० ॥

यावदिति। प्रतापनिधिः तेजोनिधिः भानुः यावत् न आक्रमते न उद्गच्छति। "आङ उद्गमने" इत्यात्मनेपदम्। भानावनुदित एव इत्यर्थः। अङ्काय झटिति। "द्राक् झटित्यञ्जसाङ्काय" इत्यमरः। अरुणेन अनूरुणा। "सूरस्तोऽरुणोऽनूरुः" इत्यमरः।

आयोधनायसरतां(१) त्वयि वीर याते
किंवा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ७१ ॥
शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः(२)
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ।
येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगात्
भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

तावत् तमः निरस्तम् । तथाहि, हे वीर त्वयि आयोधनेषु युद्धेषु । "युद्धमायोधनं जन्यम्" इत्यमरः । अग्रसरतां पुरःसरतां याते सति तव गुरुः पिता रिपून् स्वयम् उच्छिनत्ति किंवा नोच्छिनत्त्येव इत्यर्थः । न खलु योग्यपुत्रन्यस्तभाराणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखेदः इति भावः ॥ ७१ ॥

शय्यामिति । उभाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वाभ्यां विनीता निद्रा येषां ते उभयपक्षविनीतनिद्राः । अत्र समासविषये उभशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोग एव साधुः इत्यनुसन्धेयम् । यथाह कैयटः, "उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् उभयपुत्र इत्यादि भवति" इति । मुखराणि उत्थानचलनात् शब्दायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति तथोक्ताः ते तव स्तम्बे रमन्तीति स्तम्बेरमाः हस्तिनः । स्तम्बकर्णयोरमिजपोरित्यच्प्रत्ययः । हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यात् ।

(१) "त्वयि संग्रामावतीर्ण प्राप्ते सतीति" वल्लभः ।

(२) "विनीता विरिक्ता" इति दिनकरः ।

दीर्घेषुमौ नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजाश्च वनायुदेश्याः (१)।
वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥ ७३ ॥
भवति विरलभक्तिर्मानपुष्पोपहारः

"द्रुमः स्तम्बेरमः पद्मी" इत्यमरः। तत्पुरुषे कृति बहुलमिति समस्या अलुक्। श्रव्यां जहति त्यजन्ति। येषां स्तम्बेरमाणां दन्ताः कोशाः इव दन्तकोशाः दन्तकुड्मलाः तरुणारुणरागयोगात् बालार्कारुणसम्पर्कात् हेतोः भिन्नाद्रिगैरिकतटाः इव विभान्ति धातुरक्ता इव भान्ति इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

दीर्घेत्यिति। हे वनजाश्च नीरजाश्च "वनं नीरं वनं सलम्" इति शाश्वतः। दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिताः बद्धाः वनायुदेश्याः वनायुदेशे भवाः। "पारसीका वनायुजाः" इति हलायुधः। अमी वाहाः अश्वाः निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यानि आस्वाद्यानि सैन्धवशिलाशकलानि। "सैन्धवोऽश्मजे सितशिवं माणिमन्थश्च सिन्धुजः" इत्यमरः। वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति मलिनानि कुर्वन्ति। उक्तञ्च सिद्धयोगसंग्रहे, "पूर्वाह्णकाले घोटकानां प्रायशो लवणं हितम्। शूलगोहविबन्धघ्नं लवणं सैन्धवं वरम्" इत्यादि ॥ ७३ ॥

---

(1) The Vanayus were a people of the north-west of India, celebrated for their horses.

स्वकिरणपरिवेषोद्गन्धाः प्रदीपाः।
अयमपि च गिरं नरत्वत्प्रबोधप्रयुक्ताम्
अनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक् पञ्जरस्थः ॥ ७४ ॥
इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः कुमारः
सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार।
मदपटु निनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः
सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

भवतीति। स्नानः पुष्पोपहारैः पुष्पपूजा स्नानत्वादेव विरलभक्तिः विरलरचनः भवति। प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्य उद्वेदेन स्फुरणेन शून्याः भवन्ति निस्तेजस्का भवन्ति इत्यर्थः। अपि च अयं मञ्जुवाक् मधुरवचनः पञ्जरस्थः ते तव शुकः त्वत्प्रबोधनिमित्ते प्रयुक्ताम् उच्चारितां नः अस्माकं गिरं वाणीम् अनुवदति अनुकृत्य वदति इत्यर्थः। इत्थं प्रभातलिङ्गानि वर्त्तन्ते अतः प्रबोद्धव्यम् इति भावः ॥ ७४ ॥

इतीति। इति इत्थं विरचितवाग्भिः वन्दिपुत्रैः वैतालिकैः। पुत्रग्रहणं समानवयस्कत्वद्योतनार्थम्। सपदि विगतनिद्रः कुमारः तल्पं शय्याम्। "तल्पं शय्यादृदारेषु" इत्यमरः। उज्झाञ्चकार विससर्ज। इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम्प्रत्ययः। कथमिव मदेन पटु मधुरं निनदद्भिः राजहंसैः बोधितः सुप्रतीकाख्यः सुरगजः ऐरावतदिग्गजः गङ्गायाः इदं गाङ्गं सैकतं पुलिनम् इव। "तोयोत्थितं तत् पुलिनं सैकतं सिकतामयम्"

अथ विधिमवसाप्य शास्त्रदृष्टं
दिवसमुखोचितमन्वितार्चिषम्नाः।
कुशलविरचितानुकूलवेषः
क्षितिपसमाजमगात् स्वयंवरस्थम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ अज-स्वयंवराभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः।

इत्यमरः। "सिकताश्मकराभ्यां च" इत्यण्प्रत्ययः। सुमतीकग्रहणं प्रायशः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटविहारसम्भवादित्यनुसन्धेयम् ॥ ७५ ॥

अथेति। अथ उत्थानानन्तरम् अन्वितानि चारूणि अर्चिःपक्ष्माणि यस्य स अजः शास्त्रे दृष्टम् अवगतं दिवसमुखोचितं प्रातःकालोचितं विधिम् अनुष्ठानम् अवसाय समाप्य। सतेर्ण्यन्तात् ल्यप्। कुशलैः प्रसाधनदक्षैः विरचितः अनुकूलः स्वयंवरोचितः वेषः नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः सन् स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजं राजसमूहम् अगात् अगमत्। "इणो गा लुङि" इति गादेशः। पुष्पितायाहत्तमेतत् तल्लक्षणम्, "अयुजि नयुगरेफतोयकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पितायाः" इति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायदक्षिणावर्तमल्लिनाथसूरि-विरचितायां रघुवंशव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्यायां पञ्चमः सर्गः।

षष्ठः सर्गः ।

स तत्र मञ्चेषु मनोज्ञवेषान्
सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।
वैमानिकानां मरुतामपश्यत्(१)
आकृष्टलीलान् नरलोकपालान् ॥ १ ॥

जाह्नवी मूर्द्धि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।
कामारिं कामतातं वा कस्मिन्हेवं जगामहे ॥

स इति । स अजः तत्र स्थाने उपचारवत्सु राजोपचारवत्सु मञ्चेषु पर्य्यङ्केषु सिंहासनस्थान् मनोज्ञवेषान् मनोहरनेपथ्यान् वैमानिकानां विमानैश्चरताम् । चरतीति ठक्प्रत्ययः । मरुताम् अमराणाम् । "मरुतो पवमामरौ" इत्यमरः । आकृष्टलीलान् गृहीतसौभाग्यान् आकृष्टमरुल्लीलान् इत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । नरलोकं पालयन्तीति नरलोकपालाः । कर्म्मण्यण्प्रत्ययः । तान् भूपालान् अपश्यत् । सर्गेऽस्मिन्नुपजातिः छन्दः ॥ १ ॥

(1) In the vedic hymns the Maruts are represented as allies to Indra. They are called इन्द्रज्येष्ठा. having Indra for their senior, or chief, पृश्निमातरः having पृश्नि (earth) for their mother, and स्वरतः विद्युतो जाताः produced from the blazing lightning. The Maruts are invoked to kill वृत्र under Indra—"इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गण वृत्रहणो वृषाकपेः । या नो दुःशंस ईशते" । Rig. i 23. 7 12. They are also represented as allied to Agni and described as conver-

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं
प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण।
काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां
मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २ ॥

रतेरिति। "रतिः स्मरप्रियायाञ्च रागे च सुरते स्मृता" इति विश्वः। रतेः कामप्रियायाः गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन गृहीतरत्यनुनयेन इत्यर्थः। सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः। ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं कामम् इव स्थितं काकुत्स्थम् अजम् आलोकयतां नृपाणां मनः इन्दुमतीनिराशं वैदर्भीनिस्पृहं बभूव। इन्दुमती सत्पतिमेनं विहाय नान्यान् वरिष्यतीति निश्चिकुः इत्यर्थः। सर्व्वातिशयसौन्दर्य्यमस्य इति भावः ॥ २ ॥

---

sant with the phenomenon of rain, fierce-looking, unconquerable, devourers of foes, propelling the clouds, agitating the sea, sitting above the sun and extending to the sky with their rays. Rig i 19. 1-9. In the Puranas they are represented as sons of Diti and 49 in number. The story of their birth runs thus—Diti, retired one night without performing the ablution of her feet, and fell asleep. On which the Thunderer divided with his thunderbolt the embryo in her womb into seven portions. The child, thus mutilated, cried bitterly. Indra tried to console it by saying (मा रोदीः weep not), but failing in this, was so incensed as to divide each of the seven portions into seven, thereby calling into existence the forty-nine gods, known as Maruts. In later Sanskrit the word मरुत् came to be used as a term signifying gods in general,

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः
क्रमेण सोपानपथेन मञ्चम् ।
शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावः
तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह(१) ॥ ३ ॥
पराङ्मुखवर्णास्तरणोपपन्नम्
आसेदिवान् रत्नवदासनं सः ।
भूयिष्टमासीदुपमेयकान्तिः
मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥

वैदर्भेति । असौ कुमारः वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं मञ्चं पर्यङ्कं क्रमेण सुविहितेन सोपानपथेन, मृगराजशावः सिंहपोतः । "पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः" इत्यमरः । शिलानां विभङ्गैः भङ्गीभिः तुङ्गम् उन्नतं नगोत्सङ्गं शैलाग्रम् इव, आरुरोह ॥ ३ ॥

पराङ्मुखेति । पराङ्मुखाः श्रेष्ठाः वर्णाः नीलपीतादयः यस्य तेन आस्तरणेन कम्बलादिना उपपन्नं सङ्गतं रत्नवत् रत्नखचितम् आसनं सिंहासनम् आसेदिवान् अधिष्ठितवान् स अजः मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या सह । "सेनानीरग्निभूर्गुहः" इत्यमरः । भूयिष्ठम् अत्यर्थम् उपमेयकान्तिः आसीत् । मयूरस्य विचित्ररूपत्वात् तत्साम्यं रत्नासनस्य तद्वारा च तदारूढयोरपि इति भावः ॥ ४ ॥

(१) "सोपीतृपदमप्यधिरुरोह साक्ष भद्रमधिरुहा" इत्यत्रापि उपरिभागरूपार्थे उत्तरपदमात्रं प्रयुक्तम् ।

तासु श्रिया(१) राजपरम्परासु
प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः।
सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः
पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥ ५ ॥
तेषां महार्हासनसंस्थितानाम्
उदारनेपथ्यभृतां स मध्ये।
रराज धाम्ना रघुसूनुरेव
कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥

तास्विति। तासु राजपरम्परासु श्रिया लक्ष्म्या कर्त्र्या, पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु विद्युता इव, सहस्रधा विभक्तः तरङ्गेषु तरणिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामितः इत्यर्थः। प्रभाविशेषस्य उदयेन आविर्भावेन दुर्निरीक्ष्यः दुर्दर्शनः आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचत् व्यद्योतिष्ट। युद्रुगो लुङीति परस्मैपदं द्युतादिखादङ्प्रत्ययः। तस्मिन् समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीत् इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तेषामिति। महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्थानाम् उदारनेपथ्यभृतां उज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये, कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजातः इव सुरद्रुमविशेषः इव। "पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः। सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि

(१) श्रिया कान्त्याधिष्ठात्र्या देव्या इत्यर्थः।

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्
विहाय सर्व्वान् नृपतीन् निपेतुः ।
मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षाः
गन्धद्विपे(१) वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥
अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैः
सोमार्कवंशौ नरदेवलोके ।

वा हरिचन्दनम् ॥" इत्यमरः । स रघुसूनुः एव धाम्ना तेजसा रराज । भूम्नेति पाठे अतिशयेन इत्यर्थः । अत्र कल्पद्रुमशब्दः पद्मान्यतमविशेषवचनः उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्तइत्यनुसन्धेयम् । कल्पाः इति द्रुमाः कल्पद्रुमाः इति विग्रहः ॥ ६ ॥

नेत्रेति । पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्व्वान् नृपतीन् विहाय तस्मिन् अजे निपेतुः स एव सर्व्वोत्कर्षेण ददृशे इत्यर्थः । कथमिव मदोत्कटे मदेन उद्भिन्नगण्डे निर्भरमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे रेचिताः रिक्तीकृताः पुष्पाणां वृक्षाः यैः ते त्यक्तपुष्पवृक्षाः इत्यर्थः द्विरेफाः भृङ्गाः इव । द्विपस्य वन्यविशेषणं द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसम्भावनार्थं कृतम् ॥७॥

अथेति, पुरेति, मनुर्येति च विभिर्विशेषकम् । अथ अन्वयज्ञैः राजवंश्याभिज्ञैः वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः । "वन्दिनः

(१) "यद्यत् अस्य समाचाय न विहन्ति इतिक्रिया । तं गन्धहस्तिनं प्राहुः पंडिते [पंडिताः] रिक्तवारणम्" इति शब्दशास्त्रकारा" इति दिनकरः ।

सञ्चारिते चागुरुसारयोनौ
धूपे समुत्सर्पति (१) वैजयन्तीः ॥ ८ ॥
पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
कलापिनामुद्गतनृत्यहेतौ ।
प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तान्
तूर्य्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥
मनुष्यवाह्यं चतुरश्रयानम्
अध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

स्तिपाठकाः" इत्यमरः । सोमार्कवंश्ये सोमसूर्य्यवंशभवे नरदेवलोके सुते सति, विवेयेत्युत्तरेण सम्बन्धः, एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । सञ्चारिते समन्तात् प्रचारिते अगुरुसारः योनिः कारणं यस्य तस्मिन् धूपे च वैजयन्तीः पताकाः समुत्सर्पति सति अतिक्रम्य गच्छति सति ॥ ८ ॥

किञ्च, पुरस्य उपकण्ठे समीपे उपवनानि आश्रयः येषां तेषां कलापिनां बर्हिणाम् उद्गतनृत्यहेतौ मेघध्वनिसादृश्यात् ताण्डवकारणे प्रध्माताः पूरिताः शंखाः यत्र तस्मिन् मङ्गलार्थे मङ्गलप्रयोजनके तूर्य्यस्वने वाद्यरवे परितः सर्वतः दिगन्तान् मूर्च्छति व्याप्नुवति सति ॥ ९ ॥

पतिं वृणीतेति पतिंवरा स्वयंवरा । "अथ स्वयंवरा पतिंवरा च यया च" इत्यमरः । संज्ञायां भृतृवृजीत्यादिना खच्-

(1) Dinakara reads "धूमे दिगाभावितकेतुमार्गे" ।

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं
पतिंवरा कृत्तविवाहवेषा ॥ १० ॥
तस्मिन् विधानातिशये विधातुः
कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।
निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्राः
देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥
तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां
महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।

प्रत्ययः । कृत्तविवाहवेषा कन्या इन्दुमती मनुष्यैः वाह्यं परिवारेण परिजनेन शोभि चतुरस्रयानं (१) चतुरस्रवाहनशिविकाम् अध्यास्य आरुह्य मञ्चान्तरे मञ्चमध्ये यः राजमार्गः, तं विवेश ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । नेत्रशतानाम् एकलक्ष्ये एकदृश्ये कन्यामये कन्यारूपे तस्मिन् विधातुः विधानातिशये सृष्टिविशेषे नरेन्द्राः अन्तःकरणैः निपेतुः, आसनेषु देहैः केवलं देहैः एव स्थिताः, देहानपि विस्मृत्य तत्रैव दत्तचित्ता बभूवुः इत्यर्थः । अन्तःकरणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेशः आदरातिशयार्थः ॥ ११ ॥

तामिति । ताम् इन्दुमतीं प्रति अभिव्यक्तमनोरथानां प्रवृद्धाभिलाषाणां महीपतीनां राज्ञां प्रणयाग्रदूत्यः । प्रणयः

(1) Vallabha reads "चतुरं च यानं" instead of चतुरस्रयानं and explains चतुरम् by मनोज्ञम् ।

प्रवालशोभा इव पादपानां
शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥ १२ ॥
कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालम्
आलोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

प्रार्थना प्रेम वा । "प्रणयास्त्वमी विस्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः" इत्यमरः । प्रणयेषु अग्रदूत्यः प्रथमदूतिकाः । प्रणयप्रकाशकत्वसाम्यात् दूतीत्वव्यपदेशः । विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारविकाराः पादपानां प्रवालशोभाः पल्लवसम्पदः इव बभूवुः उत्पन्नाः । अत्र शृङ्गारलक्षणं रससुधाकरे, "विभावैरनुभावैश्च सोचितैर्व्यभिचारिभिः । नीता सदस्यरस्यत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ॥" रतिः इच्छाविशेषः । तच्चोक्तं तत्रैव, "यूनोरन्योन्यविषयस्थायिनीच्छा रतिः स्मृता" इति । चेष्टाशब्देन तदनुभावविशेषा उच्यन्ते । तेऽपि तत्रैवोक्ताः, "भावं मनोगतं साक्षात् सूचयितुं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति ख्याता भ्रूविक्षेपस्मितादयः । ते चतुर्धा चित्तगात्रवाग्बुद्ध्यारम्भसम्भवाः ॥" इति । तत्र गात्रारम्भसम्भवान् चेष्टाशब्दोक्तानुभावान् "कश्चित्" इत्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यति । शृङ्गाराभासत्वायम् एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम्, "एकत्रैवानुरागश्चेत् तिर्यक्स्थगतोऽपि वा । योषितां बहुसन्निधेत् रसाभासस्तदा मतः" ॥ इति ॥ १२ ॥

शृङ्गारचेटा बभूवुरित्युक्तं ता एव दर्शयति, कश्चिदिति । कश्चित् राजा कराभ्यां पाणिभ्याम् उपगूढनालं गृहीतनालम् आलोलैः चञ्चलैः पत्रैः अभिहताः ताडिताः द्विरेफाः भ्रमराः येन

रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि(१)
लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार(२) ॥ १३ ॥
विस्रस्तमंसादपरो विलासी
रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम् ।
प्रालम्बमुत्क्षिप्य यथावकाशं
निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः (३) ॥ १४ ॥

तत् तथोक्तं रजोभिः परागैः अन्तः परिवेषं मण्डलं बध्नातीति अन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार । करस्थलीलारविन्दवत् त्वयाहं भ्रमयितव्यः इति नृपाभिप्रायः । हस्तघूर्णकोऽयमपलक्षणकः इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

विस्रस्तमिति । विलसनशीलः विलासी । "वी कपलस कत्थस्नभः" इति विणुन्प्रत्ययः । अपरः राजा अंसात् विस्रस्तं रत्नानुविद्धं रत्नखचितं यत् अङ्गदं केयूरं तस्य कोटिलग्नं प्रालम्बम् ऋजुलम्बिनीं स्रजम् । "प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात् कण्ठात्" इत्यमरः । प्रावारपाठे उत्तरीयवस्त्रम् । उत्कृष्य उद्धृत्य साचीकृतं तिर्यक्कृतं चारु वक्त्रं यस्य स तथोक्तः सन् यथावकाशं स्वस्थानं निनाय । प्रावारोत्क्षेपणच्छलेनाहं त्वामेवं परिरप्से इति नृपाभिप्रायः । गोपनीय किञ्चिदङ्गेऽस्ति ततोऽयं प्राह-*णुत इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

(१) रजोभि धूर्णनात् पतितैः परागैः कृत्वा मण्डलमध्ये राज्ञः पुरतः आकाशीपार्श्वे स्थितं परिवेषं मण्डलं बध्नाति करोतीति कृत्वा परिवेषबन्धि ।

* (१) "हस्तानुविद्धेव लीला" इति दिनकरः ।

* (१) "मुखस्य साचीकरणं बाहुशी यथादेशागमनं च प्रहारमूलक" इति दिनकरः ।

आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः
किञ्चित्समावर्ज्जितनेत्रशोभः।
तिर्य्यग्विसंसर्पिनखप्रभेण (१)
पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥ १५ ॥
निवेश्य वामं भुजमासनार्द्धे
तत्सन्निवेशादधिकोन्नतांसः।

आकुञ्चितेति। ततः पूर्वोक्तात् अन्यः अपरः राजा किञ्चित् समावर्ज्जितनेत्रशोभः ईषदर्वाक्पातितनेत्रशोभः सन् आकुञ्चिताः आभुग्नाः अग्राङ्गुलयः यस्य तेन तिर्य्यग्विसंसर्पिणः नखप्रभाः यस्य तेन च पादेन हैमं हिरण्मयं पीठं पादपीठं विलिलेख लिखितवान्। पादाङ्गुलीनामाकुञ्चनेन त्वं मत्समीपमागच्छ इति नृपाभिप्रायः। भूमिविलेखकोऽयमपलक्षणकः इति इन्दुमत्याशयः। भूमिविलेखनन्तु लज्जौविनाग्रहेतु ॥ १५ ॥

निवेश्येति। कश्चित् राजा वामं भुजम् आसनार्द्धे सिंहासनैकदेशे (२) निवेश्य संस्थाप्य तत्सन्निवेशात् तस्य वामभुजस्य सन्निवेशात् संस्थापनात् अधिकोन्नतः अंसः वामांसः एव यस्य

---

(1) Dinakara reads स्वांशुसंसर्पिनखप्रभेण and explains by "स्वांशुभिः संसर्पिणी संनक्षमाणा नखानां प्रभा यस्य तेन". The purport of this stanza according to him is "इन्दुमतीदर्शनविस्मयप्रकाशनम्"।

(२) आसनस्य यद्धं: आसनार्द्धं तस्मिन्। पुंसिद्धार्द्धमस्त्रियां एकदेशवाची आसनस्यार्द्धमित्यविशिष्टे तु "यद्धं नपुंसकम्" इत्यमरेण यद्धंस्य पूर्वनिपातः समासश्चाधित्यं च मर्द्धदिग्रहणमर्थवत्।

कश्चिद्विहृत्तत्रिकभिन्नहारः
सुहृत्समाभाषणतत्परोभूत् ॥ १६ ॥
विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम्(१)
आपाण्डुरं केतकवर्हमन्यः ।
प्रियानितम्बोचितसन्निवेशैः
विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७ ॥

स तथोक्तः विहृत्ते परावृत्ते त्रिके त्रिकप्रदेशे भिन्नहारः लुण्ठित-हारः सन् । "पृष्ठवंशाधारे त्रिकम्" इत्यमरः । सुहृत्समा-भाषणतत्परः अभूत् वामपार्श्ववर्त्तिनैव मित्रेण सम्भाषितुं प्रवृत्तः इत्यर्थः । अतएव विहृत्तत्रिकत्वं घटते । त्वया वामाङ्के निवेशितया सह एवं वार्त्तां करिष्ये इति नृपाभिप्रायः । परं दृष्ट्वा पराङ्मुखोऽयं न कार्य्यकर्त्ता इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

विलासिनीति । अन्यः युवा विलासिन्याः प्रियायाः विभ्र-मार्थं दन्तपत्रं दन्तपत्रभूतम् आपाण्डुरं केतकवर्हं केतकदलम् । "दलेऽपि वर्हम्" इत्यमरः । प्रियानितम्बे उचितसन्निवेशैः अभ्यस्तनिवेशनैः नखाग्रैः विपाटयामास विदारयामास । अहं तव नितम्बे एवं नखव्रणादीन् दास्यामि इति नृपाशयः । दृष्टच्छेदकवत् पक्षपाटकोऽयमपलक्षणः इति इन्दुमत्या-शयः ॥ १७ ॥

---

(१) दन्तवत् श्रेष्ठं पत्रमस्येति दन्तपत्रं कुन्दम् । कुन्दाकारं कर्णाभरणमपि दन्त-पत्रशब्देनाभिधीयते । इति दन्तरचितं पत्राकारं कर्णाभरणं वा दन्तपत्रशब्दस्यार्थः ।

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्
करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन।
रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धान्
उदीरयामास सलीलमक्षान् ॥ १८ ॥
कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि
स्वसन्निवेशात् व्यतिलङ्घिनीव।
वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रमेकं
व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

कुशेशयेति। कश्चित् राजा कुशेशयं यतपत्रम् इव आताम्रं तलं यस्य तेन। "यतपत्रं कुशेशयम्" इत्यमरः। रेखारूपः ध्वजः लाञ्छनं यस्य तेन करेण अङ्गुलिषु भवानि अङ्गुलीयानि ऊर्मिकाः। "अङ्गुलीयकमूर्मिका" इत्यमरः। "जिह्वामूलाङ्गुलेरञ्" इति छप्रत्ययः। रत्नानाम् अङ्गुलीयानि तेषां प्रभया अनुविद्धान् व्याप्तान् अक्षान् पाशान्। "अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते" इत्यमरः। सलीलम् उदीरयामास उच्चिक्षेप। अहं त्वया सहैवं रंस्ये इति नृपाभिप्रायः। अक्षचातुर्यं कापुरुषोऽयम् इति इन्दुमत्यभिप्रायः। "अक्षैर्मा दीव्यः" इति श्रुतिनिषेधात् ॥ १८ ॥

कश्चिदिति। कश्चित् यथाभागं यथास्थानम्। अवस्थितेऽपि स्वसन्निवेशात् व्यतिलङ्घिनि इव स्वस्थानात् चलिते इव किरीटे वज्राणां किरीटगतानाम् अंशवः गर्भे येषां

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा
पुंवत्(१) प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक् सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥ २० ॥
असौ शरण्यः शरणोन्मुखानाम्
अगाधसत्वो मगधप्रतिष्ठः ।

अङ्गुलिरन्ध्राणि यस्य तम् एकं करं व्यापारयामास । किरीटोन्नम शिरसि स्थितामपि त्वां भारं न मन्ये इति नृपाभिप्रायः । शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमपलक्षणः इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा श्रुतनृपवृत्तवंशा इत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । प्रगल्भा वाग्मिनी सुनन्दा सुनन्दाख्या प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी द्वारपालिका । कर्मण्यण्प्रत्ययः । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । प्राक् प्रथमं कुमारीम् इन्दुमतीं मगधेश्वरस्य सन्निकर्षं समीपं नीत्वा पुंवत् पुंसा तुल्यम् । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः । अवदत् ॥ २० ॥

असाविति । असौ राजा । असाविति पुरोवर्त्तिनो निर्देशः, एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । शरणोन्मुखानां शरणार्थिनां शरण्यः शरणे रक्षणे साधुः । "तत्र साधुः" इति यत्प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति नाथनिरुक्तिर्नि-

(१) "पुंवत्" should better be referred to प्रगल्भा than to अवदत्। प्रगल्भतायां पुरुषसदृशी सुनन्देत्यर्थः।

राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः
परन्तपो नाम यथार्थनामा (१) ॥ २१ ॥
कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये
राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम्।
नक्षत्रतारागृहसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

मूलैव। अगाधसत्वः गम्भीरस्वभावः। "सत्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः" इति विश्वः। मगधाः जनपदाः तेषु प्रतिष्ठा आस्पदं यस्य सः मगधप्रतिष्ठः। "प्रतिष्ठा स्त्यमास्पदम्" इत्यमरः। प्रजारञ्जने लब्धवर्णः विचक्षणः यद्वा प्रजारञ्जनेन लब्धोत्कर्षः परान् शत्रून् तापयतीति परन्तपः परन्तपाख्यः। "विषत्यरयोस्तापेः" इति खच्प्रत्ययः, खचि ह्रस्व इति ह्रस्वः, "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इति मुमागमः। नामेति प्रसिद्धौ यथार्थनामा शत्रुसन्तापनात् इति भावः ॥ २१ ॥

काममिति। अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु, भूमिम् अनेन राजन्वतीं शोभनराजवतीम् आहुः नैतादृक् कश्चिदस्ति इत्यर्थः। "सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात् तसोऽन्यत्र राजवान्" इत्यमरः। "राजन्वान् सौराज्ये" इति निपातनात् साधुः। तथाहि, नक्षत्रैः अश्विन्यादिभिः ताराभिः साधारणैः

---

(१) "परन्तपत्वं न क्रूरत्वं क्षीरस्वच्छत्वयुता च इन्दुसभा वैराग्यभूषणम्। अतः अतिरिक्तेषु दुर्नीतिनिन्दापरत्वात् सर्वत्र ईषावद्वारोऽवगन्तव्यः" इति दिनकरः

क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणाम्
अजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः ।
शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्
मन्दारशून्यानलकांश्चकार(१) ॥ २३ ॥
अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं
पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।

ज्योतिर्भिः ग्रहैः भौमादिभिश्च सङ्गता अपि रात्रिः चन्द्रमसा एव ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती, नान्येन ज्योतिषा इत्यर्थः ॥ २२ ॥

क्रियेति । अयं परन्तपः अध्वराणां क्रतूनां क्रियाप्रबन्धात् अनुष्ठानसातत्यात् अविच्छिन्नादनुष्ठानात् इत्यर्थः अजस्रं नित्यम् आहूतसहस्रनेत्रः सन् चिरं शच्याः अलकान् पाण्डु-कपोलयोः लम्बान् स्रस्तान् । पचाद्यच् । मन्दारैः कल्पद्रुम-कुसुमैः शून्यान् चकार । प्रोषितभर्तृका हि केशसंस्कारं न कुर्वन्ति, "प्रोषिते मलिना छाया" इति, "क्रीड़ां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषित-भर्तृका ॥" इति च स्मरणात् ॥ २३ ॥

अनेनेति । वरेण्येन वरणीयेन । वृणोतेरीण्यादिक एण्य-प्रत्ययः । अनेन राज्ञा गृह्यमाणं पाणिम् इच्छसि चेत् पाणि-ग्रहणमिच्छसि चेत् इत्यर्थः प्रवेशे प्रवेशकाले प्रासादवातायन-

(१) "एतेन तस्य यज्ञकर्तृत्वगर्वेण इन्द्रमहत्वं राज्यहेतुत्वं सूचितम्" इति दिनकरः ।

प्रासादवातायनसंस्थितानां
नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम्(१) ॥ २४ ॥
एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किञ्चित्
विस्रंसिदूर्वाङ्कमधूकमाला (२)।
ऋजु प्रणामक्रिययैव (३) तन्वी
प्रत्यादिदेशैनमभाषमाणा ॥ २५ ॥
तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता
राजान्तरं राजसुतां निनाय।

संस्थितानां राजभवनगवाक्षस्थितानां पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुरु। सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीया भविष्यसि इति भावः ॥ २४ ॥

एवमिति। एवं तया सुनन्दया उक्ते सति तं परन्तपम् अवेक्ष्य किञ्चित् विस्रंसिनी दूर्वाङ्का दूर्वाचिह्ना मधूकमाला गुड़पुष्पमाला यस्याः सा। "मधूके तु गुड़पुष्पमधुद्रुमौ" इत्यमरः। वरणे गिथिलप्रयत्ना इति भावः। तन्वी इन्दुमती एनं नृपम् अभाषमाणा कृत्वा भावशून्यया प्रणामक्रियया एव प्रत्यादिदेश परिजहार ॥ २५ ॥

तामिति। सा एव न अन्या चित्तज्ञत्वात् इति भावः। वेत्र-

(1) Pushpapura is identical with the city of Pataliputra.
(2) A garland of Madhuka flowers interstrung with durvas is considered as auspicious. Compare दूर्वावता पाण्डुमधूकदामा पर्य्यादिपत् काचिदुदारबन्धम्"। Kumara, Canto VII.
(३) "ऋजुः सरला विषमरहिता वा नमस्क्रिया तयैव" इति दिनकरः।

समीरणोत्थेव तरङ्गलेखा
पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥
जगादं चैनामयमङ्गनाथः(१)
सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।
विनीतनागः (२) किल सूत्रकारैः
ऐन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

ग्रहणे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरम् अन्यराजानं निनाय । नयतिर्हिकर्मकः । कथमिव समीरणोत्था वातोत्पन्ना तरङ्गलेखा ऊर्मिपङ्क्तिः मानसे सरसि या राजहंसी तां पद्मान्तरम् इव ॥ २६ ॥

जगादेति । एनाम् इन्दुमतीं जगाद । किमिति अयम् अङ्गनाथः अङ्गदेशाधीश्वरः सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनश्रीः यस्य सः तथोक्तः । पुरा किलैनमिन्द्रसाहाय्यार्थमिन्द्रपुरंगामिनम् अकामयन्त अप्सरसः इति प्रसिद्धिः । किञ्च सूत्रकारैः गजशास्त्रकृद्भिः पालकादिभिः महर्षिभिः विनीतनागः शिक्षितगजः । किलेत्यैतिह्ये । अतएव भूमिगतः अपि ऐन्द्रं पदम् ऐश्वर्यं भुङ्क्ते भूर्लोक एव स्वर्गसुखमनुभवति इत्यर्थः । गजाप्सरोदेवर्षिसेव्यत्वम् ऐन्द्रपदशब्दार्थः । पुरा किल कुतश्चि-

(1) Anga was the country about Bhagalpur, of which Champa was the ancient capital.

(2) Vallabha reads विनीतमार्गः and explains it by 'शिक्षितगजाश्वः' and remarks. "इन्द्र विद्व पद्मानां लभते, सुराङ्गनोपभुक्तताद्यश्वर" ।

अनेन पर्य्यासयताश्रुविन्दून्
मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु।
प्रत्यर्पिताः शबरविलासिनीनाम्
उन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः (१) ॥ २८ ॥
निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थम्
अस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च।
कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या
त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥ २९ ॥

च्छापकारणात् भुवमवतीर्णं दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयमगस्ति-रिन्द्राभ्यनुज्ञया यानीतैर्देवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान् वशीकृत्य भुवि सम्प्रदायं प्रावर्त्तयदिति कथा गीयते ॥ २७ ॥

अनेनेति। शबरविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमान् अश्रुविन्दून्। "अस्रमश्रुणि" इति विश्वः। पर्य्यासयता प्रसारयता भर्त्तृवधात् इति भावः। अनेन अङ्गनाधेन उन्मुच्य आच्छिद्य सूत्रेण विना हाराः एव प्रत्यर्पिताः। अविच्छिन्नाश्रुविन्दुप्रवर्त्तनादुत्सूत्रहारार्पणमेव कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा गम्यते ॥२८॥

निसर्गेति। निसर्गतः स्वभावतः भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयं सहावस्थानविरोधि इत्यर्थः श्रीश्च सरस्वती च इति द्वयम् अस्मिन् अङ्गनाधे एकत्र संस्था स्थितिः यस्य तत् एकसंस्थम् उभयमिह सङ्गतम् इत्यर्थः। हे कल्याणि वङ्गादिभ्यश्चेति

(1) On this Dinakara remarks, "अतिवीररसवर्णनं वैराग्यहेतुः।"

अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षुः
याहीति जन्यामवदत्(१) कुमारी ।
नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक्
द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ २० ॥

ङीष् । कान्त्या सूनृतया सत्यप्रियया गिरा च योग्या संसर्गार्हा त्वम् एव तयोः श्रीसरस्वत्योः द्वतीया । समानगुणयोर्युवयोः दाम्पत्यं युज्यत एव इति भावः । दक्षिणनायकत्वञ्चास्य ध्वन्यते । तदुक्तम्, "तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः" इति ॥ २९ ॥

अथेति । अथ कुमारी अङ्गराजात् चक्षुः अवतार्य्य अपनीय इत्यर्थः जन्यां माद्रसखीं सुनन्दां याहि गच्छ इति अवदत् अथवा, जनीं वधूं वहन्तीति जन्याः वधूबन्धवः तान् यात गच्छत इति अवदत् । "जन्या माद्रसखीमुदोः । जन्यो वरवधूभ्रातिप्रियतुल्यहितेषु च" इति मेदिनीये अपि विश्वः । अथवा जन्याः वधूभृत्याः । "भृत्यायापि नवोढ़ायाः" इति केशवः । "संज्ञायां जन्या" इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । यदवाह वृत्तिकारः, "जनीं वधूं वहन्तीति जन्याः जामातुर्वयस्याः" इति, यच्चामरः, "जन्याः स्निग्धा वरस्य ये" इति तत्सर्व्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः । न चायमङ्गराजनिषेधो दृश्यदोषावापि द्रष्टृदोषादित्याह, नेत्यादिना । असौ अङ्गराजः काम्यः कमनीयः न इति न, किन्तु काम्य एव इत्यर्थः । सा कुमारी च सम्यक् द्रष्टुं विवेक्तुं न वेद इति न, वेद इत्यर्थः । किन्तु लोकः जनः भिन्नरुचिः हि,

(1) Vallabha reads "काम्यान्" and explains the same by 'कामान्' ।

ततः परं दुष्प्रसहं द्विषद्भिः
नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ।
निदर्शयामास विशेषदृश्यम्
इन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥ ३१ ॥
अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुः
विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः।
आरोप्यचक्रभ्रममुष्णतेजाः(१)
त्वष्टेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥ ३२ ॥

रुचिरमपि किञ्चित् कस्मैचिन्न रोचते किं कुर्मो न ह्येच्छा नियन्तुं शक्यते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तत इति। ततः अनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता दौवारिकी। "स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः" इत्यमरः। द्विषद्भिः शत्रुभिः दुष्प्रसहं दुःसहं शूरम् इत्यर्थः विशेषेण दृश्यं दर्शनीयं रूपवन्तम् इत्यर्थः। परम् अन्यं नृपं नवोत्थानं नवोदयम् इन्दुम् इव इन्दुमत्यै निदर्शयामास ॥ ३१ ॥

अवन्तीति। उदग्रबाहुः दीर्घबाहुः विशालवक्षाः तनुवृत्त-मध्यः सुगवर्तुलमध्यः अयं राजा अवन्तिनाथः अवन्तिदेशाधी-

(1) Sanjna, (संज्ञा) the daughter of विश्वकर्मा and the wife of the sun; bore him three children मनु (वैवस्वत), यम and यमुना. Unable to endure the fervours of her lord, she gave him छाया as his handmaid and vanished. The sun, supposing छाया to be his wife संज्ञा, begot by her three children शनि, मनु (सावर्णि) and तापी. On

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेः
अग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।
कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां
प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ २२ ॥

खरः त्वष्टा विश्वकर्म्मणा । भर्त्तुस्ते जोवियोगमसहमानया दुहित्रा संज्ञादेव्या प्रार्थितेन इति शेषः । चक्रभ्रमं चक्राकारयन्त्रीतेजनयन्त्रम् । "भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दाख्ये गिलियन्त्रके" इति विश्वः । आरोप्य यन्त्रेण उल्लिखितः उग्रतेजाः सूर्यः इव विभाति । अत्र मार्कण्डेयः, "विश्वकर्म्मा त्वनुज्ञातः भाकद्वीपे विवस्वता । भ्रममारोप्य तत्तेजःशातनायोपचक्रमे" इति ॥२२॥

अस्येति। समग्रशक्तेः शक्तित्रयसम्पन्नस्य अस्य अवन्तिनाथस्य प्रयाणेषु यात्रासु अग्रेसरैः वाजिभिः अश्वैः उत्थितानि रजांसि सामन्तानां समन्तात् भवानां राज्ञां ये शिखामणयः चूडामणयः तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं तेजोऽङ्कुरनाशं कुर्व्वन्ति । नासीरैरेवास्य शत्रवः पराजीयन्ते इति भावः ॥ २२ ॥

---

one occasion हाया pronouncing an imprecation on यम, betrayed the secret that she was not his real mother. On this, the sun beheld सं॰ज्ञा by the eye of meditation, engaged in austerities in the figure of a mare in the region of उत्तरकुरु. Metamorphosing himself into a horse, he begot three other children, the two अश्विनीकुमार, and रेवन्त, and then brought her back to his own dwelling. To diminish his intensity, विश्वकर्म्मा placed him on his lathe, (यन्त्र) to grind off some of his effulgence, and in this manner, reduced it an eighth: for more than that was inseparable. See Wilson's V. Purana Book III. 2.

असौ महाकाल निकेतनस्य(१)
वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।
तमिस्रपक्षेऽपि सह प्रियाभिः
ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥ २४ ॥
अनेन यूना सह पार्थिवेन
रम्भोरु कञ्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु(२)
विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ २५ ॥

असाविति । असौ अवन्तिनाथः महाकालं नाम स्थानविशेषः तत् एव निकेतनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलेः ईश्वरस्य अदूरे समीपे वसन् अतएव हेतोः तमिस्रपक्षे कृष्णपक्षे अपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् रात्रीः निर्विशति अनुभवति किल। नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्य इति भावः॥ २४॥

अनेनेति । रम्भे कदलीस्तम्भौ इव ऊरू यस्याः सा रम्भोरूः तस्याः सम्बोधनं हे रम्भोरु "ऊरूत्तरपदादौपम्ये" इत्यूङ् प्रत्ययः, नदीत्वात् ह्रस्वः। यूना अनेन पार्थिवेन सह सिप्रा नाम तत्रत्या नदी. तस्याः तरङ्गाणाम् अनिलेन कम्पितासूद्यानानां परम्प-

(1) Maha'ka'la was also the name of the Linga consecrated at Ujjayini. It is referred to by Bhababhuti in his mahaviracharita and also by Kalidasa in his Meghaduta.

(2) सिप्रा flows by Ujjayini being a tributary of the Chambal. "अस्मिन्दिवसेन सुखदायां वायुकृतिः" इति दिनकरः।

तस्मिन्नभिद्योतितबन्धुपद्मे
प्रतापसंशोषितशत्रु पङ्के ।
बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्य्या
कुमुद्वती भानुमतीव भावम् ॥ २६ ॥
तामग्रतस्तामरसान्तराभाम्
अनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।
विधाय सृष्टिं ललितां विधातुः
जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ २७ ॥

रासु पङ्क्तिषु विहर्त्तुं ते तव मनसः रुचिः कचित् स्पृहासि किमित्यर्थः । "अभिषङ्गे स्पृहायाञ्च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम्" इत्यमरः ॥ २५ ॥

तस्मिन्निति । उत्तमसौकुमार्य्या उत्कृष्टाङ्गभार्द्दवा सा इन्दुमती अभिद्योतितानि उल्लासितानि बन्धवः एव पद्मानि येन तस्मिन् प्रतापेन तेजसा संशोषिताः शत्रवः एव पङ्काः कर्द्दमाः येन तस्मिन् तस्मिन् अवन्तिनाथे कुमुद्वती । "कुमुदनड्वेतसेभ्यो मतुप्" इति मतुप्प्रत्ययः । भानुमति अंशुमति इव भावं चित्तं न बबन्ध, न तत्रानुरागमकरोत् इत्यर्थः । बन्धूनां पद्मत्वेन शत्रूणां पङ्कत्वेन च रूपणं राज्ञः सूर्य्यसाम्यार्थम् ॥२६॥

तामिति । सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिं कनकगौरीम् इत्यर्थः गुणैः अनूनाम् अधिकाम् इत्यर्थः शोभना दन्ताः यस्याः सा सुदती । "वयसि दन्तस्य दत्" इति दभादेशः,

संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुः
अष्टादशद्वीपनिखातयूपः।
अनन्यसाधारणराजशब्दः
बभूव योगी किल कार्त्तवीर्य्यः (१) ॥ ३८ ॥

"उगितश्च" इति ङीप्। तां तां प्रज्ञतां प्रसिद्धां वा विधातुः ललितां सृष्टिं मधुरनिर्माणां स्त्रियम् इत्यर्थः। अनुगताः आपः येषु ते अनूपाः नाम देशाः। "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इत्यप्रत्ययः समासान्तः "ऊदनोर्देशे" इत्यूदादेशः। तेषां राज्ञः अनूपराजस्य अग्रतः विधाय व्यवस्थाप्य भूयः पुनः जगाद ॥ ३७ ॥

संग्रामेति। संग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टाः अनुभूताः सहस्रं बाहवः यस्य सः तथोक्तः युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यते इत्यर्थः। अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः स्थापिताः यूपाः येन स तथोक्तः। सर्व्वक्रतुयाजी सार्व्वभौमश्च इति भावः। जरायुजादिसर्व्वभूतरक्षणात् अनन्यसाधारणः राजशब्दः यस्य स तथोक्तः योगी ब्रह्मविद्वान् इत्यर्थः। स किल भगवतो दत्तात्रेयाराधनयोगः इति प्रसिद्धिः। कृतवीर्यस्य अपत्यं पुमान् कार्त्तवीर्य्यः नाम राजा बभूव किल इति। अयञ्चास्य महिमा सर्व्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्धः इति भारते दृश्यते ॥ ३८ ॥

(1) He was king of the Haihyas, a people of central India, and his capital माहिष्मती is identified with the modern Chuli-Maheswar on the Narmada. The country of the Haihayas was probably intersected with as many rivulets as to be called Anupa. "न नूनं कार्त्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः। यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा विनयेन श्रुतेन वा"। V. P. IV. 11. "विख्यातमे शार्वेयीयां: कृतद्वीपसमासरणयज्ञादां चष्टादशद्वीपदा" इति मत्स्यः।

अकार्य्यचिन्तासमकालमेव
प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात् ।
अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां
प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९ ॥
ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य(१)
विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।

अकार्येति। विनेता शिक्षकः यः कार्त्तवीर्य्यः अकार्य्यस्य असत्कार्य्यस्य चिन्तायाः अहं चौर्य्यादिकं करिष्यामीति बुद्धेः समकालम् एककालम् एव यथा तथा पुरस्तात् अग्रे चापधरः प्रादुर्भवन् सन् प्रजानाम्। "प्रजा स्यात् सन्ततौ जने" इत्यमरः। अन्तःशरीरेषु अन्तःकरणेषु। शरीरशब्देन इन्द्रियं लक्ष्यते अविनयम् अपि प्रत्यादिदेश मानसापराधमपि निवारयामास इत्यर्थः। अन्ये तु वाक्कायापराधमात्रप्रतिकर्त्तारः इति भावः॥ ३९॥

ज्याबन्धेति। ज्यायाः मौर्व्याः बन्धेन बन्धनेन निष्पन्दाः निश्चेष्टाः भुजाः यस्य तेन विनिःश्वसती ज्याबन्धोपरोधात् दीर्घं निःश्वसती वक्त्रपरम्परा दशमुखी यस्य तेन निर्जितवासवेन इन्द्रविजयिना। अत्रेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एव इति भावः। सङ्ग्रहेण दशास्येन यस्य कार्त्तवीर्य्यस्य कारागृहे बन्ध-

(१) "पूर्वे हि जयकेलिखेदविलासिनीयामार्योरु नयुजपरिघदुर्वारबाहाप-दानिर्वृतिप्राप्तिं कलितं एवरावतं रावणगर्वं दृष्ट्वा गिला कार्त्तवीर्य्यो निजचापबन्धेन बन्धेत्यागमः" इति वल्लभः।

कारागृहे निर्जितवासवेन
लङ्केश्वरेणोषितमाप्रसादात् ॥ ४० ॥
तस्यान्वये भूपतिरेष जातः
प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।
येन श्रियः संश्रयदोषरूढं
स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥
आयोधने क्रूरगतिं सहायम्
अवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम्(१) ।

नागरे। "कारा स्याद्बन्धनालये" इत्यमरः। आप्रसादात् अनुग्रहपर्य्यन्तम् उषितं स्थितम्। नपुंसके भावे क्तः। एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु बाहुबलम् इति भावः ॥ ४० ॥

तस्येति। आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीपः इति ख्यातः इति शेषः। एषः भूपतिः तस्य कार्त्तवीर्य्यस्य अन्वये वंशे जातः। येन प्रतीपेन संश्रयस्य आश्रयस्य पुंसः दोषैः व्यसनादिभिः रूढम् उत्पन्नं श्रियः सम्बन्धि स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चला इत्येवंरूपम् अयशः दुष्कीर्त्तिः प्रमृष्टं निरस्तम्। दुष्टाश्रयत्यागशीलायाः श्रियः प्रकृतिचापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पितः इत्यर्थः। अयन्तु दोषराहित्यान्न कदाचिदपि लक्ष्येत इति भावः ॥ ४१ ॥

आयोधन इति। यः प्रतीपः आयोधने युद्धे क्रूरगतिं क्रूर-

(१) कालरात्रिं कृतान्तरात्रिम्।

धारां शितां रामपरश्वधस्य
सम्भावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥ ४२ ॥
अस्याङ्कलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोः
माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।
प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां
रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

वर्त्मानम् अग्निं सहायम् अवाप्य चत्रियाणां कालरात्रिं संहार-रात्रिम् इत्यर्थः । रामपरश्वधस्य जामदग्न्यपरश्वोः । "द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः" इत्यमरः । शितां तीक्ष्णां धारां मुखम् । "खड्गादीनाञ्च निशितमुखे धारा प्रकीर्त्तिता" इति विश्वः । उत्पलपत्रस्य सारः इव सारः यस्याः तां तथा-भूतां सम्भावयति मन्यते । एतन्नगरजिगीषयागतान् रिपून् स्वयमेव धक्ष्यामि इति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरोऽयं राजा, दहन्ति च तथागताः अग्नयः इति भारते कथानु-सन्धेया ॥ ४२ ॥

अस्येति । दीर्घबाहोः अस्य प्रतीपस्य अङ्कलक्ष्मीः भव, एनं वृणीष्व इत्यर्थः । अनेनायं विष्णुतुल्यः इति ध्वन्यते । माहिष्मती नाम अस्य नगरी तस्याः वप्रः प्राकारः एव नितम्बः तस्य काञ्चीं रशनाभूतां जलानां वेणी प्रवाहेण रम्याम् । "ओघः प्रवाहो वेणी च" इति हलायुधः । रेवां नर्मदां प्रासादजालैः गवाक्षैः । "जालं समूहे मानायो गवाक्षक्षारकावपि" इत्यमरः । प्रेक्षितुं कामः इच्छा अस्ति यदि ॥ ४३ ॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि
न स चितीशो रुचये बभूव।
शरत्प्रसृष्टाम्बुधरोपरोधः
शशीव पर्य्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥
सा शूरसेनाधिपतिं(१) सुषेणम्
उद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्त्तिम् (२)।
आचारशुद्धोभयवंशदीपं
शुद्धान्तरक्षा जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥

तस्या इति। प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सः अपि दर्शनीयोऽपि इत्यर्थः स चितीशः शरदा प्रसृष्टाम्बुधरोपरोधः निरस्तमेघावरणः पर्य्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्याः इव तस्याः इन्दुमत्याः रुचये न बभूव रुचिं नाजीजनत् इत्यर्थः। लोकोभिवरुचिः इति भावः ॥ ४४ ॥

सेति। लोकान्तरे स्वर्गादौ अपि गीतकीर्त्तिम् आचारेण शुद्धयोः उभयोः वंशयोः मातापितृकुलयोः दीपं प्रकाशकम्। उभयवंश्येत्यत्रोभयपदबहुव्रीहिः। शूरसेनानां देशानाम् अधि-

(1) The Surasenas were the people of Mathura. Their country seems to have been once very extensive and flourishing, for one of the principal and most refined subdivisions of the Prakrita language was named after them—"शूरसेनीवचोभाषा सर्व्वस्यं स्यात् प्रसाधनम्। सौरसेनी प्रतीच्या साहस्रीमाश्रित्य भाषितम्" इति साहित्यदर्पणम्।

(2) Both Dinakara and Vallabha read "देशान्तरगीतकीर्त्तिम्"।

नीपान्वयः(१) पार्थिव एष यज्वा
गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।
सिद्धाश्रमं शान्तमिवेत्य(२) सत्वैः
नैसर्गिकोप्युत्ससृजे विरोधः ॥ ४६ ॥
यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा
कान्तिर्हिमांशोरिव सन्निविष्टा ।

पतिं सुषेणं नाम नृपतिम् उद्दिश्य अभिसन्धाय, शब्दान्तरच्छा अन्तःपुरपालिकया । कर्मण्यण्, टिड्ढेति ङीप् । सा कुमारी जगदे ॥ ४५ ॥

नीपेति । यज्वा विधिवदिष्टवान् । "सुयजोर्ङ्वनिप्" इति ङ्वनिप्प्रत्ययः । एषः पार्थिवः नीपः नाम अन्वयोऽस्येति नीपान्वयः नीपवंशजः, यं सुषेणम् आश्रित्य गुणैः ज्ञानमौनादिभिः शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रमम् ऋष्याश्रमम् एत्य प्राप्य, सत्वैः गजसिंहादिभिः प्राणिभिः इव, नैसर्गिकः स्वाभाविकः अपि परस्परेण विरोधः उत्ससृजे त्यक्तः ॥ ४६ ॥

यस्येति । हिमांशोः कान्तिः चन्द्रकिरणः इव नयनयोः अभिरामा यस्य सुषेणस्य कान्तिः शोभा आत्मगेहे स्वभवने सन्निविष्टा संक्रान्ता । अविषह्यं विसोढुमशक्यं तेजः प्रतापम् । हर्म्येषु धनिकमन्दिरप्रान्तेषु । "हर्म्यादि धनिनां

(1) The Nipas were a branch of the Panchalas who occupied the districts lying between the Chumbul and north of the Ganges.

(१) शान्तं प्रसन्नशब्दार्थं शान्तरक्षाख्यदमिति यावत् ।

हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्कुरेषु
तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु (१) ॥ ४७ ॥
यस्यावरोधस्तनचन्दनानां
प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले।
कलिन्दकन्या(२) मथुरां गतापि
गङ्गोर्म्मिसंसक्तजलेव भाति (३) ॥ ४८ ॥

वासः" इत्यमरः। संरूढाः तृणाङ्कुराः येषां तेषु शून्येषु इत्यर्थः। रिपुमन्दिरेषु शत्रुनगरेषु। "मन्दिरं नगरे गृहे" इति विश्वः। सन्निविष्टम्। स्वजनाह्लादको दिग्जयपथ इति भावः ॥ ४७ ॥

यस्येति। यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीड़ासमये अवरोधानाम् अन्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानांमलयजानां प्रक्षालनात् हेतोः, कलिन्दः नाम शैलः तत्कन्या यमुना। "कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा" इत्यमरः। मथुरा नाम अस्य राज्ञः नगरी तां गता अपि गङ्गाया विप्रकृष्टापि इत्यर्थः। मथुरायां गङ्गाभावं (गङ्गायाः अभावम्) सूचयत्यपिशब्दः। कालिन्दीतीरे मथुरा लवणासुरवधकाले शत्रुघ्नेन निर्म्मास्यत इति वक्ष्यति तत्तयमधुना मथुरासम्भव इति चिन्त्यम्। मथुरा

(१) "क्रूरं क्रूरं वैरान्वेषुः" इति दिनकरः।

(२) "क्व तापि तरुघातपं कलयता हरौ दृशं चमरुरतदुर्विधां वसयिता मतेर्विधुता। कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी मदीयमतिदुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी" इति रसगङ्गाधरेऽपि कलिन्दगिरिनन्दिनीतटविशेषे वर्णने इति।

(३) "एतेन शत्रुःपुराधिष्ठानवर्णनमभिव्यञ्जितम्" इति दिनकरः।

वस्तेन (१) तार्क्ष्यात्(२) किल कालियेन
मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ।
वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः
सकौस्तुभं क्षेपयतीव कृष्णम् ॥ ४९ ॥
सम्भाव्य भर्त्तारममुं युवानं
मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये (३) ।

मधुरापुरीति शब्दभेदः यद्वा सान्वेति । गङ्गायाः भागीरथ्याः ऊर्म्मिभिः संसक्तजला इव भाति धवलचन्दनसंसर्गात् प्रयागादन्यत्रापि गङ्गासङ्गतेव भाति इत्यर्थः । "सितासिते हि गङ्गायमुने" इति षष्ठापथः॥ ४८ ॥

अस्तेनेति । तार्क्ष्यात् गरुड़ात् वस्तेन यमुना औकः स्थानं यस्य तेन कालियेन नाम नागेन विसृष्टं किल अभयदाननिष्क्रयत्वेन दत्तं किलेति ऐतिह्ये वक्षःस्थलव्यापिरुचं मणिं दधानः यः सुपेणः सकौस्तुभं कृष्णं विष्णुं क्षेपयति इव व्रीड़यति इव । अर्त्तिक्षीत्यादिना पुगागमः । कौस्तुभमणेरप्युत्कृष्टोऽस्य मणिः इति भावः ॥ ४९ ॥

सम्भाव्येति । युवानम् अमुं सुपेणं भर्त्तारं सम्भाव्य मत्वा

---

(1) Both Dinakara and Vallabha read "वातेन" ।

(२) तार्क्ष्यस्य कश्यपस्य अपत्यं पुमान् तार्क्ष्यो गरुड़ः । ४

(३) "कोमलविल्वपत्राधिकक्षुमसमयनीये । उत्तरपदे चाधिक्यं द्योतयन् सन् निदर्शनमाह । यथा "दूर्वायवाङ्कुरश्यामलगुभिन्नपुटकौसरं, शालिवत्सं प्रसूतं स गोशालायै विधि." । इति वज्रमः ।

वृन्दावने चैत्ररथादनूने
निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥
अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि
शैलेयगन्धीनि(१) शिलातलानि ।
कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं
कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

पतिलेनाङ्गीकृत्य इत्यर्थः मृदुप्रवालोत्तरा उपरिप्रस्तारित-कोमलपल्लवा पुष्पशय्या यस्मिन् तत् तस्मिन् चैत्ररथात् कुबेरोद्यानात् अनूने वृन्दावने वृन्दावननामके उद्याने हे सुन्दरि यौवनश्रीः यौवनफलं निर्विश्यतां भुज्यताम् ॥ ५० ॥

अध्यास्येति। किञ्च, प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्धनस्य अद्रेः कन्दरासु दरीषु। "दरी तु कन्दरो वा स्त्री" इत्यमरः। अम्भसः पृषतैः बिन्दुभिः उक्षितानि सिक्तानि शिलायां भवं शैलेयम्। "शिलाजतु च शैलेयम्" इति यादवः। यद्वा, शिलापुष्पाख्यः ओषधिविशेषः। "कालानुसार्यशैलाभपुष्पयोतगिवानि तु शैलेयम्" इत्यमरः। 'शिलायाश्चः' इत्यत्र शिलाया इति योगविभागादिवार्थे छप्रत्ययः। तद्वन्ति शैलेयगन्धीनि शिलातलानि अध्यास्य अधिष्ठाय कलापिनां बर्हिणां नृत्यं पश्य ॥ ५१ ॥

---

(1) Vallabha reads शैलेयगन्धीनि and explains the same by "शिलोत्पन्नपत्राणि, शिलाकुसुमानीति"।

नृपं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः
सा व्यत्यगादन्यवधूर्भविष्णुः ।
महीधरं मार्गवशादुपेतं
स्रोतोवहा सागरगामिनीव (१) ॥ ५२ ॥
अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या
हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं
बालामवालेन्दुमुखीं बभाषे ॥ ५३ ॥

नृपमिति । "स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रमः" इत्यमरः । आवर्त्त-मनोज्ञा नाभिः यस्याः सा, इदञ्च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्य-वधूः अन्यपत्नी भविष्णुः भाविनी सा कुमारी तं नृपं, सागर-गामिनी सागरं गन्तुं स्रोतोवहा नदी मार्गवशात् उपेतं प्राप्तं महीधरं पर्व्वतम् इव, व्यत्यगात् अतीत्य गता ॥ ५२ ॥

अथेति । अथ भुजिष्या किङ्करी सुनन्दा । "भुजिष्या किङ्करी मता" इति हलायुधः । अङ्गदाश्लिष्टभुजं केयूरनद्धबाहुं सादितशत्रुपक्षं विनामितशत्रुवर्गं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् आसेदुषीम् आसन्नाम् अवालेन्दुमुखीं पूर्णेन्दुमुखीं बालाम् इन्दुमतीं बभाषे ॥ ५३ ॥

---

(१) सागरं भविष्यतीति, सागरगामिनी, भविष्यति, यस्मादिति क्वचित्, ।

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः(१)
पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च।
यस्य चरत्सैन्यगजच्छलेन
यावासु यातीव पुरो महेन्द्रः॥ ५४॥
जग्राव तारेखे सुभुजो भुजाभ्यां
विभर्त्ति यश्चापभृतां पुरोगः।
रिपुस्त्रियां(२) साञ्जनवाष्पसेके
वन्दीकृतानामिव पद्धती हे॥ ५५॥

असाविति। महेन्द्राद्रेः समानसारः तुल्यसत्वः असौ हेमाद्रेः महेन्द्रस्य नाम कुलपर्व्वतस्य महोदधेश्च पतिः स्वामी। महेन्द्रमहोदधी एवास्य गिरिजलदुर्गे इति भावः। यस्य यावासु चरतां मदस्राविणां सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रः महेन्द्राद्रिः पुरः अग्रे याति इव, अद्रिकल्पा अस्य गजाः इत्यर्थः॥ ५४॥

जग्रावेति। सुभुजः चापभृतां पुरोगः धनुर्धराग्रेसरः यः वन्दीकृतानां प्रगृहीतानाम्। "प्रग्रहोपग्रहौ बन्धात्" इत्यमरः। रिपुस्त्रियां साञ्जनः वाष्पसेकः ययोः ते कज्जलमिश्रास्रसिक्ते इत्यर्थः। पद्धती इव हे व्याघातानां मौर्व्वीकिणानां रेखे

(1) "महेन्द्र इन्द्रः, अद्रिः पूर्वः, तयोः समानबलः" इति बल्लभः।

(2) Dinakara reads 'रिपुस्त्रियां' and Vallabha 'रिपुस्त्रियः'। The singular number is preferable.

यमात्मनः(१) सद्मनि सन्निकृष्टः (२)
मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्य्यः ।
प्रासादवातायनदृश्यवीचिः
प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥
अनेन सार्द्धं विहराम्बुराशेः
तीरेषु तालीवनमर्म्मरेषु ।
द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैः
अपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥

राज्ञो भुजाभ्यां बिभर्त्ति। द्विवचनात् सव्यसाचित्वं गम्यते रिपुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात् तद्गतरेखयोस्तत्पदवीत्वेनोत्प्रेक्षा तयोः श्यामत्वात् साङ्गनाशुसिकोक्तिः ॥ ५५ ॥

यमिति । आत्मनः सद्मनि सुखं यं हेमाङ्गदं सन्निकृष्टः समीपस्थः अत एव प्रासादवातायनैः दृश्यवीचिः मन्द्रेण गम्भीरेण । "मन्द्रस्तु गम्भीरे" इत्यमरः । ध्वनिना त्याजितं विवर्जितं यामस्य तूर्यप्रहरावसानसूचकं वाद्यं येन सः तथोक्तः । "द्वौ यामप्रहरौ समौ" इत्यमरः । अर्णवः एव प्रबोधयति । अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात् तदैयर्थ्यम् इत्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्यः किमन्येषाम् इति भावः ॥ ५६ ॥

अनेनेति । अनेन राज्ञा सार्द्धं तालीवनैः मर्म्मरेषु मर्म्मरेति

(१) "यमात्मन इति दृष्टपौनरुक्त्यं चिन्त्यम्" इति दिनकरः ।

(2) Vallabha reads "सन्निविष्टम्" and translates into 'कृतोपभोगम्' ।

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया(१)
विदर्भराजावरजा तयैवम्।
तस्मादपावर्त्तत दूरकृष्टा
नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८ ॥
अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं
दौवारिकी देवसरूपमेत्य।

ध्वनतु। "अथ मर्म्मरः स्वनिते वल्कपर्णानाम्" इत्यमरवचनात् गुणपरस्यापि मर्म्मरशब्दस्य गुणिपरत्वं प्रयोगादवसेयम्। अम्बुराशेः समुद्रस्य तीरेषु द्वीपान्तरेभ्यः आनीतानि लवङ्ग-पुष्पाणि देवकुसुमानि यैः तैः। "लवङ्गं देवकुसुमम्" इत्यमरः। मरुद्भिः वातैः अपाकृताः प्रशमिताः स्वेदस्य लवाः विन्दवः यस्याः सा तथाभूता सती विहर क्रीड़ ॥ ५७ ॥

प्रलोभितेति। आकृत्या रूपेण लोभनीया आकर्षणीया न तु वर्णनमात्रेण इत्यर्थः। विदर्भराजावरजा भोजानुजा इन्दुमती तया सुनन्दया एवं प्रलोभिता प्रचोदिता अपि, नीत्या पुरुषकारेण दूरकृष्टा दूरम् आनीता लक्ष्मीः प्रतिकूलं दैवं यस्य तस्मात् पुंसः इव, तस्मात् हेमाङ्गदात् अपावर्त्तत प्रति-निवृत्ता ॥ ५८ ॥

अथेति। अथ द्वारे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा। "तत्र नियुक्त इति ठक्प्रत्ययः। द्वारादीनां चेत्यौ आगमः।

(१) "दाहेन रूपेण इवं दर्शयते दाहवं इव तस्मिन् मृगे साधोरिति भावः" इति दिनकरः।

इतश्चकोराक्षि विलोकयेति
पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोजाम् ॥ ५९ ॥
पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः
कृताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तसानुः
सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ ६० ॥

आकारेण देवसरूपं देवतुल्यम् उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशे कान्यकुब्ज-तीरवर्त्ति-नागपुरस्य नाथम् एत्य प्राप्य, हे चकोराक्षि इतो विलोकय इति पूर्व्वानुशिष्टां पूर्व्वम् उक्तां भोजस्य राज्ञः गोत्रापत्यं स्त्रियं भोजाम् इन्दुमतीम् । क्रौड्यादिभ्यश्चेत्यत्र भोजात् क्षत्रियादित्युपसंख्यानात् यञ्प्रत्ययः, यञञोरिति चाप् । निजगाद इतो विलोकयेति पूर्व्वमुक्ता पश्चादुक्तव्यं निजगाद इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

पाण्ड्य इति । अंसयोः अर्पिताः लम्बन्ते इति लम्बाः हाराः यस्य स हरिचन्दनेन गोशीर्षाख्येन चन्दनेन । "तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम्" इत्यमरः । कृताङ्गरागः सिद्धानुलेपनः अयं पाण्ड्यानां जनपदानां राजा पाण्ड्यः पाण्ड्यजनपदशब्दात् क्षत्रियात् अण्वक्तव्य इति अण्प्रत्ययः तस्य राजन्यपत्यवदिति वचनात्। बालातपेन रक्ताः अरुणाः सानवः यस्य स सनिर्झरोद्गारः प्रवाह-स्यन्दन-सहितः । "वारिप्रवाहो निर्झरो झरः" इत्यमरः । अद्रिराजः इव आभाति ॥ ६० ॥

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता(१) महाद्रेः
निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः (२) ।
प्रीत्याश्वमेधावभृथार्द्रमूर्त्तेः
सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥ ६१ ॥
अस्मं हरादाप्नवता दुरापं
येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः ।

विन्ध्येति । विन्ध्यस्य नाम्नः महाद्रेः तपनमार्गनिरोधाय वर्द्धमानस्य इति शेषः संस्तम्भयिता निवारयिता निःशेषं पीतः उज्झितः पुनः त्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रः येन स अगस्त्यः अश्वमेधस्य अवभृथे दीक्षान्ते कर्म्मणि । "दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः" इत्यमरः । आर्द्रमूर्त्तेः स्नातस्य इत्यर्थः यस्य पाण्ड्यस्य प्रीत्या स्नेहेन न तु दाक्षिण्येन सुस्नातं पृच्छतीति सौस्नातिकः भवति । पृच्छती सुस्नातादिभ्य इत्युपसंख्यानात् ठक् ॥ ६१ ॥

अस्त्रमिति । पुरा पूर्वं जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दग्रही दृप्तः उद्धतः लङ्काधिपतिः रावणः दुरापं दुर्लभम् अस्त्रं ब्रह्मशिरोनामकं हरात् आप्नवता येन पाण्ड्येन सन्धाय इन्द्र-

---

(१) पुरा किल मेरोः अर्द्धमानं तपनमार्गरोधिनं विन्ध्याद्रिं देवासुरोधादुपलब्ध प्रणतं तं शिष्यमूर्त्तं "यथा दक्षिणेन तिष्ठ दावदहं निवर्त्तये" इत्युक्त्वा महर्षिरगस्त्यः दक्षिणापथमध्यितः न पुनरायातः । अतो हि 'अगस्त्यपाथा'इति लोकानामाभाषणम् ।

(२) इत्याहुपौराणिकाः । वातापेर्यादसिरक्षसंवसतेः निर्मथमुखिला तत्रं ब्राह्मणैर्भीतिभिः दृष्ट्वाहिपट्टना देवा अगस्त्यं शरणं ययुः । स किल महर्षिः समुद्रेण महोदधिं निःशेषं पीत्वा सान् देवानवधीतवदिति पुराणवादः ।

पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की(१)
सन्धाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥
अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते
महाकुलीनेन महीव गुर्वी ।
रत्नानुविद्धार्णवमेखलायाः
दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥
ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगा-
खेलालतालिङ्गितचन्दनासु ।

लोकावजयाय इन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे । इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजेता इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अनेनेति । महाकुलीनेन महाकुले जातेन । "महाकुलादञखञौ" इति खञ्प्रत्ययः । अनेन पाण्डवेन पाणौ त्वदीये विधिवत् यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी गुरुः । वोतोगुणवचनादिति ङीप् । मही इव रत्नैः अनुविद्धः व्याप्तः अर्णवः एव मेखला यस्याः तस्याः । इदं विशेषणं मद्यामिन्दुमत्याञ्च योज्यम् । दक्षिणस्याः दिशः सपत्नी भव । अनेन सपत्नान्तराभावो ध्वन्यते ॥ ६३ ॥

ताम्बूलेति । ताम्बूलवल्लीभिः नागवल्लीभिः परिणद्धाः परि-

(1) Janasthana lay along a portion of the Karamandal Coast comprising probably the northern districts of the Karnatic and forming formerly a part of the Dandakaranya.

तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं
प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु (१) ॥ ६४ ॥
इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ
त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः (२) ।
अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां
योगस्तड़ित्तोयदयोरिवास्तु (३) ॥ ६५ ॥

रम्भाः पूगाः क्रमुकाः यासु । "ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लापि" इति, "घोण्टा तु पूगः क्रमुकः" इति च अमरः । एलालताभिः आलिङ्गिताः चन्दनाः मलयजाः यासु तासु । "गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीयन्दनोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । तमालस्य तापिञ्छस्य पत्राणि एव आस्तरणानि यासु तासु । "कालस्कन्धस्तमालः स्यात् तापिञ्छोऽपि" इत्यमरः । मलयस्थलीषु शश्वत् मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीद अनुकूला भव ॥ ६४ ॥

इन्दीवरेति । असौ नृपः इन्दीवरश्यामतनुः, त्वं रोचना गोरोचना इव गौरी शरीरयष्टिः यस्याः सा, ततः तड़ित्तोयदयोः विद्युन्मेघयोः इव वां युवयोः योगः समागमः अन्योन्यशोभायाः परिवृद्धये अस्तु ॥ ६५ ॥

---

(१) मलयस्थलीषु मलयाद्रेरुपत्यकासु इत्यर्थः ।

(२) "यष्टिशब्दः श्रेष्ठार्थः" इति दिनकरः । यष्टिशब्दो हि शरीरादिशब्दात् परं प्रयुक्तः श्रीमतो बोधयन् श्रेष्ठत्वं गमयतीत्यनुसन्धेयम् ।

(३) "तडिद्विद्युतोः चपलत्वयोगात् श्लेषोक्तिः" इति दिनकरः ।

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयः
लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
दिवाकरादर्शनबद्धकोशे
नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥
सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे
विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥
तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां
वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।

स्वसुरिति । विदर्भाधिपतेः भोजस्य स्वसुः इन्दुमत्याः चेतसि तदीयः सुनन्दासम्बन्धी उपदेशः वाक्यं दिवाकरस्य अदर्शनेन बद्धकोशे मुकुलिते अरविन्दे नक्षत्रनाथांशुः चन्द्रकिरणः इव अन्तरम् अवकाशं न लेभे ॥ ६६ ॥

सञ्चारिणीति । पतिंवरा सा इन्दुमती रात्रौ सञ्चारिणी दीपशिखा इव यं यं भूपालं व्यतीयाय अतीत्य गता स स भूमिपालः स सर्वः इत्यर्थः । नित्यद्वीप्सयोरिति द्वीप्सायां द्विर्वचनम् । नरेन्द्रमार्गे राजपथे अट्टाख्यः रट्टभेदः इव । "स्यादट्टः पौममस्त्रियाम्" इत्यमरः । विवर्णभावं विच्छायत्वम् अट्टस्तु तमोहत्वं प्रपेदे ॥ ६७ ॥

तस्यामिति । तस्याम् इन्दुमत्याम् उपस्थितायाम् आस-

वामेतरः संशयमस्य बाहुः (१)
केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्ननोद(२) ॥ ६८ ॥
तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं
व्यावर्त्ततान्योपगमात् कुमारी ।
न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य
वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥ ६९ ॥

सायां सत्यां रघोः सूनुः अजः मां गृह्णीत न वा इति समाकुलः संशयितः अभूत् । अथ अस्य अजस्य वामेतरः वामात् इतरः दक्षिणः बाहुः केयूरं बध्यते अत्र इति केयूरबन्धः भुजदण्डस्थानं तस्य उच्छ्वसितैः स्फुरणैः संशयं ननोद ॥ ६८ ॥

तमिति । कुमारी सर्वेषु अवयवेषु अनवद्यम् अदोषं तम् अजं प्राप्य अन्योपगमात् राजान्तरोपगमात् व्यावर्त्तत निवृत्ता। तथाहि, षट्पदाली भृङ्गावलिः प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितं पुष्पितम् इत्यर्थः । प्रपूर्वात् फुल्लतेः पचाद्यच्, फलतेस्तु प्रफुल्लं इति पठितव्यम्, अनुपसर्गादिति निषेधादित्युभयथापि न कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकारं चूतविशेषम् एत्य ।

---

(१) "पुंसोऽपि दक्षिणभुजस्फुरणं प्रियाविद्वत्" इत्यादि । अत एवोक्तं कर्णाटेन दक्षिणभुजस्य विद्वत्प्रियत्वादीति दिनकरः । Compare "आकर्णितमाहमपटुं स्फुरति च बाहुः कुतः फलिष्यन्ति । अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र" इति भट्टिकाव्ये ।

(२) "केयूरस्य भुजदण्डस्थस्य बन्धो दक्षिणस्य भुजस्फुरणवशात् यानि उच्छ्वसितानि तैर्ननोद" इति दिनकरः ।

तस्मिन् समावेशितचित्तवृत्तिम्
इन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य।
प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा
सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥
इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां
ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् (१)।

"आम्रद्रुतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः" इत्यमरः। वृक्षान्तरं न काङ्क्षति। न हि सर्व्वोत्कृष्टवस्तुलाभेऽपि वस्त्वन्तरस्याभिलाषः स्यात् इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

तस्मिन्निति। तस्मिन् अजे समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिः यया ताम् इन्दोः प्रभा इव प्रभा यस्याः ताम्। आह्लादकत्वादिन्दुसाम्यम्। इन्दुमतीम् अवेक्ष्य अनुक्रमज्ञा वाक्यपौर्व्वापर्य्याभिज्ञा सुनन्दा इदं वक्ष्यमाणं सविस्तरं सप्रपञ्चम्। प्रथमे वाक्यशब्द इति घञो निषेधात् "ऋदोरप्" इति अप्प्रत्ययः। "विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः" इत्यमरः। वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ७० ॥

इक्ष्वाकुरिति। इक्ष्वाकोः मनुपुत्रस्य वंश्ये भवः नृपाणां ककुदं श्रेष्ठः। "ककुद्य ककुदं श्रेष्ठे वृषांशे राजलक्षणे" इति विश्वः।

(1) Kakutstha was the son of शशाद and grand-son of Ikshvaku. His original name was पुरञ्जय. He was able to destroy the Asuras, because the supreme God Vishnu, propitiated by the prayers of the gods, consented to infuse a portion of his divine spirit into his person. See V. P. Book I. V. chp ii.

काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः
श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोशलेन्द्वाः ॥ ७१ ॥
महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं
यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।
चकार बाणैरसुराङ्गनानां
गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥ ७२ ॥

आहितलक्षणः प्रख्यातगुणः । "गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहित-लक्षणौ" इत्यमरः । ककुदि वृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्थः इति प्रसिद्धः कश्चित् राजा अभूत्, यतः ककुत्स्थात् आरभ्य उन्नतेच्छाः महाशयाः । "महेच्छस्तु महाशयः" इत्यमरः । उत्तरकोशलेन्द्राः राजानः दिलीपादयः श्लाघ्यं प्रशस्तं ककुत्स्थस्य अपत्यं पुमान् काकुत्स्थः इति शब्दं संज्ञां दधति बिभ्रति । तन्नामसंस्थोऽपि वंशस्य कीर्त्तिकरः इति भावः । पुरा किल पुरञ्जयो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरंशावतारः कश्चिदैक्ष्वाको राजा देवैः सह समयबन्धेन देवासुरयुद्धे महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिलीलया निखिलमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञां लेभे इति पौराणिकी कथानुसन्धेया, वक्ष्यते चायमेवार्थः उत्तर-श्लोके ॥ ७१ ॥

महेन्द्रमिति । यः ककुत्स्थः संयति युद्धे महान् उक्षा महोक्षः । अचतुरेति निपातः । तस्य रूपम् इव रूपं यस्य तं महेन्द्रम् आस्थाय आरुह्य अत एव प्राप्ता पिनाकिनः (पिनाकं-

ऐरावतास्फालनविश्लथं यः
सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।
उपेयुषः स्वामपि मूर्त्तिमग्र्याम्
अर्द्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ (१) ॥ ७३ ॥

पाणेः शिवस्य, ईश्वरस्य लीला येन स तथोक्तः सन् बाणैः असुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः निवृत्तपत्ररचनाः चकार तन्नर्त्तनसुरानवधीत्इत्यर्थः। न हि विधवाः प्रसाध्यन्ते इति भावः ॥ ७२ ॥

ऐरावतेति । यः ककुत्स्थः, ऐरावतस्य स्वर्गजस्य आस्फालनेन ताड़नेन विश्लथं शिथिलम् अङ्गदम् ऐन्द्रम् अङ्गदेन स्वकीयेन सङ्घट्टयन् सङ्घर्षयन् स्वाम् अग्र्यां श्रेष्ठां मूर्त्तिम् उपेयुषः अपि प्राप्तस्य अपि गोत्रभिदः इन्द्रस्य अर्द्धम् आसनस्य अर्द्धासनम् । अर्द्धं नपुंसकमिति समासः । अधितष्ठौ अधिष्ठितवान् । स्वादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति अभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वम्। न केवलं महोक्षरूपधारिण एव तस्य ककुदमारुरुक्षत् किन्तु निजरूपधारिणोऽपि इन्द्रस्यार्द्धासनमित्यपिशब्दार्थः । अथवा, अर्द्धासनमपीत्यपेरन्वयः ॥ ७३ ॥

---

(१) गां पृथ्वीं त्रायते इति गोत्राः भूधराः, तान् भिनत्तीति गोत्रभित्। पुरा किल महेन्द्रः सपक्षान् पर्वतान् दैत्यान् देवासुरसुत्पत्य प्रजापथकारिणः वज्रेण पातयति स्म इति पुराणवार्ता। Sankara observes, गोत्र is a cow-pen and means metaphorically a cloud, where the cows of heaven (rain-waters) are concealed. In the Vedic hymns he is described as having broken asunder with his thunder-bolt, the mountains (clouds) and liberated the heavenly cows (rain-waters).

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्त्तिः
कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः।
अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे
शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः॥ ७४॥
यस्मिन् महीं शासति वाणिनीनां
निद्रां विहारार्द्धपथे(१) गतानाम्।
वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि
को लम्बयेदाहरणाय हस्तम्॥ ७५॥

जात इति। उरुकीर्त्तिः महायशाः कुलप्रदीपः दिलीपः नृपतिः तस्य ककुत्स्थस्य कुले जातः किल, यः दिलीपः शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये न त्वशक्त्या इति भावः एकेन ऊनाः शतं क्रतवः यस्य स एकोनशतक्रतुः तस्य भावे तत्त्वे अतिष्ठत् इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमवर्गेपितवान् इत्यर्थः॥ ७४॥

यस्मिन्निति। यस्मिन् दिलीपे महीं शासति सति विहरत्यत्रेति विहारः क्रीड़ास्थानं तस्य अर्द्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां मत्ताङ्गनानाम्। "वाणिनी नर्त्तकी मत्ता विदग्धवनितासु च" इति विश्वः, "वाणिन्यौ नर्त्तकीमत्ते" इत्यमरश्च। अंशुकानि वस्त्राणि वातः अपि न अस्रंसयत् न अकम्पयत् आहरणाय अपहर्त्तुं कः हस्तं लम्बयेत्। तस्य आज्ञासिद्धत्वा-

(१) अर्द्धः पन्था अर्द्धपथः तस्मिन् मार्गैकदेशे इत्यर्थः।

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति
महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
चतुर्दिगावर्जितसम्भृतां यः
मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥
आरूढमद्रीनुदधीन् वितीर्णं
भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ।
ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि(१)
यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥

दक्षतोभयसिद्धाराः प्रजाः इत्यर्थः । अर्द्धधासौ पन्थाश्चेति विग्रहः, समप्रविभागे प्रमाणाभावात् नैकदेशिसमासः ॥ ७५ ॥

पुत्र इति । विश्वजितः नाम महाक्रतोः प्रयोक्ता अनुष्ठाता तस्य दिलीपस्य पुत्रः रघुः पदं पैत्र्यम् एव प्रशास्ति पालयति, यः रघुः चतसृभ्यः दिग्भ्यः आवर्जितसम्भृतां विभूतिं सम्यक् मृत्पात्रम् एव शेषः यस्याः ताम् अकरोत् विश्वजिद्-यागस्य सर्वस्वदक्षिणकत्वात् इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

आरूढमिति । किञ्च, अद्रीन् आरूढम् उदधीन् वितीर्णम् अवगाढं सकलभूगोलव्यापकम् इत्यर्थः भुजङ्गमानां वसतिं पातालं प्रविष्टम् ऊर्ध्वं स्वर्गादिकं गतं व्याप्तम् इत्थं सर्वदिग्-व्यापि इत्यर्थः अनुबध्नाति इति अनुबन्धि च अविच्छेदकाल-चयव्यापकञ्च इत्यर्थः अत एव एवंभूतं यस्य यशः इयत्तया देशतः

(१) अनुबन्धि च "अद्यापि प्रवरस्त्रीणाम्" इति वल्लभः ।

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातः
विविष्टयस्येव पतिं जयन्तः।
गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा
धुर्येण दम्यः सदृशं बिभर्त्ति ॥ ७८ ॥
कुलेन कान्त्या वयसा नवेन
गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः।

कालतः वा केनचित् मानेन परिच्छेत्तुं परिमातुं न शक्यं न शक्यम् ॥ ७७ ॥

असाविति। असौ अजाख्यः कुमारः विविष्टयस्य स्वर्गस्य पतिम् इन्द्रं जयन्तः इव। "जयन्तः पाकशासनिः" इत्यमरः। तं रघुम् अनुजातः तस्माज्जातः इत्यर्थः। तज्जातोऽपि तदनुजातो भवति जन्यजनकयोरानन्तर्य्यात्। "गत्यर्थाकर्म्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्य्यतिभ्यश्च" इति क्तः। सोपसर्गत्वात् सकर्म्मकत्वम्। आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः, "श्लिषादयः सोपसर्गाः सकर्म्मकाः भवन्ति" इति। दम्यः शिक्षणीयावस्थः यः अजः गुर्वीं भुवनस्य धुरं धुर्येण धुरन्धरेण चिरनिरूढेन पित्रा सदृशं तुल्यं यथा तथा बिभर्त्ति। यथा कश्चिदल्पतरोऽपि धुर्येण महीयसा सनं सहतीत्युपनाडहारो धन्यते। "दम्यवल्लतरौ सनौ" इत्यमरः ॥ ७८ ॥

कुलेनेति। कुलेन कान्त्या शोभनेन नवेन वयसा यौवनेन विनयः प्रधानं येषां तैः तैः गुणैः श्रुतशीलादिभिश्च शक्यन्

त्वमात्मनस्तुल्यमसुं वृणीष्व
रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ७९ ॥
ततः सुनन्दावचनावसाने
लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं
प्रत्यग्रहीत् संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥
सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं
शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।
रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिम्
भित्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥ ८१ ॥

तुल्यं स्वानुरूपम् असुम् अजं त्वं वृणीष्व, किं बहुना रत्नं काञ्चनेन समागच्छतु सङ्गच्छताम् । प्रार्थनायां लोट् । रत्नकाञ्चनयोरिवात्यन्तानुरूपत्वादुवयोः समागमः प्रार्थ्यते इत्यर्थः ॥७९॥

तत इति । ततः सुनन्दावचनस्य अवसाने अन्ते नरेन्द्रकन्या इन्दुमती लज्जां तनूकृत्य सङ्कोच्य प्रसादेन मनःप्रसादेन अमलया प्रसन्नया दृष्ट्या संवरणस्य स्रजा स्वयं वरणार्थं स्रजा इव कुमारम् अजं प्रत्यग्रहीत् स्वीचकार । सम्यक् सानुरागमपश्यत् इत्यर्थः ॥ ८० ॥

सेति । सा कुमारी यूनि तस्मिन् अजे अभिलाषबन्धम् अनुरागग्रन्थिं शालीनतया अदृष्टतया । "स्यादृष्टस्तु शालीनः"

तथागतायां परिहासपूर्वं
सख्यां सखी वेवमृदावभाषे।
आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यवैनां
वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥
सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य
धात्रीकराभ्यां करभोपमोरूः।
आसञ्जयामास यथाप्रदेशं
कण्ठे गुणं मूर्त्तमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥

इत्यमरः। गात्रीनकोपीनि अष्टाकार्ष्ण्योरिति निपातः। वक्तुं न शशाक, तथापि अरालकेश्याः (कुटिलकुञ्चितकेश्याः) सः अभिलाषवन्धः रोमाञ्चलक्षेण पुलकव्याजेन। "व्याजोऽपदेशो लक्षञ्च" इत्यमरः। गात्रयष्टिं भित्वा निराक्रामत् सात्विकाविर्भावलिङ्गेन प्रकाशितः इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

तथेति। सख्यान् इन्दुमत्यां तथागतायां तथाभूतायां दृढानुरागायां सख्याम् इत्यर्थः सखी सहचरी। सख्यशिष्वीति भाषायामिति निपातनात् ङीप्। वेवमृत् सुनन्दा हे आर्ये पूज्ये अन्यतः अन्यं प्रति व्रजामः इति परिहासपूर्वम् आवभाषे। अथ वधूः इन्दुमती एनां सुनन्दाम् असूयया रोषेण कुटिलं ददर्श अन्यगमनस्याशङ्कितत्वात् इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

सेति। करभः करभदेशविशेषः। "मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः" इत्यमरः। करभः उपमा ययोः तौ तथा-

तया स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या
विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।
अमंस्त कण्ठार्पितबाहुपाशां
विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥
शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।

यस्याः सा करभोपमोरूः । "ऊरूत्तरपदादौपम्ये" इत्यूङ्प्रत्ययः । सा कुमारी चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं गुणं स्रजं मूर्त्तं मूर्त्तिमन्तम् अनुरागम् इव धात्र्याः उपमातुः सुनन्दायाः कराभ्यां रघुनन्दनस्य अजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथास्थानम् आसञ्जयामास आसक्तं कारयामास न तु स्वयमासस्रज्ञ अनौचित्यात् ॥ ८३ ॥

तयेति । वरेण्यः वरणीयः उत्कृष्टः । वृञ एण्यः । सः अजः मङ्गलपुष्पमय्या मधूकादिकुसुममय्या विशालवक्षःस्थले सम्बया सम्बमानया तया प्रकृतया स्रजा विदर्भराजावरजाम् इन्दुमतीं कण्ठार्पितौ बाहू एव पाशौ यया ताम् अमंस्त । मन्यतेर्लुङ् । बाहुपाशकल्पसुखमन्वभूत् इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

शशिनमिति । तत्र स्वयंवरे समगुणयोः तुल्यगुणयोः इन्दुमतीरघुनन्दनयोः योगेन प्रीतिः येषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरे भवाः जनाः इयम् अजसङ्गता इन्दुमती मेघैः मुक्तं शशिनं शरच्चन्द्रम् उपगता कौमुदी, अनुरूपं सदृशं जलनिधिम्

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ ८५ ॥
प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्
क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।
उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं
कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
स्वयंवरवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ।

अवतीर्णा प्रविष्टा जह्नुकन्या भागीरथी तत्सदृशी इत्यर्थः इत्येवं नृपाणां श्रवणयोः कटु परुषम् एकम् अविसंवादि वाक्यम् एकवाक्यं विवव्रुः । मालिनीवृत्तम् ॥ ८५ ॥

प्रमुदितेति । एकतः एकत्र प्रमुदितः हृष्टः वरस्य जामातुः पक्षः वर्गः यस्य तत् तथोक्तम्, अन्यतः अन्यत्र वितानं शून्यं भग्नाग्रत्वादप्रहृष्टम् इत्यर्थः तत् क्षितिपतिमण्डलम् उषसि प्रभाते प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनेन प्रतिपन्ननिद्रं प्राप्तनिमीलनं सरः इव सरस्तुल्यम् आसीत् । पुष्पिताग्रा वृत्तमेतत् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि-विरचितायां
रघुवंशव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्यायां षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

अथोपयन्ता सदृशेन (१) युक्तां
स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् (२) ।
स्वसारमादाय विदर्भनाथः
पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥
सेनानिवेशान् पृथिवीक्षितोऽपि
जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।

भजेमहि निपीयैकं मुहुरन्यं पयोधरम् ।
मार्गस्थं बालमालोक्य स्वसन्तावादिदम्पती ॥

अथेति । अथ विदर्भनाथः भोजः सदृशेन उपयन्ता वरेण युक्ताम् अत एव साक्षात् प्रत्यक्षम् । "साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः" इत्यमरः । स्कन्देन युक्तां देवसेनाम् इव देवसेना नाम देवपत्नी स्कन्दपत्नी ताम् इव स्थितां स्वसारं भगिनीम् इन्दुमतीम् आदाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखः बभूव । उपजातिवृत्तं सर्गेऽस्मिन् ॥ १ ॥

सेनेति । भोजस्य राज्ञः गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या ताम् इन्दु-

---

(1) See stanza 79 canto VI.

(२) "पूर्वं हि प्रजापतिना निर्मिते देवसेनादेवसेने प्रजापतेः पत्न्यौ बभूवतुः । ततः पूर्वपत्न्याः पतिसंगे कुमारीऽभिविक्त इत्यागमः" इति वल्लभः ।

भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात्
रूपेषु वेषेषु च साभ्यसूयाः ॥ २ ॥
सान्निध्ययोगात् किल तत्र शच्याः(१)
स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।
काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि
शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥

मतीं प्रति व्यर्थमनोरथत्वात् रूपेषु आकृतिषु वेषेषु नेपथ्येषु च साभ्यसूयाः ईर्ष्येति निन्दन्तः किञ्च विभाते प्रातःकाले ये ग्रहाः चन्द्रादयः ते इव मन्दभासः क्षीणकान्तयः पृथिवीक्षितः नृपाः अपि सेनानिवेशान् शिबिराणि जग्मुः ॥ २ ॥

ननु कुतश्चेद्युध्यन्तां तत्राह, सान्निध्येति । तत्र स्वयंवरक्षेत्रे शच्याः इन्द्राण्याः सन्निधिः एव सान्निध्यं तस्य योगात् सद्भावात् हेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणाम् अभावः किल । किलेति स्वयंवरविघातकाः शच्या विनाश्यन्ते इत्यागमसूचनार्थम् । तेन हेतुना काकुत्स्थम् अजम् उद्दिश्य समत्सरः अपि क्षितिपाललोकः शशाम न अकुप्यत् ॥ ३ ॥

---

(१) "पावस्थितसपुत्रपुत्रे शचीमाबाद्य यौक्तीपचारैः पूजयेत् तां च कन्यां प्रार्थयेत् "देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि । विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे"। इति नारायणभट्टः प्रयोगरत्नाकरे । The queen of Indra शची is looked upon as the best and most fortunate of wives as is said in the following—"इन्द्राणीमासु नारीषु सुपतीमहमस्मयं न श्रद्धा अपरं च न जरसा मरते पतिः" and also "इन्द्राणीवादितिरिव सुपुत्रा" इति ।

तावत्(१) प्रकीर्णाभिनवोपचारम्
इन्द्रायुधद्योततितोरणाङ्कम्।
वरः स वध्वा सह राजमार्गं
प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४ ॥
ततस्तदालोकनतत्पराणां
सौधेषु चामीकरजालवत्सु।
बभूवुरित्थं पुरसुन्दरीणां
व्यक्तान्यकार्य्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥

तावदिति। "यावत् तावच्च साकल्ये" इत्यमरः। तावत्-प्रकीर्णाः साकल्येन प्रसारिताः अभिनवाः नूतनाः उपचाराः पुष्पप्रकारादयः यस्य तं तथोक्तम् इन्द्रायुधानि इव द्योतितानि प्रकाशितानि तोरणानि अङ्काः चिह्नानि यस्य तं ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम्। "छायाबाहुल्ये" इति नपुंसकत्वम्। तेन निवारितः उष्णः आतपः यत्र तं राजमार्गं स वरः वोढा वध्वा सह प्राप विवेश ॥ ४ ॥

तत इति। ततः तदनन्तरं चामीकरजालवत्सु सौवर्णगवाक्ष-युक्तेषु सौधेषु तस्य अजस्य आलोकने तत्पराणाम् आसक्तानां पुरसुन्दरीणाम् इत्थं वक्ष्यमाणप्रकाराणि व्यक्तानि अन्य-

(१) "यावत्ते राजानो गताः तावदेव स वरः" इत्यादि षष्ठमः। "इन्द्रायुधैः इन्द्रधनुर्भिर्भासमानं तोरणमेव चह्नविशेषं यत्र" इति दिनकरः।

आलोकमार्गं(१) सहसा व्रजन्त्या
कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
वद्धुं न सम्भावित एव तावत्
करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥
प्रसाधिकालम्बितमग्रपादम्
आक्षिप्य काचित् द्रुवरागमेव ।

कार्य्याणि केशबन्धनादीनि येषु तानि विचेष्टितानि व्यापाराः बभूवुः ॥ ५ ॥

तान्येवाह षड्भिः श्लोकैः, आलोकेति । सहसा आलोकमार्गं गवाक्षपथं व्रजन्त्या कयाचित् उद्वेष्टनवान्तमाल्यः उद्वेष्टनः द्रुतगतिवशात् उन्मुक्तबन्धनः अत एव वान्तमाल्यः बन्धविश्लेषेण उद्गीर्णमालः करेण रुद्धः गृहीतः अपि च केशपाशः केशकलापः । "पाशः पक्षे हस्ते च कलापार्थाः कचात्परे" इत्यमरः । तावत् आलोकमार्गप्राप्तिपर्य्यन्तं वद्धुं बन्धनार्थं न सम्भावितः न चिन्तितः एव ॥ ६ ॥

प्रसाधिकेति । काचित् प्रसाधिकया अलङ्कर्त्र्या आलम्बितं रक्षनार्थं धृतं द्रुवरागम् एव आर्द्रालक्तकम् एव, अग्रञ्चासौ पादश्च इति अग्रपादः इति कर्म्मधारयसमासः । "हस्ताग्र-

---

(१) आलोक्यते यस्मात् इति आलोकः । अपादाने घञ् । यतोऽवलोकनं भवति तत्र स्थले । "केशपाशः केशकलापः वद्धुं तावन्न सम्भावित एव न चिन्तितः परं नापि करेण रुद्धः । यस्य करेणापि न रोधस्तस्य बन्धो न संभवतीति भावः" इति दिनकरः ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाचात्
अलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥ ७ ॥
विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन
सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसन्निकर्षं
ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥
जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या
प्रस्थानभिन्नां न ववन्ध नीवीम् ।

दस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्" इति वामनः । तम् आक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टलीलागतिः त्यक्तमन्दगमना सती आ गवाक्षात् गवाक्षपर्य्यन्तं पदवीं पन्थानम् अलक्तकाङ्कां लाक्षा-रागचिह्नां ततान विस्तारयामास ॥ ७ ॥

विलोचनमिति । अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनम् अञ्जनेन सम्भाव्य अलङ्कृत्य संभ्रमात् इति भावः । तद्वञ्चितं तेन अञ्ज-नेन वर्जितं वामनेत्रं यस्याः सा सती तथैव शलाकाम् अञ्जन-शूलिकां वहन्ती सती वातायनसन्निकर्षं गवाक्षसमीपं ययौ । दक्षिणग्रहणं सम्भ्रमात् व्युत्क्रमकरणद्योतनार्थम्, "सव्यमक्षि हि पूर्वं मनुष्या अञ्जते" इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

जालेति । अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिः गवाक्षमध्य-प्रेरितदृष्टिः सती प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां त्रुटितां नीवीं वसन-ग्रन्थिम् । "नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससः" इति

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण
हस्तेन तस्यावलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥
अर्धाञ्चिता सत्वरमुत्थितायाः
पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती।
कस्याश्चिदासीद्रशना तदानीम्
अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १० ॥
तासां मुखैरासवगन्धगर्भैः
व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् (१)।

विश्वः। न ववन्य किन्तु नाभिप्रविष्टा आभरणानां कङ्कणादीनां प्रभा यस्य तेन। प्रभैव नाभेराभरणमभूत् इति भावः। हस्तेन वासः अवलम्ब्य गृहीत्वा तस्थौ ॥ ९ ॥

अर्धेति। सत्वरम् उत्थितायाः कस्याश्चित् अर्धाञ्चिता मणिभिः अर्धगुम्फिता दुर्निमिते संभ्रमात् दुरुत्क्षिप्ते। "ष्टुमिञ् प्रक्षेपणे" इति धातोः कर्मणि क्तः। पदेपदे प्रतिपदम्। वीप्सायां द्विर्भावः। गलन्ती गलद्भवा सती रशना मेखला तदानीम् अङ्गुष्ठमूले अर्पितं सूत्रम् एव शेषः यस्याः सा आसीत् ॥ १० ॥

तासामिति। तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणाम् आसवगन्धः गर्भे येषां तैः विलोलानि नेत्राणि एव भ्रमराः येषां तैः मुखैः व्याप्तान्तराः छन्नावकाशाः गवाक्षाः सहस्रपत्रा-

(१) "सान्द्रमधिकं कुतूहलं यासां तासाम्" इति दिनकरः।

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः
सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥
ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यः
नार्य्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां
सर्व्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा (१) ॥ १२ ॥
स्थाने हृता भूपतिभिः परोक्षैः
स्वयंवरं साधुममंस्त भोज्या ।

भरणाः इव कमलालङ्कृताः इव । "सहस्रपत्रं कमलम्" इत्यमरः । आसन् ॥ ११ ॥

ता इति । ताः नार्यः रघोरपत्यं राघवम् अजम् । तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः । दृष्टिभिः आपिबन्त्यः अतितृष्णया पश्यन्त्यः विषयान्तराणि अन्यान् विषयान् न जग्मुः न विविदुः इत्यर्थः । तथाहि, आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः चक्षुर्व्यतिरिक्तयोत्रादीन्द्रियव्यापारः सर्व्वात्मना स्वरूपकार्त्स्न्येन चक्षुः प्रविष्टा इव । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेः चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात् स्वयमप्येनम् उपलभन्ते किमु, अन्यथा स्वविषयाधिगमः किं न स्यात् इति भावः ॥ १२ ॥

- अथ कथा इति वक्ष्यति ताः कथयति, स्थाने इत्यादिभिस्त्रिभिः । भोज्या इन्दुमती परोक्षैः अदृष्टैः भूपतिभिः हृता सती-

(१) प्रविशतेर्मध्यमैकाग्र्यं दर्शयति मल्लिः ।

पद्मेव नारायणमन्यथासौ
लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥
परस्परेण स्पृहणीयशोभं
नचेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥ १४ ॥

वेयमिति प्रार्थिता अपि स्वयंवरम् एव साधु हितम् अमंस्त मेने न तु परोक्षमेव कञ्चित् प्रार्थकं ववे, स्याने युक्तमेतत्। "युक्ते हे साम्प्रतं स्याने" इत्यमरः। कुतः अन्यथा स्वयंवराभावे असौ इन्दुमती पद्ममस्या अस्तीति पद्मा लक्ष्मीः। "अर्श आदिभ्योऽच्" इत्यच्प्रत्ययः। नारायणम् इव आत्मतुल्यं स्वानुरूपं कान्तं पतिं कथं लभेत न लभेत एव सदसद्विवेकासौकर्य्यात् इति भावः ॥ १३ ॥

परस्परेणेति। स्पृहणीयशोभं सर्व्वाभ्यासौन्दर्य्यम् इदं द्वन्द्वं मिथुनम्। द्वन्द्वं रहस्येत्यादिना निपातः। परस्परेण न अयोजयिष्यत् चेत् न योजयेत् यदि, तर्हि प्रजानां पत्युः विधातुः अस्मिन् द्वये द्वन्द्वे रूपविधानयत्नः सौन्दर्य्यनिर्म्माणप्रयासः वितथः अभविष्यत् एतादृगानुरूप्यस्योपमानान्तराभावात् इति भावः। लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तावितिं लृङ्। "कृतयित् कारणवैगुण्यात् क्रियाया अनभिनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः" इति हत्तिकारः ॥ १४ ॥

रतिस्मरौ(१) नूनमिमावभूतां
राज्ञां सहस्रेषु तथाहि बाला ।
गतेयमात्मप्रतिरूपमेव
मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम् ॥ १५ ॥
इत्युद्गताः पौरवधूमुखेभ्यः
शृण्वन् कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।

रतीति । रतिस्मरौ यौ नित्यसहचरौ इत्यभिप्रायः नूनं तौ एव इयञ्च अयञ्च इमौ दम्पती अभूताम् एतद्रूपेण उत्पन्नौ । कुतः तथाहि इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये सत्यपि व्यत्यासकारणे इति भावः । आत्मप्रतिरूपं स्वतुल्यम् एव । "तुल्यसङ्काशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः" इति दण्डी । गता प्राप्ता । तदपि कथं ज्ञातमत आह, हि यस्मात् मनः जन्मान्तरसङ्गतिज्ञं भवति । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाभावेऽपि वासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीति ॥१५॥

इतीति । इति "स्थाने हता"इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूमुखेभ्यः उद्गताः उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखाः मधुराः । सुखशब्दो विशेषनिघ्नः । "पायसुखसुखादि च" इत्यमरः । कथाः गिरः शृण्वन् कुमारः अजः मङ्गलसंविधाभिः मङ्गलरचनाभिः उद्भासितं

---

(1) Dinakara reads ज्ञातिस्मरौ and explains the same by "ज्ञातयः । स्वार्थे अण् । ज्ञातेः अरौ ज्ञातिस्मरौ । मयूरव्यंसक" ।

उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः(१)
सम्बन्धिनः सद्म समाससाद ॥ १६ ॥
ततोऽवतीर्य्याशु करेणुकायाः
स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः(२)।
वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश
नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥
महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ
सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रम्।

शोभितं सम्बन्धिनः कन्यादायिनः सद्म गृहं समाससाद प्राप ॥ १६ ॥

तत इति। ततः अनन्तरं करेणुकायाः हस्तिन्याः सकाशात् आशु शीघ्रम् अवतीर्य्य कामरूपेश्वरे दत्तः हस्तः येन स अजः अथो अनन्तरं वैदर्भेण निर्दिष्टं प्रदर्शितम् अन्तर्यत्तुष्कं चत्वरं नारीणां मनांसि इव विवेश ॥ १७ ॥

महार्हेति। महार्हसिंहासने संस्थितः असौ अजः भोजित

---

(1) The following stanza, quoted from the Bha'gavata Pura'na, enumerates a number of articles used on such auspicious occasions. "संसिक्तरथ्यापथमार्गचत्वरां प्रकीर्णमाल्याङ्कुरलाजतण्डुलां। आपूर्णकुम्भैर्दधिचन्दनोक्षितैः प्रसूनदीपावलिभिः सपल्लवैः। सवस्त्रकाञ्चनकृतकेतुभिः सकेतुभिः स्वभवनतोरणद्वारां समन्ततः। तां (मथुरां) संविविक्षौ वसुदेवनन्दनौ"।

(2) Kamrupa is in Assam. It is looked upon as a famous strong-hold of Ta'ntrika mysticism.

भोजोपनीतञ्च दुकूलयुग्मं
जग्राह सार्द्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८ ॥
दुकूलवासाः स वधूसमीपं
निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः ।
वेलासकाशं स्फुटफेनराजिः
नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः (१) ॥ १९ ॥
तत्रार्चितो भोजपतेः पुरोधाः
हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः(२) ।
तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्यं (३)
वधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार ॥ २० ॥

उपनीतं रत्नैः सहितं सरत्नं मधुपर्कमिथम् अर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यं दुकूलयोः चौमयोः युग्मञ्च वनिताकटाक्षैः अन्यस्त्रीणाम् अपाङ्गदर्शनैः सार्द्धं जग्राह गृहीतवान् ॥ १८ ॥

दुकूलेति । दुकूलवासाः सः अजः विनीतैः नम्रैः अवरोधदक्षैः अन्तःपुराधिकृतैः वधूसमीपं निन्ये । तत्र दृष्टान्तः, स्फुटफेनराजिः उदन्वान् समुद्रः नवैः नूतनैः चन्द्रपादैः चन्द्रकिरणैः वेलायाः सकाशं समीपम् इव । पूर्णदृष्टान्तोऽयम् ॥ १९ ॥

तत्रेति । तत्र सद्मनि अर्चितः पूजितः अग्निकल्पः अग्नि-

(1) The 17th, 18th, and 19th stanzas are omitted in the Bombay edition.

(२) आज्यादिभिः "आज्यमभीषवसाजैः" इति दिनकरः ।

(3) See कुमारिका ।

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः
स राजसूनुः सुतरां चकाशे।
अनन्तराशोकलताप्रवालं
प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन ॥ २१ ॥
आसीद् वरः कण्टकितप्रकोष्ठः
स्विन्नाङ्गुलिः संवहते कुमारी।

तुल्यः भोजपतेः भोजदेशाधीश्वरस्य पुरोधाः पुरोहितः। पुरोधास्तु पुरोहितः" इत्यमरः। आज्यादिभिः द्रव्यैः अग्निं हुत्वा तम् एव चाग्निं विवाहसाक्ष्ये आधाय साक्षिणं कृत्वा इत्यर्थः वधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार योजयामास ॥ २० ॥

हस्तेनेति। स राजसूनुः हस्तेन स्वकीयेन वध्वाः हस्तं परिगृह्य, अनन्तरायाः सन्निहितायाः अशोकलतायाः प्रवालं पल्लवं प्रतिपल्लवेन स्वकीयेन प्राप्य चूतः आम्रः इव, सुतरां चकाशे ॥२१॥

आसीदिति। वरः कण्टकितः पुलकितः प्रकोष्ठः यस्य स आसीत्। "सूच्यग्रे क्षुद्रगवी च रोमहर्षे च कण्टकः" इत्यमरः। कुमारी स्विन्नाङ्गुलिः संवहते बभूव। अवोढ्रे यते, तस्मिन् हर्षे निमित्ते तत्सदृशम् आकस्मिकी सात्त्विकोदयरूपा वृत्तिः मनोभवेन कामेन समं विभक्ता इव पृथक् कृता इव। अपरार्धस्य पाठान्तरे (१) व्याख्यानान्तरम्। पाणिसमागमेन पाण्योः संकर्षेण कर्षा तयोः वधूवरयोः मनोभवस्य वृत्तिः स्थितिः समं विभक्ता

(१) पाठान्तरं यथा—"वृत्तिरस्याः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य" इति।

तस्मिन् द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः
समं विभक्तेव मनोभवेन ॥ २२ ॥
तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि
क्रियासमाप्तिनिवर्त्तितानि ।
क्षीयन्तणामानशिरे मनोज्ञाम्
अन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ २३ ॥

इव समीक्षतेव इत्यर्थः । प्राक्सिद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य संप्रति-तत्कार्य्यदर्शनात् पाणिस्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते । अत्र वात्स्यायनः, "कन्या तु प्रथमसमागमे स्विन्नाङ्गुलिः स्विन्नमुखी च पुरुषस्तु रोमाञ्चितो भवति एभिरनयोर्भावं परीक्षेत" इति । स्त्रीपुरुषयोः स्वेदरोमाञ्चाभिधानं सात्विकमात्रोपलक्षणं न तु प्रतिनियमो विवक्षितः एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात् । एवं सति कुमारसम्भवे "रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्खवकेतुरासीत्" इति पुंस्त्रीसमवचनं न दोषायेति ॥ २२ ॥

तयोरिति । अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्त्तितानि क्रिययोः निरीक्षणलक्षणयोः समाप्त्या यदृच्छासङ्गत्या निवर्त्तितानि प्रत्याकृष्टानि अन्योन्यस्मिन् लोलानि सतृष्णानि । "लोलयत्नसतृष्णयोः" इत्यमरः । तयोः दम्पत्योः विलोचनानि दृशः मनोज्ञां रम्यां क्षिया निमित्तेन यत्नेन सङ्गोचम् आनशिरे प्रापुः ॥ २३ ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात् क्रशानोः
उदर्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे।
मेरोरुपान्तेष्विव वर्त्तमानम्
अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ २४ ॥
नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता
वधूर्विधाटप्रतिमेन तेन।
चकार सा मत्तचकोरनेत्रा(१)
लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ ॥ २५ ॥

प्रदक्षिणेति। तत् मिथुनम् उदर्चिषः उद्गतज्वालस्य क्रशानोः वह्नेः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात्, मेरोः उपान्तेषु समीपेषु वर्त्तमानम् आवर्त्तमानं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्व्वत् इत्यर्थः अन्योन्यसंसक्तं परस्परसङ्गतं, मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम्, अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामं रात्रिन्दिवम् इव। समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः। चकाशे दिदीपे ॥ २४ ॥

नितम्बेति। नितम्बेन गुर्वी अलघ्वी। "दुर्भरालघुनोर्गुर्वी" इति यादवः। विधाटप्रतिमेन ब्रह्मतुल्येन तेन गुरुणा याजकेन प्रयुक्ता शुद्धधीति नियुक्ता मत्तचकोरस्य इव नेत्रे यस्याः सा लज्जावती सा वधूः अग्नौ लाजविसर्गं चकार ॥ २५ ॥

---

(१) इतश्चतुर्भुजिरेण भूमिगाङ्कितकोडियवशात् तत्सावधूः कामीत्यत्र-चकोरनेत्रापदं साम्प्रदायिकम्।

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी
पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ।
कपोलसंसर्पिशिखः स तस्याः
मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥
तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं
प्रम्लानबीजाङ्कुरकर्णपूरम् (१) ।
वधूमुखं पाटलगण्डलेखम्
आचारधूमग्रहणाद् बभूव ॥ २७ ॥

हविरिति । हविषः आज्यादेः शमीपल्लवानां लाजानां च गन्धः अस्यास्तीति हविःशमीपल्लवलाजगन्धी । "शमीपल्लवमित्यान् लाजान् अञ्जलिना वपति" इति कात्यायनः । पुण्यः धूमः कृशानोः पावकात् उदिदाय उद्भूतः । कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरणशीला शिखा यस्य सः तथोक्तः सः धूमः तस्याः वध्वाः मुहूर्त्तं कर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

तदिति । तत् वधूमुखम् आचारेण प्रासात् धूमग्रहणात् अञ्जनस्य क्लेदः अञ्जनक्लेदः अञ्जनमिश्रवाष्पोदकम् इत्यर्थः तेन समाकुलाक्षं प्रम्लानः बीजाङ्कुरः यवाङ्कुरः एव कर्णपूरः अवतंसः यस्य तत् पाटलगण्डलेखम् अरुणगण्डस्थलञ्च बभूव ॥ २७ ॥

---

(१) "बीजात् निर्गता अङ्कुरा बीजाङ्कुराः । लाजहीनं कृत्वा धूमसाजिमेत् इति गदाधरः । अर्थे तु हवाकारात् धूमवदवनिताङ्गः" इति दिनकरः ।

तौ(१) स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा
पुरन्ध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम्।
कन्याकुमारौ कनकासनस्थौ
आर्द्रावतारोपणमन्वभूताम्(२) ॥ २८ ॥

ताविति। कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैः गृहस्थविशेषैः। "स्नातकस्त्वाप्लुतव्रतौ" इत्यमरः। बन्धुमता बन्धुपुरःसरेण इत्यर्थः राज्ञा च पुरन्ध्रिभिः पतिपुत्रवतीभिः नारीभिश्च

---

(१) "त्रिविधा हि स्नातकाः। विद्यास्नातको, व्रतस्नातको, विद्याव्रतस्नातकश्चेति। उक्तं च। "गुरवे तु वरं दत्वा स्नायीत तदनुज्ञया, वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा" इति दिनकरः। "गृहमेधी स्नातको भवतीति विज्ञायते"। आश्वलायन।३।८।१

(२) "एष हि लोकाचारः" इति वल्लभः। यदुक्तं आश्वलायनपरिशिष्टे—"तैजसेन पात्रेण क्षीरमानीय घृतमासिच्य अग्नेर्गार्हपतस्योत्तरतः स्थित्वा। अथ तयोरन्तरेणैवं धूवरयोर्वंशनलकमेवत् धारयेयुः। वरः प्रक्षालितपाणिर्वधूः प्रक्षालितेऽञ्जली क्षीरघृतं पात्रिणा द्विरुपलीय द्विरुत्तराञ्जलौ जलमावपति यथा पूर्वेण ततो द्विरपरिष्टादभिधारयति एवं वराञ्जलावञ्जलपुटावपूरं कुर्यात्। दाता तयोरञ्जलीः द्विरुत्तमवदध्यात्। अथ वरः कन्याञ्जली स्वाञ्जलिं धारयेत् दाता कन्यां धारयेत् "दक्षिणाः पात्रु वहधेयधासु पुत्रं वहंतां मातिः पुष्टिपुष्टियासु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसम्पदस्तु" इत्युक्त्वा कन्यामृत्विग्यदञ्जल्यञ्जलाम् वरमूर्धारोपयेत् वरोऽपि तन्मूर्धि स्वाञ्जल्यञ्जलामारोपयेत्। एवं द्विः। इदानीं दाता वराय गोभूमिदासीयानशयनसप्तादिकमनुदानं दद्यात्। अथ पुरोधाः क्षौमे पय आसिच्य क्षौद्रसर्प्यांक्तया माक्षया सपवित्रया सदूर्वांपवित्रया अभिघिनुयात्। अथ वधूवरौ सम्मेलनपुरुषं क्षीरघृतेनाज्ञाय परस्परतिलकं कुरुतः कण्ठे वनमालामुरसः कौस्तुभमूरसि करे वधीयाताम्। अथ पुरोधास्तयोरुत्तरीयान्तयोः पल्लवपल्लवानि विवाहव्रतरक्षितं गणाधिपमनुष्मृत्य बध्नीयात्। अथ दाता समस्तां सभाः पुरन्ध्रीः प्रीतिमत्त्वाच्च क्रमादाभिरार्द्रावतारोदकं कुर्यात्"। १। २५।

इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः
सम्पाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।
महीपतीनां पृथगर्हणार्थं
समादिदेशाधिकृतानधिश्रीः ॥ २९ ॥
लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते
ह्रदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः ।
वैदर्भमामन्त्र्य ययुस्तदीयां
प्रत्यर्प्य पूजामुपदाक्षणेन ॥ ३० ।

क्रमशः प्रयुक्तं ज्ञातकादीनां पूर्व्वं पूर्व्वं वैशिष्ट्यात् क्रमेण कृतम् आर्द्राधृतानाम् आरोपणम् अन्यभूताम् अनुभूतवन्तौ ॥ २८ ॥

इतीति । अधिश्रीः अधिकसम्पदः भोजकुलप्रदीपः स राजा इति स्वसुः इन्दुमत्याः पाणिग्रहणं विवाहं सम्पाद्य कारयित्वा महीपतीनां राज्ञां पृथक् एकैकस्य अर्हणार्थं पूजार्थम् अधिकृतान् अधिकारिणः समादिदेश आज्ञापयामास ॥ २९ ॥

लिङ्गैरिति । मुदः सम्भोगस्य लिङ्गैः चिह्नैः कपटहासादिभिः संवृतविक्रियाः निगूहितमत्सराः अत एव प्रसन्नाः बहिर्निर्मलाः गूढनक्राः अन्तर्लीनग्राहाः ह्रदा इव स्थिताः ते नृपाः वैदर्भं भोजम् आमन्त्र्य आदृत्य तदीयां वैदर्भीयां पूजाम् उपदाक्षणेन उपायनमिषेण प्रत्यर्प्य ययुः गतवन्तः ॥ ३० ॥

स राजलोकः क्षतपूर्वसंवित्
आरम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् (१) ।
आदास्यमानः प्रमदामिषं तत्
आहृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥ २१ ॥
भर्त्तापि तावत् क्रयकौशिकानाम्
अनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।

स इति । आरम्भसिद्धौ कार्य्यसिद्धौ विषये पूर्व्वं क्षता क्षतपूर्व्वा । सुप्सुपेति समासः । क्षतपूर्व्वा संवित् सङ्केतः मार्गावरोधरूपः उपायः येन सः तथोक्तः । "संवित् युद्धे प्रतिज्ञायां सङ्केताचारनामसु" इति केशवः । सः राजलोकः समयोपलभ्यम् अजप्रस्थानकाले लभ्यं तदा तस्यैकाकित्वात् इति भावः । समरोपलभ्यमिति पाठे युद्धसाध्यम् इत्यर्थः । तत् प्रमदा एव आमिषं भोग्यवस्तु । "आमिषं लक्ष्मियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि" इति केशवः । आदास्यमानः ग्रहीष्यमाणः सन् अजस्य पन्थानम् आहृत्य अवरुध्य तस्थौ ॥ २१ ॥

भर्त्तेति । अनुष्ठितः सम्पादितः अनन्तरजायाः अनुजायाः विवाहः येन सः तथोक्तः क्रयकौशिकानां देशानां भर्त्ता स्वामी भोजः अपि तावत् तदा सत्त्वानुरूपम् उत्साहानुरूपं यथा तथा वा समर्पणात् । अनेनानियतवस्तुदानम् इत्यर्थः । इदं

(१) "समरेण समरेण उपलभ्यं प्रमदैवामिषं स्यादहार्य्यं बलं भोगवस्तु वा" इति दिनकरः ।

सत्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः(१)
प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ॥ ३२ ॥
तिस्रस्त्रिलोकीप्रथितेन सार्द्धम्
अजेन मार्गे वसतीरुषित्वा।
तस्मात् अपावर्त्तत कुण्डिनेशः
पर्व्वात्यये(२) सोम इवोष्णरश्मेः ॥ ३३ ॥
प्रमन्यवः प्रागपि कोशलेन्द्रे
प्रत्येकमात्तस्वतया बभूवुः।

कन्यायै देयं धनम्। "यौतुकादि तु यद्देयं स दायो हरणञ्च तत्" इत्यमरः। अहरणं हरणीकृता श्रीः येन तथोक्तः सन् राघवम् अजं प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान् स्वयम् अन्वगात् अनुजगाम च ॥ ३२ ॥

तिस्र इति। कुण्डिनं विदर्भनगरं तस्य ईशः भोजः त्रिषु लोकेषु प्रथितेन अजेन सार्द्धं मार्गे पथि तिस्रः वसतीः रात्रीः उषित्वा। "वसती रात्रियेश्मनोः" इत्यमरः। "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया। पर्व्वात्यये दर्शान्ते उष्णरश्मेः सूर्य्यात् सोमः चन्द्रः इव, तस्मात् अजात् अपावर्त्तत तं विसृज्य निवृत्तः इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रमन्यव इति। नृपाः राजानः प्राक् अपि प्रत्येकम् आत्त-

(1) Vallabha reads सत्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः and explains by "सत्व अरणीकृता अलङ्कारिव कृता श्रीर्येन सः"।

(२) अलङ्कारादौ हि सूर्य्याच्चन्द्रमसौ उत्पत्तिप्रवाहरूपेण परम्परैव संभवतीति भावः।

अतो नृपास्तत्र मिरे समेताः
स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य ॥ २४ ॥
तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यां
रुरोध राजन्यगणः स दृप्तः ।
बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं
वैक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः (१) ॥ २५ ॥
तस्याः स रत्नार्थमनल्पयोधम्
आदिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।

स्वतया दिग्विजये गृहीतधनत्वेन कौशलेन्द्रे रघौ प्रमन्यवः रूढवैराः बभूवुः, अतः हेतोः समेताः सङ्गताः सन्तः तदात्मजस्य रघुसूनोः स्त्रीरत्नलाभं न तत्तमिरे न सेहिरे ॥ २४ ॥

तमिति । दृप्तः उद्धतः सः राजन्यगणः राजसङ्घातः भोजकन्याम् उद्वहन्तं नयन्तं तम् अजं बलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां दत्तां श्रियम् आददानं स्वीकुर्वाणं विक्रमस्य इदं वैक्रमं पादम् इन्द्रशत्रुः प्रह्लादः इव पथि रुरोध । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे, "वैरोचनविरोधेऽपि प्रह्लादः प्राणदं स्मरन् । विष्णोस्तु, क्रममाणस्य पादाम्भोजं रुरोध ह ।" इति ॥ २५ ॥

तस्या इति । सः कुमारः अजः तस्याः इन्दुमत्याः रत्नार्थम् अनल्पयोधं बहुभटं पितुरागतं पित्र्यं आप्तम् इत्यर्थः

(1) As प्रह्लाद is not known as इन्द्रशत्रु, Vallabha explains इन्द्रशत्रुः ।

प्रत्यग्रहीत् पार्थिववाहिनीं तां
भागीरथीं(१) शोण इवोत्तरङ्गः ॥ ३६ ॥
पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशः
तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम् ।
यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं
तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

सचिवम् आदिश्य आज्ञाप्य तां पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् । "ध्वजिनी वाहिनी सेना" इत्यमरः । भागीरथीम् उत्तरङ्गः शोणः शोणाख्यः नदः इव, प्रत्यग्रहीत् अभियुक्तवान् ॥ ३६ ॥

पत्तिरिति । पत्तिः पादचारः योद्धा पदातिं पादचारम् अभ्यपतत् । पादाभ्याम् अततीति पदातिः । पादस्य पदित्यादिना पदादेशः । "पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः" इत्यमरः । रथेशः रथिकः रथिनं रथारोहम् अभ्यपतत्, तुरङ्गसादी अश्वारोहः तुरगाधिरूढम् अश्वारोहम् अभ्यपतत् । "रथिनः स्यन्दनारोहाः अश्वारोहास्तु सादिनः" इत्यमरः । गजस्य यन्ता हस्त्यारोहः गजस्थं पुरुषम् अभ्यपतत्, इत्थम् अनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिद्वन्द्वि एकजातीयप्रतिभटं युद्धं बभूव । अन्योन्यं द्वन्द्वं कलहोऽस्तीत्यर्थमिति प्रतिद्वन्द्विनः योधाः । "द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः" इत्यमरः ॥ ३७ ॥

---

(2) Both Dinakara and Vallabha read शोणोत्थं in place of Bhagirathi. The Jyotiratha is noticed both in the Vishnupurana and Mahabharata and rises probably in the Vindhya mountains.

नदत्सु तूर्य्येष्वविभाव्यवाचः
नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान्।
बाणाक्षरैरेव परस्परस्य
नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः॥ ३८॥
उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः
सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः।
विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैः
नेत्रक्रमेणोपरुरोध सूर्य्यम्॥ ३९॥

नदत्स्विति। तूर्य्येषु नदत्सु सत्सु अविभाव्यवाचः अनवधार्य्यगिरः चापभृतः धानुष्काः कुलमुपदिश्यते प्रख्याप्यते यैः ते कुलोपदेयाः तान् कुलनामानि न उदीरयन्ति स्म न उच्चारयामासुः शीतमशक्यत्वाद्वाचो नाब्रुवन् इत्यर्थः। किन्तु बाणाक्षरैः बाणेषु लिखिताक्षरैः एव परस्परस्य अन्योन्यस्य ऊर्जितं प्रख्यातं नाम शशंसुः ऊचुः॥ ३८॥

उत्थापित इति। संयति संग्रामे अश्वैः उत्थापितः, स्यन्दनवंशानां रथसमूहानां चक्रैः रथाङ्गैः सान्द्रीकृतः घनीकृतः। "वंशः पृष्टास्थि गेहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गणे कुले" इति केशवः। कुञ्जरकर्णानां तालैः ताड़नैः विस्तारितः प्रसारितः रेणुः नेत्रक्रमेण अंशुकपरिपाट्या अंशुकमिव इत्यर्थः। "स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्" इति, "क्रमोऽङ्घ्रौ परिपाट्यां च" इति च केशवः। सूर्य्यम् उपरुरोध आच्छादयामास॥ ३९॥

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैः
मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।
पिबन्तः परमार्थमत्स्याः
पर्य्याविलानीव नवोदकानि ॥ ४० ॥
रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे
विलोलघण्टाक्वणितेन नागः
स्वभर्तृनामग्रहणाद् बभूव
सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥
आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ
रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।

मत्स्येति । वायुवशात् विदीर्णैः विवृतैः मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनी-रजांसि सैन्यरेणून् पिबन्तः गृह्णन्तः मत्स्यध्वजाः मत्स्याकाराः ध्वजाः, पर्य्याविलानि परितः कलुषाणि नवोदकानि पिबन्तः परमार्थमत्स्याः इव बभुः भान्ति स्म ॥ ४० ॥

रथ इति । सान्द्रे प्रवृद्धे रजसि रथः रथाङ्गध्वनिना चक्रस्वनेन विजज्ञे ज्ञातः, नागः हस्ती विलोलानां घण्टानां क्वणितेन नादेन विजज्ञे । आत्मपरावबोधः स्वपरविवेकः योधानाम् इति शेषः स्वभर्तॄणां स्वस्वामिनां नामग्रहणात् नामोच्चारणात् बभूव रजोऽन्धतया सर्वं स्वं परञ्च शब्दादेवानुमाय प्रजज्ञुः इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

आवृण्वत इति । लोचनमार्गम् आवृण्वतः दृष्टिपथम् उप-

शस्त्रक्षतास्रद्विपवीरजन्मा
वालारुणोभूद्रुधिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥
स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः
तस्योपरिष्टात् पवनावधूतः।
अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य
पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥ ४३ ॥
प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्थाः
यन्तॄनुपालभ्य निवर्त्तिताश्वान्(१)।
यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतून्
तानेव सामर्षतया निजघ्नुः ॥ ४४ ॥

रुन्धतः आलौ युद्धे विजृम्भितस्य व्यासस्य रजः एव अन्धकारं तस्य, शस्त्रक्षतेभ्यः अद्विपवीरेभ्यः जन्म यस्य स तथोक्तः रुधिरप्रवाहः बालारुणः बालार्कः अभूत्। "अरुणः भास्करेऽपि स्यात्" इत्यमरः। बालविशेषणं रुधिरस्रावस्वल्पार्थम् ॥ ४२ ॥

स इति। क्षतजेन रुधिरेण छिन्नमूलः व्याजितभूतसम्बन्धः इत्यर्थः तस्य क्षतजस्य उपरिष्टात् पवनावधूतः वाताहतः स रेणुः अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य अग्नेः पूर्वोत्थितः धूमः, इव, आवभासे दिदीपे ॥ ४३ ॥

प्रहारेति। रथस्थाः रथिनः, प्रहारेण या मूर्च्छा तस्याः अपगमे सति। मूर्च्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्मः,

(१) "निवर्त्तिताश्वान्" इत्यत्र "निवर्त्तिताश्वाः" इति पाठोऽपि दृश्यते।

अप्यर्द्धमार्गे परवाणलूनाः
धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः ।
संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या
पूर्वार्द्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥
आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ।
हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटि-
व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६ ॥

इति कत्वा निवर्त्तिताञ्छान् यन्तॄन् सारथीन् उपालभ्य असाधु कृतम् इत्यधिक्षिप्य पूर्वं यैः स्वयं सादिताः हताः, लक्षितपूर्वकेतून् पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातान् इत्यर्थः, तान् एव सामर्थ्यतया सकोपत्वेन हेतुना निजघ्नुः प्रजघ्नुः ॥ ४४ ॥

अपीति । अर्द्धयासौ मार्गश्च तस्मिन् अर्द्धमार्गे परेषां वाणैः लूनाः छिन्नाः अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भृतां पृषत्काः शराः आत्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानुबन्धेन हेतुना फलिभिः लोहाग्रवद्भिः । "शस्त्रवाणाग्रयोः फलम्" इति विश्वः । पूर्वार्द्धभागैः गृणातीति शरुः तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् । "उगवादिभ्यो यत्" इति यत्प्रत्ययः । "लक्षं लक्ष्यं शरव्यञ्च" इत्यमरः । संप्रापुः एव न तु मध्ये पतिताः इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

आधोरणानामिति । गजसन्निपाते गजयुद्धे निशितैः अत एव क्षुराग्रैः क्षुरस्य अग्रमिव अग्रं येषां तैः चक्रैः आयुधविशेषैः

पूर्वं प्रहर्त्ता न जघान भूयः
प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी।
तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं
प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ ४७ ॥
तनुत्यजां वर्म्मभृतां विकीर्णैः
हृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः।
उद्यन्तमग्निं शमयाम्बभूवुः
गजा विविग्नाः करसीकरेण ॥ ४८ ॥

हृतानि छिन्नानि. अपि श्येनानां पक्षिविशेषाणाम्। "पक्षी श्येनः" इत्यमरः। नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशाः येषां तानि आधोरणानां हस्तिसारोहाणाम्। "आधोरणा हस्तिपका हस्तारोहा निषादिनः" इत्यमरः। शिरांसि शिरेण पेतुः पतितानि। शिरःपातात् प्रागेवारुह्य पश्चादुत्पततां पक्षिणां नखेषु केशसङ्गश्चिरपातहेतुः इति भावः ॥ ४६ ॥

पूर्वमिति। पूर्वं प्रथमं प्रहर्त्ता अश्वसादी तौरङ्गिकः प्रतिप्रहारे अक्षमम् अशक्तं तुरङ्गमस्कन्धे निषण्णदेहं मूर्च्छितम् इत्यर्थः रिपुं भूयः न जघान पुनः न प्रजहार किन्तु प्रत्याश्वसन्तं पुनः उज्जीवन्तम् आचकाङ्क्ष। "नायुध्यसनं प्राप्तं नार्त्तं नातिपरिक्षतम्" इति निषेधात् इति भावः ॥ ४७ ॥

तनुत्यजामिति। तनुत्यजां तनुषु निस्त्राणाम् इत्यर्थः वर्म्मभृतां कवचिनां सम्बन्धिभिः बृहत्सु दन्तेषु पतद्भिः अत एव,

शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या (१)
च्युतैः शिरस्त्रैश्चषकोत्तरैव(२) ।
रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या
रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९ ॥

विकोशैः पिधानात् उद्धृतैः । "कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने" इत्यमरः । असिभिः खड्गैः उद्यन्तम् उत्थितम् अग्निं विविग्नाः भीताः गजाः करसीकरेण शुण्डादण्डजलकणेन शमयाम्बभूवुः शान्तं चक्रुः ॥ ४८ ॥

शिलीमुखेति । शिलीमुखैः बाणैः उत्कृत्तानि शिरांसि एव फलानि तैः आढ्या सम्पन्ना च्युतैः भ्रष्टैः शिरांसि त्रायन्ते इति शिरस्त्राणि शीर्षत्राणानि । "शीर्षण्यञ्च शिरस्त्रे" इत्यमरः । तैः चषकोत्तरा चषकः पानपात्रम् उत्तरं(१)यस्यां सा इव । चषकोऽस्त्री पानपात्रम्" इत्यमरः । शोणितानि एव मद्यं तस्य कुल्याः प्रवाहाः यस्यां सा । "कुल्याल्पा क्षणिका सरित्" इत्यमरः । रणक्षितिः युद्धभूमिः, मृत्योः पानभूमिः इव, रराज ॥ ४९ ॥

---

(1) Literally *silimukha* means an arrow with a point of stone : perhaps in pre-historic times before the use of iron was known, an arrow thus made was in vogue. Though such weapons were subsequently superseded by arrows having iron points (which were called *ayomukha*) the original appellation (*silimukha*) was retained and came to mean arrows in general.

(२) · चषकं प्रधानं यस्य ।

उपान्तयोर्निष्कुषितं (१) विहङ्गैः
आच्छिद्य तेभ्यः पिशितप्रियापि(२)।
केयूरकोटिक्षततालुदेशा
शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥
कश्चित् द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः
सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य (३)।

उपान्तयोरिति। उपान्तयोः प्रान्तयोः विहङ्गैः पक्षिभिः निष्कुषितं खण्डितम्। इषनिष्ठायामितीड़ागमः। भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्यः विहङ्गेभ्यः आच्छिद्य आच्छिद्य पिशितप्रिया मांसप्रिया अपि शिवा क्रोष्ट्री। "शिवः कोलः शिवा क्रोष्ट्री" इति विश्वः। केयूरकोट्या अङ्गदाग्रेण क्षतः तालुदेशः यस्याः सा सती अपाचकार अपसारयामास। किरतेः करोतेर्वा लिट्॥ ५०॥

कश्चिदिति। द्विषतः खड्गेन हृतोत्तमाङ्गः छिन्नशिराः कश्चित् वीरः सद्यः विमानप्रभुतां विमानाधिपत्यं देवत्वम् इत्यर्थः उपेत्य प्राप्य वामाङ्गसंसक्ता सद्योलङ्गसङ्गिनी सुराङ्गना यस्य स

---

(१) "पार्श्वेः पक्षिभिर्निःसारीकृतम्" इति दिनकरः।

(२) "पिशितप्रिया" इत्यत्र कादिताद्यादिति परनिपातः।

(३) "शस्त्रेण निहतोऽन्यं जिघांसन्नी महीक्षितः। युध्यमानः परं शक्त्या स्वर्गं यात्यपराङ्मुखः"। मनु। ७। ८९।

वामाङ्कसंसक्तसुरांङ्गनः स्वं
नृत्यत् कबन्धं समरे ददर्श(१) ॥ ५१ ॥
अन्योन्यसूतोन्मथनाद्भूतां।
तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित्।
व्यश्वौ गदाव्यायतसंप्रहारौ
भग्नायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ(२) ॥ ५२ ॥
परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रोः
उत्क्रान्तवायोः समकालमेव।

तयोः सन् समरे नृत्यत् स्वं निजं कबन्धं विशिरस्कं कलेवरं ददर्श। "कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्" इत्यमरः ॥५१॥

अन्योन्येति। कौचित् वीरौ अन्योन्यस्य सूतयोः सारथ्योः उन्मथनात् निधनात् तौ एव सूतौ रथिनौ च योद्धारौ अभूतां, तौ एव व्यश्वौ नष्टाश्वौ सन्तौ गदाभ्यां व्यायतः दीर्घः संप्रहारः युद्धं ययोः तौ अभूतां, ततः भग्नायुधौ भग्नगदौ सन्तौ बाहु-विमर्दे निष्ठा नाशः ययोः तौ अभूताम्। "निष्ठा निष्पत्तिना-शान्ता" इत्यमरः ॥ ५२ ॥

परस्परेणेति। परस्परेण अन्योन्यं क्षतयोः क्षततन्वोः सम-

(१) "यस्मिन् युद्धे भटानां सहस्रं हन्यते तत्रैको कबन्धो नृत्यतीति आगमः। एतेनात्र महद्युद्धं जातमिति द्योत्यते। पुरुषस्य वामभागे स्त्रीणां स्थितिरिति लक्षणात्" इति दिनकरः।

(२) "अवाप्तिश्लथयुद्धेच्छमुक्तम्" इति वल्लभः। बाहुयुद्धेन युगपत् द्वयोर्निधनस्य अस्वाभाविकत्वात्, बाहुविमर्दे निष्ठा नाश्या ययोः, तौ बाहुयुद्धनिरतौ इति व्याख्यानमेव सुन्दरं प्रतिभाति।

अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीत्
एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः (१) ॥ ५३ ॥
व्यूहावुभौ तावितरेतरस्मात्
भङ्गं जयञ्चापतुरव्यवस्थम्।

कालम् एककालं यया तया उत्क्रान्तवायोः युगपदुन्नतप्राणयोः एका एव अप्सराः प्रार्थिता याभ्यां तयोः एकाप्सरःप्रार्थितयोः प्रार्थितैकाप्सरसोः इत्यर्थः। वाहिताग्न्यादिष्विति परनिपातः। अथवा, एकस्याम् अप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थना ययोः इति विग्रहः। स्त्रियां बहुष्वप्सरस इति बहुत्वाभिधानं प्रायिकम्। कयोश्चित् प्रहर्त्रोः योधयोः अमर्त्यभावे अपि देवत्वे अपि विवादः कलहः आसीत्। एकाभिलाषो हि महद्वैरबीजम् इति भावः॥५३॥

व्यूहाविति। तौ उभौ व्यूहौ सेनासङ्घातौ। "व्यूहस्तु बल-

(१) "यस्तु रथे तिष्ठते सर्वाभिर्न दिव्यवासुपगतं तमदृष्टीभुमप्सरसः क्षमायाकीः स्यात्। इह तु पुनरत् परमृतामुपगततयोरेकस्यामेवाभिलाषादिति दिव्याङ्गनादौ कामुकत्वं स्वर्गेऽपि दुर्लभमेवेति भावः" इति दिनकरः। In vedic literature the Apsarasas are represented as personifications of physical phenomena, and wives of the Gandharvas, who are also described as the fire of the sun, fire of lightning, rays of the moon and other attributes of the elementary life of heaven. The Apsarasas are likewise personified as the vapours attracted by the sun, sunbeams, planets and constellations. The Ramayana makes them arise from the ocean when it was churned. Manu represents them as one of the creations of the seven Manus, themselves created by the seven Risis, Marichi, Atri &. And in later mythology, they are considered daughters of Kasyapa. See Goldstucker's Sanskrit Dictionary.

पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ
पर्य्यायवृत्त्येव महार्णवोर्म्मी ॥ ५४ ॥
परेण भग्नेऽपि बले महौजाः
ययावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।
धूमो निवर्त्तेत समीरणेन
यतस्तु कक्षस्तत एव वह्निः ॥ ५५ ॥
रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दृप्तः(१) स राजन्यकमेकवीरः ।

विन्यासः" इत्यमरः । पश्चात् पुरश्च यौ मारुतौ तयोः पर्य्यायवृत्त्या क्रमवृत्त्या प्रवृद्धौ महार्णवोर्म्मी इव इतरेतरस्मात् अन्योन्यस्मात् अव्यवस्थं व्यवस्थारहितम् अनियतं जयं भङ्गं पराजयं च आपतुः प्राप्तवन्तौ ॥ ५४ ॥

परेणेति । बले स्वसैन्ये परेण परबलेन भग्ने अपि महौजाः महाबलः अजः अरिसैन्यं प्रति एव ययौ । तथाहि, समीरणेन वायुना धूमः निवर्त्तेत कक्षात् अपसार्य्येत । वर्त्तेर्णिजन्तात् कर्म्मणि सम्भावनायां लिङ् । वह्निस्तु यतः यत्र कक्षः तृणम् । "कक्षौ तु तृणवीरुधौ" इत्यमरः । ततः एव तत्रैव प्रवर्त्तते इति शेषः । सार्व्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ५५ ॥

रथीति । रथी रथारूढः निषङ्गी तूणीरवान् । "तूणी-

(1) Both Dinakara and Vallabha read दृप्तं for दृप्तः, and "विधीकृतारातिः" for "निवारणारातिः" ।

निवारयामास महावराहः
कल्पक्षयोद्धृत्तमिवार्णवाम्भः(१) ॥ ५६ ॥
स दक्षिणं तूणमुखेन(२) वामं
व्यापारयन् हस्तमलक्षताजौ ।

पार्श्वतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः" इत्यमरः। कवची वर्म्मधरः धनुष्मान् धनुर्धरः दृप्तः रणदृप्तः एकवीरः असहायशूरः स अजः राजन्यकं राजसमूहम्। गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ्प्रत्ययः। महावराहः वराहावतारो विष्णुः कल्पक्षये कल्पान्तकाले उद्धृत्तम् उद्धृतम् अर्णवाम्भः इव निवारयामास ॥ ५६ ॥

स इति। स अजः आजौ संग्रामे दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन

(1) A Kalpa is equivalent to one day of Brahma and comprises the reigns of fourteen Manus or a thousand cycles, a cycle constituting a revolution of the four ages सत्य, त्रेता द्वापर and कलि। The age satya is equal to 4800, Treta to 3600, Dvapara to 2400 and Kali to 1200 years of the Gods (a year of men being equivalent to a day of the Gods). This is a minor Kalpa, a great kalpa being the measure of one hundred such years and forming the duration of the life of Brahma. Both kalpas and mahakalpas are periodical. At the end of the latter not only all the gods and all other forms are annihilated, but the elements are again merged into primary substance, besides which one only spiritual being exists. A minor kalpa affects only the forms of inferior creatures, and lower worlds, leaving the substance of the universe entire, and sages and gods unharmed. See V P. Book I chap III.

(2) Dinakara explains by "दक्षिणं हस्तं तूणस्य मुखे व्यापारयन् शरसन्धानं न कार्यं हस्तं प्रहारयन् इति:" Vallabha concurs with him.

आकर्णकृष्टा सकृदस्य योद्धुः
मौर्वी व वाणान् सुषुवे रिपुघ्नान् ॥ ५७ ॥
स रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैः
व्यक्तोर्ध्वरेखा(१) भ्रुकुटीर्वहद्भिः ।
तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठैः
हुङ्कारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ॥ ५८ ॥
सर्वैर्बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः
सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।

निषङ्गविवरेण वामम् अतिसुन्दरम् । "वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे" इति विश्वः । व्यापारयन् अलक्ष्यत शरसन्धानादयस्तु दुर्लक्ष्याः इत्यर्थः । सकृत् आकर्णकृष्टा योद्धुः अस्य अजस्य मौर्वी ज्या रिपून् हन्तीति रिपुघ्नाः तान् । "अमनुष्यकर्तृके च" इति टक्प्रत्ययः । बाणान् सुषुवे इव, इत्युत्प्रेक्षा ॥५७॥

स इति । स अजः रोषेण दष्टाः अत एव अधिकलोहिताः ओष्ठाः येषां तानि तैः व्यक्ता जर्ध्वा रेखा यासां ताः भ्रुकुटीः भ्रूभङ्गान् वहद्भिः भल्लनिकृत्ताः बाणविशेषच्छिन्नाः कण्ठाः येषां तैः हुङ्कारगर्भैः सहुङ्कारैः हुङ्कुर्वद्भिः इत्यर्थः । द्विषतां शिरोभिः गां भूमिं तस्तार छादयामास ॥ ५८ ॥

सर्वैरिति । द्विरदप्रधानैः गजमुख्यैः सर्वैः बलाङ्गैः सेनाङ्गैः । "हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्" इत्यमरः ।

(१) "भ्रुकुटीर्रेखा ललाटेन सह भ्रुवोरेखावयं आयत इत्युक्तम्" इति दिनकरः ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालाः।
तस्मिन् प्रजङ्घुर्युधि सर्व एव ॥ ५९ ॥
सोऽस्त्रव्रजैश्छन्नरथः परेषां
ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः।
नीहारमग्नो दिनपूर्वभागः
किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥
प्रियंवदात् प्राप्तमसौ कुमारः
प्रायुङ्क्त राजाधिराजसूनुः।

कङ्कटभेदिभिः कवचभेदिभिः। "उरच्छदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः। सर्वायुधैश्च। बाह्यबलमुक्त्वा आन्तरमाह, सर्वप्रयत्नेन च सर्वे एव भूमिपालाः युधि तस्मिन् अजे प्रजङ्घुः तं प्रजङ्घुः इत्यर्थः। सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसम्भवात् कर्मणोऽप्यधिकरणविवक्षायां सप्तमी। तदुक्तम्, "अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः। सर्वदा सर्वथाभावात् क्वचित् किञ्चित् विवक्ष्यते"। इति ॥ ५९ ॥

स इति। परेषां द्विषाम् अस्त्रव्रजैः शस्त्रसमूहैः छन्नरथः स अजः, नीहारैः हिमैः मग्नः दिनपूर्वभागः प्रातःकालः किञ्चित्प्रकाशेन ईषल्लक्ष्येण विवस्वता इव, ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्यः बभूव ध्वजाग्रादन्यत्र किञ्चिल्लक्ष्यते स इत्यर्थः ॥ ६० ॥

प्रियंवदादिति। अधिराजसूनुः महाराजपुत्रः कुसुमाकल्पकान्तः मदनसुन्दरः स्वप्रनिहतसौख्यः स्वप्नविहतः जागरूकः

गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः
प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलीलाः ॥ ६१ ॥
ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तम्
एकांसपर्य्यस्तशिरस्त्रजालम् ।
तस्थौ ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं
निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥
ततः प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे(१)
निवेशदृष्टौ जलजं कुमारः ।

इत्यर्थः असौ कुमारः अजः प्रियंवदात् पूर्व्वोक्तात् गन्धर्व्वात् प्राप्तं गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । तस्य देवतेत्यण् । प्रस्वापयतीति प्रस्वापनं निद्राजनकम् अस्त्रं राजसु प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ॥ ६१ ॥

तत इति । ततः धनुष्कर्षणे मूढहस्तम् अव्यापृतहस्तम् एकस्मिन् अंसे पर्य्यस्तं न्यस्तं शिरस्त्राणां शीर्षण्यानां जालं समूहः यस्य तत् ध्वजस्तम्भेषु निषण्णाः अवष्टब्धाः देहाः यस्य तत् नरदेवानां राज्ञां सेना एव सैन्यम् । चातुर्व्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः । निद्राविधेयं निद्रापरतन्त्रं तस्थौ ॥ ६२ ॥

तत इति । ततः कुमारः अजः प्रियायाः इन्दुमत्याः उपा-

(१) "अचारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ अमलदृष्ट्यवधःशायिनौ स्याताम् । अतः ऊर्द्धं विराव्रं द्वादशरात्रम्" । आश्वलायन । १ । ८ । १०-११ । "अतौ गर्हाप्रवेशनीयदोषादूर्द्धं विराव्रं द्वादशरात्रं वा नियतौ स्याताम् इति नारायणः । उक्तनियमम् "प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे" इति यत् उक्तं तत् चिन्त्यं । यदा सचषया उपात्तमस्त्रस्य सहपाठस्यौचित्यं, अतस्या लोचनीयः ।

तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः
पिबन् यशो मूर्त्तमिवावभासे ॥ ६३ ॥
अङ्घ्रिस्खलनाभिघ्नतया निहत्ताः
तं सन्नयन्तं ददृशुः स्वयोधाः।
निमीलितानामिव पङ्कजानां
मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमागशाङ्कम् ॥ ६४ ॥
सयोधितैस्तैर्न शिलीमुखाद्यैः
निर्व्वापिताः केतुषु पार्थिवानाम्।

सरसे आस्वादितमाधुर्य्ये अतिस्नाघ्ये इति भावः अधरोष्ठे जलजं अङ्घ्रिं निवेश्य। "जलजं अङ्घ्रपद्मयोः" इति विश्वः। दध्मौ मुखमारुतेन पूरयामास, तेनौष्ठनिविष्टेन अङ्घ्रिन एकवीरः स स्वहस्तार्जितं मूर्त्तं मूर्त्तिमत् यशः पिबन् इव आवभासे यशसः शुभ्रत्वात् इति भावः ॥ ६३ ॥

अङ्घ्रिति। अङ्घ्रस्खलनस्य अजमङ्घ्रघ्नेः अभिघ्नतया प्रत्यभिघातत्वात् निहत्ताः प्राक् पलाय्य संप्रति प्रत्यागताः स्वयोधाः सन्नयन्तं निद्राणयन्तं तम् अजं, निमीलितानां मुकुलितानां पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमा चासौ गशाङ्कश्च तं प्रतिमागशाङ्कं प्रतिबिम्बचन्द्रम् इव, ददृशुः ॥ ६४ ॥

सयोधितैरिति। संप्रति राघवेण रघुपुत्रेण। पूर्वं रघुणा इति भावः। हे राजानः वः युष्माकं यशः धृतं जीवितं तु कृपया न धृतं न त्वयत्या इति भावः इत्येवंरूपा वर्णाः एतदर्थप्रति-

यशो हृतं संप्रति राघवेण
न जीवितं वः क्षपयेति वर्णाः ॥ ६५ ॥
स चापकोटीनिहितैकबाहुः
शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।
ललाटबद्धश्रमवारिबिन्दुः
भीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे ॥ ६६ ॥
इतः परानर्भकहार्य्यशस्त्रान्
वैदर्भि पश्यानुमता मयासि(१) ।

पादकं वाक्यम् इत्यर्थः सशोणितैः शोणितदिग्धैः शिलीमुखाग्रैः बाणाग्रैः साधनैः तेन अजेन प्रयोजककर्त्रा पार्थिवानां राज्ञां केतुषु ध्वजस्तम्भेषु निक्षेपिताः प्रयोज्यैरन्यैर्निवेशिताः लेखिताः इत्यर्थः । क्षिपतेर्ण्यन्तात् कर्म्मणि क्तः ॥ ६५ ॥

स इति । चापकोट्यां निहितः एकबाहुः येन स शिरस्त्रस्य निष्कर्षणेन अपनयनेन भिन्नमौलिः स्रस्तकेशबन्धः । "चूड़ा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः" इत्यमरः । ललाटे बद्धाः श्रमवारिबिन्दवः यस्य सः स अजः भीतां प्रियाम् इन्दुमतीम् एत्य आसाद्य वचः बभाषे ॥ ६६ ॥

किमित्याह, इत इति । हे वैदर्भि इन्दुमति इतः इदानीम् अर्भकहार्य्यशस्त्रान् बालकापहार्य्यायुधान् परान् शत्रून् पश्य

(१) "परान् शत्रून् पश्य । परशब्दात् कथं पश्यामीत्यस्य लाभः । मया अनुमता अनुज्ञातासि अतस्त्वया पश्यामीत्यर्थः" इति दिनकरः ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन
त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥ ६७ ॥
तस्याः प्रतिद्वन्द्विभवाद्विषादात्
सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे ।
निश्वासबाष्पापगमात् प्रपन्नः
प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥ ६८ ॥
दृष्टापि सा क्ष्मीविजिता न साक्षात्
वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।
स्थली नवाम्भःपृषताभिवृष्टा
मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ६९ ॥

मया अनुमता असि द्रष्टुम् इति शेषः। एभिः नृपैः एवंविधेन निद्रारूपेण आहवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता हस्तगतवत् दुर्ग्रहा इत्यर्थः त्वं प्रार्थ्यसे अपजिहीर्ष्यसे इत्यर्थः। एवंविधेनेत्यत्र स्वहस्तनिर्देशेन सोपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥ ६७ ॥

तस्या इति। प्रतिद्वन्द्विभवात् रिपुत्वात् विषादात् दैन्यात् सद्यः विमुक्तं तस्या मुखं, निश्वासस्य यः बाष्पः उष्मा। "बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः" इति विश्वः। तस्य अपगमात् हेतोः आत्मीयं प्रसादं नैर्मल्यं प्रपन्नः प्राप्तः आत्मा स्वरूपं दृश्यते अनेनेति आत्मदर्शः दर्पणः इव, आबभासे ॥ ६८ ॥

दृष्टेति। सा इन्दुमती दृष्टा अपि पत्युः पौरुषेण प्रमुदिता

इति शिरसि स वामं पादमाधाय(१) राज्ञाम्
उदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः।
रथतुरगरजोभिस्तस्य रूक्षालकाया
समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्त्ता बभूव ॥ ७० ॥

अपि क्रिया विजिता यतः अतः प्रियम् अजं साक्षात् स्वयं न अभ्यनन्दत् न प्रशशंस, किन्तु नवैः अभ्रःभृषतैः पयोविन्दुभिः अभिहृष्टा अभिषिक्ता स्थली अकृत्रिमा भूमिः। जानपदकुण्ड-गोणस्थलेत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप्। अभ्रहृष्टं मेघसङ्गं मयूरकेकाभिः इव, सखीनां वाग्भिः अभ्यनन्दत् ॥ ६८ ॥

इतीति। न उद्यते न उच्यते इति अवद्यं गर्ह्यम्। अवद्य-पण्येत्यादिना निपातः। "कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याघिकाः समाः" इत्यमरः। तस्मात् अपेतः निर्दोषः इत्यर्थः स अजः इति राज्ञां शिरसि वामं पादम् आधाय अनवद्याम् अदोषां ताम् इन्दुमतीम् उदवहत् उपानयत् आत्मसात्कार इत्यर्थः। अयमर्थस्तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यामित्यत्र न श्लिष्टः। तस्य अजस्य रथतुरगाणां रजोभिः रूक्षाणि परुषाणि अलकाग्राणि

---

(१) राज्ञां शिरसि वामपादमाधाय तान् निर्जित्य तत्तु वस्तुतः वामपादार्पणं हृत तस्य अनौचित्यादिति भावः। "ननु विवाहस्य पूर्वमेव जातत्वात् कथमिदानीमुदवहदिति प्रयोगः। उच्यते। प्रबलतरवैरिनिवहविजयात् इदानीमेव इन्दुमती-लाभादिदानीमभूत्। यदि तान् अजून् न अजेष्यत तर्हि तैरिन्दुमत्यपहारे कृते विवाहो-ऽहत एव स्यादिति भावः"। इति दिनकरः।

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः सन्निवृत्तं
विजयिनमभिनन्द्य श्राध्यजायासमेतम्।
तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभूत्
न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥७१॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
अजपाणिग्रहणो नाम सप्तमः सर्गः।

यस्याः सा, सा इन्दुमती एव मूर्त्ता मूर्त्तिमती समरविजयलक्ष्मीः बभूव। एतज्ञाभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाभः इत्यर्थः ॥ ७० ॥

प्रथमेति। प्रथमम् अजागमनात् प्राक् एव परिगतः ज्ञातः अर्थः विवाहविजयरूपः येन स प्रथमपरिगतार्थः रघुः विजयिनं विजययुक्तं श्राध्यजायासमेतं सन्निवृत्तं प्रत्यागतं तम् अजम् अभिनन्द्य तस्मिन् अजे उपहितकुटुम्बः सन् "सुतविन्यस्तपत्नीकः" इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् इति भावः। शान्तिमार्गे मोक्षमार्गे उत्सुकः अभूत्, तथाहि कुलधुर्ये कुलधुरन्धरे सति सूर्यवंश्याः गृहाय गृहस्थाश्रमाय न भवन्ति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीलक्ष्मणसूरि-विरचितायां रघुवंशमहाकाव्यस्य सञ्जीवनीसमाख्यायां सप्तमः सर्गः।

अष्टमः सर्गः ।

अथ तस्य विवाहकौतुकं
ललितं बिभ्रत एव(१) पार्थिवः ।
वसुधामपि हस्तगामिनीम्
अकरोदिन्दुमतीमिवापराम्(२) ॥ १ ॥

हिरण्मयलम्बेऽहं यस्मिन् पातालकेलिषु ।
दन्तेनोद्धरति क्षौणीं विश्राम्यन्ति फणीश्वराः ॥

अथेति । अथ पार्थिवः रघुः ललितं सुभग विवाहकौतुकं विवाहमङ्गल विवाहहस्तसूत्रं वा बिभ्रतः एव। "कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे,कुतूहले" इति भाष्वत.। तस्य अजस्य अपराम् इन्दुमतीम् इव वसुधाम् अपि हस्तगामिनीम् अकरोत् अस्मिन् सर्गे वैतालीय छन्दः ॥ १ ॥

---

(१) "यत ऊर्ध्वं त्रिरात्र वादशरात्र । संवत्सरम् वैक ऋषिर्जायत इति"। इति आश्वलायन वधूवरौ गृहप्रवेशानन्तर त्रिरात्र वादशरात्र वदाचित् संवत्सर वा, ब्रह्मचर्यमनुतिष्ठतो इत्यनुव धारयेतामिति अर्थादायाति।

(2) The purport of the stanza is, that the ceremony of installation was performed before the post-nuptial vow of celebracy, adopted by Aja according to the prescribed usage, was over, i e within 3 or 12 days after he had reached home See the 65rm—stanza of canto VI

दुरितैरपि(१) कर्तुमात्मसात्
प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत्।
तदुपस्थितमग्रहीदजः
पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ २ ॥
अनुभूय वसिष्ठसम्भृतैः
सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम्।
विगदोच्छ्वसितेन(२) मेदिनी
कथयामास कृतार्थतामिव ॥ ३ ॥

दुरितैरिति। नृपसूनवः राजपुत्राः यत् राज्यं दुरितैः अपि विषप्रयोगादिनिषिद्धोपायैः अपि आत्मसात् स्वाधीनम्। "तदधीनवचने" इति सातिप्रत्ययः। कर्तुं प्रयतन्ते हि प्रवर्त्तन्ते एव इत्यर्थः। हिशब्दोऽवधारणे। "हि हेताववधारणे" इत्यमरः। उपस्थितं सतः प्राप्तं तत् राज्यम् अजः 'पितुराज्ञेति हेतोः अग्रहीत् स्वीचकार भोगतृष्णया तु न अग्रहीत् ॥ २ ॥

अनुभूयेति। मेदिनी भूमिः महिषी च ध्वन्यते, वसिष्ठेन सम्भृतैः सलिलैः तेन अजेन सह अभिषेचनम् अनुभूय विगदो-

(1) The history of Hindu kings presents very few instances of their having been violently or unfairly deposed. The poet may have probably had in view the case of विक्रमादित्य, who is said, according to one version of the tradition, to have deposed his brother भर्तृहरि and usurped the crown of Ujjayini.

(१) विगतं निर्गतं दुरितं दुष्कृतं यस्मिन् तत् राज्यं तेन।

स बभूव दुरासदः परैः
गुरुणाथर्ववविदा कृतक्रियः(१) ।
पवनाग्निसमागमो ह्ययं
सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ॥ ४ ॥

च्छ्वसितेन स्फुटमुद्धर्षेण आनन्दनिर्भरोच्छ्वसितेन चेति ध्वन्यते, कृतार्थतां गुणवद्गर्हलाभकृतं साफल्यं कथयामास इव। न चैतावता पूर्वेषामपकर्षः प्रशंसापरत्वात् "सर्वं च जयमन्विच्छेत् पुत्रादिच्छेत् पराजयम्" इत्यङ्गीकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥

स इति। अथर्ववविदा अथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वशिष्ठेन कृतक्रियः अथर्वोक्तविधिना कृताभिषेकसंस्कारः इत्यर्थः स अजः परैः शत्रुभिः दुरासदः दुर्धर्षः बभूव। तथाहि, अस्त्रतेजसा शस्त्रतेजसा सहितं युक्तं यत् ब्रह्म ब्रह्मतेजः अयं पवनाग्निसमागमः हि तत्कल्पः इत्यर्थः। पवनाग्नीत्यत्र पूर्वनिपातप्राप्तस्यानित्यत्वात् इन्द्रे घीति नाग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः। तथाच काशिकायाम्, "अयमेकस्तु लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्" इति। क्षात्रेणैवायं दुर्धर्षः किमयं पुनर्वशिष्ठमन्त्रप्रभावे सति इत्यर्थः। अत्र मनुः, "नाक्षत्रं ब्रह्म भवति क्षत्रं नाब्रह्म वर्धते। ब्रह्मक्षत्रे तु संयुक्ते इहामुत्र च वर्धते"। इति ॥ ४ ॥

---

(१) "स यदग्नौ यौ सपत्नौ यत्र विपक्षयाति न. देवास्त्रं वर्म पूर्वम्" इत्यादिभिराथर्वणकल्पे कृता विधादिना क्रिया याग्निकपौष्टिककार्ये यस्य स तथोक्तः ।
See Canto I 59. and 60.

रघुमेव निवृत्तयौवनं
तममन्यन्त नवेश्वरं प्रजाः।
स हि तस्य न केवलां श्रियं
प्रतिपेदे सकलान् गुणानपि ॥ ५ ॥
अधिकं शुशुभे शुभंयुना
हितयेन हृयमेव सङ्गतम्।
पदमृद्धमजेन पैतृकं
विनयेनाप्य(१) नवञ्च यौवनम् ॥ ६ ॥

रघुमिति। प्रजाः नवेश्वरं तम् अजम् निवृत्तयौवनं प्रत्यावृत्तयौवनं रघुम् एव अमन्यन्त न किञ्चिद्वैदकमस्ति इत्यर्थः। कुतः हि यस्मात् स अजः तस्य रघोः केवलाम् एकां श्रियं न प्रतिपेदे किन्तु सकलान् गुणान् शौर्यदाक्षिण्यादीन् अपि प्रतिपेदे अतस्तद्गुणयोगात् तद्वदिर्युक्ता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अधिकमिति। हृयम् एव शुभंयुना शुभवता। "शुभंयुस्तु शुभान्वितः" इत्यमरः। "अहंशुभयोर्युस्" इति युस्प्रत्ययः। हितयेन सङ्गतं युतं सत् अधिकं शुशुभे। किं केनेत्याह, पदमिति। पैतृकं पितुरागतम्। "ऋतष्ठञ्" इति ठञ् प्रत्ययः। ऋद्धं समृद्धं पदं राज्यम् अजेन, अस्य अजस्य नवं यौवनं विनयेन च ॥ ६ ॥

(१) "विनयेन चास्येव नवं यौवनं बभौ। यौवने विनयस्तु दुर्लभः। स्वयं तु प्राप्तैश्वर्यः यौवनेऽपि विनयवानासीदिति दिनकरः। यदुक्तं—"विनीतात्मापि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित्" इति। मनु। ७। ४८।

सदयं बुभुजे महाभुजः
सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति ।
अचिरोपनतां स मेदिनीं(१)
नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ ७ ॥
अहमेव मतो महीपतेः
इति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
उदधेरिव निम्नगाश्रितै-
स्तवभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥ ८ ॥

सदयमिति । महाभुजः स अजः अचिरोपनतां नवीपगतां मेदिनीं भुवं नवं पाणिग्रहणं विवाहः यस्याः ताम् नवोढां वधूं इव, सहसा बलात्कारेण चेत् । "सहोबलं सहामार्गः" इत्यमरः । इयं मेदिनी वधूः वा उद्वेगं भयं व्रजेत् इति हेतोः सदयं सकृपं बुभुजे भुक्तवान् । भुजोऽनवने इत्यात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

अहमिति । प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्वः जनः, अथवा प्रकृतिष्वहमित्यनेनान्वयः व्यवधानन्तु सह्यम् । सर्वः जनः प्रकृतिषु अहमेव महीपतेः मतः महीपतिना मन्यमानः । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तः, क्तस्य च वर्त्तमाने इति षष्ठी । इति अचिन्तयत् अमन्यत । उदधेः निम्नगाश्रितैः इव, अस्य नृपस्य कर्तुः । कर्तृकर्म्मणोः कृतीति कर्त्तरि षष्ठी । क्वचित्

(१) नवसंख्यं राज्यं साहचर्यं वितत्य प्रयाति इति भावः ।

न खरो न च भूयसा मृदुः
पवमानः पृथिवीरुहानिव।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमः
नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥ ९ ॥
अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं
प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया।
विषयेषु विनाशधर्म्मसु
विदिवस्थेष्वपि निस्पृहोऽभवत् ॥ १० ॥

अपि जने विषये विमानना अवगणना तिरस्कारः न अभवत् यतो न कश्चिदवमन्यते अतः सर्व्वोऽहमेवास्य मत इत्यमन्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

न खर इति। स नृपः भूयसा बाहुल्येन खरः तीक्ष्णः न, भूयसा मृदुः अतिमृदुः अपि न, किन्तु पुरस्कृतमध्यमक्रमः सन् मध्यमपरिपाटीमवलम्ब्य इत्यर्थः, पवमानः वायुः पृथिवीरुहान् तरून् इव नृपान् अनुद्धरन् अनुत्पाटयन् एव नमयामास। अत्र कामन्दकः, "मृदुर्हि दयमन्येत तीक्ष्णादुद्विजते जनः। तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स च सम्मतः"। इति ॥ ९ ॥

अथेति। अथ रघुः आत्मजं पुत्रम् आत्मवत्तया निर्विकारमनस्कतया इत्यर्थः। "उदयादिष्वविकृतिर्मनसः सत्त्वमुच्यते। आत्मवान् सत्त्ववानुक्तः" इत्युत्पलमालायाम्। प्रकृतिषु अमात्या-

गुणवत्सुतरोपितश्रियः
परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
पदवीं तरुवल्कवाससां
प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११ ॥
तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं
शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
पितरं प्रणिपत्य पादयोः
अपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥

दिषु(१) प्रतिष्ठितं रूढ़मूलं वीक्ष्य ज्ञात्वा विनाशः धर्म्मः येषां तेषु विनाशधर्म्मसु अनित्येषु इत्यर्थः । धर्म्मादनिच् केवलादित्यनिच्प्रत्ययः समासान्तः । विदिवस्थेषु स्वर्गस्थेषु अपि विषयेषु शब्दादिषु निस्पृहः निर्गतेच्छः अभवत् ॥ १० ॥

कुलधर्म्म एवायमेवेत्याह, गुणवदिति । दिलीपवंशजाः परिणामे वार्द्धके गुणवत्सुतेषु रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः प्रयताश्च सन्तः तरुवल्कानि एव वासांसि येषां तेषां संयमिनां यतीनां पदवीं प्रपेदिरे यस्मात् तस्मादस्यापीदमुचितम् इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तमिति । अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं पितरं तं रघुं सुतः अजः वेष्टनशोभिना उष्णीषमनोहरेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य आत्मनः अपरित्यागम् अयाचत मां परित्यज्य न गन्तव्यमिति प्रार्थितवान् इत्यर्थः ॥ १२ ॥

(१) "वयसि प्रथमे दत्त्वा भागं पञ्च चापरे"। See Manu. Book. VII. 165—167.

रघुरग्रमुखस्य तस्य तत्
क्रतवानीप्सितमात्मजप्रियः।
न तु सर्प इव त्वचं पुनः
प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३ ॥
स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः
निवसन्नावसथे पुराद्बहिः।
समुपास्यत पुत्रभोग्यया
स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४ ॥

रघुरिति। आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलः रघुः अग्र्यं मुखे यस्य तस्य अग्रमुखस्य अजस्य तत् अपरित्यागरूपम् ईप्सितम् अभिलषितं क्रतवान्, किन्तु सर्पः त्वचम् इव, व्यपवर्जितां त्यक्तां श्रियं पुनः न प्रतिपेदे न प्राप ॥ १३ ॥

स इति। स रघुः किल अन्त्यम् आन्त्यं प्रव्रज्याम् आश्रितः पुरात् नगरात् बहिः आवसथे स्थाने निवसन् अविकृतेन्द्रियः जितेन्द्रियः सन् इत्यर्थः, अत एव स्नुषया इव वधूवा इव, पुत्रभोग्यया न स्वभोग्यया श्रिया समुपास्यत शुश्रूषितः। जितेन्द्रियस्य तस्य स्नुषयेव श्रियापि पुष्पफलोदकाहरणादिशुश्रूषाव्यतिरेकेण न किञ्चिदपेक्षितमासीत् इत्यर्थः। अत्र यद्यपि "ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति" इति श्रुतेः "आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्" इति मनुस्मरणात् "मुच्यन्तामयं धर्मो यद्विषीर्लिङ्ग-

प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं
कुलमभ्युदतनूतनेश्वरम् ।
नभसा निभृतेन्दुना तुलाम्
उदितार्केण समारुरोह तत् ॥ १५ ॥

धारणम् । बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते" । इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरित्याहुः तथापि "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" इत्यादिश्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारण्यात् "त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः" इति सूत्रकारवचनात् "ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्" इति स्मरणात् "मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां त्रिदण्डं न विधीयते" । इति निषेधस्य त्रिदण्डविषयत्वदर्शनाच्च क्वचिद् ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचित् त्रैवर्णिकाधिकारं प्रपेदिरे । तथा सति "म क्लिश्यममन्त्र्यमाश्रितः" इति अत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीमः । अन्यथा वानप्रस्थाश्रमतया व्याख्याते "विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचित्" इति यज्ञमाधिनानग्निसंस्कारेण विरोधः स्यात् अग्निसंस्काररहितस्य वानप्रस्थत्वेनाभावात् इत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥ १४ ॥

प्रशमेति । प्रशमे स्थितः पूर्वपार्थिवः रघुः यस्य तत् अभ्युदितः अभ्युदियः नूतनेश्वरः अजः यस्य तत् तत् प्रसिद्धं कुलं निभृतेन्दुना अस्तमयासक्तचन्द्रेण उदितार्केण प्रकटितसूर्येण

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ
दृढ्यातै रघुराघवौ जनैः।
अपवर्गमहोदयार्थयोः
भुवमंशाविव धर्म्मयोर्गतौ ॥ १६ ॥
अजिताधिगमाय मन्त्रिभिः
युयुजे नीतिविशारदैरजः।
अनपायिपदोपलब्धये
रघुराप्तैः समियाय योगिभिः ॥ १७ ॥

नभसा तुलां साहश्यम् आरुरोह प्राप। न च नभसा तुलामित्यत्र तृतीयार्थैरित्यादिना प्रतिषेधस्मृतीयायाः तस्य सहश्यवाचितुलायब्दविषयत्वात् लक्ष्मणस्य तुला नास्तीति प्रयोगात् अस्य च साहश्यवाचित्वात् ॥ १५ ॥

यतीति। यतिः भिक्षुः पार्थिवः राजा तयोः लिङ्गधारिणौ रघुराघवौ रघुतनुजौ अपवर्गमहोदयार्थयोः मोक्षाभ्युदयफलयोः धर्म्मयोः निवर्त्तकप्रवर्त्तकरूपयोः भुवं गतौ भूलोकम् अवतीर्णौ अंशौ इव जनैः दृढ्यातै दृष्टौ ॥ १६ ॥

अजितेति। अजः अजिताधिगमाय अजितपदलाभाय नीतिविशारदैः नीतिज्ञैः मन्त्रिभिः युयुजे सङ्गतः, रघुः अपि अनपायिपदस्य उपलब्धये मोक्षस्य प्राप्तये यथार्थदर्शिनः यथार्थवादिनश्च आप्ताः तैः योगिभिः समियाय सङ्गतः। उभयत्राप्युपायचिन्तार्थम् इति शेषः ॥ १७ ॥

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं
व्यवहारासनमाददे युवा।
परिचेतुमुपांशु धारणां
कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ १८ ॥
अनयत् प्रभुशक्तिसम्पदा
वशमेको नृपतीननन्तरान्।
अपरः प्रणिधानयोग्यया
मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ १९ ॥

नृपतिरिति। युवा नृपतिः अजः प्रकृतीः प्रजाः कार्य्यार्थिनीः अवेक्षितुं दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थम् इत्यर्थः व्यवहारासनं धर्मासनम् आददे स्वीचकार। प्रवयाः स्थविरः नृपतिः रघुस्तु। "प्रवयाः स्थविरो वृद्धः" इत्यमरः। धारणां चित्तस्यैकाग्र्यतां परिचेतुम् अभ्यसितुम् उपांशु विजने। "उपांशु विजने प्रोक्तम्" इति हलायुधः। कुशैः पूतं विष्टरम् आददे। "यमादियुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि। धारणा प्रोच्यते सद्भिर्योगशास्त्रविशारदैः" ॥ इति यमिष्ठः ॥ १८ ॥

अनयदिति। एकः अन्यतरः अजः इत्यर्थः अनन्तरान् स्वमुख्यनन्तरान् नृपतीन् यातव्यपार्ष्णिग्राहादीन् प्रभुशक्तिसम्पदा कोशदण्डसङ्ग्रहेण मार्गं न्यायसताम् अनयत्। अपरः रघुः प्रणिधानयोग्यया समाधभ्यासेन। "योग्याभ्यासार्कयोग्यौ" इति विश्वः। शरीरगोचरान् देहाश्रयान् पञ्च मरुतः प्राणादीन् वशम् अनयत् ॥ १९ ॥

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ
द्विषदारम्भफलानि भस्मसात्।
इतरो(१) दहने स्वकर्मणां
वहते ज्ञानमयेन वह्निना ॥ २० ॥
पणवन्धमुखान् गुणानजः
पड्भाव्युद्गत समीक्ष्य तत्फलम्।
रघुरप्यजयद् गुणत्रयं(२)
प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ २१ ॥

अकरोदिति। अचिरेश्वरः अजः क्षितौ द्विषताम् आरम्भाः कर्माणि तेषां फलानि भस्मसात् अकरोत् कात्स्न्र्येन भस्मीकृतवान्। "विभाषा साति: कात्स्न्र्ये" इति सातिप्रत्ययः। इतरः रघुः ज्ञानमयेन तत्त्वज्ञानप्रचुरेण वह्निना करणेन स्वकर्मणां भववीजभूतानां दहने भस्मीकरणे वहते स्वकर्माणि दग्धुं प्रवृत्तः इत्यर्थः। "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन" इति गीतायां वचनात् ॥ २० ॥

पणवन्धेति। "पणवन्धः सन्धिः" इति कौटिल्यः। अजः

---

(१) अपरः इति पाठान्तरम्।

(२) यथा "प्रकृतौ महदहंकारभूतेन्द्रियरूपे प्रकृतिस्थं गुणत्रयं सत्त्वरजस्तमोरूपं स्वकृतं वैराग्येण तत्र स्वयमकरोदित्यर्थः। एतदेव प्रतिपादितं कालिदासेनाग्रिमश्लोकात्। तथाहि "वैराग्यात् प्रकृतिलयः संसारी भवति राजसाद्रागात्। ऐश्वर्यादविपर्ययात्तिर्यग्योनिः" ॥ See the remarks of मल्लिनाथ on this stanza.

नं नवः प्रभुराफलोदयात्
स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।
न च योगविधेर्नवेतरः (१)
स्थिरधीरापरमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

षण्णवन्यसुखान् सन्ध्यादीन् षड्गुणान् "सन्धिर्नो विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः" इत्यमरः । तत्फलं तेषां गुणानां फलं समीक्ष्य आलोच्य उपायुङ्क्त फलियन्तमेव गुणं प्रायुङ्क्त इत्यर्थः । "प्रोपाभ्यां युजेरयन्नपात्रेषु" इत्यात्मनेपदम् । समः तुल्यतया भावितः लोष्टः मृत्पिण्डः काञ्चनं सुवर्णञ्च यस्य सः समलोष्टकाञ्चनः निस्पृह इत्यर्थः । रघुः अपि गुणत्रयं सत्वादिकम् । "गुणाः सत्वं रजस्तमः" इत्यमरः । प्रकृतौ साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विकारमुख्यं यथा तथा अजयत् ॥ २१ ॥

नेति । स्थिरकर्मा आफलोदयकर्मकारी नवः प्रभुः अजः आफलोदयात् फलसिद्धिपर्यन्तं कर्मणः आरम्भात् न विरराम

इति शवुषु चेन्द्रियेषु च
प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रती।
प्रसितावुदयापवर्गयोः
उभयीं सिद्धिमुभावबापतुः ॥ २३ ॥
अथ काश्चिदजव्यपेक्षया
गमयित्वा समदर्शनः समाः।
तमसः परमापदव्ययं
पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

इतीति। इति एवं प्रतिषिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिः येषां तेषु शवुषु च इन्द्रियेषु च जाग्रती अप्रमत्तौ उदयापवर्गयोः अभ्युदयमोक्षयोः प्रसितौ आसक्तौ। "तत्परे प्रसितासक्तौ" इत्यमरः। उभौ अजरघू उभयीं द्विविधाम् अभ्युदयमोक्षरूपाम्। उभादुदात्तो नित्यमिति तयप्प्रत्ययस्यायजादेशः, "टिड्ढे" ङीप्। सिद्धिं फलम् अवापतुः उभौ उभे सिद्धी यथासंख्यम् अवापतुः इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथेति। अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन् अजव्यपेक्षया अजाकाङ्क्षानुरोधेन कांचित् समाः कतिचित् वर्षाणि। "समा वर्षं नमं तुल्यम्" इति विश्वः। गमयित्वा नीत्वा योगसमाधिना ऐक्यानुसन्धानेन। "संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः" इति वसिष्ठः। अव्ययम् अवि-

न नवः प्रभुरापफलोदयात्
स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।
न च योगविधेर्नवेतरः (१)
स्थिरधीरापरमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

षण्णवभ्रमुखान् सन्ध्यादीन् षड्गुणान् "सन्धिर्ना विग्रहो यान-मासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः" इत्यमरः । तत्फलं तेषां गुणानां फलं समीक्ष्य आलोच्य उपायुङ्क्त फलिष्यन्तमेव गुणं प्रायुङ्क्त इत्यर्थः । "प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु" इत्यात्मनेपदम् । समः तुल्यतया भावितः लोष्टः मृत्पिण्डः काञ्चनं सुवर्णञ्च यस्य सः समलोष्टकाञ्चनः निस्पृहः इत्यर्थः । रघुः अपि गुणत्रयं सत्वादिकम् । "गुणाः सत्वं रजस्तमः" इत्यमरः । प्रकृतौ साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विकारगून्यं यथा तथा अजवत् ॥ २१ ॥

नेति । स्थिरकर्मा आफलोदयकर्मकारी नवः प्रभुः अजः आफलोदयात् फलमिद्धिपर्य्यन्तं कर्मणः आरम्भात् न विरराम न निवृत्तः । "जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्" इत्यपादानत्वात् पञ्चमी, "घ्याङ्परिभ्यो रमः" इति परस्मैपदम् । स्थिरधीः नवेतरः रघुश्च आपरमात्मदर्शनात् परमात्मसाक्षात्कारपर्य्यन्तं योगविधेः ऐक्यानुसन्धानात् न विरराम ॥ २२ ॥

इति शबुषु चेन्द्रियेषु च
प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रती।
प्रसितावुदयापवर्गयोः
उभयीं सिद्धिमुभावबापतुः ॥ २३ ॥
अथ काश्चिदजव्यपेक्षया
गमयित्वा समदर्शनः समाः।
तमसः परमापदव्ययं
पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

इतीति। इति एवं प्रतिषिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिः येषां तेषु शबुषु च इन्द्रियेषु च जाग्रती अप्रमत्तौ उदयापवर्गयोः अभ्युदयमोक्षयोः प्रसितौ आसक्तौ। "तत्परे प्रसितासक्तौ" इत्यमरः। उभौ अजरवू उभयीं द्विविधाम् अभ्युदयमोक्षरूपाम्। उभादुदात्तो नित्यमिति तयप्प्रत्ययस्यायजादेशः, "टिड्ढे" ङीप्। सिद्धिं फलम् अवापतुः उभौ उभे सिद्धी यथासंख्यम् अवापतुः इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथेति। अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन् अजव्यपेक्षया अजाकाङ्क्षानुरोधेन कांचित् समाः कतिचित् वर्षाणि। "समा वर्षं समं तुल्यम्" इति विश्वः। गमयित्वा नीत्वा योगसमाधिना ऐक्यानुसन्धानेन। "संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः" इति वसिष्ठः। अव्ययम् अवि-

श्रुतदेहविसर्ज्जनः पितुः
चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।
विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं
यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचित् ॥ २५ ॥
अकरोत् स तदौर्द्ध्वदैहिकं
पितृभक्त्या पितृकार्य्यकल्पवित् ।
न हि तेन पथा तनुत्यजः
तनयावर्ज्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥ २६ ॥

नाग्निनं तमसः परम् अविद्यायाः परं मायातीतम् इत्यर्थः पुरुषं परमात्मानम् आपत् प्राप सायुज्यं प्राप्तः इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रुतेति । अग्निचित् अग्निं चितवान् । अग्नौ चेरिति क्विप्प्रत्ययः । राघवः अजः पितुः श्रुतदेहविसर्ज्जनः आकर्णित-पितृतनुत्यागः सन् चिरम् अश्रूणि वाष्पान् विमुच्य विसृज्य अस्य पितुः अनग्निम् अग्निसंस्काररहितम् इत्यर्थः । नैष्ठिकं निष्ठायाम् अन्ते भवं विधिम् आचारम् अन्त्येष्टिं यतिभिः संन्यासिभिः सार्द्धं विदधे चक्रे । अनग्निं विधिमित्यत्र गौनकः, "सर्व्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्य्यं नैव पिण्डोदकक्रिया । निदध्यात् प्रणवेनैव विल्वे भिक्षोः कलेवरम् । मोचणं खननञ्चैव सर्व्वं तेनैव कारयेत्" ॥ इति ॥ २५ ॥

अकरोदिति । पितृकार्य्यस्य श्राद्धस्य कल्पवित् विधानज्ञः स अजः पितृभक्त्या पितरि प्रेम्णा करणेन, न पितुः परलोक-

स परार्द्धगतेरशोच्यतां
पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः।
शमिताधिरधिज्यकार्मुकः
क्षतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७ ॥
क्षितिरिन्दुमती च भामिनी
पतिमासाद्य तमग्र्यपौरुषम्।

सुखापेक्षया, मुक्तत्वात् इति भावः। तस्य रवेः और्द्धदैहिकं देहादूर्द्धं भवतीति तत्, तिलोदकपिण्डदानादिकम् अकारीत्। ऊर्द्धं देहाच्चेति वक्तव्यात् ठक्प्रत्ययः। अनुगतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। ननु कथं भक्तिरेव स्वाद्यादिफलप्रेप्सापि कस्मान्नाभूदित्याशङ्क्याह, नहीति। तेन पथा योगरूपेण मार्गेण तनुत्यजः शरीरत्यागिनः पुरुषाः तनयेन आवर्ज्जितं दत्तं पिण्डं काङ्क्षन्तीति तथोक्ताः न हि भवन्ति ॥ २६ ॥

स इति। परार्द्धगतेः प्रशस्तगतेः प्राप्तमोक्षस्य पितुः अशोच्यताम् अशोचनीयत्वम् उद्दिश्य अभिसन्धाय शोको न कर्त्तव्य इत्युपदिश्य इत्यर्थः सदर्थवेदिभिः परमार्थज्ञैः शमिताधिः निवारितमनोव्यथः। "पुंस्याधिर्मानसी व्यथा" इत्यमरः। स अजः अधिज्यकार्मुकः अधिज्यम् आरोपितमौर्वीकं कार्मुकं यस्य स तथोक्तः सन् जगत् कर्मभूतम् अप्रतिशासनं द्वितीयाज्ञारहितम् आत्माज्ञाविधेयम् इत्यर्थः क्षतवान् चकार ॥ २७ ॥

क्षितिरिति। क्षितिः मही भामिनी कामिनी इन्दुमती च

प्रथमा बहुरत्नसूरभूत्
अपरा वीरमजीजनत् सुतम् ॥ २८ ॥
दशरश्मिशतोपमद्युतिं
यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
दशपूर्वरथं यमाख्यया
दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥ २९ ॥
ऋषिदेवगणस्वधाभुजां (१)
श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।

"भामिनी कामिनी च" इति हलायुधः । अग्र्यपौरुषं महापराक्रमम् उत्कृष्टभोगशक्तिञ्च तम् अजं पतिम् आसाद्य तत्र प्रथमा क्षितिः बहूनि रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि सूते इति बहुरत्नसूः अभूत्। "रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि" इत्यमरः । अपरा इन्दुमती वीरं सुतम् अजीजनत् जनयति स्म । जायतेर्णौ लुङि रूपम् ॥ २८ ॥

किंनामकोऽसावत आह, दशेति । दश रश्मिशतानि यस्य स दशरश्मिशतः सूर्यः स उपमा यस्याः सा दशरश्मिशतोपमा द्युतिः यस्य तं यशसा करणेन दशसु अपि दिक्षु श्रुतं प्रसिद्धं दशकण्ठारेः रावणारेः रामस्य गुरुं पितरं यं सुतम् आख्यया नाम्ना दशपूर्वः दशशब्दपूर्वः रथः रथशब्दः तं दशरथम् इत्यर्थः बुधाः विद्वांसः विदुः वदन्ति । विदोलटोवेति झेर्जुसादेशः ॥ २९ ॥

ऋषीति । श्रुतयागप्रसवैः अध्ययनयज्ञसन्तानैः यथासंख्यम्

(१) "स्वधापूर्वं यत् दत्तं श्राद्धादि तत् भुञ्जन्तीति स्वधाभुजाम्" इति दिनकरः ।

अनृणत्वमुपेयिवान् वभौ
परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥ २० ॥
बलमार्त्तभयोपशान्तये
विदुषां सत्कृतये(१) बहु श्रुतम् ।

ऋषीणां देवसंज्ञानाम् इन्द्रादीनां स्वधाभुजां पितॄणाम् अनृणत्वम् ऋणविमुक्तत्वम् उपेयिवान् प्राप्तवान् । "एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वा" इति श्रुतेः । स पार्थिवः अजः, परिधेः परिवेषात् । "परिवेषस्तु परिधिः" इत्यमरः । मुक्तः उष्णदीधितिः सूर्यः इव, वभौ इत्युपमा ॥ २० ॥

बलमिति । तस्य विभोः अजस्य केवलं वसु धनम् एव

There are three incorporeal (अमूर्त्त) Pitris वैराजाः, अग्निष्वात्ताः and बर्हिषदाः, and four corporeal orders सोमपाः, आज्यपाः सोमपाः and सुकालिनाः । The Vairajas called also Somasadas are sons of Viraja and fathers of Mens and the Sadhyas ; Agnisvattas, sons of Marichi and fathers of the Gods; Barhisadas sons of Atri and fathers of the demons ; Somapas, sons of Bhrigu and fathers of the Brahmans; Angirasas, sons of Angiras and Pitris of the Kshetriyas; Ajyapas, sons of Kardama and Pitris of the Vaisayas ; and Sukalins, sons of Vasistha and Pitris of the Sudras. Generally speaking, they may be called a race of divine beings inhabiting celestial regions of their own, and receiving into their society the spirits of those mortals, for whom the rite of fellowship in obsequial cakes with them (the sapindakarana) has been duly performed, The Pitris collectively, therefore, include a man's ancestors ; but the principal members of this order of beings are of a different origin". See Wilson's V. Purana, Book III. Chap XIV.

(१) बहुमते इति क्वचित्पाठः ।

वसु तस्य विभोर्न केवलं
गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥
स कदाचिदवेक्षितप्रजः
सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।
नगरोपवने शचीसखः
मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ ३२ ॥

परप्रयोजनं परोपकारकं न अभूत् किन्तु गुणवत्ता अपि गुणित्वम् अपि परप्रयोजना परेषाम् अन्येषां प्रयोजनं यस्यां सा विधेयांशत्वेन प्राधान्याद्गुणवत्तायां विशेषणम्, वसु इत्यत्र तृह-नीयम् । तथाहि, बलं पौरुषम् आर्त्तानाम् आपन्नानां भयस्य उपशान्तये न तु स्वार्थं परपीड़नाय वा । बहु भूरि श्रुतं विद्या विदुषां सत्कृतये सत्काराय न तूत्सेकाय बभूव ॥ ३१ ॥

स इति । अवेक्षितप्रजः अकृतोभयत्वेनानुसंहितप्रजः । नित्यमसिच् प्रजामेधयोरिति असिच्प्रत्ययः । न केवलं क्लेशः इति भावः । शोभना प्रजा यस्य असौ सुप्रजाः सुपुत्रवान् पुत्र-व्यसभार इति भावः (१) । स अजः कदाचित् देव्या महिष्या इन्दुमत्या सह नगरोपवने, नन्दने नन्दनाख्ये अमरावत्युपकण्ठ-वने शचीसखः शच्या सह इत्यर्थः मरुतां देवानां पालयिता इन्द्रः इव, विजहार विक्रीड़ ॥ ३२ ॥

(१) तदाभीक्ष्ण्यंलक्षणे दशरथे कथं व्यसभारी भवेदिति "पुत्रव्यसभारः" इति पाठोऽशुद्धः एव ।

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः
स्थितगोकर्णनिकेतमीश्वरम्(१)।
उपवीणयितुं ययौ रवेः
उदयाद्वर्त्तिपथेन(२) नारदः॥ २३॥

अथेति। अथ दक्षिणस्य उदधेः समुद्रस्य रोधसि तीरे स्थितगोकर्णनिकेतनम् अधिष्ठितगोकर्णाख्यस्थानम् ईश्वरं शिवम् उपवीणयितुं वीणया उपगातुम्। सत्यापपाशेत्यादिना वीणाशब्दादुपगानार्थे णिच्प्रत्ययः, ततस्तुमुन्। नारदः देवर्षिः(३) रवेः सम्बन्धिना उदयाद्वर्त्तिपथेन आकाशमार्गेण ययौ॥ २३॥

---

(1) Gokarna means those, whose eyes are the same with their ears, *i. e.* serpents or Nagas. Should we understand by it Nagpur, not that Nagpur, which is situated in central India, but another on the Coromandel coast not yet identified? It is probably identical with Nagpura, the capital of the Pandya Kingdom. See Stanza 59, Canto VI.

(२) उदयच आवृत्तिर्भवश्च तयोः पन्थाः। यद्वा उदयः उदयाचले आविर्भावः आवृत्तिः भ्रमित्वा पुनस्तत्र प्रत्यागमनं तयोः पन्थाः। Sankara reads उदयावृत्तिपथेन and explains "by the path of the son's return from the north, *i. e.* from north to south, and in the sky, not along the ground."

(३) ऋषीणान्तु चैविध्यं; यदुक्तं—"प्रेया ब्रह्मर्षयः पूर्वं तेभ्यो देवर्षयः पुनः। राजर्षयः पुनस्तेभ्यः सप्तविप्रकृतयस्त्रयः। तेभ्यः सप्तविप्रकृतयः मुनिभिः संस्तुतव्रतैः। कश्यपेषु वसिष्ठेषु तथा भगवदिरोगिरिषु। पक्षमेतेषु आदत्ते गोत्रेषु ब्रह्मवादिनः। यस्मादृषिभ्यो ब्रह्मार्षं तेन ब्रह्मर्षयः स्मृताः। धर्म्मस्याथ पुलस्तस्य क्रतोश्च पुलहस्य च। प्रभूयन्त प्रजास्तस्य कश्यपस्य तथा पुनः। देवर्षयः स्मृतास्तेषां मानसास्तनयोद्भवाः। देवर्षी धर्म्मपुत्रौ तु नरनारायणावुभौ। मानसिष्वा: क्रतोः पुत्राः वर्हिषः पुलहस्य तु। कर्दमस्यैव पौलस्त्यः प्रभूयस्तावतः स्मृतः। धर्म्मतो नारदश्चैव कश्यपस्यात्मजावुभौ। ऋषयन्ति देवान् यस्मात्ते स्मृताऽऽर्षयः स्मृताः। मानवे चैत्रवे वंशे ऐक्ष्वाके वंश एव तु। ऐक्ष्वे ऐलाश्च

कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः
स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।
अहरत् किल तस्य वेगवान्
अधिवासस्य हृयेव(१) मारुतः ॥ २४ ॥
भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः ।
परिकीर्णा परिवादिनी मुनेः ।

कुसुमैरिति । अपार्थिवैः दिव्यैः इत्यर्थः । कुसुमैः ग्रथितां रचितां तस्य नारदस्य आतोद्यस्य वाद्यस्य वीणायाः शिरसि निवेशिताम् । "चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्" इत्यमरः । स्रजं मालां वेगवान् मारुतः अधिवासे वासनायां स्पृहया इव स्रजा स्वाङ्गं संस्कर्त्तुम् इत्यर्थः । "संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात् तदधिवासनम्" इत्यमरः । अहरत् किल, किलेत्यैतिह्ये ॥ २४ ॥

भ्रमरैरिति । कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुयायिभिः भ्रमरैः परिकीर्णा व्याप्ता मुनेः नारदस्य परिवादिनी वीणा । "वीणा तु वल्लकी । विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी"

र्भेया राजर्षयस्तु ते । ऋषिभि रक्षणात् यस्मात् प्रजा राजर्षयस्ततः । ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु भृगवो ब्रह्मर्षयोऽमलाः । देवलोकप्रतिष्ठाये भेया देवर्षयः शुभाः । इन्द्रलोकप्रतिष्ठास्तु ये वै राजर्षयो मताः" । इति वायुपुराणे ।

(१) "अधिवासो गन्धपुष्पादिकृतः संस्कारः तदाख्यया इव । अनया स्रजा अङ्गमपि संस्कर्तुं भ्रमरोद्यमेन" इति । "यद्यपि वासोद्यमदमनुर्विशे वाचे वर्त्तते, तथाप्यत्र भ्रमरत्वात् वीणायामेव" इति दिनकरः ।

दृष्टे पवनावलेपजं (१)
सृजती वाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ २५ ॥
अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं
मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम्।
नृपतेरमरस्रगाप सा
दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ २६ ॥
क्षणमात्रसखीं सुजातयोः
स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला।

इत्यमरः। पवनस्य अवलेपः अधिक्षेपः तज्जम् अञ्जनेन आविलं कलुषं वाष्पम् अश्रु सृजती मुञ्चती इव दृष्टे दृष्टा। परिभूताः स्त्रियोऽपि हि रुदन्ति इति भावः ॥ २५ ॥

अभिभूयेति। सा अमरस्रक् दिव्यमाला मधुगन्धयोः मकरन्दसौरभयोः अतिशयेन आधिक्येन वीरुधां लतानाम्। "लता प्रतानिनी वीरुत्" इत्यमरः। ऋतोः प्राप्ताम् आर्त्तवीम् ऋतुसम्बन्धिनीं विभूतिं सम्पदम् अभिभूय नृपतेः दयितायाः इन्दुमत्याः उर्व्वीः विशालयोः स्तनयोः कोटी चूचुकौ तयोः सुस्थितिं स्थानम् आप ॥ २६ ॥

क्षणमिति। सुजातयोः सुजघनोः सुन्दरयोः इत्यर्थः स्तनयोः क्षणमात्रसखीं तां स्रजम् अवलोक्य विह्वला परवशा

(१) "मानपराभवजम्" इति पाठभेदः।

निमिमील नरोत्तमप्रिया
हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३७ ॥
वपुषा करणोज्झितेन सा
निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।
ननु तैलनिषेकविन्दुना(१)
सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३८ ॥

नरोत्तमप्रिया इन्दुमती, तमसा राहुणा । "तमस्तु राहुः स्वर्भानुः" इत्यमरः । हृतचन्द्रा कौमुदी इव, निमिमील ममार । "निमीली दीर्घनिद्रा च" इति हलायुधः ॥ ३७ ॥

वपुषेति । करणैः इन्द्रियैः उज्झितेन(२) । "करणं साधकतमं चेष्टागतेन्द्रियेष्वपि" इत्यमरः । वपुषा निपतन्ती सा इन्दुमती पतिम् अजम् अपि अपातयत् पातयतिस्म । तथाहि, निषिच्यते निषेकः तैलस्य निषेकः तैलनिषेकः चारतैलम् इत्यर्थः । तस्य विन्दुना सह दीपार्चिः दीपज्वाला मेदिनीं भुवम् उपैति ननु उपैत्येव । नन्वेवावधारणे । "प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु" इत्यमरः ॥ ३८ ॥

---

(१) यदा खलु ज्वलनी वर्तिस्नेहाधारात् भूमौ पतति, तदा तस्यां दीयमानं तैलमपि तामनुवर्तत एवेत्यर्थः ।

(२) The Bombay Edition reads "करणं इन्द्रियोपलक्षितं चैतन्यं तेनोज्झितेन" ।

उभयोरपि पार्श्ववर्त्तिनां
तुमुलेनार्त्तरवेण वेजिताः।
विहगाः कमलाकरालयाः
समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥ ३९ ॥
नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमः
नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता।
प्रतिकारविधानमायुषः
सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ४० ॥

उभयोरिति। उभयोः द्वन्द्वयोः पार्श्ववर्त्तिनां परिजनानां तुमुलेन सङ्कुलेन आर्त्तरवेण करुणस्वनेन वेजिताः भीताः कमलाकरालयाः सरःस्थिताः विहगाः हंसादयः अपि तत्र उपवने समदुःखाः इव चुक्रुशुः ॥ ३९ ॥

नृपतेरिति। नृपतेः अजस्य तमः अज्ञानं व्यजनादिभिः साधनैः नुनुदे अपसारितं सा तु इन्दुमती तथैव संस्थिता मता। तथाहि, प्रतिकारविधानं चिकित्सा आयुषः जीवितकालस्य शेषे सति विद्यमाने। "आयुर्जीवितकालो ना" इत्यमरः। फलाय कल्पते आरोग्याय भवति नान्यथा। नृपतेरायुःशेष-सद्भावात् प्रतीकारस्य साफल्यं तस्यास्तु तदभावात् वैफल्यम् इत्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रतियोजयितव्यवल्लकी-
समवस्थामथ(१) सत्वविप्लवात् ।
स निनाय नितान्तवत्सलः
परिगृह्योचितमङ्कमङ्गनाम् ॥ ४१ ॥
पतिरङ्गनिषक्तया तया
करणानामयविभिन्नवर्णया ।
समलक्ष्यत विभ्रदाविलां
मृगलेखामुपसीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥
विललाप स वाष्पगद्गदं
सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

प्रतीति। अथ सत्वस्य चैतन्यस्य विप्लवात् विनाशात् हेतोः। "द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वम्" इत्यमरः। प्रतियोजयितव्या तन्त्रिभिः योजनीया या सु योषिततन्त्री इत्यर्थः या वल्लकी वीणा तस्याः समावस्था अवस्था दशा यस्याः ताम् अङ्गनां वनितां नितान्तवत्सलः अतिप्रेमवान् स अजः परिगृह्य हस्ताभ्यां गृहीत्वा उचितं परिचितम् अङ्कम् उत्सङ्गं निनाय नीतवान् ॥ ४१ ॥

पतिरिति। पतिः अजः अङ्गनिषक्तया करणानाम् अपाङ्गेन अपाङ्गभागेन विभिन्नवर्णया विच्छायया तया, उपसि आविलां मृगलेखां बिभ्रत् चन्द्रमाः इव, समलक्ष्यत इत्युपमा ॥ ४२ ॥

विललापेति। स अजः सहजां स्वाभाविकीम् अपि धीरतां

(१) वाद्यविद्यासम्बन्धेन अवस्थाम इति।

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं
भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३ ॥
कुसुमान्यपि गात्रसङ्गमात्
प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।
न भविष्यति हन्त साधनं
किमिवान्यत् प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४ ॥
अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं
मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।

धैर्यम् अपहाय वाष्पेण गद्गदं विशीर्णाक्षरं यथा तथा विलिलाप परिदेवितवान् । "विलापः परिदेवनम्" इत्यमरः । अभितप्तम् अग्निना सन्तप्तम् अयः अपि मार्दवं मृदुत्वं भजते, शरीरिषु देहिषु अभिसन्तप्तेषु इति शेषः विषये का एव कथा वार्त्ता अनुक्तसिद्धम् इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

कुसुमानीति । कुसुमानि पुष्पाणि अपि । अपिशब्दो नितान्तमार्दवद्योतनार्थः । गात्रसङ्गमात् देहसंसर्गात् आयुः अपोहितुम् अपहर्तुं प्रभवन्ति यदि । हन्त विषादे । "हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः" इत्यमरः । प्रहरिष्यतः विधेः अन्यत् कुसुमातिरिक्तं किम् इव वस्तु । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे द्रष्टव्यम् इत्यर्थः । साधनं न भविष्यति सर्वमपि साधनं भविष्यत्येव इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथवेति । अथवा पक्षान्तरे प्रजान्तकः कालः मृदु कोमलं

हिमसेकविपत्तिरत्र मे
नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ४५ ॥
स्वगियं यदि जीवितापहा
हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेत्
अमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥
अथवा मम भाग्यविप्लवात्
अशनिः कल्पित एष वेधसा ।
यदनेन तरुर्न पातितः
क्षपिता तद्विटपाश्रया लता ॥ ४७ ॥

यस्तु मृदुना एव यत्नेन हिंसितुं हन्तुम् आरभते उपक्रमते । अत्रार्थे हिममेकेन तुषारनिष्यन्देन विपत्तिः यस्याः सा नलिनी मे पूर्वं प्रथमं निदर्शनम् उदाहरणं मता ॥ ४५ ॥

स्वगिति । इयं स्वक् जीवितम् अपहन्तीति जीवितापहा यदि । हृदये वक्षसि । "हृदयं वक्षसि स्वान्ते" इत्यमरः । निहिता सती मां किं न हन्ति । ईश्वरेच्छया क्वचित् प्रदेशे विषम् अपि अमृतं भवेत्, क्वचित् अमृतं वा विषं भवेत् । दैवमेवात्र कारणम् इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथवेति । अथवा मम भाग्यस्य विप्लवात् विपर्ययात् एषः अशनिः इत्यर्थः । विधेयप्राधान्यात् पुंलिङ्गनिर्देशः । वेधसा विधात्रा

कृतवत्यसि नावधीरणाम्
अपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
कथमेकपदे निरागसं
जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ४८ ॥
ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते
विदितः कैतववत्सलस्तव ।
परलोकमसन्निवृत्तये
यदनापृच्छ्य गतासि मामितः(१) ॥ ४९ ॥

अशनिः वैद्युतोऽग्निः कल्पितः । "दम्भोलिरशनिर्द्वयोः" इत्यमरः । यत् यस्मात् अनेन अपि अशनिना प्रसिद्धाशनिना इव तरुः तरुस्थानीयः स्वयम् एव न पातितः किन्तु तस्य तरोः विटपाश्रिता लता चपिता नाशिता ॥ ४७ ॥

कृतेति । मयि चिरं भूरिशः अपराद्धे अपि अपराधं कृतवति अपि । राधेः कर्त्तरि क्तः । यदा यस्मात् हेतोः । यदेति हेत्वर्थः, "स्वरादौ पठ्यते यदेति हेतौ" इति गणव्याख्यानात् । अवधीरणाम् अवज्ञां न कृतवती असि । तत् कथम् एकपदे तत्क्षणे । "स्यात् तत्क्षणे एकपदम्" इति विश्वः । निरागसं नितरामनपराधम् इमं जनम् । इममिति स्वाङ्गनिर्देशः । माम् इत्यर्थः आभाष्यं सम्भाष्यं न मन्यसे ॥ ४८ ॥

ध्रुवमिति । हे शुचिस्मिते शठः गूढविप्रियकारी कैतवेन

(1) This stanza is omitted in the Bombay Edition.

दयितां यदि तावदन्वगात्
विनिवृत्तं किमिदं तया विना ।
सहतां हतजीवितं मम
प्रवलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥
सुरतश्रमसम्भृतो मुखे
म्रियते खेदलवोऽपि ते ।

कपटेन वत्सलः कैतववत्सलः इति ध्रुवं निश्चितं तव विदितः त्वया विज्ञातः अस्मि । मतिबुद्धीत्यादिना कर्त्तरि क्तः, क्तस्य च वर्त्तमाने इति कर्त्तरि षष्ठी । कुतः यस्मात् माम् अनापृच्छ्य अनामन्त्र्य इतः अस्मात् लोकात् परलोकम् असन्निवृत्तये अपुनरावृत्तये गंता असि ॥ ४८ ॥

दयितामिति । इदं मम हतजीवितं तावत् दयिताम् अन्वगात् अन्वगच्छत् यदि अन्वगात् एव । यद्यत्रावधारणे । पूर्वं मूर्च्छितत्वात् इति भावः । तया विना किं किमर्थं विनिवृत्तं प्रत्यागतं प्रत्यागमनं न युक्तम् इत्यर्थः । अत एव आत्मकृतेन स्वदुश्चेष्टितेन निवृत्तिरूपेण प्रवलां वेदनां सहताम् । स्वयङ्कृतापराधेषु सहिष्णुतैव शरणम् इति भावः ॥ ५० ॥

सुरतेति । सुरतश्रमेण सम्भृतः जनितः खेदलवोद्गमः (१) अपि ते तव मुखे म्रियते वर्त्तते अयत्र त्वम् आत्मना स्वरूपेण

(१) खेदलवोद्गमः खेदलवोद्गताः "क्तादिकिलो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायादिवर्थः ।

अथ चास्तमिता त्वमात्मना
धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ५१ ॥
मनसापि न विप्रियं मया
कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
ननु शब्दपतिः चितेरहं
त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ५२ ॥
कुसुमोत्खचितान् वलीभृतः
चलयन्(१) भृङ्गरुचस्तवालकान् ।
करभोरु करोति मारुतः
तदुपावर्त्तनशङ्कि मे मनः ॥ ५३ ॥

अस्तं नाशम् इता प्राप्ता, अतः कारणात् देहभृताम् प्राणिनाम् इमाम् असारताम् अस्थिरतां धिक् ॥ ५१ ॥

मनसेति । मया मनसा अपि तव विप्रियं न कृतपूर्वं पूर्वं न कृतम् इत्यर्थः । सुप्सुपेति समासः । किं मां जहासि, ननु अहं चितेः शब्दतः एव पतिः नलयतः इत्यर्थः भावनिबन्धना अभिप्रायनिबन्धना स्वभावहेतुका मे रतिस्तु त्वयि एव अस्ति इति शेषः ॥ ५२ ॥

कुसुमेति । कुसुमैः उत्खचितान् उत्कर्षेण रचितान् वलीभृतः भङ्गीयुक्तान् भृङ्गरुचः नीलान् तव अलकान् चलयन् कम्पयन् मारुतः हे करभोरु मे मनः तदुपावर्त्तनशङ्कि तव

(१) आदिरभीयङ्यङावीः इत्यभ्यासेन चलदित्यपदं सिध्यति ।

तदपोहितुमर्हसि प्रिये
प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।
ज्वलितेन गुहागतं तमः
तुहिनार्द्रेरिव नक्तमोषधिः(१) ॥ ५४ ॥
इदमुच्छ्वसितालकं मुखं
तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं
विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥ ५५ ॥

पुनरागमने शङ्कावत् करोति त्वदुज्जीवने शङ्कां कारयति इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तदिति । हे प्रिये तत् तस्मात् कारणात् आशु मे विषादं दुःखं, नक्तं रात्रौ ओषधिः दृषज्योतिराख्या लता ज्वलितेन प्रकाशेन तुहिनार्द्रेः गुहागतं तमः इव, प्रतिबोधेन ज्ञानेन अपोहितुं निरसितुम् अर्हसि ॥ ५४ ॥

इदमिति । इदम् उच्छ्वसितालकं चलितचूर्णकुन्तलं विश्रान्तकथं निवृत्तसंलापं तव मुखं, निशि सुप्तं निमीलितं विरतः अभ्यन्तराणाम् अन्तर्वर्तिनां षट्पदानां स्वनः यत्र तत् निःशब्दभृङ्गम् इत्यर्थः एकपङ्कजम् इव, मां दुनोति परितापयति ॥ ५५ ॥

---

(1) "तुहिनाद्रेरोषधी नक्तं प्रकाशनं इति मल्लिनाथः" इति दिनकरः। See Cumarasambhava Canto I. Stanza 10.

शशिनं पुनरेति शर्वरी
दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम्।
इति तौ विरहान्तरक्षमौ
कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ५६ ॥
नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते
मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम्।
तदिदं विषहिष्यते कथं
वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ५७ ॥

शशिनमिति। शर्वरी रात्रिः शशिनं चन्द्रं पुनः एति प्राप्नोति, द्वन्द्वीभूय चरतीति द्वन्द्वचरः तं पतत्रिणं चक्रवाकं दयिता चक्रवाकी पुनः एति, इति हेतोः तौ चन्द्रचक्रवाकौ विरहान्तरक्षमौ(१) विरहावधिसहौ। "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये" इत्यमरः। अत्यन्तगता पुनरावृत्तिरहिता त्वं तु कथं न मां दहेः अपितु दहेरेव इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

नवेति। नवपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालास्तरणे अपि अर्पितं स्थापितं मृदु ते तव यत् अङ्गं शरीरं दूयेत परितप्तं भवेत्। वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः सा हे वामोरु "वामं स्यात् सुन्दरे सव्ये" इति कैमरः। संहितायकलघ्वित्यादिना ऊङ्प्रत्ययः। तत् इदम् अङ्गं चितायाः काष्ठसञ्चयस्य अधिरोहणं कथं विषहिष्यते, वद ॥ ५७ ॥

(1) The Bombay Edition reads 'विरहान्तरापि विरहभेदात् चक्रे इति'.

इयमप्रतिबोधशायिनीं
रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।
गतिविभ्रमसादनीरवा
न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥ ५८ ॥
कलमन्यभृतासु भाषितं
कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
पृषतीषु विलोलमीक्षितं
पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ५९ ॥

इयमिति । इयं प्रथमा रहःसखी सुरतसमयेऽप्यनुयानात् इति भावः । गतिविभ्रमसादेन नीरवा विलासोपरमेण निःशब्दा रशना मेखला अप्रतिबोधम् अपुनरुद्बोधं यथातथा शायिनीं मृताम् इत्यर्थः त्वाम् अनु त्वया सह । द्वितीयार्थे इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । शुचा शोकेन मृता इव न लक्ष्यते इति न, लक्ष्यते एव इत्यर्थः । सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तनाय ह्यौ प्रतिषेधौ ॥ ५८ ॥

कलमिति, विदिवेति । युग्मम् । अन्यभृतासु कोकिलासु कलं मधुरं भाषितं भाषणम्, कलहंसीषु मदालसं मन्थरं गतं गमनम्, पृषतीषु हरिणीषु विलोलम् ईक्षितं चञ्चला दृष्टिः, पवनेन वायुना आधूतलतासु ईषत्कम्पितलतासु विभ्रमाः विलासाः ॥ ५९ ॥

विदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां
निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
विरहे तव मे गुरुव्यथं
हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ ६० ॥
मिथुनं परिकल्पितं त्वया
सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसत्क्रियाम्
अनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम् ॥ ६१ ॥

अमी पूर्वोक्ताः कलभाषणादयः गुणाः, एषु कोकिलादिस्थानेषु इति शेषः। विदिवोत्सुकया अपि इह जीवन्त्यैव स्वर्गं प्रति प्रस्थितया अपि त्वया माम् अवेक्ष्य विरहासहं विधार्य सत्यं निहिताः मत्प्राणधारणोपायतया स्थापिताः इत्यर्थः तव विरहे गुरुव्यथम् अतिदुःखं मे हृदयम् अवलम्बितुं स्थापयितुं न क्षमाः न शक्ताः। ते तु त्वत्सङ्गमे एव सुखकारिणः नान्यथा प्रत्युत प्राणानपहरन्ति इति भावः ॥ ६० ॥

मिथुनमिति। ननु हे प्रिये सहकारः चूतविशेषः फलिनी प्रियङ्गुलता च इमौ त्वया मिथुनं परिकल्पितं मिथुनत्वेन अध्यमानि। अनयोः फलिनीसहकारयोः विवाहसत्क्रियां विवाहमङ्गलम् अविधाय अकृत्वा गम्यते इति असाम्प्रतम् अयुक्तम्। मालतीनानां न किञ्चित् सुखमस्ति इति भावः ॥ ६१ ॥

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया(१)
यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
अलकाभरणं कथन्नु तत्
तव नेष्यामि निवापमाल्यताम्(२) ॥ ६२ ॥
स्मरतेव सशब्दनूपुरं
चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा
त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ ६३ ॥

कुसुममिति । हृद्यादिपोषकं दोहदम् । त्वया कृतं दोहदं पादताड़नरूपं यस्य सः अयम् अशोकः यत् कुसुमम् उदीरयिष्यति प्रसविष्यते तव अलकानाम् आभरणम् आभरणभूतं तत् कुसुमं कथं निवापमाल्यतां नेष्यामि । "निवापः पितृदानं स्यात्" इत्यमरः ॥ ६२ ॥

स्मरतेति । अन्यदुर्लभं किन्तु स्मर्तव्यमेव इत्यर्थः(३) सशब्दं नूपुरं यस्य तं चरणेन अनुग्रहं पादेन ताड़नरूपं स्मरता इव

(१) "सुन्दरीचरणाघातेनाशोकः पुष्पतीति प्रसिद्धिरतः पादाघात एवाशोकस्य दोहदं इत्यर्थः" इति दिनकरः । "पादाघातादशोको विकसति वकुलः सीधुगण्डूषसेकात्" इत्यादि साहित्यदर्पणे द्रष्टव्यम् ।

(२) माल्यस्य निवापत्वं आश्वलायनैः प्रतिपादितं । "एतस्मिन् काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम्" इति श्रवणात् । See Aśvalāyana IV. 8. 1.

(३) "किन्तु स्मर्तव्यमेव इत्यर्थः" This is not found in the Bombay Edition and seems to be an inappropriate interpolation.

तव निःश्वसितानुकारिभिः
वकुलैरर्द्धचितां समं मया ।
असमाप्य विलासमेखलां(१)
किमिदं किन्नरकण्ठि सुप्यते ॥ ६४ ॥
समदुःखसुखः सखीजनः
प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः(२) ।

कुसुमानि एव अस्त्रूणि तद्दर्शिना अमुना अशोकेन हे सुगात्रि अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यात् ङीप् । त्वं शोच्यसे ॥ ६३ ॥

तवेति । तव निःश्वसितानुकारिभिः वकुलैः वकुलकुसुमैः मया समं सार्द्धम् अर्द्धचिताम् अर्द्धं यया तथा रचितां विलासमेखलाम् असमाप्य किन्नरस्य देवयोनिविशेषस्य कण्ठः इव कण्ठः यस्याः तत्सम्बुद्धिः हे किन्नरकण्ठि अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्चेति ङीप् । किम् इदं सुप्यते । वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् । अनुचितमिदं स्वपनम् इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

समेति । सखीजनः समदुःखसुखः त्वद्दुःखेन दुःखी त्वत्सुखेन सुखी इत्यर्थः । अयम् आत्मजः बालः प्रतिपच्चन्द्रनिभः दर्शनीयः यद्विष्णुश्च इत्यर्थः । प्रतिपच्छब्देन द्वितीया लक्ष्यते

(१) विलासस्य या मेखला काञ्ची सा विलासमेखला । विलासमेखलायै गुम्फिता रचना इत्यर्थः ।

(२) "यद्विष्णुत्वात् सर्वलोकैरीक्षणेन दृश्यमानत्वात् । "प्रतिपच्चन्द्र" इत्यत्र प्रतिपत्सादृश्यादत्र द्वितीयाचन्द्रो विवक्षितः । यद्यपि प्रतिपदपि चन्द्रकलासि तथापि बहुदृश्यमानत्वात् न दुष्यते" इति दिनकरः ।

अहमेकरसस्तथापि ते
व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः(१) ॥ ६५ ॥
धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता
विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः
गतमाभरणप्रयोजनं
परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ ६६ ॥

प्रतिपदि चन्द्रस्यादर्शनात् । अहम् एकरसः अभिन्नरागः । "शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः" इत्यमरः । तथापि जीवितसामग्रीसत्त्वेऽपि इत्यर्थः ते तव व्यवसायः अस्मत्परित्यागरूपो व्यापारः प्रतिपत्त्या निश्चयेन निष्ठुरः । "प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ प्रकृतौ गौरवेऽपि च । प्रागल्भ्ये च प्रबोधे च" इति विश्वः । स्मर्तुं न शक्यं किमुताधिकर्तुम् इति भावः ॥ ६५ ॥

धृतिरिति । अद्य मे धृतिः धैर्यं प्रतीतिः वा अस्तं नाशम् इता, रतिः च्युता गता, गेयं गानं विरतम्, ऋतुः वसन्तादिः निरुत्सवः, आभरणानां प्रयोजनं गतम् अपगतं, शेते अस्मिन्निति शयनीयम् तल्पम् । कृत्यल्युटो बहुलमित्यधिकरणार्थे अनीयर् प्रत्ययः । परिशून्यम् । त्वां विना सर्वमपि निष्फलम् इति भावः ॥ ६६ ॥

---

(१) "एतन्निरयं यद्यपि जीवितावलम्बनं कर्त्तुं ते तथापि ते व्यवसायो मरणोद्योगः प्रतिपत्त्या बोधेन निष्ठुरः क्रूरः पराङ्मुख इत्यर्थः" इति दिनकरः । "तथापि ते तव व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः स्वभावनिष्ठुर इति यावत्" इति मल्लिनाथः ।

गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ ६७ ॥
मदिराक्षि मदाननार्पितं
मधु पीत्वा रसवत् कथं नु मे।
अनुपास्यसि वाष्पदूषितं
परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥

गृहिणीति। त्वम् एव गृहिणी दाराः सचिवः बुद्धि-सहायो मन्त्री मिथः रहसि सखी नर्म्मसचिवः ललिते मनोहरे कलाविधौ वादित्रादिचतुःषष्टिकलाप्रयोगे प्रियशिष्या, अतः त्वां समष्टिरूपां हरता अत एव करुणाविमुखेन कृपाशून्येन मृत्युना मे मत्सम्बन्धि किं न हृतं वद सर्व्वमपि हृतम् इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

मदिरेति। माद्यति अनया इति मदिरा(१) लोकप्रसिद्धा तथापि "नार्य्यो मदिरलोचना" इत्यादिप्रयोगदर्शनात् माद्यति आभ्याम् इति मदिरे अक्षिणी यस्याः तत्सम्बुद्धिः हे मदिराक्षि मदाननेन अर्पितं रसवत् स्वादुतरं मधु मद्यं पीत्वा वाष्पदूषितम् अश्रुतप्तं परलोकोपनतं परलोकप्राप्तं मे जलाञ्जलिं कथं नु

(१) यद्वा मदिरा मदकरत्वात् तद्वा मदिरे इव अक्षिणी यस्याः इति।

विभवेऽपि सति त्वया विना
सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
अहृतस्य विलोभनान्तरैः
मम सर्व्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९ ॥
विलपन्निति कोशलाधिपः
करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।
अकरोत् पृथिवीरुहानपि
स्रुतशाखारसवाष्पदूषितान्(१) ॥ ७० ॥

अनु अनन्तरं पास्यसि । तदनन्तरमिदमनर्हम् इत्यर्थः । यथाह भट्टमल्लः, "अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिर्म्मिते । दधि मद्ये विषे द्राक्षे पिष्टे मिष्टमयेऽपि च" ॥ इति । तच्च इहैव युज्यते । इदं तूष्णं लोकान्तरोपयोगि चेत्यायुर्वेदविरोधात् कथमनुमास्यसि इति भावः ॥ ६८ ॥

विभवे इति । विभवे ऐश्वर्य्ये सति अपि त्वया विना अजस्य एतावत् एव सुखं गण्यताम् यावत् त्वया सह भुक्तं ततः अन्यत्र किञ्चिद्भविष्यति इत्यर्थः । कुतः विलोभनान्तरैः विषयान्तरैः अहृतस्य अनाकृष्टस्य मम सर्व्वे विषयाः भोगादयः त्वदाश्रयाः त्वदधीनाः त्वां विना मे न किञ्चिद्रोचते इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

विलपन्निति । कोशलाधिपः अजः इति, करुणः शोकरसः स एव अर्थः तेन ग्रथितं सम्बद्धं यथा तथा, प्रियां प्रति विलपन्

(१) द्रुहिणान् इति पाठान्तरम् ।

अथ तस्य कथञ्चिदङ्गतः
स्खलनस्तामपनीय सुन्दरीम्।
विससर्ज्ज तदन्त्यमण्डनाम्(१)
अनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ ७१ ॥
प्रमदामनु संस्थितः शुचा
नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात्।

पृथिवीरुहान् हत्वान् अपि स्रुताः शाखारसाः मकरन्दाः एव वाष्पाः तैः दूषितान् अकरोत्। अचेतनानप्यरोदयदित्यर्थः ॥ ७० ॥

अथेति। अथ स्खलनः बन्धुवर्गः तस्य अजस्य अङ्गतः उत्सङ्गात् कथञ्चित् अपनीय तत् दिव्यकुसुमम् एव अन्त्यं मण्डनम् अलङ्कारः यस्याः तां तां सुन्दरीम् अगुरुणि चन्दनानि एधांसि यस्य तस्मै अनलाय अग्नये विससर्ज्ज विसृष्टवान्। क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति क्रियामात्रप्रयोगे सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ७१ ॥

प्रमदामिति। नृपतिः सन् अपि विद्वान् अपि शुचा शोकेन प्रमदाम् अनु प्रमदया सह संस्थितः मृतः इति वाच्यदर्शनात् निन्दादर्शनात् देव्या इन्दुमत्या सह शरीरम् अग्निसात् अन्त्य-

---

(१) Dinakara reads with Vallabha हतान्त्यमण्डना and explains "तदा क्रियमाणं अन्त्यं प्रेतोचितं मण्डनं यस्याः सा हतान्त्यमण्डना"। मण्डनत्वं यथा:- "प्रेतं स्नापयित्वा गन्धैर्नानुलिप्य नवदामादां अथमालां वा दक्षिणमुच्च मूर्द्धतोऽवसक्थमा पादमासमस्तात् प्रेतेच्छ मण्डयेच्च प्राङ्मिरसमादित्यदेशुः पादमाद्दक्षिणदेशुः परिधाप्य वासयेत्।" See Asvalayana Parisishta III 1.

न चकार शरीरमग्निसात्
सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२ ॥
अथ तेन दशाहतः(१) परे
गुणशेषामुपदिश्य भामिनीम् ।
विदुषा विधयो महर्द्धयः(२)
पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३ ॥

धीनं न चकार । तदधीनवचने इति सातिप्रत्ययः । जीविताशया प्राणेच्छया तु न ॥ ७२ ॥

अथेति । अथ विदुषा तेन अजेन गुणाः एव शेषाः यस्याः तां गुणशेषां भामिनीम् इन्दुमतीम् उपदिश्य उद्दिश्य दशानाम् अह्नां समाहारः दशाहः । तद्धितार्थेत्यादिना समासः, समाहारस्यैकत्वादेकवचनम्, "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति टच्, राज्ञाह्नाहाः पुंसीति पुंवत्, ततस्तसिल् । तस्मात् दशाहतः परे

---

(१) "दशाहीत्व विधिविशेषः मनु दशदिनानि" इति वल्लभः । दशाहकृत्यप्रकारस्तायने विस्तरं—"अथ दशमेऽनि कर्ता जलाशयं चतुरस्रं वेदिं कृत्वा त्रीन् उपलान् अभ्यक्तस्नापितान् दक्षिणाग्रसंस्थान् स्थापयित्वा मध्यमे प्रेतं उत्तरे सप्तर्षीन् दक्षिणे यमभित्यावाह्य उपलान् अवकृत्यार्द्रयित्वा तदग्रे तेभ्य एकैकं पिण्डं दत्वा उदकुम्भं हस्तादुत्काय निधेय सर्वतीर्थोदकैरुत्तरणानि दद्यात् । अथ क्षौरादि कारयित्वा स्नातिधान्यवासाः स्नातालीन् शौनखलीन् प्रेताय दद्युः शेषानुपलनियमः । अथ पुरस्तात् अभ्यक्तस्नाताः पक्वान्नसक्तपूपी आद्यपेतुरथ पूर्वं उपक्लप्तमुदकुम्भं हृत्वा श्मशानं व्रजेयुः अथ शास्त्रेण वा वर्त्तेरन् गृहे वा पचेरन्" । इति रुद्रपरिभिष्टे चतुर्थोध्यायस्य षष्ठं सूत्रम् ।

(२) "महर्द्धयः मूरिदक्षिणा" इति दिनकरः ।

स विवेश पुरीं तया विना
क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।
परिवाहमिवावलोकयन्
स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु ॥ ७४ ॥
अथ तं सवनाय दीक्षितः
प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।

कर्त्तव्याः महत्यः महासमुदयः विधयः क्रियाः पुरः पुण्याः उपवने एव समापिताः सम्पूर्णमनुष्ठिताः । दशाहतः इत्यत्र "विप्रः शुध्येद्दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः" इति वचनविरोधो नाशङ्कनीयः तस्य निर्गुणक्षत्रियविषयत्वात् । गुणवत्क्षत्रियस्य दशाहेन शुद्धिमाह पराशरः, "क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिः" इति । सूयतेऽस्यापि गुणवत्त्वं विदुषेत्यनेन ॥ ७३ ॥

स इति । तया इन्दुमत्या विना क्षणदायाः रात्रेः अपाये अपगमे यः मयाङ्कः चन्द्रः सः इव दृश्यते इति कर्मार्थे खुट् । प्रातःकालिकचन्द्र इव दृश्यमानः इत्यर्थः स अजः पौरवधूमुखाश्रुषु स्वशुचः स्वशोकस्य परिवाहं जलोच्छासम् इव अवलोकयन् । "जलोच्छासाः परीवाहाः" इत्यमरः । स्वदुःखपूरातिशयम् इव पश्यन् पुरीं विवेश । वधूपदेशात् तस्यामिन्दुमत्यां सख्याभिमानात् अजसमानदुःखसूचनात्परीवाहोक्तिर्निर्वहति ॥ ७४ ॥

अथेति । अथ सवनाय यागाय दीक्षितः गुरुः वसिष्ठः आश्रमे स्वकीयाश्रमे स्थितः सन् तम् अजम् अभिपद्यजडं दुःखं-

अभिपङ्गजड़ं विजज्ञिवान्
इति शिष्येण किलान्ववोधयत् ॥ ७५ ॥
असमाप्तविधिर्यतोमुनिः
तव विद्वानपि तापकारणम् ।
न भवन्तमुपस्थितः स्वयं
प्रकृतौ स्थापयितुं पथच्युतम्(१) ॥ ७६ ॥
मयि तस्य सुवृत्त वर्त्तते
लघुसन्देशपदा सरस्वती ।

मोहितं प्रणिधानात् चित्तैकाग्र्यात् विजज्ञिवान् ज्ञातवान् । ज्ञस्थेति क्वसुप्रत्ययः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शिष्येण अन्ववोधयत् किल । बुधेर्ण्यन्तात् णिचि लङ् ॥ ७५ ॥

वसिष्ठशिष्य आह असमाप्तेति । यतः हेतोः मुनिः असमाप्तविधिः असमाप्तक्रतुः ततः तव तापकारणं दुःखहेतुं कलत्रनाशरूपं विद्वान् जानन् अपि । विदेः शतुर्वसुरिति वस्वादेशः, न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । पथः च्युतं स्वभावात् भ्रष्टं भयन्तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुं समाश्वासयितुम् इत्यर्थः स्वयं न उपस्थितः न आगतः ॥ ७६ ॥

मयीति । हे सुवृत्त सदाचार सन्दिश्यते इति सन्देशः सन्देष्टव्यार्थः तस्य पदानि वाचकानि लघूनि संक्षिप्तानि सन्देश-

(१) सतश्च्युतमिति क्वचित् पाठः, सतो हेतोरित्यर्थः ।

शृणु विश्रुतसत्त्वसार तां
हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥
पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः (१)
समतीतञ्च भवच्च भावि च ।
स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा
वितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥
चरतः किल दुश्चरं तपः
तृणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।

पदानि यस्यां सा लघुसन्देशपदा तस्य मुनेःसरस्वती वाक् मयि वर्त्तते, हे विश्रुतसत्त्वसार प्रख्यातधैर्य्यातिशय तां सरस्वतीं शृणु, एनां वाचं हृदि उपधातुं धर्तुं च अर्हसि ॥ ७७ ॥

वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्व्वज्ञत्वं तावदाह, पुरुषस्येति । अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवतः त्रिविक्रमस्य पदेषु विक्रमेषु त्रिभुवनेष्वपि इत्यर्थः समतीतं भूतञ्च भवत् वर्त्तमानञ्च भावि भविष्यच्च इति त्रितयं स मुनिः निष्प्रतिघेन अप्रतिबन्धेन ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि, अतस्तदुक्तिषु न संशयितव्यम् इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

चरत इति । पुरा किल दुश्चरं तीव्रं तपः चरतः तृणविन्दोः तृणविन्दुनामकात् कस्माच्चित् ऋषेः परिशङ्कितः भीतः । कर्त्तरि

(१) "भूतभवद्भविष्यत्सु" इति दिनकरः ।

प्रजिघाय समाधिभेदिनीं
हरिरस्मै हरिणीं(१) सुराङ्गनाम् ॥ ७९ ॥
स तपःप्रतिबन्धमन्युना
प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
अशपद्भव मानुषीति तां
शमवेलाप्रलयोर्म्मिणा भुवि(२) ॥ ८० ॥
भगवन् परवानयं जनः
प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।

क्तः, भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यपादानात् पञ्चमी । हरिः इन्द्रः समाधिभेदिनीं तपोविघातिनीं हरिणीं नाम सुराङ्गनाम् अस्मै तृणबिन्दवे प्रजिघाय प्रेरितवान् ॥ ७९ ॥

स इति । सः मुनिः शमः शान्तिः एव वेला मर्य्यादा तस्याः प्रलयोर्म्मिणा प्रलयकालतरङ्गेण शमविघातकेन इत्यर्थः । "अब्धावम्बुविकृतौ वेला कालमर्य्यादयोरपि" इत्यमरः । तपसः प्रतिबन्धेन विघ्नेन यः मन्युः क्रोधः तेन हेतुना प्रमुखे अग्रे आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकाशितमनोहरविलासां तां हरिणीं भुवि भूलोके मानुषी मनुष्यस्त्री भव इति अशपत् ॥ ८० ॥

भगवन्निति । हे भगवन् महर्षे अयं जनः परोऽस्यास्तीति

(1) This Harini was an Apsara and not identical with one, who is thus described in the Visnupurana—तेभ्यः प्रभास्वरं जज्ञे मेनका हरिणी तथा । ते चमे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्यभे द्विज" इति ।

(२) क्षमिरिति पाठान्तरम् ।

इति चोपनतां चितिस्पृशं
कृतवानासुरपुष्पदर्शनात् ॥ ८१ ॥
क्रथकैशिकवंशसम्भवा
तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।
उपलब्धवती दिवच्युतं
विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥
तदलं तदपायचिन्तया
विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

स्वामित्वेन परवान् पराधीनः । अयमिति आत्मनिर्देशः, अहं पराधीना इत्यर्थः । मे मम प्रतिकूलाचरितम् अपराधं क्षमस्व इति अनेन प्रकारेण उपनतां शरणागतां च हरिणीम् आसुरपुष्पदर्शनात् सुरपुष्पदर्शनपर्यन्तं चितिं स्पृशतीति चितिस्पृक् तां चितिस्पृशं मानुषीं कृतवान् दिव्यपुष्पदर्शनं शापावधिरित्यनुगृहीतवान् इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

क्रथकैशिकेति । क्रथकैशिकानां राज्ञां वंशे सम्भवः यस्याः सा हरिणी तव महिषी अभिषिक्ता स्त्री । "कृताभिषेका महिषी" इत्यमरः । भूत्वा चिराय दिवः स्वर्गात् च्युतं शापनिवृत्तिकारणं सुरपुष्परूपम् उपलब्धवती विवशा अभूत् इति शेषः मृता इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तदिति । तत् तस्मात् तस्याः अपायचिन्तया अलं, तस्या

वसुधेयमवेक्षतां त्वया
वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥
उदये मदवाच्यमुज्झता
श्रुतमाविष्कृतमात्मवत् त्वया ।
मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे(१)
पुनरक्लीवतया(२) प्रकाश्यताम् ॥ ८४ ॥

मरणं न चिन्त्यम् इत्यर्थः । निषेधक्रियां प्रति करणत्वात् चिन्तयेति तृतीया । कुतो न चिन्त्यमत आह, उत्पत्तिमतां जन्मवतां विपत् विपत्तिरूपस्थिता सिद्धा, जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः इत्यर्थः । तथापि कलत्ररहितस्य किं जीवितेन तत्राह, त्वया इयं वसुधा भूमिः अवेक्ष्यतां पाल्यतां, हि यस्मात् नृपाः वसुमत्या पृथिव्या कलत्रिणः कलत्रवन्तः, अतो न शोचितव्यम् इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

उदय इति । उदये अभ्युदये सति मदेन यत् वाच्यं निन्दा तत् उज्झता परिहरता सति अपि मद्धेतौ अनवमानयता त्वया यत् आत्मवत् अध्यात्मप्रचुरं श्रुतं शास्त्रं तज्जनितं ज्ञानम् इति यावत् आविष्कृतं प्रकाशितं तत् श्रुतं मनसः ज्वरे सन्तापे उप-

---

(१) "राज्याधिगमने यत्पदाकीर्णं नाभूत् तेन श्रुतं प्रकटीकृतं शास्त्रतं त्वधिगतसन्तापपरित्यागेन तत् श्रुतं सत्यं प्रकटं कुरु इत्यर्थः" इति दिनकरः ।

(२) यद्वा अक्लीवतया वैकल्यं विना इत्यर्थः तत् श्रुतं प्रकटय मानससन्तापहरणस्य तदेव सत्यं कुरु इति तात्पर्यार्थः ।

रुदता कुत एव सा पुनः
भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
परलोकजुषां स्वकर्मभिः
गतयो भिन्नपथा हि(१) देहिनाम् ॥ ८५ ॥
अपशोकमनाः कुटुम्बिनीम्
अनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ।

स्थिते प्राणे अक्लीवतया धैर्येण लिङ्गेन पुनः प्रकाग्र्यतां विदुषा सर्वास्ववस्थासु धीरेण भवितव्यम् इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह, रुदतेति । रुदता भवता सा कुतः एव लभ्यते न लभ्यते एव, अनुम्रियते इति अनुमृत् । क्विप् । तेन अनुमृता अनुमृतवता अपि भवता पुनः न लभ्यते । कथं न लभ्यते इत्याह, परलोकजुषां लोकान्तरभाजां देहिनां गम्यन्ते इति गतयः गम्यस्थानानि स्वकर्मभिः पूर्वाचरितपुण्यपापैः भिन्नपथाः पृथक्कृतमार्गाः हि, परत्रापि स्वस्वधर्मानुरूपफलभोगाय भिन्नदेहगमनाद्व मृतेनापि लभ्यते इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अपेति । किन्तु अपशोकमनाः निर्दुःखचित्तः सन् कुटुम्बिनीं पत्नीं, निवापदत्तिभिः पिण्डोदकादिदानैः अनुगृह्णीष्व तर्पय इत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह, अतिसन्ततम् अविच्छिन्नं स्वजनानां बन्धूनाम् । "बन्धुस्वस्वजनाः समाः" इत्यमरः ।

(१) "केचित् मृताः केचित् परत्र, केचित् रुदन्ति हन्त हि" इति दिनकरः ।

स्वजनाश्रु किलातिसन्ततं
दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥
मरणं प्रकृतिः शरीरिणां
विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्
यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥
अवगच्छति मूढचेतनः
प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।
स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते
कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८ ॥

अयु कर्तृ प्रेतं मृतं दहतीति प्रचक्षते किल । अत्र याज्ञवल्क्यः, "श्लेष्मास्रु बन्धुभिर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः" ॥ इति ॥ ८६ ॥

मरणमिति । शरीरिणां मरणं प्रकृतिः स्वभावः ध्रुवम् इत्यर्थः, जीवितं विकृतिः याट्टच्छिकं बुधैः उच्यते, एवं स्थिते जन्तुः प्राणी क्षणम् अपि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । श्वसन् जीवन् अवतिष्ठते यदि असौ क्षणजीवी लाभवान् ननु । जीवने यथालाभं सन्तोष्टव्यम् अलभ्यलाभात्, मरणे तु न शोचितव्यम् अस्य स्वाभाव्यात् इति भावः ॥ ८७ ॥

अवैति । मूढचेतनः भ्रान्तबुद्धिः प्रियनाशम् इष्टनाशं हृदि

स्वशरीरशरीरिणावपि
युत(१)संयोगविपर्य्ययौ यदा।
विरहः किमिवानुतापयेत्
वद वाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८९ ॥
न पृथग्जनवच्छ्रुचो वशं
वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि।
द्रुमसानुमतां किमन्तरं
यदि वायौ हितयेऽपि ते चलाः ॥ ९० ॥

अर्पितं निखातं मूलं मङ्क्षु अवगच्छति मन्यते, स्थिरधीः विद्वान् तु तत् एव मूलं समुद्धृतम् उत्खातं मन्यते प्रियनाशे सति इति शेषः, कुतः कुशलहारतया प्रियनाशस्य मोक्षोपायतया इत्यर्थः। विषयलाभवियोगयोर्यथाक्रमं हिताहितसाधनत्वाभिमानः पामराणां विपरीतं तु विपश्चिताम् इति भावः ॥ ८८ ॥

स्वेति। स्वस्य शरीरशरीरिणौ देहात्मानौ अपि यदा यतः द्रुतौ द्रुत्यवगतौ संयोगविपर्य्ययौ संयोगवियोगौ ययोः तौ तयोक्तौ तदा वाह्यैः विषयैः पुत्रकलत्रादिभिः विरहः विपश्चितं विद्वांसं किम् इव अनुतापयेत्, त्वं वद, न किञ्चित् इत्यर्थः। अथवा स्वशब्दस्य शरीरेणैव सम्बन्धः ॥ ८९ ॥

नेति। हे वशिनाम् उत्तम जितेन्द्रियवर्य्य पृथग्जनवत् शुचः शोकस्य वशं गन्तुं न अर्हसि। तथाहि, द्रुमसानुमतां तरु-

(1) Dinakara reads हित for द्रुत।

स तथेति विनेतुरुदारमतेः
प्रतिगृह्य वचो विससर्ज्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने
प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ ९१ ॥
तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथञ्चित्
बालत्वादवितथसूनृतेन(१) सूनोः ।

शिखरिणां किम् अन्तरं कः विशेषः यौ सति द्वितये अपि द्विप्रकाराः अपि । प्रथमचरमेत्यादिना जसि विभाषया सर्व्वनामसंज्ञा । ते द्रुमसानुमन्तः चलाः यदि सानुतामपि चलने द्रुमवत् तेषामपि अचलसंज्ञा न स्यात् इत्यर्थः ॥ ९० ॥

स इति । स अजः उदारमतेः विनेतुः गुरोः वसिष्ठस्य वचः तच्छिष्यमुखेरितं तथेति प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य मुनिं वसिष्ठशिष्यं विससर्ज्ज प्रेषयामास, किन्तु तद्वचः शोकघने दुःखसान्द्रे अस्य अजस्य हृदि अलब्धपदम् अप्राप्तावकाशं सत् गुरोः वसिष्ठस्य अन्तिकं प्रतियातम् इव, प्रतिनिवृत्तं किमु, इत्युत्प्रेक्षा । तोटकवृत्तमेतत् । "इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम्" इति तल्लक्षणम् ॥ ९१ ॥

तेनेति । अवितथं यथार्थं सूनृतं प्रियवचनं यस्य तेन अजेन

(1) On this Sankara observes "This epithet appears to be used here to show that in living some years after Indumati's death, Aja did not act contrary to his professions contained in his lamentations. Although he lived some years after her death,

सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः
स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥ ९२ ॥
तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशङ्कुः
पुत्रप्ररोह इव सौधतलं विभेद ।
प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं
लाभं प्रियानुगमने(१) त्वरया स मेने ॥ ९३ ॥

सूनोः पुत्रस्य बालत्वात् राज्याक्षमत्वात् इत्यर्थः प्रियायाः इन्दुमत्याः सादृश्यं वस्त्वन्तरगतम् आकारसाम्यं प्रतिकृतिः चित्रं तयोः दर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिका क्षणभङ्गुराः ये समागमोत्सवाः तैश्च कथञ्चित् कृच्छ्रेण अष्टौ समाः वत्सराः । "संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः" इत्यमरः । परिगमिताः अतिवाहिताः । उक्तञ्च, "वियोगावस्थासु प्रियजनसङ्गचानुभवनं, ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि, प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि कथितः"। इति । प्रकृते सादृश्यादिदृतीयाभिधानं तदङ्गस्पृष्टपदार्थसृष्टेरप्युपलक्षणम् । प्रहर्षिणी वृत्तमेतत् ॥ ९२ ॥

तस्येति । शोकः इव शङ्कुः कीलः । "शङ्कुः कीले गिवे च" इति विश्वः । तस्य अजस्य हृदयं, पुत्रप्ररोहः सौधतलम् इव,

---

he was yet अक्षितवयसम्, for he passed those years because his son was still an infant".

(१) प्रियानुगमनत्वरयेति वा पाठः ।

सम्यग्विनीतमथ वर्म्महरं कुमारम्
आदिश्य रक्षणविधौ विधिवत् प्रजानाम् ।
रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं सुसुक्षुः
प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव ॥ ९४ ॥

प्रसह्य बलात् किल बिभेद । स अजः प्राणान्तहेतुं मरणकारणम् अपि भिषजाम् असाध्यम् अप्रतिसमाधेयं तं शोकग्रहं रोगपर्य्यवसितं प्रियायाः अनुगमने त्वरया उत्कण्ठया लाभं मेने तद्विरहस्यातिदुःसहत्वात् तत्प्राप्तिकारणं मरणमेव वरमित्यमन्यत इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

सम्यगिति । अथ नृपतिः अजः सम्यक् विनीतं निसर्गसंस्काराभ्यां विनयवन्तं वर्म्म हरतीति वर्म्महरः कवचधारणार्हवयस्कः । वयसि चेत्यच्प्रत्ययः । तं कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणविधौ राज्ये विधिवत् विध्यर्हं यथाशास्त्रम् इत्यर्थः । तदर्हमिति वतिप्रत्ययः । आदिश्य नियुज्य रोगेण उपसृष्टायाः व्याप्तायाः तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं सुसुक्षुः जिहासुः सन् प्रायोपवेशने अनशनावस्थाने मतिः यस्य स बभूव । "प्रायोयानशने मृत्यौ सुप्तवाहुल्ययोरपि" इति विश्वः । अत्र पुराणवचनम्, "समासक्तो भवेद् यस्तु पातकैर्महदादिभिः दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीड़ितो वा भवेत् तु यः । स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः । आत्मात्मानं वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्य्यादनशनं तथा । एतेषामधिकारोऽस्ति नान्येषां सर्व्वजन्तुषु । नराणामथ नारीणां

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्या सरय्वोः(१)
देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

सर्व्ववर्णेषु सर्व्वदा" ॥ इति । अनयोर्वंसन्ततिलकाच्छन्दः । तल्लक्षणम्, "उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौ गः" इति ॥ ८४ ॥

तीर्थ इति । असौ अजः जह्नुकन्यासरय्वोः तोयानां जलानां व्यतिकरेण सम्भेदेन भवे तीर्थे गङ्गासरयूसङ्गमे देहत्यागात् सद्यः एव अमरगणनायां लेख्यं लेखनम् । तयोरेव लब्धस्वर्गौ इति भावार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । आसाद्य प्राप्य पूर्वस्मात् आकारात् अधिकतरा रुक् यस्याः तया कान्त्या रमण्या सङ्गतः सन् नन्दनस्य इन्द्रोद्यानस्य अभ्यन्तरेषु अन्तर्वर्त्तिषु लीलागारेषु क्रीड़ाभवनेषु पुनः अरमत । "यथाकथञ्चित् तीर्थेऽस्मिन् देहत्यागं करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादीप्सितान्यपि" ।

---

(1) Jahnu was a descendant of पुरूरवा and son of Suhotra. Jahnu, whilst performing a sacrifice, saw the whole of the place, overflowed by the waters of the Ganges. Highly offended at this intrusion, his eyes red with anger, he united the spirit of sacrifice with himself by the power of his devotion and drank up the river. The gods and sages upon this came to him, and appeased his indignation, and re-obtained Ganga from him, in the capacity of his daughter (whence she is called Jahnavi) See Wilson's V. P.

पूर्वाकाराधिकतररुचा सङ्गतः कान्तयासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ९५ ।

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
अजविलापो नाम अष्टमः सर्गः ।

इति स्कान्दे । मन्दाक्रान्ताच्छन्द. । तल्लक्षणम्, "मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्मो भनौ तादुरू चेत्" इति ॥ ९५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि विरचितायां
रघुवंशव्याख्यायां सञ्जीविनीसमाख्यायां अष्टम सर्ग ।

रघुवंशम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अन्वयः ।

अहं वागर्थप्रतिपत्तये वागर्थाविव संपृक्तौ, जगतः पितरौ, पार्वतीपरमेश्वरौ वन्दे ॥१॥ पद—पद्यते, अपदयत, अपादि, पेदे, पद्यते पद्मः । पृच—पृणक्ति, अपृणक्, अपर्चीत्, पर्पच । पृक्तः । वन्द—अवन्दन, अवन्दिष्ट, ववन्दे ।

सूर्यप्रभवः वंशः क्व ? मम अल्पविषया मतिः च क्व ? अहं मोहात् उडुपेन दुस्तरं सागरं तितीर्षुः अस्मि ॥२॥ तॄ—तरति, अतरत्, अतारीत्, ततार, तीर्णः, तरीतुम् । सनि तितीर्षति ।

मन्दः, (तथापि) कवियशःप्रार्थी अहं, प्रांशुलभ्ये फले लोभात् उद्बाहुः वामनः इव उपहासतां गमिष्यामि ॥३॥ अर्थ—अर्थयते, आर्थयत, आर्थिषत, अर्थयामास, अर्थितः ।

বাঙ্গালা অনুবাদ ।

আমি বাক্য ও অর্থের সম্যক্ জ্ঞানলাভের আশয়ে বাক্য ও অর্থের ন্যায় নিত্যসম্বন্ধযুক্ত জগতের পিতামাতাস্বরূপ পার্ব্বতী ও পরমেশ্বরকে বন্দনা করি ॥১॥

সূর্য্য হইতে সমুদ্ভূত বংশই বা কোথায় ? আর আমার অকিঞ্চিৎকর বুদ্ধিই বা কোথায় ? আমি অজ্ঞানবশতঃ ভেলাদ্বারা দুস্তর মহাসাগর উত্তীর্ণ হইবার অভিপ্রায় করিয়াছি ॥২॥

আমি মন্দবুদ্ধি তথাপি কবিকীর্ত্তিলাভ প্রত্যাশা করিয়া নিশ্চয়ই

---

1. In order that I may attain to a right understanding of words and their significations, I do salute Parvati and Paramesvara, parents of the universe, who are as intimately associated with each other as a word is with its import.

2. There is a great disproportion between a race sprung from the sun, and my intellect, which is of limited range, yet out of infatuation, I am desirous of getting across the ocean by means of a raft.

3. Dull that I am, I shall be an object of ridicule by be-

লভ—লভতে, অলভত, অলব্ধ, লিপ্সে, লপ্সতে। ক্ষনি ক্ষিপ্সতে। হন—হন্তি, অহন্, অবধীৎ, জঘান।

অথবা মূর্ব্বসূরিভিঃ কৃতবাগ্দ্বারে অস্মিন্ বংশে বজ্রসমুৎকীর্ণে মণৌ সূত্রস্যেব মে গতিরিতি ॥ ৪ ॥ কৃ—কিরতি, অকিরৎ, অকারীৎ, চকার, কীর্ণঃ।

যঃ অহং আজন্মশুদ্ধানাম্, আফলোদয়কর্ম্মণাম্, আসমুদ্রক্ষিতীশানাম্, আনাকরথবর্ত্মনাম্ ॥ ৫ ॥

যথাবিধিহুতাগ্নীনাম্, যথাকামার্চ্চিতার্থিনাম্, যথাপরাধদণ্ডানাং, যথাকালপ্রবোধি-

---

উপহাসের আস্পদ হইব; যেমন বামন প্রাংশু ব্যক্তি কর্ত্তৃক লভ্য ফলের লোভে বাহু প্রসারণ করিয়া উপহসনীয় হয় ॥৩॥

অথবা প্রাচীন কবিগণ এই বংশে প্রবেশার্থ দ্বার উদ্ঘাটন করিয়াছেন। অতএব সূচী দ্বারা বিদ্ধ মণির অভ্যন্তরে যে প্রকারে সূত্র প্রবেশ করে, তদ্রূপ এই বংশেও আমার প্রবেশ হইতে পারিবে ॥৪॥

রঘুবংশীয়েরা জন্মাবধি বিশুদ্ধচরিত্র ছিলেন, যতক্ষণ ফলোদয় না হইত অভীষ্ট কার্য্যে লিপ্ত থাকিতেন, সমুদ্রপর্য্যন্ত পৃথিবীর অধীশ্বর ছিলেন, এবং তাঁহাদের রথ স্বর্গ পর্য্যন্ত গমন করিত ॥৫॥

তাঁহারা শাস্ত্রপ্রদর্শিত বিধি অনুসারে অগ্নিতে হোম ও প্রার্থনা

---

coming a candidate for a poet's fame, like even to a dwarf who holds up his hands to get at a fruit attainable only by a tall man.

4. Or rather, an entrance for me into the narrative of this race, into which an inlet of description has been cut open by bards of antiquity, is rendered possible, just as the entrance of a string into a precious stone already bored through by a diamond-needle is practicable.

5. So I shall describe the race of the Raghus, though provided with but a scanty stock of words, for I am impelled to this indiscretion by the report of their virtues having reached my ears.

6. The Raghus, who were pure from their very nativity,

नाम्। ६। द्रु—द्रुद्रोति, अद्रुद्रोत्, अद्रौषीत्, द्रुद्राव। द्रोष्यति, द्रुतः, द्रवित्वा, द्रुत्वा। सर्व—सर्वति, सार्वत्, सार्वीत्, सार्वम्। णिचि सर्वयति, सर्विष्यत्। सर्वयामास। सर्वितः। द्युष—द्रोषति, अद्रोषत् अद्युक्षीत्, द्युद्रोष, द्रोष्यति। णिचि द्रोषयति, अद्यूद्रुषत्। सनि दुद्युक्षते। यङि द्रोद्युष्यते। द्युक्षः द्युक्षिः।

आदाय मृत्तिकादानां सस्याय क्षितशालिनी, यमसे विधिवद्यज्ञैः प्रजायै सद्मसेधिनाम्॥७॥ मृ—विमर्ति, मरति, मरते। अविमः, अमार्षीत्, अमत, विमरांचक्रे, मम्रे, मर्मे। णिचि मारयति, अमीमरत्। सनि मुमूर्षति। मार—ममायत, ममाथिष्ट, ममाथे। णिचि मथमायत्, अमीमथत्। जि—जयति, अजयत्, अजैषीत्, जिगाय। णिचि जापयति, अजीजपत्। सनि जिगीषति।

शैशवे अभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणां, वार्द्धके मुनिवृत्तीनां, अन्ते योगेन तनुत्यजाम्॥८। इष—इच्छति, ऐच्छत्, एषीत्, इषित्वा। णिचि एषयति। सनि

अनुसारে अतिथिसत्कার করিতেন, অথবাদের আজ্ঞা অনুসারে দণ্ডপ্রদান করিতেন ও যথাকালে শয্যাত্যাগ করিতেন॥৬॥

তাঁহারা সৎপাত্রে দান করিবার উদ্দেশে ধন সঞ্চয় করিতেন, সত্যের অনুরোধে অল্পভাষী ছিলেন, যশোলাভের আশয়ে শত্রুজয় এবং পুত্রোৎপাদনের জন্য দারপরিগ্রহ করিতেন॥৭॥

তাঁহারা বাল্যকালে বিদ্যাভ্যাস করিতেন, যৌবনে বৈষয়িক সুখভোগে

---

who persevered in their undertakings until issue of fruit, who ruled over the world as far as the ocean, and the way of whose chariots was (unimpeded) up to the heavens.

7. Who used to offer oblations of clarified butter to the consecrated fire, according to the dictates of the *sastras*, to honor all petitioners by gifts according to their desires, to mete out punishment according to the nature of crimes and to rise from their beds at the proper time.

8. Who used to lay up riches for the purpose of giving them away, to speak sparingly for the sake of keeping within the boundary of truth, who were desirous of conquest, simply for fame, who entered into matrimony for begetting offspring.

ইষিষিষতি, ইষিষিষীত্। ত্যজ—ত্যজতি, অত্যজৎ, অত্যাক্ষীৎ, তত্যাজ। ত্যজি ত্যাজয়তি, অতিত্যজৎ।

রঘূণাং অন্বয়ং তনুবাগ্বিভবঃ অপি তনুধীঃ কর্ণং আগত্য আপলায় প্রচোদিতঃ মন্ বচঃ ॥ ৯ ॥

অদ্রবদ্ব্যক্তিহেতবঃ সতাং যে শ্রোতুম্ অর্হন্তি, হি (তথাহি) ইমং বিদ্বদ্ভিঃ শ্যামিকা অপি বা অগ্নৌ সংজায়তে ॥ ১০ ॥ ঋ—ঋণোতি, অঋণীৎ, অর্ণীদীৎ, ঋণাব। ত্যজি আবয়তি, অমিত্যবৎ। ত্যজি ঋগ্বেদে। ঋতঃ। অর্হ—অর্হতি, আর্হীৎ, আর্হীৎ, আনর্হ। অর্হিষ্যতি। লক্ষ—লক্ষয়তি, অলক্ষয়ৎ অললক্ষৎ, লক্ষয়ামাস। কর্ম্মণি লক্ষ্যতে, অলক্ষি। লক্ষিতঃ।

ছন্দসাং প্রণব ইব মনীষিণাং মাননীয়ঃ বৈবস্বতো নাম মনুঃ মহীক্ষিতাম্ আদ্যঃ আসীৎ ॥ ১১ ॥

আসক্ত হইতেন, বার্দ্ধক্যে মুনিব্রত অবলম্বন করিতেন, ও চরমে যোগ দ্বারা দেহত্যাগ করিতেন ॥৮॥

আমার বাক্যসম্পত্তি অল্প হইলেও আমি রঘুদিগের বংশবৃত্তান্ত বর্ণন করিব, কারণ তাঁহাদিগের গুণসমূহ মদীয় কর্ণে প্রবেশপূর্ব্বক আমাকে এই অবিমৃষ্যকারিতায় উত্তেজিত করিতেছে ॥ (৯ম শ্লোক) ॥

গুণদোষপরীক্ষায় সকল পণ্ডিতগণ এই রঘুবংশাখ্য মদীয় প্রবন্ধ শ্রবণ করিবার যোগ্য। কারণ সুবর্ণের বিশুদ্ধি বা বিমিশ্রতা অগ্নিতেই পরীক্ষিত হইয়া থাকে ॥১০॥

যেমন ওঙ্কার সমগ্র বেদের আদি, সেই প্রকার সমুদয় পণ্ডিতমণ্ডলীর মাননীয় বৈবস্বত নামে মনু পৃথিবীর অধিপতিদিগের আদি ছিলেন ॥১১॥

---

9. Who used to study the various branches of learning during their childhood, who sought for pleasure during youth, who led the life of an ascetic in their old age, and abandoned their life at last by religious abstraction.

10. It behoves good critics to lend a hearing to it, for it is in fire only, that the purity or alloy of gold is detected.

11. As the syllable *Om* is the leading word in the *vedas*,

অস্তিমতি তদন্বয়ে ক্ষীরনিধৌ ইন্দুঃ ইব, অস্তিমশরীরঃ দিলীপঃ ইতি রাজেন্দুঃ অসূত ॥১২॥ সূ—সূতে, অসূত, অসবিষ্ট, অসীষ্ট, সুষুবে, সবিতা, সূতঃ, সূনঃ।

ব্যূঢ়োরস্কঃ বৃষস্কন্ধঃ, শালপ্রাংশুঃ, মহাভুজঃ, (অতএব) আত্মকর্ম্মক্ষমং দেহম্ আশ্রিতঃ আত্মবান্ ধর্ম্মঃ ইব স্থিতঃ ॥১৩॥ শ্রি—শ্রয়তি, অশ্রয়ৎ, অশিশ্রিয়ৎ শিশ্রায় শ্রিতঃ।

সর্ব্বাতিরিক্তসারেণ সর্ব্বতেজোঽভিভাবিনা সর্ব্বোন্নতেন আত্মনা মেরুঃ ইব উর্ব্বীং ক্রান্ত্বা স্থিতঃ ॥১৪॥ রিচ—রিণক্তি, অরিচৎ, অরৈক্ষীৎ, অরিক্ত, রিরেচ। ক্রম—ক্রাম্যতি ক্রামতি, অক্রাম্যৎ অক্রামৎ, অক্রমীৎ, অক্রাম। ক্রিবি ক্রাময়তি; অধিক্রমৎ, ক্রান্তঃ।

যে প্রকার ক্ষীরসাগরে চন্দ্রের সমুদ্ভব, সেইরূপ সেই মনুর বিশুদ্ধ বংশে বিশুদ্ধতরচরিত দিলীপনামক রাজচন্দ্র জন্মগ্রহণ করিয়াছিলেন ॥ ১২ ॥

মহারাজ দিলীপ বিপুলবক্ষা, মহাবাহু, বৃষস্কন্ধ এবং শালবৃক্ষের ন্যায় উন্নত ছিলেন। অতএব তাঁহাকে দেখিলে বোধ হইত যেন, সাক্ষাৎ ক্ষত্রিয় ধর্ম্ম নিজ কার্য্যসাধনক্ষম দেহ আশ্রয়পূর্ব্বক ভূমণ্ডলে অবতীর্ণ হইয়াছেন ॥১৩॥

সর্ব্বভূত অপেক্ষা অধিকতর বলশালী, তেজোদ্বারা সর্ব্বভূতপরাভাবী, এবং সর্ব্বাপেক্ষা অধিকতর উন্নত যে নিজদেহ, তদ্দ্বারা তিনি সমগ্র পৃথিবীকে আক্রমণপূর্ব্বক সুমেরুর ন্যায় শোভিত হইতেন ॥১৪॥

---

so was Manu, by name Vaivasvata, esteemed by the wise, the first of kings, that have ever ruled over the earth.

12. From his spotless lineage sprang Dilipa, the moonlike king, himself a most stainless character, just as the moon, sprang from the ocean of milk.

13. Of a broad chest, with shoulders like those of a bull, tall as the *Sala* tree, having huge arms, he was as it were, the very incarnation of heroism, assuming a body capable of performing its own mission.

14. With a figure transcending all in strength, subduing all with its power, and surpassing all in stature, he lorded it over the earth like a second mount Meru.

আকারসদৃশপ্রজ্ঞঃ, প্রজ্ঞয়া সদৃশাগমঃ, আগমৈঃ সদৃশারম্ভঃ আরম্ভসদৃশোদয়ঃ ॥১৫॥

সঃ যাদোরত্নৈঃ আর্ণবদ্রব ভীমকান্তৈঃ নৃপগুণৈঃ উপজীবিনাম্ অধৃষ্যঃ অভিগম্যশ্চ বভূব ॥ ১৬ ॥

নিয়ন্তুঃ তস্য নেমিবৃত্তয়ঃ প্রজাঃ আ মনোঃ ক্ষুণ্ণাৎ বর্ত্মনঃ পরং রেখামাত্রমপি ন ব্যতীয়ুঃ ॥ ১৭ ॥ ইণ্—এতি ঐৎ অগাৎ, ইয়ায়। ণিচি গময়তি অজীগমৎ। সনি জিগমিষতি। ইতঃ। অতরি, যন্।

তাঁহার বুদ্ধি তদীয় আকারের অনুরূপ, তাঁহার শাস্ত্রজ্ঞান তদীয় বুদ্ধির সদৃশ, তাঁহার কার্য্যকলাপ তদীয় শাস্ত্রজ্ঞানের সদৃশ, এবং তাঁহার অভ্যুদয় তদীয় কার্য্যকলাপের অনুরূপ ছিল ॥১৫॥

তিনি ভয়াবহ অথচ কমনীয় গুণসমূহদ্বারা ভূষিত ছিলেন। এবং তন্নিবন্ধন রত্ন ও নক্র দ্বারা পরিপূর্ণ মহাসাগরের ন্যায় আশ্রিত ব্যক্তিদিগের পক্ষে যুগপৎ অধর্ষণীয় ও আশ্রয়ণীয় ছিলেন ॥১৬॥

শাসনকর্ত্তা সেই দিলীপের প্রজাগণ, যেরূপ রথের চক্রধারা চিরাভ্যস্ত পথ হইতে রেখামাত্র ও বিচলিত হয় না, তদ্রূপ মনুর সময় হইতে প্রচলিত আচারপদ্ধতি হইতে রেখামাত্রও অতিক্রম করে নাই ॥১৭॥

---

15. His intelligence was worthy of his (noble) appearance, his learning equalled his intelligence, his enterprise equalled his learning, and his success (in life) was commensurate with his enterprise.

16. Both by his stern and amiable qualities, which are characteristic of a king, he was at once unapproachable and attractive to his dependents, like the ocean by virtue of its monsters and precious stones.

17. Imitating the tire of a chariot wheel, the subjects of this ruler did not deviate a single line from the path marked out from the time of Manu.

স প্রজানাং মঙ্গলায়ৈব তাভ্যঃ বলিম্ অগ্রহীৎ, হি (যতঃ হি) রবিঃ সহস্রগুণম্ উৎসৃষ্টুং রসম্ আদত্তে ॥১৮॥ গ্রহ—গৃহ্লাতি অগৃহ্লাৎ অগ্রহীৎ অগ্রাহ। গৃহীতঃ গৃহীতা, সনি জিঘৃক্ষতি। সৃজ—সৃজতি অসৃজৎ অস্রাক্ষীৎ অস্রষ্ট। সনি সিসৃক্ষতি সস্রক্ষ্যতি। দা—দত্তে অদত্ত অদিত দদে।

তস্য সেনা পরিচ্ছদঃ, অর্থসাধনম্ দ্বয়মেব, শাস্ত্রেষু অকুণ্ঠিতা বুদ্ধিঃ, ধনুষি আততা মৌর্ব্বী চ ॥১৯॥ তন—তনোতি তনুতে অতনীৎ অততনুত অতানীৎ অতন। অতনিষ্ট তেনে তেনে। সনি তিতনিষতি তিতাংসতি।

সংহতমন্ত্রস্য, মূঢ়াকারেঙ্গিতস্য তস্য, প্রারম্ভাঃ প্রাক্তনাঃ সংস্কারাঃ ইব ফলানুমেয়াঃ আসন্ ॥২০॥

তিনি প্রজাদিগের মঙ্গলোদ্দেশেই তাহাদিগের নিকট বলি অর্থাৎ ষষ্ঠাংশ-রূপ কর গ্রহণ করিতেন। সূর্য্যদেব বৃষ্টিরূপে সহস্রগুণ প্রতিদান করিবার জন্যই পৃথিবী হইতে জল গ্রহণ করিয়া থাকেন ॥১৮॥

তাঁহার চতুরঙ্গ সৈন্য তাঁহার পক্ষে পরিচ্ছদ অর্থাৎ ভূষার ন্যায় ছিল। তিনি দুইটীমাত্র পদার্থের উপর নির্ভর করিয়া তাঁহার মনুষ্য প্রয়োজন সাধন করিতেন, প্রথমতঃ তাঁহার শাস্ত্রবিষয়ে অব্যাহত বুদ্ধি, দ্বিতীয়তঃ তাঁহার ধনুতে আরোপিত জ্যা ॥১৯॥

তিনি রাজনৈতিক মন্ত্রণাসমূহ গোপনে নির্ব্বাহ করিতেন, ও তাঁহার আকার ও ইঙ্গিতাদি দ্বারা তাঁহার মনের ভাব প্রকাশ পাইত না। সুতরাং

---

18. He levied tribute from his subjects simply for their ultimate good, for the sun draws up water from the earth with the object of sending it back thousandfold in return.

19. His army was to him an appendage, for he depended on two things only for the accomplishment of his designs,—his intellect intent upon the *sastras*, and his bowstring taut on the bow.

20. He hid his counsel, and his countenance and gestures were impenetrable; so that his measures could only be divined by their results like impressions received in a previous birth.

स अवरुः सन् आत्मानं जुगोप, अनातुरः एव धर्मं मेजे, अगृध्नुः एव अर्थम् आदत्ते, असक्त एव सुखम् अन्वभूत् ॥२१॥ वस—वसति वसति अवसत् अवसत् अवात्सीत् अवसीत् वत्रास । णिचि वासयति अविवसत् । वसः । वसितुम् वसित्वा । गुप—गोपायति अगोपायत् अगोपायीत् अगोपीत् अगोपीत् । गोपयामास । सनि जुगोपायिषति जुगोपिषति जुगुप्सति, गुप्तः । भज—भजति भजते अभजत् अभजत अभाक्षीत् अभक्त बभाज भेजे । णिचि भाजयति अबीभजत् । सनि बिभक्षति । सज्ज—सजति असजत् असाङ्क्षीत् सस्रज्ज । णिचि सञ्जयति असस्रञ्जत् । सनि सिसङ्क्षति, सस्क्तः ।

ज्ञाने मौनम्, क्षमी क्षमा, त्यागे श्लाघाविपर्ययः, तस्य गुणाः गुणानुबन्धित्वात् सप्तसवा इव अभूवन् ॥२२॥

विषयैः अनाकृष्टस्य, विद्यानां पारदृश्वनः, धर्मरतेः तस्य जरसा विना बलम्

তাঁহার উপায়প্রয়োগাদি জন্মান্তরীণ সংস্কারসমূহের ন্যায় কেবলমাত্র ফলের দ্বারা অনুমিত হইতে পারিত ॥২০॥

তিনি ভয়শূন্য হইয়াও আপনার শরীররক্ষার্থ উপায় গ্রহণ করিতেন, তিনি রুগ্ন না হইয়াও ধর্ম্মোপার্জ্জন করিতেন, তিনি লোভী না হইয়াও অর্থসংগ্রহ করিতেন, এবং আসক্তিরহিত হইয়া সুখভোগ করিতেন ॥২১॥

তাঁহার জ্ঞান থাকিলেও তিনি মৌনাবলম্বন করিয়া থাকিতেন, প্রতীকার-সামর্থ্য থাকিলেও ক্ষমা করিতেন, তিনি দান করিতেন, কিন্তু তাঁহার আত্মশ্লাঘা ছিল না ॥২২॥

তিনি রূপ রস প্রভৃতি ভোগ্যবস্তু দ্বারা আকৃষ্ট হইতেন না। তিনি বিদ্যার

---

21. He was on his guard without being afraid, pursued the path of rectitude without being ill, acquired riches without being avaricious, and enjoyed pleasures without being a slave to them.

22. He had taciturnity with knowledge, forgiveness with power, and freedom from boasting with beneficence, so that his virtues by their subservience to each other, seemed as if they were full brothers.

23. Not tempted by pleasures, a perfect master of the

আসীৎ ॥ ২২ ॥ কৃষ—কর্ষতি, অকর্ষৎ, অকার্ষীৎ, অকার্ষ্টাম্, অকৃষৎ, চকর্ষ। কৃষ্যতি। যিচি কর্ষয়তি, অচীকৃষৎ, অচকর্ষৎ। কৃষ্টঃ।

প্রজানাং বিনয়াধানাৎ, রক্ষণাৎ, ভরণাদপি, স পিতা পিতরস্তাসাং কেবলং জন্মহেতবঃ ॥ ২৪ ॥

স্মিতপূর্বাভিধায়িত্বাৎ, প্রভুতায় পরিচ্ছদঃ, মনীষিণস্তস্য অর্থকামাবপি ধর্ম্ম এব আস্তাম্ ॥ ২৫ ॥ ধা—দধাতি, ধত্তে। অদধাৎ, অধত্ত। অধাৎ, অধিত। দধৌ, দধে। যিচি ধাপয়তি, সনি ধিৎসতি। হিতঃ। ধাতুম্। হিত্বা। সস্যাব। দধৎ। দধানঃ। রঘ—রঘতি, অরঘৎ অরঘীৎ, ররঘ। যিচি রঘয়তি, অররঘৎ। ভৃ—বিভর্ত্তি, অবিভঃ, অভার্ষীৎ, বিভরাম্বভূব। যিচি ভারয়তি, অবীভরৎ। সনি বুভূর্ষতি। অবভৃথঃ।

পরিদর্শন করিয়াছিলেন, ধর্ম্মে তাঁহার নিয়ত আসক্তি ছিল, ফলতঃ জরা ব্যতীত তাঁহার বৃদ্ধোচিত অভিজ্ঞতা ঘটিয়াছিল ॥ ২৩ ॥

প্রজাদিগকে শিক্ষা প্রদান দ্বারা, তাহাদিগকে বিপদ হইতে পরিত্রাণ, এবং তাহাদিগের রক্ষণ ও ভরণপোষণ প্রভৃতি কার্য্যদ্বারা তিনিই তাহাদিগের প্রকৃত পিতা ছিলেন, তাহাদিগের পিতৃগণ কেবল জন্মদাতা মাত্র ছিল ॥ ২৪ ॥

তিনি সমাজস্থিতিরক্ষার জন্য দণ্ডার্হদিগকে উপযুক্ত দণ্ড প্রদান করিতেন, সন্তানার্থে বিবাহ করিয়াছিলেন, ফলতঃ মনীষাসম্পন্ন মহারাজ দিলীপের অর্থ ও কাম ধর্ম্মতেই পরিণত হইয়াছিল ॥ ২৫ ॥

---

sciences, and devoted to righteousness, he attained the wisdom of age without its infirmities.

24. By imparting education to his subjects, and by defending and supporting them, he was their true father, while their fathers were merely the authors of their existence.

25. He punished such as were deserving of punishment, for the preservation of order, and entered into matrimony for the sake of offspring, so that the pursuit of riches and pleasures by that wise prince was based on a sense of rectitude.

স যজ্ঞায় গাং দুদোহ, মঘবা শস্যায় দিবং দুদোহ, উভৌ সম্পত্তিনিময়েন ভুবনদ্বয়ং দধতুঃ ॥ ২৬ ॥ যজ—যজতি তে, অযজত্, অযজত, অযাক্ষীৎ অযষ্ট, ইয়াজ, যুযুজে। যজ্যতি, কর্ম্মণি ক্রিয়তে অযাজি। ণিচি যাজয়তি অযীযজৎ। সনি যিযক্ষতি। যষ্টুম্। ইষ্টঃ। দুহ—দোগ্ধি অধোক্-গ্। অধুক্ষৎ। দুদোহ। ধোক্ষ্যতি। ণিচি দোহয়তি অদুদুহৎ। সনি দুধুক্ষতি। যঙি দোদুহ্যতে।

রাজ্ঞাং রক্ষিতুরস্য যত্নঃ ন অনুযযুঃ কিন্তু, যৎ তস্করতা পরস্বেভ্যঃ ব্যাবৃত্তা সতী যুক্তৌ স্থিতা ॥ ২৭ ॥ যা—যাতি, অযাৎ, অযাসীৎ, যযৌ। ণিচি যাপয়তি। সনি যিযাসতি। বৃত—বর্ত্ততে, অবর্ত্ত, অবর্ত্তিষ্ট, বর্ত্তিতে। ণিচি বর্ত্তয়তি, অবীবৃতৎ, অববর্ত্তৎ। সনি বিবর্ত্তিষতে।

ম্লিষ্টঃ দ্বিষোঽপি আর্ত্তস্য ঔষধং যথা তস্য সম্মতঃ আসীৎ। দৃষ্টঃ প্রিয়োঽপি ভুজগ-যুতা অঙ্গুলীব তস্য ত্যাজ্যঃ আসীৎ ॥ ২৮ ॥ দ্বিষ—দ্বেষ্টি, অদ্বেট্-ড্, অদ্বিষ্ট, অদ্বিষ্টাম্,

---

তিনি যজ্ঞসাধনার্থ পৃথিবীকে দোহনপূর্ব্বক কর গ্রহণ করিতেন, দেবরাজ ইন্দ্র শস্যোৎপাদনার্থ স্বর্গরাজ্য দোহনপূর্ব্বক পৃথিবীতে জলবর্ষণ করিতেন; ফলতঃ উভয়ে পরস্পর সম্পত্তি বিনিময়পূর্ব্বক স্বর্গ ও মর্ত্ত্য উভয় ভুবন পোষণ করিতেন ॥ ২৬ ॥

অন্যান্য রাজা সকলের ত্রাণকর্ত্তা দিলীপের যশের অনুকরণ করিতে সমর্থ হন নাই, কারণ, তাঁহার রাজত্বে চৌর্য্যবৃত্তি পরধন-সংস্পর্শরহিত হইয়া কেবল নামমাত্রে পর্য্যবসিত হইয়াছিল ॥ ২৭ ॥

শিষ্ট ব্যক্তি দ্বেষের পাত্র হইলেও পীড়িতের পক্ষে ঔষধের ন্যায় আদৃত হই-

---

26. He milked the earth for the performance of sacrifices, and Indra milked the heavens for the production of crops, so that by an interchange of their respective wealth they sustained the two worlds.

27. No other prince could imitate the fame of that protector of men, for (in his reign) theft, precluded from the property of others, subsisted only in name.

28. A good man, though an enemy, was acceptable to him

अदिष्ट, दिदिय, दिदिषे। मन—मन्यते, अमन्यत, अमंस्त, मेने। णिचि मानयति, अमीमनत्। दुष—दुष्यति, अदुषत्, बदुषत्, दुदोष। दोषयति। णिचि दूषयति, अदूदुषत्। त्यज—त्यजति, अत्यजत्, अत्याक्षीत्, तत्याज। त्याजयति। णिचि त्याजयति, अतित्यजत्।

नूनं विधाः तं महाभूतसमाधिना विदधे, तथाहि तस्य सर्वे गुणाः परार्थैकफलाः आसन्॥ २९॥

स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् अनन्यशासनां उर्वीम् एकपुरीम् इव अशास॥ ३०॥ शास—शास्ति, अशात्, अशासत्, अशास। णिचि शासयति, अशशासत्। शिक्षा।

তেন, পরন্তু দুষ্ট ব্যক্তি নিজের প্রিয় হইলেও সর্পদষ্ট অঙ্গুলির ন্যায় তৎকর্তৃক পরিত্যক্ত হইত॥ ২৮॥

নিশ্চয়ই বিধাতা মহাভূতসমূহের সারাংশ দ্বারা তাঁহাকে নির্ম্মাণ করিয়াছিলেন, কারণ তাহা না হইলে কি প্রকারে পরোপকার তাঁহার সমুদয় গুণের এক মাত্র উদ্দেশ্য হইবে॥ ২৯॥

সমুদ্রকূলই তাঁহার রাজ্যের প্রাকারবেষ্টনস্বরূপ ছিল, মহাসাগরই পরিখাস্বরূপ ছিল, এবং তাঁহার রাজ্যের মধ্যে অন্য কোন স্বাধীন রাজার শাসন চলিত না; মহারাজ এই বিপুল রাজত্ব এক মাত্র পুরীর ন্যায় অনায়াসে শাসন করিতেন॥ ৩০॥

---

as medicine is to the sick, and a bad man, though a friend was shunned by him like a finger bitten by a snake.

29. No doubt, the creator made him by the harmonious composition of the great elements, for surely all his virtues had for their object the fulfilment of the interests of others.

30. He ruled over the earth like a single city, the earth having the sea-coast for its ramparts, and the sea for its intrenchment and in which no other authority was obeyed.

তস্য মগধবংশজা, দাক্ষিণ্যবন্ধেন সুদক্ষিণা ইতি নাম্না, অধ্বরস্য দক্ষিণা ইব পত্নী আসীৎ ॥ ৩১ ॥

বসুধাধিপঃ সতি অবরোধে সত্যপি মনস্বিন্যা তয়া সহ্যা চ আত্মানং কৃতদ্বয়ং মেনে ॥ ৩২ ॥

স আত্মানুরূপায়াং তস্যাং আত্মজন্মসমুৎসুকঃ সন্ বিলম্বিতফলৈঃ মনোরথৈঃ কালং নিনায় ॥ ৩৩ ॥ নি—নয়তি, নয়তে, অনয়ৎ, অনয়ত, অনৈষীৎ, অনেষ্ট, নিনায়, নিন্যে । ণিচি নাययति, अनीनयत् । सनि निनीषति । यङि नेनीयते ।

তেন সন্তানার্থায় বিধয়ে স্বয়মাত্ত অবতারিতা জগতঃ গুর্বীং ধুরং সচিবেষু নিচিক্ষিপে ॥ ৩৪ ॥ ক্ষিপ—ক্ষিপতি, অক্ষিপৎ, অক্ষৈপীৎ, চিক্ষেপ ।

মগধবংশে উৎপন্না এবং দাক্ষিণ্যগুণে "সুদক্ষিণা" এই নামে প্রসিদ্ধা তাঁহার এক মহিষী ছিলেন। যেমন যজ্ঞের দক্ষিণা, রাজ্ঞী তাঁহার পক্ষে তদ্রূপ ছিলেন ॥ ৩১ ॥

যদিও মহারাজের অন্তঃপুরে অনেক পত্নী ছিলেন, তথাপি মনস্বিনী সুদক্ষিণা ও রাজলক্ষ্মী এই উভয়ের দ্বারাই সেই রাজা আপনাকে পত্নীবিশিষ্ট বলিয়া মনে করিতেন ॥ ৩২ ॥

মহারাজ আপনার অনুরূপ সেই মহিষীতে পুত্রোৎপাদনে উৎসুক হইয়া কালাতিবাহন করিতে লাগিলেন। বহুবিলম্বেও তাঁহার মনোরথ সফল হইল না ॥৩৩॥

তিনি সন্তানোৎপাদনার্থ কোন অনুষ্ঠানের উদ্দেশে জগতের গুরুতার নিজ হস্ত হইতে অবতারণপূর্ব্বক মন্ত্রীদিগের হস্তে ন্যস্ত করিলেন ॥ ৩৪ ॥

---

31. His wife Sudakshina by name, a name derived from her generousity, sprang from the race of the Magadhas, and was to him just as the priestly remuneration is to a sacrifice.

32. Although his majesty had a large seraglio, he deemed himself a husband only on account of that high minded Sudakshina and his own royal fortune.

33. Anxious for the birth of a son by his queen, who was in every respect his equal, the king passed his time with hope deferred. (with his desires the fulfilment of which was delayed).

34. For the purpose of being engaged in ceremonies con-

অথ প্রযযৌ সা দম্পতী পুত্রকাম্যয়া বিধাতারং অথর্ব, গুরো: বসিষ্ঠস্য আশ্রমং জন্মনু: ॥ ৩৫ ॥

দ্বিপগম্ভীরনির্ঘোষং, একং স্যন্দনং বিদ্যুদৈরাবতী মারুহেষ্যং পয়োবাহম্ ইব আস্থিতৌ ॥ ৩৬ ॥

আশ্রমপীড়া মাভূৎ ইতি পরিমিতপুরঃসরৌ, অনুভাববিশেষাৎ তু সৈনাপরিবৃতৌ ইব ॥ ৩৭ ॥ পীড়—পীড়য়তি, অপীড়য়ৎ অপীপিডৎ, অপিপীড়ৎ, পীড়য়ামাস।

অনন্তর সেই দম্পতী পুত্রপ্রার্থনায় পবিত্র হইয়া ব্রহ্মাকে পূজা করিয়া কুলগুরু বসিষ্ঠদেবের আশ্রমে গমন করিলেন ॥ ৩৫ ॥

তাঁহারা উভয়ে মধুরগম্ভীরধ্বনিযুক্ত একই রথে আরোহণ করাতে বর্ষাকালের মেঘের উপর সমারূঢ় বিদ্যুৎ ও ঐরাবতের ন্যায় দীপ্তি পাইতে লাগিলেন ॥ ৩৬ ॥

পুণ্যাশ্রমের কোনপ্রকার পীড়া না হয়, এই উদ্দেশে অল্পসংখ্যক সঙ্গী সমভিব্যাহারে লইয়াছিলেন, তথাপি তাঁহাদের তেজোবিশেষ দ্বারা বোধ হইতে লাগিল যেন তাঁহারা একদল সৈন্য দ্বারা পরিবৃত হইয়া গমন করিতেছেন ॥ ৩৭ ॥

---

ducive to the birth of a son, the king took down the heavy burden of the Government of the world from his own hands and entrusted it to his ministers.

35. Now the royal pair purified in body and mind, worshiped the god Prajapati for the birth of a son and repaired to the hermitage of Vasishta.

36. Driving in a chariot making a loud though pleasing rattle, they resembled the celestial elephant and his spouse, the lightening, who were seated on a cloud in the rainy season.

37. Desiring that there should be no disturbance to the hermitage, they had a small retinue with them, yet owing to the uncommon dignity of their person they appeared as if surrounded by a large army.

সুখস্পর্শৈঃ সালনির্য্যাসগন্ধিভিঃ পুষ্পরেণুতুকিরৈঃ আধূতবনরাজিভিঃ বাতৈঃ সেব্যমানী ॥ ৩৮ ॥ সেব—সেবতে, অসেবিষ্ট, সিষেবে।

রথনেমিস্বনোন্মুখৈঃ শিখণ্ডিভিঃ দ্বিধা ভিন্নাঃ ষড়্জসংবাদিনীঃ মনীভিরামাঃ কেকাঃ শৃণ্বন্তী ॥ ৩৯ ॥ ভিদ—ভিনত্তি, অভিনৎ, অভিদৎ, অভৈৎসীৎ, বিভেদ।

অদূরীভূতবর্ত্মসু স্যন্দনাবজ্ঞদৃষ্টিষু মৃগদ্বন্দ্বেষু পরস্পরাবিসাদৃশ্যং পশ্যন্তী ॥ ৪০ ॥ দৃশ—পশ্যতি, অপশ্যৎ, অদর্শৎ, অদ্রাক্ষীৎ। ণিচি দর্শয়তি, অদীদৃশৎ। সনিদিদৃক্ষতে।

শ্রেণীবন্ধাৎ অসক্তা তীরজসজং বিতন্বদ্ভিঃ কলনিক্বাদৈঃ সারসৈঃ ক্বচিৎ উন্নমিতাননী ॥ ৪১ ॥

সুখস্পর্শ সালবৃক্ষের নির্য্যাসগন্ধী পুষ্পপরাগবিক্ষেপী বনশ্রেণির শীতল সুগন্ধ মন্দ বায়ুর হিল্লোল দ্বারা তাঁহারা পথিমধ্যে সেবিত হইতে লাগিলেন ॥ ৩৮ ॥

রথচক্রধ্বনি শুনিয়া মেঘধ্বনিশঙ্কায় উন্মুখ ময়ূরসমূহের শুদ্ধ ও বিকৃতভেদে দ্বিবিধ এবং ষড়্জ-স্বরসদৃশ মনোহর কেকাধ্বনি শ্রবণ করিতে লাগিলেন ॥ ৩৯ ॥

তাঁহারা বিশ্বাসবশতঃ পথপরিত্যাগ পূর্ব্বক অদূরে দণ্ডায়মান কৌতুকবশতঃ যথাসন্নদৃষ্ট মৃগমিথুনসমূহের চক্ষুতে পরস্পরের চক্ষুর সাদৃশ্য সন্দর্শন করিতে লাগিলেন ॥ ৪০ ॥

পথিমধ্যে কোন স্থানে মধুরাস্ফুট ধ্বনি করিতে করিতে সারসসমূহ শ্রেণীবদ্ধ হইয়া উড্ডীয়মান হওয়াতে বোধ হইল যেন আকাশে আধারশূন্য

---

38. They were refreshed by a breeze which was grateful to the touch, perfumed with the fragrant gum of the Sala tree, wafting flower dust, and gently shaking ranks of forest-trees.

39. Hearing the songs of the peacocks, so grateful to the soul,—the peacocks who raised their heads at the rattling of the car, and divided into two different notes their strains corresponding to the air called Sadja.

40. They were marking the resemblance of each other's eyes in the pairs of deer who had kept at a little distance from their path and stood with their look rivetted on the chariot.

41 At a certain place they raised their heads at a flight of

प्रार्थनासिद्धिसंसूचिनः पवनस्य अनुकूलत्वात् तुरगोत्कीर्णैः रजोभिः अस्पृष्टालक-वेष्टनौ ॥ ४२ ॥ ग्रंस—ग्रंसति, अग्रंसत्, अग्रंसीत् ग्रग्रंस, । ग्रस्तः ।

सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलं स्वनिश्वासानुकारिणम् अरविन्दानाम् आमोदम् उप-जिघ्रन्तौ ॥ ४३ ॥ घ्रा—जिघ्रति, अघ्रात्, अघ्रासीत्, जघ्रौ । घ्राणः ।

आत्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु ग्रामेषु यज्वनाम् अमोघाः आशिषः अर्घ्यानुपदं प्रति-गृह्णन्तौ ॥ ४४ ॥

তোরণে একটী মালা দোদুল্যমান হইতেছে। তাঁহারা উভয়ে উন্নতমুখে তাহা অবলোকন করিতে লাগিলেন ॥ ৪১ ॥

বায়ু অনুকূলে অর্থাৎ তাঁহাদের গন্তব্যদিকের অভিমুখে প্রবাহিত হওয়াতে তাঁহাদের প্রার্থনা সফল হইবে বুঝা যাইতেছিল, এবং অশ্বখুরোত্থাপিত ধূলি তাঁহাদের একের অলক ও অন্যের উষ্ণীষ স্পর্শ করিতে পারিল না ॥ ৪২ ॥

তাঁহারা সরোবররাজির তরঙ্গসঙ্ঘট্টনে শীতল নিজনিশ্বাসতুল্য পদ্ম-সমূহের মনোহর গন্ধ আঘ্রাণ করিতে লাগিলেন ॥ ৪৩ ॥

আপনারা যে সকল গ্রাম দান করিয়াছিলেন এবং যাহাতে যজ্ঞীয় যূপসকল নিখাত হইয়াছিল, সেই সকল গ্রামে উপস্থিত হইয়া তাঁহারা যাগ-কারী ব্রাহ্মণদিগের নিকট প্রথমে অর্ঘ্য পরে আশীর্ব্বাদ গ্রহণ করিতে লাগিলেন ॥ ৪৪ ॥

---

cranes, uttering melodious cries, flying in rows and forming a garland, as it were, hung upon a gate (in the air) which was unsupported with pillars.

42. As the wind was favourable and betokened the fulfilment of their desires, the locks and the turban of the royal pair were not soiled by dust raised by the horses.

43. They kept inhaling the perfume of the lotuses in the lakes, which was refreshing on account of the scattering of the spray and which rivalled the fragrance of their breath.

44. In the villages granted by himself and marked with the sacrificial posts of wood, they were accepting the ever-effi-

হৈয়ঙ্গবীনম্ আদায় উপস্থিতান্ ঘোষবৃদ্ধান্ বন্যানাং মার্গপাদিনাং নামধেয়ানি পৃচ্ছন্তী ॥ ৪৫ ॥ প্রচ্ছ—পৃচ্ছতি, অপৃচ্ছৎ, অপ্রাক্ষীৎ, পপ্রচ্ছ। প্রশ্নঃ।

ব্রজতীঃ অন্যোন্যশ্রয়ীঃ তয়ীঃ স্নিগ্ধনির্মুক্তয়ীঃ শিবাচন্দ্রমসীঃ যোগে ইব কাপি অভিখ্যা আপীৎ ॥ ৪৬ ॥ ব্রজ—ব্রজতি, অব্রজৎ, অব্রাজীৎ, বব্রাজ। প্রব্রজ্যা।

প্রিয়দর্শনঃ বুধোপমঃ ভূমিপতিঃ পথি তৎ তৎ দর্শয়ন্ লঙ্ঘিতম্ অপি অধ্বানং ন বুবুধে ॥ ৪৭ ॥ বুধ—বুধ্যতে, অবুধ্যত, অবোধি, বুবুধে। ভুৎসীষ্ট। সনি বুভুৎসতে। যঙি বোবুধ্যতে। ণি বোধয়তি, অববুধৎ।

সদ্যোজাত ঘৃত গ্রহণপূর্ব্বক তাঁহাদিগকে উপহার দিবার জন্য উপস্থিত হইতেছে, এমন ঘোষবৃদ্ধদিগকে পথের পার্শ্ববর্ত্তী বন্য বৃক্ষসমূহের নাম জিজ্ঞাসা করিতে লাগিলেন ॥ ৪৫ ॥

হেমন্তের অন্তে পরস্পর মিলনে চিত্রা ও চন্দ্রের যেরূপ শোভা হয়, গমনকালে উজ্জ্বলবেশধারী সেই দম্পতীর সেইরূপ অনির্ব্বচনীয় শোভা হইয়াছিল ॥ ৪৬ ॥

মনোহরমূর্ত্তি বুধগ্রহের সদৃশ পৃথিবীপতি মহিষীকে পথিস্থ সেই সকল পদার্থপ্রদর্শনে এতদূর নিমগ্ন হইয়াছিলেন যে, অনেক দূর পথ অতিবাহিত হইলেও তাহা বুঝিতে পারেন নাই ॥ ৪৭ ॥

---

cacious benedictions of the sacrificers after being presented with their hospitable gifts.

45. Of the aged milkmen who had presented themselves before them with fresh clarified butter, they were making enquiries about the names of the trees growing wild on the wayside.

46. As at the conjunction of the moon and the asterism *chitra* when freed from the dews of winter, so did there appear in the union of the royal pair clad in bright raiment while travelling together, a splendour which no words could describe.

47. The king who resembled the planet, Mercury, and was of an engaging appearance, could not perceive the distance passed over, as he was busily engaged in pointing out to his spouse many sights of interest along the way.

দুষ্প্রাপযশাঃ মানবাহনঃ মহিষীসখঃ সঃ সায়ং সংযমিনঃ তস্য মহর্ষেঃ আশ্রমং আপদৎ ॥ ৪৮ ॥ ম আপ—প্রাপ্নোতি, আপদৎ, আপ, আপ্নোতি।

বনান্তরাৎ উপাহৃতৈঃ সমিৎকুশফলাহরৈঃ অদৃশ্যাগ্নিপরিস্তরৈঃ তপস্বিভিঃ পূর্ণমাশ্রমম্ ॥ ৪৯ ॥

নীবারভাগধেয়োচিতৈঃ হতজরারৌধিভিঃ ঋষিপত্নীনাম্ অপত্যৈঃ ইব মৃগৈঃ আকীর্ণম্ ॥ ৫০ ॥

অনন্তর সায়ংকাল উপস্থিত হইলে অনন্যসুলভকীর্ত্তিশালী মহারাজ দিলীপ বিশ্রান্তবাহনে মহিষীর সমভিব্যাহারে সংযমশীল সেই মহর্ষির আশ্রমে উপনীত হইলেন ॥ ৪৮ ॥

সেই সময় যজ্ঞকাষ্ঠ কুশ ও ফল আহরণ পূর্ব্বক ঋষিগণ অন্যান্য বন হইতে আশ্রমাভিমুখে প্রত্যাগমন করিয়া আশ্রম পূর্ণ করিতেছিলেন; আর যজ্ঞীয় পবিত্র বহ্নি অদৃশ্যরূপে এই ঋষিদিগকে যেন প্রত্যুদ্গমন করিয়া লইতেছিল ॥ ৪৯ ॥

এই সময় ঋষিপত্নীদিগের অপত্যসদৃশ মৃগগণদ্বারা আশ্রম আকীর্ণ হইয়াছিল, ইহারা ঋষিপত্নীদিগের নিকট নীবারধান্যের অংশভোজনে অভ্যস্ত ছিল বলিয়া পর্ণকুটীরের দ্বারোধ করিতেছিল ॥ ৫০ ॥

---

48. The king, possessed of inimitable fame, accompanied by his consort reached at dusk, with his horses wearied, the hermitage of the sage, who was noted for self-restraint.

49. The hermitage was being filled by ascetics returning from other groves bringing sacrificial wood, *kusa*-grass and fruits, who seemed from the radiance of their persons to be welcomed back, as it were, by the sacred fires invisible.

50. It was abounding with deer who were accustomed to a share of *nivara*-rice, and besieging the doors of the huts, as if they were the children of the wives of the ascetics.

सेकान्ते मुनिकन्याभिः आलवालाम्बुपायिनां विहङ्गानां विश्वासाय तत्क्षणोज्झित-वृक्षकम् ॥ ५१ ॥ उज्झ—उज्झति, औज्झीत्, उज्झाञ्चकार।

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु तटजाङ्गनभूमिषु निषादिभिः क्वचित् क्वचित्तरोमन्थम् ॥५२॥

अभ्युत्थितानिलधुतैः पवनीडूतैः आहुतिगन्धिभिः धूमैः आश्रमीन्मुखान् अतिथीन् पुनानम् ॥ ५३ ॥

अथ सः यन्तारं "धुर्यान् विश्रामय" इति आदिश्य ना पदौ रथात् अवारोहयत्

সেই সময় মুনিকন্যাগণ ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র বৃক্ষসমূহে জলসেচনপূর্ব্বক আলবালস্থ জলপানার্থ উপস্থিত বিহঙ্গদলের বিশ্বাসোৎপাদনার্থ তৎক্ষণাৎ বৃক্ষগুলিকে পরিত্যাগ করিতেছিলেন ॥ ৫১ ॥

রৌদ্রে যে সকল নীবার শুষ্ক হইয়াছিল, সায়ংকালে রৌদ্রের অবসান হওয়াতে তৎসমুদয় প্রাঙ্গণের স্থানে স্থানে রাশীকৃত হইয়াছিল। আর মৃগসমূহ তথায় বসিয়া রোমন্থচর্ব্বণ করিতেছিল ॥ ৫২ ॥

সেই সময় যে সকল অতিথি আশ্রমের অভিমুখে আগমন করিতেছিল, আশ্রম বায়ুদ্বারা উদ্ধূত, প্রজ্বলিত হুতাশনের পরিচায়ক, আহুতির গন্ধবিশিষ্ট, পবিত্র ধূমের দ্বারা তাহাদিগকে পবিত্র করিতেছিল ॥ ৫৩ ॥

অনন্তর মহারাজ "অশ্বদিগকে বিশ্রাম করাও" সারথিকে এই আদেশ

---

51. Where the daughters of the hermits had just left the plants soon after watering them, so as to inspire confidence in birds that would drink water out of the basins encircling those plants.

52. Where the deer were ruminating, lying down at their ease in the court-yards of cottages, where paddy was gathered up in piles at the cessation (decline) of sunshine.

53. Where the smoke borne up by the wind and smelling of the offerings of clarified butter—, the smoke which was an index of the blazing fire, was purifying the guests who were making towards the hermitage.

54. Then ordering the charioteer to get the horses refresh-

সযজ্ঞ অবততার ॥ ৫৪ ॥ অব আ-রুহ—রোহতি, অরুহৎ, অরোঢ়। রোহাতি। ণিচি রোহয়তি, অরুরুহৎ।

* সখ্যঃ গুরবমেন্দ্রিয়াঃ মুনয়ঃ মভার্য্যায় গৌঃ নয়চক্ষুষে অর্হতে তস্মৈ অর্হণাং চক্রুঃ ॥ ৫৫ ॥

সঃ সায়ন্তনস্য বিধেঃ অন্তে অরুন্ধত্যা অন্বাস্যিতং তপোনিধিং স্বাহয়া অন্বাস্যিতং হবির্ভুজম্ ইব দদর্শ ॥ ৫৬ ॥

মাগধী রাজ্ঞী রাজা চ তয়োঃ পাদান্ জগৃহতুঃ, গুরুপত্নী গুরুঞ্চ প্রীত্যা তৌ প্রতিননন্দতুঃ ॥ ৫৭ ॥

করিয়া মহিষীকে রথ হইতে অবরোহণ করাইলেন এবং স্বয়ং ও অবরোহণ করিলেন ॥ ৫৪ ॥

মুনিগণ জিতেন্দ্রিয় রক্ষাকর্ত্তা শাস্ত্রচক্ষু (জ্ঞানচক্ষু) অতএব সম্মানের উপযুক্ত মহারাজ ও রাজ্ঞীকে উপযুক্তরূপে অভ্যর্থনা করিলেন ॥ ৫৫ ॥

অনন্তর মহারাজ সন্ধ্যাকালীন জপহোমাদি অনুষ্ঠানের পর উপবিষ্ট তপোনিধি বসিষ্ঠ ও তৎপশ্চাৎ উপবিষ্ট অরুন্ধতীকে স্বাহাদেবীর সহিত মিলিত বহ্নির ন্যায় দর্শন করিলেন ॥ ৫৬ ॥

মগধরাজপুত্রী রাজ্ঞী ও রাজা উভয়ে তাঁহাদিগের চরণবন্দনা করিলেন। অনন্তর গুরু ও গুরুপত্নী স্নেহবশতঃ তাঁহাদিগকে প্রতিনন্দন অর্থাৎ আশীর্ব্বাদাদিদ্বারা সম্বর্দ্ধনা করিলেন ॥ ৫৭ ॥

---

ed, he helped his wife to alight from the car and then alighted himself.

55. To him so deserving of esteem, who was their protector, and who saw with the eye of wisdom—, to him and to his spouse, the polite ascetics who exercised a perfect control over their passions accorded a warm reception.

56. At the conclusion of the evening-rites he beheld that treasury of devotion, Vasishta, attended with Arundhati rivaling the sacrificial fire in the company of the goddess Svaha.

57. The king and the queen of Magadha-race touched

মুনিঃ আতিথ্যক্রিয়াজান্তরথধীভঙ্গপরিশ্রমম্, রাজ্যায়মমুনিম্ রাজ্যে কুশলং পপ্রচ্ছ ॥ ৫৮ ॥

অথ বিজিতারিপুরঃ, বহ্বাবৃক্ অথর্বপতিঃ, অথর্ব্বনিধেঃ তস্য পুরঃ অর্থ্যাং বাচম্ আদদে ॥ ৫৯ ॥

হে গুরো, কস্মাৎ অহ্নি মম শিবম্ উপপন্নং ন স্যাৎ, যস্য মে দৈবীনাং মানুষীণাঞ্চ আপদাং ত্বং প্রতিহর্ত্তা ॥ ৬০ ॥

রথের দোলনে যে পরিশ্রম হইয়াছিল, অতিথিসৎকারদ্বারা সেই পরিশ্রম অপনীত হইলে মহর্ষি রাজ্যাশ্রমের মুনিস্বরূপ মহারাজকে রাজ্যের কুশলবার্ত্তা জিজ্ঞাসা করিলেন ॥ ৫৮ ॥

অনন্তর শত্রুনগরের বিজেতা বাগ্মিশ্রেষ্ঠ রাজা অথর্ব্ববেদাভিজ্ঞ মহর্ষির নিকট অর্থযুক্ত বাক্যে তদীয় কুশলপ্রশ্নের উত্তর প্রদান করিতে আরম্ভ করিলেন ॥ ৫৯ ॥

হে গুরো, আমার রাজ্যের সপ্ত অঙ্গেই কুশল না হইবে কেন? যখন দৈবকারণোৎপন্ন দুর্ভিক্ষাদি ও মানুষকারণোৎপন্ন চৌরভয়াদি সকল প্রকার বিপদেরই নিবারয়িতা আপনি রহিয়াছেন ॥ ৬০ ॥

---

their feet, and the preceptor and his spouse greatly delighted honored them with benedictions in return.

58. When the fatigue of the royal guests occasioned by the jolting of the chariot had been relieved by acts of hospitality, the great sage asked the king, a hermit to the great hermitage of the state, about the welfare of his kingdom.

59. Then before that mine of Vedic lore, the lord of the wealth (king) who ranked high among speakers and who had conquered the cities of his enemies, began to speak words pregnant with meaning.

60. O my spiritual guide! peace reigns over all the seven departments of the state, for thou avertest the calamities which arise both from human and superhuman agency.

दूरात् प्रशमितारिभिः मन्त्रकृतः तव मन्त्रैः मे दृष्टलक्ष्याभिद्यः शराः प्रत्यादिश्यन्ते इव ॥ ६१ ॥ दिश—दिशति, अदिशत्, अदिक्षत्, दिदेश। कर्मणि दिश्यते अदेशि।

हे होतः, त्वया विधिवत् अग्निषु आवर्जितं हविः अवग्रहविशीर्णानां शस्यानां वृष्टिः भवति ॥ ६२ ॥

मदीयाः प्रजाः पुरुषायुषजीविन्यः, निरातङ्काः, निरीतयः, इति यत्, तत्र ब्रह्मवर्चसम् हेतुः ॥ ६३ ॥

আপনি মন্ত্রের সৃষ্টিকর্ত্তা, আপনার মন্ত্রবলে দূর হইতেই শত্রুগণ পরাভূত হইয়া থাকে। আমার শরসমূহ কেবল দৃষ্ট লক্ষ্যকেই ভেদ করিতে সমর্থ। অতএব আপনার মন্ত্রসমূহদ্বারা আমার শরের প্রয়োজন নিরাকৃত হইয়াছে ॥৬১॥

হে হোমকর্ত্তা, আপনা কর্ত্তৃক শাস্ত্রোক্তবিধি অনুসারে অগ্নিতে আহুতি-স্বরূপে প্রদত্ত যে ঘৃতাদি, তৎসমস্তই বিশুষ্কপ্রায় শস্যসমূহের সম্পর্কে বৃষ্টিস্বরূপে পরিণত হয় ॥ ৬২ ॥

মদীয় প্রজাবর্গ যে মনুষ্যের নির্দ্দিষ্ট আয়ুঃকাল অর্থাৎ এক শত বৎসর পর্য্যন্ত জীবন ধারণ করে, তাহাদের যে কোন প্রকার ভয়ের আশঙ্কা নাই, তাহারা যে অতিবৃষ্টি অনাবৃষ্টি প্রভৃতি ঈতির বশবর্ত্তী নহে, তদ্বিষয়ে আপনার ব্রহ্মতেজই একমাত্র কারণ ॥ ৬৩ ॥

---

61. Thou art the author of spells, and by thine incantations which discomfit my foes from a distance, mine arrows are as it were superseded, for they can only hit the marks that are visible.

62. O thou offerer of oblations, the clarified butter presented by thee to the fire according to the Sastras, turns into showers of rain for the good of crops withered by drought.

63. That my subjects live out the full term of life allotted to man, that they are free from fears, and exempted from the six scourges, is owing to thy spiritual power.

ब्रह्मयोनिना गुरुणा त्वया एवं चिन्त्यमानस्य (अतएव) निरापदः मे सम्पदः सान्तराः कथं न स्युः ॥ ६४ ॥

किन्तु तव एतस्यां वध्वाम् अदृष्टसदृशप्रजं मां सद्वीपा रत्नसूः अपि मेदिनी न अवति ॥ ६५ ॥ अव—अवति, आवीत्, आव । अव्यात् ।

मम, परं पिण्डविच्छेददर्शिनः वंश्याः स्वधासंग्रहतत्पराः सन्तः आद्ये प्रकामनृणाः न भवन्ति नूनम् ॥ ६६ ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा मया आवर्जितं पयः पूर्वैः स्वनिश्वासैः क्वथीकृतं यथा तथा

আপনি ব্রহ্মার পুত্র। আপনি নিয়তই এইরূপে আমার মঙ্গল চিন্তা করাতে আমি নিরাপদ হইয়াছি। এরূপ স্থলে আমার সম্পদ্‌পরম্পরা কেন না নিরবচ্ছিন্ন অব্যাহত থাকিবে ? ॥ ৬৪ ॥

কিন্তু আপনার এই বধূ সুদক্ষিণার গর্ভে আমি উপযুক্ত সন্তানের মুখদর্শন করিতে পারিলাম না, অতএব যদিও এই সমগ্র পৃথিবী সমুদয় দ্বীপের সহিত রত্ন উৎপাদন করিতেছে, তথাপি ইহাদ্বারা আমার কিছুমাত্র সুখ নাই ॥ ৬৫ ॥

আমার পিতৃপুরুষগণ আমার মৃত্যুর পর পিণ্ডলোপ আশঙ্কা করিয়া এখন হইতে পিণ্ডাদি ভক্ষ্য দ্রব্য সঞ্চয় করিতে তৎপর হইয়া নিশ্চয়ই মৎপ্রদত্ত শ্রাদ্ধের সময় পর্য্যাপ্তরূপে পিণ্ডভোজন করিতেছেন না ॥ ৬৬ ॥

নিশ্চয়ই আমার পূর্ব্বপুরুষগণ আমার লোকান্তর হইবার পর তাঁহাদের

---

64. *Why should not the prosperity of me, so cared for by thee, who art my spiritual master and the offspring of the great Brahma, continue, unmixed with evils, and in uninterrupted succession.*

65. The earth with all its islands, pleases me not, though teeming with precious gems ; for I have failed to see this daughter-in-law of thine beget a child worthy of myself.

66 Doubtless the manes of my forefathers apprehending a total cessation of obsequies after my death, are busy in laying up a store of obsequial offerings, and do not eat enough at their periodical festivals.

67. *Doubtless the manes of my ancestors drink the water-*

উপভুজ্যতে নূনম্ ॥ ৫৩ ॥ ভুজ—অভুনক্, অভৌক্ষীৎ, বুভোজ। ভুঙ্‌ক্তে, অভুঙ্‌ক্ত, অভুক্ষ, বুভুজে।

ক্রত্যাবিশুদ্ধাত্মা প্রজাক্ষীণনিমীলিতঃ সঃ অহং স্তোকালোকঃ অচলঃ ইব প্রকাশয় অপ্রকাশয় ॥ ৫৮ ॥

তপোদানসমুদ্ভবং পুণ্যং লোকান্তরসুখম্, গৃহবংশ্যা সন্ততিঃ হি পরত্র ইহ চ শর্ম্মণে ॥ ৫৯ ॥

হে বিধাতঃ তয়া হীনং মাং ধিক্ কৃতান্ত স্বয়ং সিক্তং বৎস্যম্ আশ্রমতরুকম্ ইব পশ্যন্ কথং ন দূয়সে ॥ ৬০ ॥ দূ—দূয়তে, অদবিষ্ট, দুদূষে। সনি দুদূষতে।

পক্ষে জলগণ্ডূষলাভ করা দুর্ঘট হইবে মনে করিয়া অধুনা মৎপ্রদত্ত জলগণ্ডূষসমূহ দুঃখিতান্তঃকরণে পান করিতেছেন। পান করিবার সময় তাঁহাদের উষ্ণ নিশ্বাসের সংস্পর্শে গণ্ডূষগুলি ঈষৎ উষ্ণ হইয়া উঠিতেছে ॥ ৬৭ ॥

আমি এক দিকে যজ্ঞসাধনদ্বারা আত্মাকে বিশুদ্ধ করিয়াছি বটে, কিন্তু সন্তানাভাবে বংশলোপ হওয়াতে অন্য দিকে নিতান্ত দুঃখিত ও মলিন হইয়াছি। অতএব আমার অবস্থা এক দিকে সূর্য্যালোকদ্বারা আলোকিত ও অন্য দিকে অন্ধকারসমাচ্ছন্ন লোকালোক পর্ব্বতের ন্যায় হইয়াছে বলিতে হইবে ॥ ৬৮ ॥

তপস্যা ও দান প্রভৃতি দ্বারা সঞ্চিত পুণ্যের ফলে পরলোকে সুখভোগ হইয়া থাকে, কিন্তু বিশুদ্ধবংশে উৎপন্ন সন্তান সন্ততি ইহলোক ও পরলোক উভয়ত্রই এই মঙ্গলের নিদান হয় ॥ ৬৯ ॥

হে বিধাতঃ! স্নেহবশতঃ স্বয়ং জলসেকাদিদ্বারা সম্বর্দ্ধিত আশ্রম তরুকে

---

offering presented by me making it tepid by their sighs, for they are affraid that that offering will be scarce after my death.

68. With a soul purified by the performance of sacrifice, but saddened by the failure of issue, I am enveloped both in light and gloom like mount Lokaloka.

69. The merit derived from devotion and charity produces happiness in another world, but offspring sprung from a spotless race redounds to our well-being both here and hereafter.

70. Why grievest not thou, O disposer of things! at

হে ভগবন্ মে অল্পং ঋণং অনির্ব্বাণস্য দহিনঃ অকৃতদম্ আলানমিব অসহ্যপীড়ম্ অবেহি ॥ ৭১ ॥ ইৎ – এতি, ইতঃ, যন্তি। ইয়াৎ, এতু। ঐৎ, অগাৎ ইত্যাদি।

হে তাত, তস্মাৎ যথা মুচ্যে, তথা সংবিধাতুম্ অর্হসি, হি (যতঃ) ইক্ষ্বাকূণাং দুরাপে অর্থে ক্রিয়ঃ ত্বদধীনা ॥ ৭২ ॥ মুচ – মুঞ্চতি, অমুচৎ, মুমোচ।

রাজ্ঞা ইতি বিজ্ঞাপিতঃ ঋষিঃ ধ্যানস্তিমিতলোচনঃ সন্ ক্ষণমাত্রং মুদ্রিতঃ ইব তস্থৌ ॥ ৭৩ ॥ স্থা – তিষ্ঠতি, অতিষ্ঠৎ, অস্থাৎ, অস্থাৎ, তস্থৌ, স্থেয়াৎ।

বন্ধ্য ও নিষ্ফল হইতে দেখিলে মনে যেরূপ দুঃখের উদয় হয়, আমাকে সন্তান-হীন দেখিয়া আপনার অন্তঃকরণে কেন সেইরূপ দুঃখের উদয় হইতেছে না বলিতে পারি না ॥ ৭০ ॥

হে ভগবন্, জলে মজ্জন করিতে না পাইলে হস্তীর বন্ধনদণ্ড তাহার পক্ষে যেরূপ মর্ম্মভেদী হইয়া উঠে, আমা হইতে আমার শেষ অর্থাৎ পিতৃ-ঋণের পরিশোধ হইল না বলিয়া আমার সেইরূপ অসহ্য মনঃপীড়া উপস্থিত হইয়াছে ॥ ৮১ ॥

হে তাত, অতএব আমি যাহাতে এই ঋণের বন্ধন হইতে মুক্ত হইতে পারি, এরূপ উপায় বিধান করা আপনার পক্ষে কর্ত্তব্য। কারণ ইক্ষ্বাকু-বংশীয়দিগের নিজের চেষ্টায় যদি কোন অভিপ্রায় সিদ্ধ হইতে না পারে, তাহা হইলে এরূপ স্থলে কার্য্যসিদ্ধি আপনার অধীন ॥ ৭২ ॥

মহর্ষি রাজাকর্ত্তৃক এই প্রকারে বিজ্ঞাপিত হইয়া ক্ষণকাল ধ্যাননিমীলিত

---

seeing me destitute of offspring, and thereby resembling a plant of thy hermitage which has been watered by thy own hand out of affection and proved to be barren.

71. Now O thou adorable preceptor! know that the last moral debt of mine is a source of intolerable pain to me, just as a tying post hurts in his tender parts an elephant which has had no bathing for a long time.

72. It behoves thee, O sire! so to arrange as to extricate me from that, for when the Ikshvakus find it difficult to attain their objects, they look to thee for their accomplishment.

73. Thus informed by the king, the sage remained but

भाविताभा स मुनिः प्रणिधानेन भूयः भर्तुः सन्ततेः सम्भृतारम्भम् अपश्यत्, अथ एनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

पुरा मरुत्वम् उपस्थाय उर्वीं प्रति यास्यतः तव पथि सुरभिः कल्पतरुच्छायाम् आश्रिता आसीत् ॥ ७५ ॥

ऋतुस्नाताम् इमाम् रात्रौ धर्मलोपभयात् अरन् मदन्विषक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु न आचरः ॥ ७६ ॥ भा—भाति, अभात्, अभासीत्, भवी। भृ—भरति, अभार्षीत्, भस्मार। अर्षात्।

লোচনে, মীনসমূহ সুপ্ত হইলে হ্রদের যেরূপ অবস্থা হয়, সেইরূপ নিস্তব্ধ হইয়া রহিলেন ॥ ৭৩ ॥

অনন্তর-পবিত্রাত্মা মহর্ষি ভূপতির সন্তানপ্রতিবন্ধের কারণ কি তাহা ধ্যানযোগে দর্শন করিলেন, এবং পরে মহারাজকে সমুদয় বিষয় অবগত করিলেন ॥ ৭৪ ॥

পূর্ব্বকালে (কোন সময়ে) মহারাজ দেবরাজের উপাসনাপূর্ব্বক অমরাবতী হইতে মর্ত্যলোকে প্রত্যাবৃত্ত হইতেছিলেন, এমন সময় পথিমধ্যে কামধেনু সুরভি কল্পতরুচ্ছায়াতে আসীন ছিলেন ॥ ৭৫ ॥

সুরভিকে প্রদক্ষিণ করা সকলেরই কর্ত্তব্য। কিন্তু তৎকালে মহিষী ঋতুস্নাতা হইয়াছিলেন, পাছে ধর্ম্মলোপ হয়, এই আশঙ্কায় তুমি তখন মহিষীকে মনে মনে চিন্তা করিতেছিলে। এই জন্য অভিবাদনযোগ্য সুরভির প্রতি প্রদক্ষিণাদি করিতে বিস্মৃত হইয়াছিলে ॥ ৭৬ ॥

---

for a moment with his eyes still in deep meditation and thus resembled a lake in which the fish are asleep.

74. By means of meditation he, who was purified in his soul, discovered the cause of the stoppage of his issue and then informed him thus :—

75. "Long ago, when thou wert returning to the earth after having paid thy respects to Indra, Surabhi was reposing under the shade of a wishing-tree of paradise near thy path."

76. "She deserved to be honored by thee with an act of

"যস্মাৎ মাম্ অবজানাসি, অতঃ মৎপ্রসূতিম্ অনারাধ্য তে প্রজা ন ভবিষ্যতি", ইতি সা ত্বাং শশাপ ॥ ৭৭ ॥ শা—জানাতি, অশ্রাবীৎ, অস্রাক্ষীৎ। ঋচি জিজ্ঞাসতি।

হে রাজন্, উদ্দামদিগ্গজৈঃ আকাশগঙ্গায়াঃ স্রোতসি নদতি সতি স শাপঃ ত্বয়া ন শ্রুতঃ, সারথিনা চ ন শ্রুতঃ ॥ ৭৮ ॥ নদ্—নদতি, অনাদীৎ, ননাদ। ণিচি নাদয়তি, অনীনদৎ।

তদবজ্ঞানাৎ আত্মনঃ ঈপ্সিতং স্বার্গলং বিদ্ধি, হি (যস্মাৎ) পূজ্যপূজাব্যতিক্রমঃ শ্রেয়ঃ প্রতিবধ্নাতি ॥ ৭৯ ॥

" যে হেতু তুমি আমার প্রতি অবজ্ঞা প্রকাশ করিলে, অতএব আমার সন্তানের আরাধনাব্যতিরেকে তোমার সন্তান হইবে না, সুরভি তোমাকে এই প্রকার অভিশাপ দিলেন ॥ ৭৭ ॥

সেই সময় দিগ্‌হস্তিসকল শৃঙ্খল হইতে মুক্ত হইয়া স্বর্গগঙ্গা মন্দাকিনীর জলে ক্রীড়া করিতেছিল বলিয়া ঘোরতর শব্দ হইতেছিল। সেই শব্দের জন্য তুমি অথবা সারথি উভয়ের মধ্যে কেহই ঐ শাপ শুনিতেপাও নাই ॥৭৮॥

মহারাজ জানিবে যে সেই সুরভির প্রতি অবজ্ঞাপ্রকাশ জন্যই তোমার অভীষ্টসিদ্ধির দ্বারে অর্গল নিক্ষিপ্ত হইয়াছে। পূজ্য ব্যক্তির প্রতি সমুচিত পূজার কিঞ্চিন্মাত্র ব্যতিক্রম ঘটিলে অভীষ্ট সিদ্ধির পক্ষে নানাবিধ প্রতিবন্ধ উপস্থিত হইয়া থাকে ॥ ৭৯ ॥

---

circumambulation, but thou absorbed in the thought of thy queen and afraid to violate the sacred rule, failedst to do homage to her."

77. She cursed thee saying, "as thou hast shewn disrespect to me, thou shalt get no issue born to thee without having first propitiated my offspring."

78. That imprecation, O king, was not heard by thee, nor by thy charioteer as the Ganges of heaven was then in an uproar owing to the celestial elephants, having been let loose there for play.

79. The fact of thy having shewn her disrespect has pla-

सा च इदानीं दीर्घसत्रस्य प्रचेतसः हविषे, भुजङ्गपिहितद्वारं पातालम् अधितिष्ठति ॥ ८० ॥

तदीयां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा यविः सपत्नीकः सन् आराधय, हि यतः सा प्रीता सती कामदुघा ॥ ८१ ॥ राध—राध्नोषि, अराधीत्, रराध। राध्नुवन्ति। अपराधः।

इति वादिनः एव हौतुः अस्य आहुतिसाधनम्, अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुः वनात् आवव्रते ॥ ८२ ॥

वरुणदेव बहुकालव्यापी यज्ञ आरम्भ करियाछेन, सुरभि तांहार यज्ञसाधनार्थ घृत दधि प्रभृति हवनीय द्रव्य योगाइबार जन्य अधुना पातालपुरीते बास करितेछेन, पातालेर द्वार भुजङ्गद्वारा आच्छादित, अतएव एक्षणे तांहार दर्शन पाइबार उपाय नाई ॥ ८० ॥

तुमि सुरभिर दुहिता नन्दिनीके तदीय प्रतिनिधिस्वरूप करिया, विधिवाचार हइया सस्त्रीक आराधना कर, कारण नन्दिनी प्रसन्न हइले मनुष्य अभीष्टफल प्रदान करिते पारेन ॥ ८१ ॥

महर्षिर एइरूप बलिते बलितेई तांहार होमेर साधनस्वरूप अनिन्दनीया नन्दिनी नाम्नी गाभी बन हइते आश्रमाभिमुखे प्रत्यावृत्त हइल ॥ ८२ ॥

---

ced a bar to the fulfilment of thy desires; for a failure to do homage to those who deserve it, is an impediment to our welfare.

80. For the supply of clarified butter to god Varuna who is engaged in a sacrifice to be continued long, she is at present residing in the nether world which has its gates closed by snakes.

81. Purified in body and mind, do thou take the daughter of Surabhi as her substitute and worship her with thy spouse, for when propitiated, she can give in abundance whatever is asked of her.

82. As the sacrificer was saying this, the faultless milch-

পল্লবস্নিগ্ধপাটলা, ললাটোদয়ম্ আয়ুষ্মম্ শ্বেতরোমাঙ্কং বিভ্রতী, (অতএব) নবং শশিনং বিভ্রতী সন্ধ্যা ইব স্থিতা ॥ ৮৩ ॥

ক্ষীরেণ, অবভৃথাত্ অপি মেধ্যেন বত্সালোকপবর্ধিনা প্রস্রবেণ ভুবম্ অভিবর্ষন্তী, কুণ্ডোঘ্নী ॥ ৮৪ ॥ ইষ—বর্ষতি, অবর্ষীত্, ববর্ষ। বর্ষুকঃ।

খুরোদ্ধূতৈঃ অলিকাত্ গাঙ্গং রজঃকণৈঃ মহীপতিঃ তীর্থাভিষেকজাং শুদ্ধিম্ আদধানা ॥ ৮৫ ॥ ক্ষুভ—ক্ষুভতি, অক্ষুভীত্, অক্ষুভীৎ, অক্ষুভৎ, অক্ষুভম্।

নন্দিনীর বর্ণ নব পল্লবের ন্যায় স্নিগ্ধ ও পাটল, এবং উহার ললাটে ঈষৎ বক্র একটী শুভ্রবর্ণ রোমের চিহ্ন ছিল, তৎপ্রযুক্ত উহাকে ঠিক যেন অভিনব চন্দ্রকলাবিশিষ্ট সন্ধ্যার ন্যায় বোধ হইতে লাগিল ॥ ৮৩।

নন্দিনীর পালান যজ্ঞকুণ্ডের ন্যায় বৃহৎ ছিল, আশ্রমে আসিবার সময় বৎসদর্শনে ঐ পালান হইতে স্নেহভরে ঈষদুষ্ণ দুগ্ধধারা ক্ষরিত হইয়া ভূমিকে সিক্ত করিতেছিল। ঐ দুগ্ধধারা যজ্ঞীয় স্নান অপেক্ষাও পবিত্র ॥ ৮৪ ॥

নন্দিনীর খুরদ্বারা ধূলিকণ উৎক্ষিপ্ত হইয়া নিকটবর্ত্তী রাজার দেহ স্পর্শ করিতেছিল। এই পবিত্র ধূলিদ্বারা নন্দিনী মহারাজকে তীর্থস্নানজন্য যে শুদ্ধি তাহা প্রদান করিতেছিলেন ॥ ৮৫ ॥

---

cow named Nandini, who used to supply him with clarified butter for his offerings, returned from the forest.

83. As glossy and ruddy as the tender leaves of a tree, she wore over her forehead a mark of white hair, a little curved, and thus rivalled the rosy red of sunset shining with the crescent of the moon.

84. With her udders as big as the cavities made for the sacred fire, she was bedewing the ground with her tepid milk, which was more hallowed than the water used for ablutions at the conclusion of a sarifice, and which was gushing out profusely at the sight of her calf.

85. Near the king, she raised with her hoofs particles of dust which came in contact with his body, and communicated

निमित्तज्ञः तपोनिधिः पुण्यदर्शनां तां दृष्ट्वा आशंसितावन्ध्यप्रार्थनं याज्यं पुनः अब्रवीत् ॥ ८६ ॥ ब्रू—ब्रवीति, अब्रूवत्, अब्रवीत्, उवाच। ब्रूयात्। प्रब्रूया।

हे राजन्, आत्मनः सिद्धिम् अदूरवर्त्तिनीं विगणय, यत् (यस्मात्) इयं कल्याणी नामि कीर्त्तिते एव उपस्थिता ॥ ८७ ॥

वन्यवृत्तिः सन् इमां गां प्रयत् आप्रसादात् आत्मानुगमनेन अभ्यसनेन विद्याम् इव प्रसादयितुम् अर्हसि ॥ ८८ ॥

মহর্ষি বসিষ্ঠ বাহ্য চিহ্নের দ্বারা শুভাশুভ অনুমান করিতে পারিতেন। তিনি পবিত্রদর্শনা সেই নন্দিনীকে দর্শন করিয়া বুঝিলেন যে মহারাজের অভিলষিতবিষয়ে মনোরথ সফল হইবে। অনন্তর নিজ যজমান মহারাজ দিলীপকে সম্বোধনপূর্ব্বক পুনর্ব্বার বলিতে লাগিলেন ॥ ৮৬ ॥

মহারাজ, নিঃসন্দেহ জানিবে যে, তোমার মনোরথসিদ্ধি সন্নিহিত। কারণ এই কল্যাণদায়িনী নন্দিনী নামোচ্চারণমাত্রেই সম্মুখে উপস্থিত হইয়াছেন ॥৮৭॥

তুমি বন্য ফলমূলাদি দ্বারা জীবন ধারণ করিয়া যতদিন এই নন্দিনী প্রসন্না না হন, তাবৎ ইহার অনুসরণ ও সেবা করিতে থাক, যেমন লোকে অভ্যাসদ্বারা বিদ্যার প্রসাদ লাভ করিয়া থাকে তদ্রূপ ॥ ৮৮ ॥

---

to him that kind of sanctity which is derived from ablutions at holy places.

86. On beholding her of holy presence, that mine of devotion, Vasishta, who was versed in reading the signs, addressed himself again to his royal disciple whose desires were on the eve of being crowned with success.

87. Consider, O king! that thy success is close at hand, as this auspicious cow has made her appearance as soon as her name was mentioned.

88. Living on what subsistence the forest affords, thou shouldst propitiate the cow by ever attending on her, just as one acquires knowledge by study.

অস্যাং প্রস্থিতায়াং প্রতিষ্ঠেথাঃ, স্থিতায়াং স্থিতিম্ আচরেঃ, নিষণ্ণায়াং নিষীদ, পীতাম্বসি অপঃ পিবেঃ ॥ ৮৯ ॥

বধূঃ চ ভক্তিমতী সতী অর্চিতাম্ এনাম্ প্রাতঃ আ তপোবনাৎ অন্বেতু, সায়ম্ অপি প্রত্যুদ্রজেৎ ॥ ৯০ ॥

ইতি ত্বম্ আপ্রসাদাৎ অস্যাঃ পরিচর্য্যাপরঃ ভব, তে অবিঘ্নম্ অস্তু, পিতা ইব সুবিদাং ধুরি ভূয়াঃ ॥ ৯১ ॥

নন্দিনী প্রস্থিত হইলে, তুমিও প্রস্থান করিবে, নন্দিনী গমন হইতে বিরত হইলে তুমিও স্থির হইবে, নন্দিনী উপবিষ্ট হইলে তুমিও উপবেশন করিবে, নন্দিনী জলপান করিলে পর, তুমিও জলপান করিবে ॥ ৮৯ ॥

বধূও শুদ্ধাচার হইয়া ভক্তিসহকারে ইহাঁর যথোচিত পূজা করিয়া প্রাতঃকালে তপোবনের সীমাপর্য্যন্ত ইহার অনুগমন করিবেন এবং সায়ংকালে তপোবনপর্য্যন্ত ইহাকে প্রত্যুদ্গমন করিবেন ॥ ৯০ ॥

এই প্রকারে নন্দিনী যাবৎ তোমার প্রতি প্রসন্ন না হন, তত্দিন তুমি ইহাঁর পরিচর্য্যাবিষয়ে নিয়ত তৎপর থাক। তোমার সমুদয় বিঘ্ন দূর হউক এবং তুমি নিজ পিতার ন্যায় সৎপুত্রবান্ পুরুষদিগের অগ্রে গণ্য হও ॥ ৯১ ॥

---

89. When she sets out, set thou out also, on her standing still, do thou stop walking; on her sitting down, do thou sit thyself down, on her drinking water, do thou do the same.

90. Purified in body and mind, and inspired with reverential regard for her, let this daughter-in-law of mine worship and accompany her at dawn as far as the outskirts of the penance-grove; and at sunset go out the same distance to welcome her back.

91. In this way till she is propitiated, do thou devote thyself to her service and thus may thy ill-luck cease, and mayst thou take thy stand in the front-rank of those who are blessed with sons.

দেশকালজ্ঞঃ (অতএব) প্রীতিমান্ শিষ্যঃ সপরিষ্কঃ আনতঃ গুরুঃ আশিষঃ আদেশং "তথা" ইতি প্রতিজগ্রাহ ॥ ৯২ ॥

অথ প্রদীপে দীপ্তরশ্মৌ, সূনৃতবাক্, স্রষ্টুঃ সূনুঃ, তদিতস্ত্রিয়ং বিশ্রাম্যতিং সংবেশায় বিসসর্জ্জ ॥ ৯৩ ॥ সৃজ—সৃজতি, অসসর্জ্জীৎ সসর্জ্জ।

কশ্চিৎ মুনিঃ তপঃসিদ্ধৌ সত্যাম্ অপি, নিয়মাপেক্ষয়া অস্য বন্যাম্ এব সংবিধাং কল্পয়ামাস ॥ ৯৪ ॥

দেশকালজ্ঞ বসিষ্ঠশিষ্য মহারাজ দিলীপ সস্ত্রীক, প্রীতিপূর্ণহৃদয়ে বিনয়নম্র হইয়া গুরুর সেই আদেশ "তাহাই হইবে" বলিয়া সাদরে শিরোধার্য্য করিলেন ॥ ৯২ ॥

অনন্তর রাত্রি উপস্থিত হইলে বিদ্বান্ ও সত্যপ্রিয়বাদী ব্রহ্মার পুত্র মহর্ষি বসিষ্ঠ প্রীতিপ্রযুক্ত অপূর্ব্বশ্রীসম্পন্ন মহারাজ দিলীপকে নিদ্রা যাইবার নিমিত্ত বিদায় দিলেন ॥ ৯৩ ॥

মুনিবর বসিষ্ঠের এরূপ তপঃসিদ্ধি ছিল যে তিনি মনে করিলেই রাজোচিত সজ্জা সংগ্রহ করিতে পারিতেন, কিন্তু তিনি ব্রতের নিয়মাদি বিষয়ে সম্পূর্ণরূপে অভিজ্ঞ ছিলেন। এই জন্য ব্রতনিয়মের অনুরোধে তিনি মহারাজের জন্য অরণ্যসুলভ শয্যা ব্যবস্থা করিলেন ॥ ৯৪ ॥

---

92. Versed in the peculiar character of different places and times, the royal disciple with his consort received the injunctions of his spiritual master in high spirits and with a low bow.

93. Then the learned son of the creator, whose utterances are as truthful as they are sweet, dismissed the lord of men, who was radiant with joy, in order that he might go to sleep.

94. Though possessed of super-human power on account of his penances, the ascetic, conversant with ceremonies as he was, arranged for him, out of regard for his vow, such bed as is meet to a resident of the forest.

স কুলপতিনা নির্দ্দিষ্টাং পর্ণশালাং অধ্যাস্য প্রযতপরিগ্রহদ্বিতীয়ঃ কুশময়ে সংবিষ্টঃ সন্ নক্তিথাধ্যয়ননিবেদিতাবসানাং নিশাং নিনায় ॥ ৯৫ ॥

মহারাজ দিলীপ কুলপতি বসিষ্ঠকর্ত্তৃক নির্দ্দিষ্ট পর্ণশালায় অধিষ্ঠানপূর্ব্বক শুদ্ধচারিণী মহিষীর সহিত একত্র কুশশয্যায় শয়নপূর্ব্বক রাত্রি যাপন করিলেন। প্রত্যূষে মহর্ষির শিষ্যদিগের বেদপাঠাভ্যাসধ্বনি শ্রবণে রাত্রির শেষ হইয়াছে বুঝিতে পারিয়া তিনি নিদ্রা হইতে গাত্রোত্থান করিলেন ॥ ৯৫ ॥

---

95. Accompanied by his purified wife for a second, he dwelt in a hut pointed out by that prince of hermits, and lying down on a bed of *kusa* grass, he passed the night, whose close was proclaimed by his pupils chaunting the Vedas.

द्वितीयः सर्गः ।

अथ यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रभाते जायाप्रतियाहितगन्धमाल्यां, पौतप्रतिबद्धवत्सां ऋषेः धेनुं वनाय सुमोच ॥ १ ॥ अपायुषानां भुवि कीर्त्तनीया मनुष्येश्वरधर्म्मपत्नी तथाः स्मृन्यासपदविचर्यां मार्गं स्मृतेः श्रुतेः अर्थम् इव अन्वगच्छत् ॥ २ ॥ दयालुः यशोभिः सुरभिः राजा दयितां निवर्त्य तां सौरभेयीं मयीधरीभूतचतुःसमुद्रां गोरूप-

---

অনন্তর প্রভাতে বৎস দুগ্ধ পানানন্তর বদ্ধ হইলে পর, নন্দিনী রাজমহিষী হইতে মাল্য ও গন্ধ চন্দনাদি প্রতিগ্রহ করিলেন। তখন সেই যশোধন ভূপতি ঋষির ধেনুকে বনের দিকে ছাড়িয়া দিলেন ॥ ১ ॥ যেমন স্মৃতি শ্রুতির অর্থ অনুসরণ করে, তেমনি নৃপতির ধর্ম্মপত্নী ধেনুর পথ অনুসরণ করিতে লাগিলেন। রাজ্ঞী পতিব্রতাদিগের অগ্রগণ্যা ছিলেন, এবং তিনি যে পথ দিয়া যাইতেছিলেন, তাহার ধূলি নন্দিনীর খুরসংস্পর্শে পবিত্র হইতেছিল ॥ ২ ॥ যশোদ্বারা সুপ্রসিদ্ধ সেই দয়ালু রাজা দয়িতাকে ফিরাইয়া দিলেন। তিনি সেই সুরভিতনয়ার রক্ষণাবেক্ষণে নিরত হইয়া যেন পৃথিবীরই পালন করিতে

---

1. At the dawn of the day after the calf had been suckled and tied up, and the hermit's milch-cow had accepted perfumes and garlands from the queen, the lord of men, whose sole wealth was his fame, let it loose in the direction of the forest.

2. The lawfully wedded wife of the king, who deserved to be celebrated as the first of all chaste ladies, followed the tract of the cow, the dust of which had been hallowed by the prints of her hoofs just as religious tradition follows revelation.

3. Charming by his fair fame, the kind-hearted king requested his beloved wife to return, and looked after the daugh-

धराम् सर्व्वाम् इव सुशीम ॥ २ ॥ प्रसाय धेनोः अनुचरैः सैन शेषः अपि अनुयायिवर्गः ययौधि, तस्य शरीररक्षा च अन्यतः न, हि (यतः) मनोः प्रसूतिः स्वबीर्य्यगुप्ता ॥ ४ ॥ समाट् स आस्वादविदः तृणानां कवलैः कण्डूयनैः दंशनिवारणैः च अस्याः समाराधनतत्परः अभूत् ॥ ५ ॥ भूपतिः तां गां स्थितां स्थितः, प्रयातां प्रयातः, निषेदुषीम् आसनबन्धधीरः, जलम् आददानां जलाभिलाषी,(इत्थं)छाया इव ताम् अन्वगच्छत् ॥६॥ लस—लसति, लसिष्यति, अलसीत्, अलासीत्, लसास। आलसा।

লাগিলেন। কারণ নন্দিনী গোরূপধারিণী পৃথিবী এবং তাঁহার চারিটী স্তন যেন চারিটী সমুদ্র ॥ ৩ ॥ ব্রতের জন্য ধেনুর অনুচর হইয়াছেন বলিয়া, তিনি অবশিষ্ট অনুচরদিগকে বিদায় দিলেন। অন্য হইতে তাঁহার শরীররক্ষার প্রয়োজন ছিল না, কারণ মনুবংশীয়েরা নিজ বীর্য্যদ্বারাই আত্মরক্ষা করিয়া থাকেন ॥ ৪ ॥ স্বাদু ঘাসের গ্রাস যোগাইয়া, কণ্ডূয়ন ও দাঁশ মাছি প্রভৃতি নিবারণ করিয়া, এবং ইচ্ছামত ভ্রমণ করিতে দিয়া, মহারাজ তাঁহার আরাধনা করিতে লাগিলেন ॥ ৫ ॥ নন্দিনী থামিলে, থামিতেন; চলিলে, চলিতেন; উপবেশন করিলে, উপবেশন করিতেন; জলপানেচ্ছু হইলে,

---

ter of Surabhi who seemed to be the goddess of earth in the guise of a cow having the four seas for her udders.

4. Accompanying the cow for the observance of his vow, he dismissed the remaining part of his retinue, for the descendants of Manu defend themselves by their own valour, and they do not look to others for their protection.

5. By offering mouthfuls of grass, grateful to the taste, by scratching her, by brushing away flies and by permitting her to graze at large undisturbed, the king was busy in propitiating her.

6. On her stopping, he stood still, on her going, he resumed walking, on her sitting down, he sat still, on her drinking water, he desired to do the same; thus the lord of the earth followed the cow like a shadow.

অন্তর্হিতাম্ অপি তেজোবিশেষানুমিতাং রাজলক্ষ্মীং দধানঃ স্বঃ অনাবিষ্কৃতদানরাজিঃ অন্তর্মদাবস্থঃ দ্বিপেন্দ্র ইব আসীৎ ॥ ৭ ॥ অস—নি অস—অস্যতি, আস্যৎ, আস। ততাম্রতানীদ্রুষিতৈঃ কেশৈঃ উপলক্ষিতঃ অধিজ্যধন্বা সঃ মুনিহোমধেনীঃ রক্ষাপদেশাৎ বন্যান্ দুষ্টসত্ত্বান্ বিনেষ্যন্ ইব দাবং বিচচার ॥ ৮ ॥ নয—নয়তি, অনয়ীৎ, নয়ন্য। বিসৃষ্টপার্শ্বানুচরস্য পাণ্ডুতা তমস্য তস্য পার্শ্বদ্রুমাঃ উন্মদানাং বয়সাং বিরাবৈঃ আলীকমন্দম্ উদীরয়ামাসুঃ ইব ॥ ৯ ॥ উদ্-ঈর—ঈরয়তি, ঐরিরৎ, ঈরয়ামাস।

জলপান করিতেন। এইরূপে ভূপতি ছায়ার ন্যায় তাঁহার অনুসরণ করিতে লাগিলেন ॥ ৬ ॥ যদিও ছত্রদণ্ডাদি রাজচিহ্ন পরিত্যাগ করিয়াছিলেন, তথাপি তাঁহার এমনি প্রভাব, যে তাঁহার রাজশ্রী অনায়াসেই অনুমান করিতে পারা যাইত। যেমন গজরাজের মদধারা বাহিরে প্রকাশ না পাইলেও শরীরের মধ্যে উহার অবস্থান সহজে জানা যায়, তদ্রূপ ॥ ৭ ॥ যৎকালে তিনি লতার কুটিল তন্তুদ্বারা কেশকলাপ উচ্চ করিয়া বন্ধনপূর্ব্বক হস্তে জ্যাযুক্ত শরাসন ধারণ করত বনে বিচরণ করিতেছিলেন, তখন তাঁহাকে দেখিয়া বোধ হইল, যেন তিনি মুনিহোমধেনুর রক্ষণাবেক্ষণ করিবার ছলে বন্য হিংস্র জন্তুগণের দমনার্থ ব্যাপৃত হইয়াছেন ॥ ৮ ॥ যদিও অনুচরবর্গকে বিদায় দিয়াছিলেন, তথাপি তাঁহাকে তৎকালে দেখিলে বরুণতুল্য তেজস্বী

---

7. Although he laid aside the insignia of royalty, he yet seemed to be invested with a royal dignity easily to be inferred by the peculiar majesty of his person; and thus rivalled an elephant whose temporal fluid does not gush out, though he is full of rage within.

8. With his hair tied up with the tendrils of creepers, he traversed the forest under the pretext of looking after the milch-cow, who supplied the sage with clarified butter for oblations, but his real object seemed to be to reduce to subjection ferocious wild beasts.

9. Though he dismissed from his side all his atte
yet as he rivalled the god, Varuna, in dignity, the trees

স: সাদনপূর্ণরন্ধ্রৈ: (অতএব) কুজদ্ভি: কীচকৈ: আপাদিতবংশকৃত্যং কুঞ্জেষু বনদেবতাভি: যদ্গীয়মানং যশসা (মহতা) স্বং যম: যযৌ ॥ ১২ ॥ কুজ—কূজতি, অকূজীৎ, চুকূজ। গৈ—গায়তি, অগাসীৎ, জগৌ। গেয়াৎ। গীত:। গানম্। শ্রু—শৃণোতি, অশ্রৌষীৎ, শুশ্রাব। শ্রূয়াৎ। শুশ্রূষা। গিরিনির্ঝরাণাং তুষারৈ: মৃদ্ধ:, অনীকহা কম্পিতপুষ্পগন্ধী, পবন: অনাতপত্রম্ আতপক্লান্তম্ আচারপূতং তং সিষেবে ॥ ১৩ ॥ যৌগরি তস্মিন্ বনং গাহমানে সতি ইজ্যা বিনা অপি দবাগ্নি: শমম্ আগাম, ফলপুষ্পবৃদ্ধি: বিশেষা আসীৎ, সত্ত্বেষু (মধ্যে) অধিক: জনং ন বব্রাধে ॥ ১৪ ॥ গাহ—গাহতে,

---

তিনি নিকুঞ্জমধ্যে শুনিতে পাইলেন, বনদেবতারা তাঁহার মহৎ যশ উচ্চস্বরে গান করিতেছেন, এবং বংশবৃক্ষের ছিদ্রগুলি বায়ুদ্বারা পরিপূরিত হইয়া শব্দায়মান হওয়াতে বোধ হইল, যেন তাহার সঙ্গে সঙ্গে মুরলীধ্বনি হইতেছে ॥ ১২ ॥ সেই নরপতি ছত্রের অভাবে আতপে নিতান্ত ক্লান্ত হইয়াছেন দেখিয়া, সমীরণ পার্ব্বতীয় নির্ঝরের জলকণাতে শীতল হইয়া এবং বিকম্পিত তরুগণের পুষ্পগন্ধে সুবাসিত হইয়া, সেই শুদ্ধাচার রাজার সেবা করিতে লাগিল ॥ ১৩ ॥ সেই রক্ষাকর্ত্তা বনে প্রবেশ করিলে পর, দাবানল বৃষ্টি ব্যতীত নির্ব্বাণ হইতে লাগিল, ফল ও পুষ্প বিশেষরূপে বৃদ্ধি প্রাপ্ত হইল, এবং বলবান্ জন্তু দুর্ব্বলকে নিপীড়ন করে নাই ॥ ১৪ ॥ অনন্তর মুনির হোমধেনু সূর্য্যের প্রভার সহিত দিগ্‌দিগন্তর পর্য্যটনপূর্ব্বক নানাদেশ পবিত্র

---

12. He heard his fame being chaunted aloud in the thickets by sylvan deities in songs, the flute-accompaniment to which was performed by canes whistling as the wind filled their holes.

13. Not being provided with an umbrella, the king, sanctified by the observance of the sacred customs, felt oppressed by the heat of the sun, but he was refreshed by the breeze which was charged with watery particles from the hill-springs and perfumed by the flowers of trees gently shaken by it.

14. When that protector entered the forest, the forest-fire ceased even without the fall of rain; flowers and fruits

অধ্যাহিত, জগাহে। যম—যাম্যতি, লুঙি অযমৎ, অযমীৎ্। বাধ—বাধতে, অবাধিষ্ট। পল্লবরাগতাম্রা পতঙ্গস্য প্রভা, সুনেঃ ধেনুশ্চ দিগন্তরাণি কৃত্বা দিনান্তে নিলয়ায় মনঃ প্রচক্রমে॥ ১৫॥ মধ্যমলোকপালঃ দেবতাপিতৃতিথি-ক্রিয়ার্থাং তাম্ অন্বগ্ যযৌ, সতাং মতেন তেন উপপন্না সা সতাং মতেন বিধিনা উপপন্না সাক্ষাৎ শ্রদ্ধা ইব বভৌ॥ ১৬। ক্ষিতি ভাপয়তি, অভীভপৎ। ঘনি বিভাষয়ি। সঃ পল্বলীভূতবরাহযূথানি আবাসবহ্বীমুখবর্হিণানি, অগাধ্যাহিতসারঙ্গানি

করিয়া দিবাবসানে নিজ আলয়ের অভিমুখে প্রত্যাগমন করিতে লাগিলেন। ধেনু স্বভাবতঃ নবপল্লবের ন্যায় পাটলবর্ণ, সূর্য্যের প্রভাও সন্ধ্যারাগে পাটল-বর্ণ॥ ১৫॥ মধ্যমলোকের অধিপতি দেবতাগণ, পিতৃলোক ও অতিথিবর্গের সৎকারোপযোগিনী সেই ধেনুর পশ্চাৎ পশ্চাৎ চলিলেন। যেমন মূর্ত্তিমতী শ্রদ্ধা সাধুসম্মত ক্রিয়াকলাপসম্বলিত হইলে শোভা পায়, তদ্রূপ নন্দিনী সাধু-সম্মানিত নরপতির সহিত মিলিত হইয়া বিরাজমানা হইয়াছিলেন॥ ১৬। সেই নরপাল তৎকালে (সন্ধ্যার কালিমায়) বনসকল ক্রমশঃ শ্যামল হইতেছে দেখিতে দেখিতে যাইতে লাগিলেন। কোন স্থানে বরাহযূথ

---

grew in marked abundance, and among animals, the strong did not hurt the weak.

15. The light of the sun and the cow of the sage, which were both of a reddish hue like the tender foliage of trees, now at the close of the day, having sanctified by their rambles the different quarters of the globe, began to make for their place of rest.

16. The protector of the middle world, followed the cow, who was so necessary to the entertainment of the gods, the manes and guests; and attended by him, so esteemed by the pious, she shone forth like faith conjoined with religious observance appearing in visible form.

17. He wended his way, beholding the gradually darkening woods, where herds of swine had just emerged from the

শ্যামায়মানানি বনানি পশ্যন্ যযৌ ॥ ১৭ ॥ দৃষ্টিঃ আপীনভারোদ্বহনপ্রযত্নাৎ নরেন্দ্রঃ বপুষঃ গুরুত্বাৎ চ, উভৌ, অন্বিতার্থা গতার্থা নবীবনাভিনিময়ম্ অলঙ্ঘয়তাম্ ॥ ১৮ ॥ অন্ব—অন্বেতি, আন্বীৎ, আনন্ধ। বসিষ্ঠধেনোঃ অনুযায়িনং বনান্তাৎ আবর্ত্তমানং তং বনিতা নিমেষাভাবপক্ষ্মপঙ্‌ক্তিঃ সতী উপোষিতাভ্যাং ইব লোচনাভ্যাম্ পপৌ ॥ ১৯ ॥ উপোষিত-উপ-বস—বসতি, অবাৎসীৎ, উবাস। উষ্যাৎ। বক্ষ্যতি। পা—পিবতি, অপাৎ। পীয়াৎ। বর্ত্মনি পার্থিবেন পুরস্কৃতা, পার্থিবধর্ম্মযুক্তা বা অনুগতা সা ধেনুঃ

ক্ষুদ্র জলাশয় হইতে গাত্রোত্থান করিতেছে। কোথাও বা ময়ূরগণ বাস তরুদিগে ঊর্দ্ধমুখ হইয়া রহিয়াছে, কোথাও বা মৃগদল হরিত তৃণময় প্রান্তরে আশ্রয় লইতেছে ॥ ১৭ ॥ পালানের ভার বহনে প্রয়াস পাওয়াতে ধেনুর গতি মন্থর ও মনোহর, শরীরের গুরুত্বনিবন্ধন নৃপতিরও গতি মন্থর ও মনোহর। উভয়েই সেই মনোহর গতি দ্বারা তপোবনে আসিবার পথের শোভা সম্পাদন করিয়াছিলেন ॥ ১৮ ॥ পতি বসিষ্ঠধেনুর অনুচর হইয়া বন হইতে প্রত্যাগমন করিতেছেন দেখিয়া, রাজ্ঞী অনিমিষনয়নে তাঁহাকে অবলোকন করিতে লাগিলেন। বোধ হইল যেন তাঁহার নয়নযুগল এতক্ষণ উপবাসী ছিল, এখন তদীয় সৌন্দর্য্যসুধা পান করিতেছে ॥ ১৯ ॥ পথিমধ্যে পশ্চাদ্ভাগে রাজা ও সম্মুখে রাজ্ঞী থাকাতে নন্দিনী তদুভয়ের মধ্যে অবস্থিত

---

shallow pools, where the peacocks were turning their eyes to the trees in which they roost, and where the deer were settling down on the lawns.

18. Owing to the efforts necessary to bear the burden of her udders, the milch-cow that had calved but once, and the king through the great weight of his person,—they both lent a charm by their fascinating gait to the path leading to the hermitage.

19. When accompanying the cow of Vasishta, he returned from the forest, his spouse with her eye-lashes forgetful of winking, drank him in, as it were, with her fasting eyes.

ক্রম্ অলিকন্যস্তললিমদীপাং তাম্ অবাপ্য, ক্রমেণ সুপ্তাম্ অনু সংবিবেশ, প্রাতঃ সুপীথিতাম্ অনু উদতিষ্ঠৎ ॥ ২৪ ॥ স্বপ—স্বপিতি, অস্বপীৎ, সুষাপ, সুপ্যাৎ। ণিচি স্বাপয়তি, অসুষুপৎ। সনি সুষুপ্সতি। সুপ্তঃ। ইত্যং প্রজার্থং মহিষ্যা সমং ব্রতং চারয়তঃ মহনীয়কীর্ত্তেঃ দীনোদ্ধরণোচিতস্য তস্য (সম্রাজঃ) বিগুণানি সপ্ত দিনানি ব্যতীয়ুঃ ॥ ২৫ ॥ অথৈনং মুনিহোমধেনুঃ আত্মানুচরস্য ভাবং জিজ্ঞাসমানা বনায় গঙ্গাপ্রপাতান্তনিষ্টপ্তমথং গৌরীগুরুঃ গহ্বরম্ আবিবেশ ॥ ২৬ ॥ সাথৈনুঃ হিংস্রৈঃ

গৃহিণীর সহিত মিলিত হইয়া নিকটে একটী প্রদীপ ও পূজোপকরণ রাখিয়া দিয়া, ধেনু সুখাসীনা হইলে, উপবেশন করিলেন, ক্রমে সুপ্তা হইলে, নিদ্রা যাইলেন, পরে প্রাতঃকালে নিদ্রা হইতে জাগরিতা হইলে, গাত্রোত্থান করিলেন ॥ ২৪ ॥ যাঁহার কীর্ত্তি প্রশংসনীয়, এবং দীনগণের ত্রাণ করা যাঁহার অভ্যাস, এমন সেই নৃপতি সস্ত্রীক হইয়া পুত্রার্থ এইরূপ ব্রতের অনুষ্ঠান করিতে লাগিলেন। ক্রমে একবিংশতি দিবস অতীত হইল ॥ ২৫ ॥ পরদিন মুনির হোমধেনু নিজ অনুচরের মনোগত ভাব পরীক্ষা করিয়া দেখিবার জন্য হিমালয়ের একটী গহ্বরে প্রবেশ করিলেন। সে স্থানটী গঙ্গানদীর প্রপাতের সন্নিহিত বলিয়া হরিত তৃণরাজিতে আচ্ছাদিত ॥ ২৬ ॥ হিংস্র জন্তুরা বনেতেও

---

of his arms, embraced the feet of his spiritual master and his spouse, and then having concluded the evening-prayers waited upon the milch-cow now lying down at her ease after the milking was over.

24. The royal guard and his spouse sat down after the cow sat down and placed beside her lamp and offerings; and after she had gradually fallen asleep, he went to bed, and then at day-break, on her rising from sleep, he got up.

25. Thrice seven days passed over the head of the king, while he was performing this vow with his queen for the birth of a son,—the king who had a renown deserving of high praise, and who had been accustomed to the rescue of the helpless.

26. On the next day the milch-cow who used to supply the sage with clarified butter for his oblations, desired to test the

মনসা অপি দুষ্প্রধর্ষাং ইতি অদ্রিশোভাপ্রতিলম্ভিনা নৃপেণ অলক্ষিতাশুপতনঃ সিংহঃ সা প্রসহ্য চকর্ষ কিল ॥ ২৭ ॥ গুহানিষণ্ণপ্রতিশব্দদীর্ঘং তদীয়ং আক্রন্দিতম্ আর্তসাধোঃ নৃপস্য নগেন্দ্রসক্তাং দৃষ্টিং রশ্মিষু আদায় ইব নিবর্তয়ামাস ॥ ২৮ ॥ ক্রন্দ—ক্রন্দতি, অক্রন্দীৎ, চক্রন্দ। সজ্জ—সজতি, অসাজীৎ, সসজ্জ। বিচি সজ্জয়তি, অসসজ্জৎ। সজ্জঃ। ধনুর্ধরঃ স পাটলায়াং গবি তস্থিবাংসং কেসরিণম্, ধাতুমত্যাং অধিত্যকায়াং প্রফুল্লং লোধ্রদ্রুমম্ ইব দদর্শ ॥ ২৯ ॥ ফুল্ল—ফুল্লতি, অফুল্লীৎ, পুফুল্ল। ততঃ সগেন্দ্রগামী নরেন্দ্রঃ প্রসভীকৃতারিঃ নৃপতিঃ জ্ঞাতাভিষঙ্গঃ ধনুঃ বধ্নন্

নন্দিনীকে আক্রমণ করিতে সাহস করিবেক না, এই ভাবিয়া রাজা পর্ব্বতের শোভা নিরীক্ষণ করিতেছিলেন। এমন সময়ে হঠাৎ একটা সিংহ অলক্ষিতভাবে তাহার উপর ঝম্পপ্রদানপূর্ব্বক আকর্ষণ করিতে লাগিল ॥ ২৭ ॥ পর্ব্বতের গুহাতে প্রতিধ্বনি সম্যকরূপে রুদ্ধ হওয়াতে ধেনুর আর্ত্তস্বর অধিকতর উচ্চ বলিয়া বোধ হইল। আর্ত্তত্রাণে তৎপর যে নরপতি, তাঁহার দৃষ্টি তৎকালে পর্ব্বতের শোভা পরম্পরায় এরূপ সংলগ্ন হইয়াছিল, যেন উহাকে রজ্জুদ্বারা টানিয়া ফিরাইতে হইল ॥ ২৮ ॥ সেই ধনুর্দ্ধারী রাজা দেখিতে পাইলেন, একটা সিংহ সেই পাটলবর্ণ গাভীর উপর চড়িয়া রহিয়াছে। গৈরিকাদি ধাতুরঞ্জিত পর্ব্বতের অধিত্যকাতে একটা লোধ্রবৃক্ষ বিকশিত পুষ্পে সুশোভিত হইলে,

---

fidelity of her royal attendant and entered a cavern of mount Himalaya overgrown with green grass near the falls of the Ganges.

27. As the king directed his attention to the beauties of the Mountain, thinking that wild beasts could never think of assailing her, a lion pounced upon her, and began to drag her off by force.

28. 'Her cry prolonged by the echo that was confined in the cavern drew back by reining it in, as it were, the look of the king, so kind to the distressed, which was rivetted on the hill.

29. That holder of a bow beheld a lion, standing on the cow of a reddish hue, and thus resembling a Lodhra-tree in-

মৃগেন্দ্রস্য বধায় নিষঙ্গাৎ শরম্ উদ্ধর্তুম্ ঐচ্ছৎ ॥ ৩০ ॥ মহতঃ তস্য বামেতরঃ করঃ নখপ্রভাভূষিতকঙ্কপত্রে সায়কপুঙ্খে এব সক্তাঙ্গুলিঃ সন্ চিরার্পিতারম্ভ ইব অবতস্থে ॥ ৩১ ॥ বাহুপ্রতিষ্টম্ভবিবৃদ্ধমন্যুঃ রাজা মন্ত্রৌষধিরুদ্ধবীর্য্যঃ ভোগী ইব অথর্বণম্ আগম্যতম্ অন্তর্গতিঃ স্বতেজোভিঃ অন্তঃ অদহ্যত ॥ ৩২ ॥ দহ—দহতি, অধাক্ষীৎ, দদাহ। ধক্ষ্যতি। কর্ম্মণি দহ্যতে, অদাহি। সনি দিধক্ষতি। ণিচি দাহয়তি, অদীদহৎ।

যেমন শোভা হয়, তদ্রূপ বোধ হইল ॥ ২৯ ॥ যিনি শরণাগতপ্রতিপালক, যিনি বলদ্বারা শত্রুকুল নির্ম্মূল করিয়াছিলেন, এবং যিনি কেশরীর ন্যায় গতিশালী, সেই রাজা এইরূপ পরাভব প্রাপ্ত হইয়া বধার্হ সিংহের বধার্থ তূণীর হইতে একটী শর তুলিয়া লইতে ইচ্ছা করিলেন ॥ ৩০ ॥ প্রহারোদ্যত সেই নরপতির দক্ষিণ হস্তের অঙ্গুলি গুলি বাণের পুঙ্খদেশে সংলগ্ন হইয়া গেল। তন্নিবন্ধন পুঙ্খবদ্ধ কঙ্কপক্ষীর পালক সকল তাঁহার নখের শোভায় রঞ্জিত হইল। তাহাতে বোধ হইল যেন কেহ এই দৃশ্যটী চিত্রিত করিয়া রাখিয়াছে ॥ ৩১ ॥ এইরূপে বাহুর প্রতিবন্ধ হওয়াতে রাজার ক্রোধ বিশেষরূপে বর্দ্ধিত হইল। বিশেষতঃ অপরাধী সন্নিকটে রহিয়াছে, তাহাকে স্পর্শও করিতে পারিতেছেন না, ভাবিয়া রাজা নিজের তেজে নিজেই দগ্ধ হইতে লাগিলেন। যেমন একটা সর্প মন্ত্র ও ওষধির গুণে রুদ্ধবীর্য্য হইয়া অন্তরে

---

full bloom on a mountain summit, formed of red chalk.

30. The lion-gaited king, ever ready to befriend the helpless, who had extirpated his foes by his prowess, feeling thus foiled, desired to take up an arrow from his quiver in order to slay the lion who deserved death.

31. While the king was longing to shoot the lion, the fingers of his right hand stuck fast to the notch of the arrow, gilding the heron-feathers attached to it with the radiance of their nails, so that the right hand remained as if its action were represented in a painting.

32. The king's fury rose high at his arms being thus restrained, and he began to be inwardly consumed by his indig-

दग्धः । रुध—रुणद्धि, अरुणत्, अरुधत्, अरौत्सीत्, रुरोध । सनि रुरुत्सति । यङि रोरुध्यते । णिचि रोधयति, अरूरुधत् । रुद्धः । निगृहीतधेनुः सिंहः आर्यगणं मनुवंशकेतुं सिंहोरुसत्त्वम् आत्मवृत्तौ विस्मितं तं मनुष्यवाचा विस्मापयन् निजगाद ॥३३॥ शि—शयते, अशेष्ट, सिशिये । शाययति, शापयति, शयितम्, शैरम् । गद—गदति, अगादीत्, जगाद । कर्मणि गद्यते, अगादि, जगदे । सनि जिगदिषति । यङि जागद्यते, जागत्ति । णिचि गादयति, अजीगदत् । गद्यम् । हे महीपाल, तव श्रमेण अलम्, इतः प्रयुक्तम् अपि अस्त्रं यथा स्यात्,पादपोन्मूलनशक्ति मारुतस्य रंहः शिलोच्चये न मूर्च्छति॥३४॥ मूर्च्छ—मूर्च्छति अमूर्च्छीत्, समूर्च्छ । समूर्च्छयति । मोमूर्च्छ्यते । मूर्च्छयति, अमूर्

শুনয়ে মরে, তদ্রূপ ॥ ৩২ ॥ ধেনুর নিগ্রহকারী সেই সিংহ সাধুগণের পক্ষ, মনুবংশের ধ্বজস্বরূপ এবং সিংহতুল্য বলশালী সেই দিলীপকে বলিতে লাগিলেন। রাজা নিজের অবস্থান্তর দর্শনে ইতিপূর্ব্বেই বিলক্ষণ বিস্মিত হইয়াছিলেন। এখন সিংহমুখে মনুষ্যবাণী শুনিয়া আরও বিস্ময়াপন্ন হইলেন ॥ ৩৩ ॥ হে মহীপাল। তোমার আর শ্রমে প্রয়োজন নাই। কারণ আমার উপর অস্ত্র প্রয়োগ করিলেও কোন ফল দর্শিত না। বায়ুর বেগে বৃক্ষের উন্মূলন হইতে পারে, কিন্তু শৈলের কিছুই হয় না ॥ ৩৪ ॥ অষ্টমূর্ত্তি মহাদেব কৈলাসগিরি-

---

nation that could not reach the offender though he was close beside him, like a serpent whose power has been repressed by spells and drugs.

33. To the great astonishment of the king, who had already been astonished at his novel situation, the lion who oppressed the cow, assumed a human voice, and thus addressed him, who was a friend of the virtuous, a banner of Manu's race, and was endowed with the prowess of a lion.

34. 'Thou needest not, O protector of the earth, take any more trouble, for thy weapon, even if used against me, would avail nought. The fury of a gale which can uproot a tree will have no effect on a rock.

35 When the god of the eight forms desires to mount his

ক্তং। মূর্চ্ছা। মূর্চ্ছনা। মাং কৈলাসগৌরং বৃষম্ আরুরুক্ষোঃ পাদার্পণানুগ্রহ-পূতপৃষ্ঠং নিকুম্ভমিত্রং কুম্ভোদরং নাম কিঙ্করম্ অবেহি ॥ ৩৫ ॥ পুরঃ অমুং দেবদারুং পশ্যসি, অসৌ বৃষমধ্বজেন পুত্রীকৃতঃ, যঃ স্কন্দস্য মাতুঃ হৈমকুম্ভস্তননিঃসৃতানাং পয়সাং রসজ্ঞঃ ॥৩৬॥ কদাচিৎ কটং কণ্ডূয়মানেন বন্যদ্বিপেন অস্য ত্বক্ উন্মথিতা, অথ অদ্রেঃ তনয়া অসুরাস্ত্রৈঃ আহতং সেনান্যমিব এনং মুমোচ ॥ ৩৭ ॥ মুচ—মোচতি, মুচ্যতে। মুমোচ।

তুল্য ধবল বৃষভে আরোহণ জন্য মদীয় পৃষ্ঠে চরণার্পণপূর্ব্বক আমার প্রতি যে অনুগ্রহ প্রদর্শন করেন, তৎপ্রযুক্ত আমার পৃষ্ঠ পবিত্র হইয়াছে। আমি দেবদেবের কিঙ্কর, ও নিকুম্ভের মিত্র; এবং আমার নাম কুম্ভোদর ॥ ৩৫ ॥ পুরোভাগে ঐ দেবদারু বৃক্ষ দেখিতে পাইতেছ। বৃষধ্বজ উহাকে পুত্ররূপে পরিগ্রহ করিয়াছেন। যে বৃক্ষটী স্কন্দজননীর স্তনপ্রতিম হেমঘটের পয়ের আস্বাদন অনুভব করিয়াছে ॥ ৩৬ ॥ কদাচিৎ একটা অরণ্য হস্তী কপোল-কণ্ডূয়ন করিবার জন্য ঐ তরুর বল্কল ছিন্নভিন্ন করিয়াছিল। তৎপ্রযুক্ত অদ্রিতনয়া উহার জন্য অত্যন্ত শোক প্রকাশ করিয়াছিলেন; যেমন কার্ত্তিকেয় অসুরের অস্ত্রে ক্ষতবিক্ষত হইলে কাতরা হন, তদ্রূপ ॥ ৩৭ ॥ সেই সময়

---

bull, as white as Kailasa, he does me the favour of placing his feet on my back and thereby renders it hallowed; know me then Kumbhodara by name, a servant of the god Siva, and a friend of Nikumbha.

36. Dost thou behold yonder fir-tree, that has been adopted as a son by the god with the emblem of a bull and that has known the taste of the water gushing out from the golden pitcher of Skanda's mother and resembling the milk flowing from her breasts.

37. Once on a time a wild elephant injured the bark of that tree by rubbing its cheeks against it; then the daughter of the mountain-god grieved over it, as she would grieve for the celestial commander wounded by the weapons of the demons.

38. From that time forth, I have been posted to this cavern

शुचे। अशुचत्, अशोचीत्। अशोचिष्ट। कर्मणि शुच्यते, अशोचि। शुग्विषति ते। शोशुच्यते। शोशोचि। शोचयति, अशूशुचत्। शोकः। लिह—लेढि, लीढः, लिढ्मसि, लीढे, लिचे, लीढे। अलेट्। अलीढ। लिलेढ। लिलिहे। लेचयति-ते। अलिचत्। अलिक्षत, अलीढ। लिलिक्षति। लेलिह्यते। लेढ्यः। लिट्। तदा प्रभृत्येव वनहस्तिपानां त्रासार्थं शूलभृता भद्रागतसत्त्वहत्ति सिंहत्वं विधाय भद्रम् अस्मिन् अद्रिकुञ्जे व्यापारितः ॥ ३८ ॥ वि आ पृ—पिपर्त्ति, पृणीते। व्यापिप्रियते। अपिपः। व्यापिप्रियत। पपार। अपार्षीत्। अपृत। पुपूर्षति ते। पेप्रीयते, पर्पर्त्ति। पारयति, अपीपरत्। परमेश्वरेण प्रदिष्टकाला उपस्थिता एषा शोणितपारणा चान्द्रमसी सुधा सुरद्विष इव क्षुधितस्य मम मे ऋतौ अलम् ॥३९॥ स त्वं लज्जां विहाय निवर्त्तस्व, भवान् गुरौ: हर्षितमिष्यभक्तिः, यत् रक्ष्यं सत्त्वेषु भवद्भरत्वं तत् सत्त्वभृतां यमः न विघ्नीति ॥ ४० ॥ आ—

হইতে শূলপাণি বন্য হস্তীদিগের সন্ত্রাসার্থ আমাকে এই পার্ব্বতীয় প্রদেশে নিযুক্ত রাখিয়াছেন, এবং এরূপ নির্দ্ধারিত করিয়া দিয়াছেন যে, যে সকল প্রাণী মৎসকাশে আসিবে, তদ্দ্বারা আমি জীবিকা নির্ব্বাহ করিব ॥ ৩৮ ॥ সেই আমি অত্যন্ত ক্ষুধাতুর হইয়া আছি, আর শোণিতের পারণাস্বরূপ এই দেহটীও ঠিক পরমেশ্বরকর্ত্তৃক নির্দ্দিষ্ট সময়ে উপস্থিত হইয়াছে। অতএব যেমন চন্দ্রের সুধা রাহুর তৃপ্তি সম্পাদন করে, তেমনি এ আমার পরিতোষ বিধানে সমর্থ ॥ ৩৯ ॥ অতএব তুমি লজ্জা পরিত্যাগপূর্ব্বক ফিরিয়া যাও। গুরুর প্রতি শিষ্যের যেরূপ ভক্তি দেখান উচিত, তুমি তাহা দেখাইয়াছ। যে বস্তুটী রক্ষা করিবার ভার আছে, যদি শস্ত্রের দ্বারা তাহাকে রক্ষা করিতে পারা না যায়,

---

to scare away wild elephants, by the holder of the trident, who had made me a lion with the right to live on animals that come near me.

39. This feast of blood after a long fast, which has arrived, at the time appointed by that great lord of all, will suffice to appease my hunger, just as the nectar of the moon satisfies the enemies of the gods.

40. So go back without feeling ashamed, for thou hast shewn the fidelity of a disciple towards thy spiritual master;

जहाति, अहासीत्, जही। हीयते, अहायि। जिहासति। जेहीयते। हापयति, अजीहपत्। हित्वा। हीनः। हानिः। चि—चिणोति। अचैषीत्। चिचाय। चीयते। चिचीषति। चेचीयते। चीर्णः। चितः। चयः। चितिः। पुरुषाधिराजः मृगाधिराजस्य इति प्रगल्भं वचः निशम्य गिरिप्रभावात् प्रत्याहृतास्त्रः सन् आत्मनि अवज्ञां शिथिलीचकार ॥४१॥ तत्पूर्वभङ्गे दृढप्रयोगे वितथप्रयत्नः अतएव वज्रं मुमुचन् त्र्यम्बकावीक्षणेन जडीकृतः वज्रपाणिः इव स्थितः सन् एनं प्रत्युवाच ॥ ४२ ॥ हे मृगेन्द्र संरुद्धचेष्टस्य मे तत् वचः काममास्यं, यत् वचः अहं विवक्षुः अस्मि, हि यतः भवान् प्राणभृतां अन्तर्गतं सर्वं भावं

তাহাতে শস্ত্রধারীর কোন অকীর্ত্তি নাই ॥ ৪০ ॥ নররাজ মৃগরাজের এই উদ্ধত বাক্য শুনিয়া বুঝিতে পারিলেন যে, গিরিশের প্রভাবেই তাঁহার অস্ত্র-প্রয়োগ ব্যাহত হইয়াছে, সুতরাং নিজের প্রতি যে অবজ্ঞা জন্মিয়াছিল, তাহার লাঘব হইল ॥ ৪১ ॥ ইহার পূর্ব্বে রাজা দিলীপ শরপ্রয়োগবিষয়ে কখন বিফলপ্রযত্ন হন নাই, তিনি এখন বজ্রক্ষেপণেচ্ছু কিন্তু ত্রিলোচনের দৃষ্টিপাতে জড়ীকৃত যে দেবরাজ, তাঁহার ন্যায় দশাগ্রস্ত হইয়া, সিংহকে প্রত্যুত্তর দিলেন ॥ ৪২ ॥ হে মৃগরাজ, আমার শারীরিক ব্যাপার সকল সম্যক্‌রূপে রুদ্ধ হইয়াছে, অতএব আমি এখন যাহা বলিতে ইচ্ছা করিতেছি, তাহা সম্পূর্ণ

---

for if a thing that is placed under the protection of a soldier cannot be defended by means of arms, it will not impair his reputation.

41. The king of men when he heard this haughty speech of the king of beasts. as his weapons had been restrained by the power of the god, Siva, moderated his self-reproach.

42. And the hero whose attempt to shoot his arrows had been ineffectual, as for the first time in his life he had been baffled in it, looking like Indra paralyzed by a glance of Siva when on the point of launching the thunder-bolt, thus answered the lion.

43. My bodily activity being restrained I admit that what I am about to say will seem ridiculous, but as thou knowest all

दशते, अदंशि। सनि दिदंशति। यङि दन्दश्यते। दंदशीति। दन्दष्टि। दंशयति, अदिदंशत्। भाष—भाषते, अभाषिष्ट, बभाषे। सनि विभाषिषते। यङि बाभाष्यते। भाषयति, अबीभषत्, अबभाषत्। एका तपत्रं जगतः प्रभुत्वं, नवं वयः, इदं कान्तं वपुश्च, (इत्येवं) प्रत्यय हेतोः बहु हातुं इच्छन् त्वं मे विचारमूढः प्रतिभासि ॥४७॥ भा—भाति, अभासीत्, बभौ। सनि विभासति। यङि बाभाष्यते, बाभेति। भाषयति, अबीभषत्। प्रसादः। तव भूतानुकम्पा चेत्, त्वदेकं इयम् एका गौः सन्तिमती भवेत्, ईश प्रजानाथ, त्वं जीवन् पुनः पितेव प्रजाः उपपुवेथः अस्मत् पाहि ॥४८॥ जीवति, अजीवीत्, जिजीव।

গন্ধর্বসমূহের অভ্যন্তরবর্ত্তী তমোরাশি নিরস্ত হইতে লাগিল ॥ ৪৬ ॥ ভূমণ্ডলের একচ্ছত্র আধিপত্য, তরুণ বয়স, এবং এই পরম রমণীয় কলেবর এই সমুদয় তোমার আছে, কিন্তু তুমি অল্পের জন্য এ সমস্ত পরিত্যাগ করিতে অভিলাষী হইয়া আমার নিকট বিবেকহীন বলিয়া প্রকাশ পাইতেছ ॥ ৪৭ ॥ যদি জীবের তোমার প্রতি অনুকম্পা থাকে, তবে তোমার বিবেচনা করিয়া দেখা উচিত, যে তোমার মরণে এই গাভী কেবল একা কল্যাণভাগিনী হইবেক, কিন্তু হে প্রজাপাল! তুমি যদি জীবিত থাক, তবে তুমি পিতার ন্যায় প্রজাগণকে কত বিপদ হইতে নিরন্তর রক্ষা করিতে সমর্থ হইবে ॥ ৪৮ ॥ অথবা যদি গুরুর ভয় কর; কারণ তাঁহার একটী বই আর গাভী নাই, তিনি

---

sudden gleam of his teeth, that attendant of the ruler of nature, again addressed the lord of wealth with a smile.

47. An undisputed sway over the earth, youthful age and this body so handsome—by giving them up, thou art going to sacrifice too many for the sake of a few, and seemest to me to be destitute of discrimination.

48. If thou hast a tenderness for living creatures, then (consider) that by thy death, only one cow would be released, while shouldst thou live, thou wouldst be able, O lord of men! to save thy subjects always from perils like a father.

49. Or on the other hand, if thou *standest in* awe of thy spiritual master, who has got only one milch-cow, becomes

सनि जिजीविषति । यङि जेजीव्यते । जेजीवीति । जीवयति, अजीजिवत् । जीवनम् । जीवः । अथ एकधेनोः क्रमानुप्रतिमात्(अतएव) अपराधचण्डात् गुरोः बिभेषि ? घटोघ्नीः कोटिशः मा: स्वर्गयता भवता अस्य मन्युः विनेतुं शक्याः ॥ ४९ ॥ भी—बिभेति, बिभीतः, बिभ्यति । अबिभेत् । अभैषीत् । बिभाय । बिभयाञ्चकार । सनि बिभीषति । यङि बेभीयते, बेभयीति । भाययति, भापयते, भीषयते । भीः । भयम् । तत् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् ऊर्जस्वलं आत्मदेहं रक्ष, हि यतः क्षुद्रं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रविभिन्नम् ऐन्द्रं पदम् आहुः ॥५०॥ मृगेन्द्रे एतावत् उक्त्वा विरते सति गिरीशयः अपि अस्य गुहागतेन प्रतिस्वनेन चितिपालं प्रीत्या तम् एव अर्थम् उच्चैः अभाषत इव ॥ ५१ ॥ मनुष्यदेव, दैवा-

---

অগ্নির ন্যায় তেজস্বী এবং অপরাধ হইলে প্রচণ্ডভাব ধারণ করেন। তাহা হইলে ঘটের মত আপীনযুক্ত কোটি কোটি ধেনু প্রদান করত, তাঁহার কোপের উপশম করিতে সমর্থ হইবে ॥ ৪৯ ॥ অতএব সুখপরম্পরার সম্ভোগশীল উর্জ্জস্বল নিজ কলেবর বিসর্জ্জন করিও না, কারণ সমৃদ্ধিশালী রাজ্য আর ইন্দ্রপদ একই পদার্থ, কেবল প্রভেদের মধ্যে উহাতে পৃথিবীর সংস্পর্শ আছে, এই মাত্র ॥ ৫০ ॥ মৃগরাজ এই কথা বলিয়া নিরুত্ত হইলে পর, তাঁহার প্রতিধ্বনি গুহাতে প্রতিরুদ্ধ হওয়াতে বোধ হইল যেন, শৈলরাজ প্রীতিযুক্ত হইয়া সেই বিষয়টী রাজার নিকট উচ্চৈঃস্বরে পুনর্ব্বার বলিলেন ॥ ৫১ ॥ নরদেব মহাদেবানুচরের বাক্য শ্রবণানন্তর পুনর্ব্বার বলিলেন।

---

furious when offended, and rivals the fire, it will be easy for thee to appease his resentment by presenting him with ten million kine with udders as big as pitchers.

50. So save thine own person so radiant with beauty and capable of enjoying a series of blessings; for they say that a prosperous realm is equal to the dominion of Indra differing from the latter only in its being in contact with the earth.

51. After saying this, the lord of beasts ceased; and the mountain with the echo of his words, circumscribed within its cavern, loudly repeated those words, as it were, out of love for the king

नृपस्य वाचं निशम्य तदध्यासितकातरार्द्रया धेन्वा निरीक्ष्यमाणः अतएव भृतरां दयालुः सन् पुनरपि उवाच ॥ ५२ ॥ क्षतात् त्रायते किल इति उदयः क्षत्रस्य शब्दः भुवनेषु रूढः, तद्विपरीतवृत्तेः पुंसः राज्येन किम्, उपक्रोशमलीमसैः प्राणैः वा किम् ॥५३॥ महर्षेः अनुनयः अन्यपयस्विनीनां विश्राणनात् कथं नु अस्य, इमां सुरभेः अनूनाम् अवेहि, त्वया तु रुद्रौजसा अस्या ग्रहणम् ॥ ५४ ॥ सा इयं मया स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण भवतः मोचयितुं न्याय्या, एवं सति तव पारणा विहता न स्यात्, मुनेः क्रियार्थः च अलुप्तः भवेत् ॥५५॥ निः-क्री—क्रीणाति, क्रीणीते। अक्रैषीत्, अक्रेष्ट। सनि चिक्रीषति। यङि

तৎকালে ধেনু তাঁহার প্রতি কাতরনয়নে দৃষ্টিপাত করাতে, তাঁহার দয়া-প্রবৃত্তি সাতিশয় উদ্দীপিত হইয়া উঠিল ॥ ৫২ ॥ বিপদ হইতে উদ্ধারজন্য ক্ষত্রিয় এই মহৎ উপাধিটী ত্রিভুবনে বিখ্যাত হইয়াছে। কিন্তু যে ব্যক্তি (ক্ষত্রিয় হইয়া) উহার বিপরীত কার্য্য করে, তাহার রাজ্যেই বা কি, আর নিন্দাতে মলিন যে জীবন, তাহাতেই বা কি ॥ ৫৩ ॥ অন্য ধেনু বিতরণ করিয়া মহর্ষির কোপশান্তি কিরূপে সম্ভব? কারণ এই গাভী সুরভি অপেক্ষা হীন নহে; তবে তুমি কেবল রুদ্রদেবের প্রভাবে ইহার নিগ্রহ করিতে সমর্থ হইয়াছ ॥ ৫৪ ॥ অতএব স্বদেহ নিষ্ক্রয়দ্বারা এবম্ভূত এই ধেনুটীকে উদ্ধার করা আমার কর্ত্তব্য। তাহা হইলে তোমার পারণারও ব্যাঘাত

---

52. Having heard the speech of the god's attendant, that deity among men rejoined, being doubly compassionate, as the cow cast at him her look so sad, owing to the attack of the lion.

53. The noble appellation, "Kshatra," has acquired a celebrity in the world, as meaning one who saves from destruction; of what avail will be a kingdom to him who acts contrary to this (sacred rule,) or life sullied by infamy?

54. How should I be able to appease the anger of the great sage by the gift of other milch-cows; for know that this cow is not inferior to Surabhi and that thou hast been able to hurt her through the power of the god, Rudra,

55. Hence it behoves me to release her from thee by offer-

चेक्रीयते, चेक्रयीति, चेक्रेति। क्रापयति, अचिक्रपत्। परवान् भवान् अपि इदम् अर्हति, हि यतः तव देवदारौ महान् यत्नः। रक्ष्यं वस्तु विनाश्य स्वयम् अक्षतेन शिरीषुः अग्रे स्थातुं नहि शक्यम् ॥ ५५ ॥ किमपि अहं तव अहिंस्यः मतः चेत्, तर्हि मे यशःशरीरे दयालुः भव। तथाहि एकान्तविध्वंसिषु भौतिकेषु पिण्डेषु महिधानाम् आस्था खलु ॥ ५७ ॥ सम्बन्धम् आभाषणपूर्वम् आहुः, स वयोभिः सङ्गतयोः नौ स्यात्, तत् तथात्

হইবে না। এবং মুনির ক্রিয়াকলাপেরও লোপ হইবে না ॥ ৫৫ ॥ আপনি পরাধীন এবং এই দেবদারু বৃক্ষটীতে আপনার সাতিশয় যত্ন আছে! অতএব আপনি ইহা বিলক্ষণ বুঝিতে পারেন যে, রক্ষণীয় বস্তুটী নষ্ট করিয়া স্বয়ং অক্ষতশরীরে প্রভুর নিকট উপস্থিত হওয়া কিরূপ দুরূহ কার্য্য ॥ ৫৬ ॥ আরও বলি, যদি আমি আপনার কাছে অবধ্য বলিয়া গণ্য হই, তাহা হইলে, আমার যশঃস্বরূপ শরীরের উপর দয়ালু হউন। কারণ একান্ত ধ্বংসশীল এই ভৌতিক পিণ্ডে মাদৃশ লোকের আস্থা নাই ॥ ৫৭ ॥ পণ্ডিতেরা বলেন যে, পরস্পর কথোপকথন হইতেই সম্বন্ধের উৎপত্তি হইয়া থাকে। বনমধ্যে এইরূপে দেখা শুনা ঘটাতে, আমাদের মধ্যে সেই সম্বন্ধ জন্মিয়াছে। অতএব হে ভূতনাথানুচর! সম্বন্ধশালী যে আমি, আমার প্রার্থনা অগ্রাহ্য করা আপনার

---

ing my body as a ransom; so that on this plan there would be no impediment to thy meal after a fast, nor the sacred rites of the ascetic put a stop to.

56. Thou, thyself a dependant of another, dost know this full well, and hence thou takest great care for this fir-tree, that when one is entrusted with the protection of anything, one cannot stand before one's master, unharmed, though one has allowed one's charge to perish.

57. Or shouldst thou consider me not to deserve death at thy hands, then be compassionate to a nobler life of mine:—my fame:—because men like myself have no regard for their bodies which are but lumps formed of gross materials and perishable in their nature.

58. It has been said that friendship is formed by an inter-

हि भूतनाथानुग, त्वं सम्बन्धिनः मे प्रणयं विहन्तुं न अर्हसि ॥ ५८ ॥ तथेति गाम् प्रस्रवते हरये सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः स दिलीपः न्यस्तशस्त्रः स्वदेहम् आमिषस्य पिण्डम् इव उपानयत् ॥ ५९ ॥ तस्मिन् क्षणे क्षत्रियसिंहनिपातम् उत्पश्यतः अधोमुखस्य प्रजानां पालयितुः उपरि विद्याधरहस्तमुक्तः पुष्पवृष्टिः पपात ॥ ६० ॥ राजा उत्थितं "वत्स! उत्तिष्ठ" इति अमृतायमानं वचः निशम्य उत्थितः सन्, अग्रतः प्रसविनीं जननीम् इव गां ददर्श सिंहं न ददर्श ॥ ६१ ॥ क्षत्रः विस्मितं नम् उवाच हे साधो! त्वम्

উচিত হয় না ॥ ৫৮ ॥ সিংহ "আচ্ছা" এই কথাটী যেমন বলিলেন, অমনি তৎক্ষণাৎ দিলীপের বাহু প্রতিষ্টম্ভ হইতে মুক্ত হইল। তখন তিনি অস্ত্র শস্ত্র পরিত্যাগপূর্ব্বক সিংহের ভোজনার্থ নিজদেহ আমিষপিণ্ডের ন্যায় সমর্পণ করিলেন ॥ ৫৯ ॥ সেইক্ষণে প্রজানাথ অধোমুখে অবস্থিত হইয়া যেমন সিংহের প্রচণ্ডপাত প্রতীক্ষা করিতেছিলেন, অমনি বিদ্যাধরগণের হস্ত হইতে মুক্ত পুষ্পবৃষ্টি তাঁহার উপর পতিত হইতে লাগিল ॥ ৬০ ॥ "বৎস উঠ" এই অমৃততুল্য বাক্যটী যেমন উচ্চারিত হইল, অমনি গাত্রোত্থানপূর্ব্বক, রাজা দেখিলেন, সেই ধেনু নিজ জননীর ন্যায় পুরোভাগে দুগ্ধক্ষরণ

---

change of thoughts; and that has come to pass between ourselves who have met in this wood, hence, O thou attendant of the lord of nature, it does not behove thee to reject the request of one who is thy friend.

59. As he said "very well," Dilipa had his arms instantly released from the restraint and then flinging down his weapons, he presented his body to the lion as a lump of meat.

60. At that instant as the protector of his subjects was standing with his face cast down, expecting a violent spring from the lion; a shower of flowers descended on his head from the hands of Vidyadharas.

61. Having heard the words, "rise my child," which when uttered rivalled nectar in sweetness, he got up and beheld before him the milch-cow with milk flowing from her udders looking like his own mother, but not the lion.

मया मायाम् उद्भाव्य परीक्षितः असि, ऋषिप्रभावात् अन्तकः अपि मयि प्रहर्तुं न प्रभुः, अन्यहिंस्राः किम् उत ॥ ६२ ॥ हे पुत्र। गुरौ भक्त्या मयि अनुकम्पया च ते प्रीतास्मि, वरं वृणीष्व, मां क्षीरदानात् पयसां प्रसूतिं न अवेहि, किन्तु प्रसन्नां मां कामदुघाम् अवेहि ॥ ६३ ॥ वृ-वृणीते, वृणोति, वृणाति। अवारीत्, अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवृत। ववार, वव्रे। वरीष्यति, वरिष्यति। म्रियते, मवारि। सनि विवरिषति-ते, विवरीषति-ते, वुवूर्षति ते। यङि वेव्रीयते, वीवूर्यते, वर्वरि। वारयति, अवीवरत्। सः मानितार्थी सहस्रार्जित-वीरशब्दः स इष्टौ सभाजीय वंशस्य कर्तारम् अनलकीर्तिं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥ ६४ ॥

করত দণ্ডায়মান রহিয়াছেন, কিন্তু সিংহ তথায় নাই ॥ ৬১ ॥ রাজাকে বিস্ময়াপন্ন দেখিয়া নন্দিনী বলিলেন, হে সাধো! আমি মায়া উদ্ভাবনপূর্ব্বক তোমার পরীক্ষা করিয়াছি। মহর্ষির প্রভাবে স্বয়ং কৃতান্তও আমাকে প্রহার করিতে সমর্থ নহে, অন্য হিংস্র জন্তু কিরূপে পারিবে ॥ ৬২ ॥ গুরুতে ভক্তি, এবং আমার নিজের প্রতি অনুকম্পা এই উভয় দর্শন করিয়া আমি তোমার প্রতি প্রীত হইয়াছি, হে পুত্র! তুমি বরপ্রার্থনা কর। আমি কেবল দুগ্ধ প্রদান করি, এমন নহে; প্রসন্ন হইলে সকল কামনাই সফল করিতে পারি ॥ ৬৩ ॥ যিনি নিজ ভুজবলে "বীর" এই উপাধিটী উপার্জ্জন করিয়াছিলেন এবং যিনি যাচকগণের সমুচিত সৎকার করিয়াছিলেন, সেই নরপতি কৃতাঞ্জলিপুটে সুদক্ষিণার গর্ভে বংশের রক্ষাকর্ত্তা অনন্তকীর্ত্তিশালী একটী তনয় প্রার্থনা

---

62. The milch-cow said to the astonished king, I have, O good prince! tested thy fidelity by the production of an illusion; because owing to the influence of the sage, not even the god of death could hurt me, much less than any other destroyer.

63. I am pleased with thee on account of thy regard for thy spiritual master, and thy tenderness towards me; now child, do thou ask for a boon. For not only am I a producer of milk, but when propitiated I can shower blessings also.

64. Then, he who had honored his guests and acquired the appellation of hero by the might of his arm, folded his

याच—याचते, अयाचिष्ट, ययाचे । याचति, अयाचीत्, ययाच । सनि यियाचिषति-ते । यङि यायाच्यते, यायाक्ति । याचयति, अययाचत् । याचित्वा । सा पयस्विनी सन्तान-कामाय राज्ञे तथा इति कामं प्रतिश्रुत्य, हे पुत्र ! पत्रपुटे मदीयं पयः दुग्ध्वा उपभुङ्क्ष इति तम् आदिदेश ॥६५॥ हे मातः ! वत्सस्य हौमार्यविधेय मेयं तव शेषस्य रक्षितायाः षड्भागम् इव क्षयैः अनुग्राम् अधिगम्य उपभोक्तुम् इच्छामि ॥६६॥ चिन्तयित्वा इत्थं विज्ञापिता वसिष्ठधेनुः प्रीततरा बभूव,तदन्विता हैमवतात् कुचैः अयमेव आश्रमं प्रत्या-ययौ च ॥६७॥ प्रसन्नेन्दुमुखः नृपायां गुरुः प्रहर्षचिह्नानुमितं तथा प्रसादं पुनरुक्तया इव

करिलेन ॥ ६४ ॥ "আচ্ছা" এই কথাটি বলিয়া পুত্রার্থী রাজার মনোমত বর প্রদানানন্তর সেই দুগ্ধবতী ধেনু আদেশ করিলেন, "হে পুত্র! পত্রের ঠোঙাতে মদীয় দুগ্ধ দোহনপূর্ব্বক পান কর" ॥ ৬৫ ॥ রাজা বলিলেন জননি! বৎসের পানানন্তর এবং হোমকার্য্যের অনুষ্ঠানানন্তর স্বদীয় দুগ্ধের যাহা অবশিষ্ট থাকিবে, মুনির অনুমতি অনুসারে তাহাই পান করিতে ইচ্ছা করি। যেমন পালিত পৃথিবীর ষষ্ঠ অংশ করস্বরূপে গ্রহণ করিয়া থাকি, তদ্রূপ ॥ ৬৬ ॥ বসিষ্ঠধেনু রাজা কর্ত্তৃক এইরূপে বিজ্ঞাপিত হইয়া, আরও প্রীত হইলেন। পরে তাঁহার সমভিব্যাহারে হিমালয়ের সন্নিকট হইতে বিনা শ্রমে আশ্রমে আসিলেন ॥ ৬৭ ॥ অধুনা রাজার মুখচন্দ্র প্রসন্ন ও

---

hands and asked for a son to be borne by Sudakshina, who should perpetuate his dynasty and acquire imperishable fame.

65. Saying "very well," she granted the boon to the king and then ordered him to milk her and drink the milk in a cup of leaves.

66. After the satisfaction of the calf and the performance of oblations to the fire, I desire, O mother! to drink, with the permission of the sage, the remainder of thy milk like the sixth part of the produce of the earth for having protected her.

67. Being thus addressed by the lord of the earth, the cow of Vasishta was the more delighted, and then accompanied by him returned from the valley of the Himalaya to the hermitage without feeling fatigued.

वाचा गुरवे निवेद्य (पश्चात्) प्रियायै शशंस ॥ ६८ ॥ अनिन्दितात्मा सहधर्मचारिः वसिष्ठेन ऋतार्थनुग्नः सः वत्सानुसारप्रसृतं नन्दिनीपयः पपौ मनोरथं यशः मूर्तं यथा पुण्यमयी विधिष्टः ॥ ६९ ॥ वधूः वसिष्ठः प्रातः यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य तौ दम्पती स्वां राजधानीं प्रति प्रस्थापयामास ॥ ७० ॥ नृपः हुतं हुताशं भर्तुः अनन्तरम् अरुन्धतीं सवत्सां धेनुञ्च प्रदक्षिणीकृत्य सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ॥ ७१ ॥

তাঁহার হর্ষচিহ্ন হইতে নন্দিনীর প্রসন্নতা অনায়াসে অনুমিত হইতেছিল। অতএব নৃপবর্গের গুরু মহারাজ দিলীপ যেন পুনরুক্ত বাক্যদ্বারা উক্ত সুসংবাদ গুরুকে নিবেদন করিয়া, পরে প্রিয়াকে জানাইলেন ॥ ৬৮ ॥ যিনি সাধুবর্গের সুহৃৎ এবং যাঁহার আত্মা নিন্দাসংস্পর্শশূন্য, এমন সেই রাজা বসিষ্ঠের অনুমতি পাইয়া বৎস ও হোমের অবশিষ্ট নন্দিনীর দুগ্ধ অত্যন্ত তৃষ্ণার সহিত পান করিলেন। তাহাতে বোধ হইল যেন তিনি নিজের শুভ্রবর্ণ মূর্তিমান্ যশ পান করিতেছেন ॥ ৬৯ ॥ পরদিন পূর্ব্বাহ্ণে পূর্ব্বোক্ত ব্রত সমাপনজন্য পারণার অবসান হইলে পর, মহর্ষি বসিষ্ঠ প্রস্থানকালে কর্ত্তব্য স্বস্ত্যয়নকার্য্য সম্পন্ন করিয়া সেই রাজদম্পতীকে রাজধানীতে প্রত্যাগমন করিতে অনুমতি প্রদান করিলেন ॥ ৭০ ॥ প্রথমে হুত হুতাশনকে প্রদক্ষিণ করিয়া, তৎপরে গুরু ও গুরুপত্নীকে, অবশেষে বৎসসহিত ধেনুকে প্রদক্ষিণ করিয়া নৃপতি প্রস্থান করিলেন। এই সকল উৎকৃষ্ট মঙ্গলকার্য্যদ্বারা তৎকালে

---

68. With countenance as radiant as the moon, the lord of kings communicated her favour first to his preceptor and then to his beloved wife, and as it were, repeated over again in words, as they had already inferred it from his out-ward manifestations of joy.

69. That friend of the virtuous, of blameless soul, with the permission of Vasishta, drank the milk that remained over after the calf was satisfied and the oblation to the fire was made, with eager thirst, as if it were his own pure fame embodied.

70. On the morrow at daybreak at the conclusion of a

ধর্ম্মপত্নীসহিতঃ সহিষ্ণুঃ সঃ শীঘ্রাভিরামধ্বনিনা অনুদ্ঘাতসুখেন অতএব দূষ্যেন স্বেন মনোরথেন ইব মার্গং যযৌ ॥৭২॥ প্রজাঃ চিরং অনুপলব্ধিঃ নেত্রৈঃ অদর্শনেন আক্ষিপ্তৌৎসুক্যং প্রজার্থব্রতকর্শিতাত্মম্ অতএব নবোদয়ম্ ওষধীনাং নাথম্ ইব তং যযুঃ ॥৭৩॥ পুরন্দরশ্রীঃ

তাঁহার প্রভাব আরও বর্দ্ধিত হইয়াছিল ॥ ৭১ ॥ ধৈর্য্যশালী সেই ভূপতি নিজ ধর্ম্মপত্নীর সহিত পথ অতিক্রম করিতে লাগিলেন। যে রথে আরোহণ করিয়াছিলেন, তাহা উদ্ঘাতশূন্য ও সুখকর এবং তাহার ধ্বনি শুনিতে মধুর, অতএব বোধ হইল যেন নিজ পূর্ণ মনোরথে সমারূঢ় হইয়া চলিতেছেন ॥ ৭২ ॥ প্রজাগণ বহুদিবস অদর্শনে নিতান্ত উৎসুক হইয়াছিল। পুত্রার্থব্রতানুষ্ঠান-জন্য এখন কৃশ হইয়াছিলেন, তথাপি তাঁহাকে নবোদিত সুধাকরের ন্যায় সতৃষ্ণনয়নে সন্দর্শন করিতে লাগিল, কিন্তু যত অবলোকন করে, কিছুতেই পরিতৃপ্তি লাভ হয় না ॥ ৭৩ ॥ ইন্দ্রতুল্য শোভাশালী সেই নরপতি উন্নিত

---

meal customary at the consummation of the aforesaid vow, the abstemious Vasishta uttered benedictions usual at the time of departure and permitted the royal pair to repair to their capital.

71. Having circumambulated the sacred fire propitiated with offerings, then Arundhuti after her husband, and at last the milch-cow with her calf, the king started with his power being exalted by such auspicious ceremonies.

72. Accompanied by his lawful spouse, that patient prince wended his way in a chariot, which made a sound grateful to the ear, and was easy on account of its being free from jostling, and thus he was driving as it were in a vehicle of his own desire now crowned with success.

73. The king looked emaciated by the performance of his vow for the birth of a son, and by reason of his long absence, excited among his subjects a great longing to see him; so that they now with eyes never feeling satiety, drank him in, who resembled the newly risen lord of herbs, that became radiant at night.

सः पौरैः अभिनन्द्यमानः उत्पताकं पुरं प्रविश्य भुजाविन्द्रसमानसारौ भुवि भूयः भूमेः भरम् आससञ्ज ॥ ७४ ॥ अथ रामी अत्रिनयनसम्भवं ज्योतिः द्यौः इव, वह्निनिक्षिप्तं शैवं रेतः सुरसरित् इव, नरपतिकुलभूत्यै गुरुभिः लोकपालानुभावैः अभिनिविष्टं गर्भम् आदधात् ॥ ७५ ॥

পতাকাদ্বারা বিরাজিত সেই নগরীতে প্রবেশ করিয়া পুরবাসিগণকর্ত্তৃক অভিনন্দিত হইলেন। পরে অনন্ততুল্য সারসম্পন্ন ভুজে পৃথিবীর ভার পুনর্ব্বার গ্রহণ করিলেন ॥ ৭৪ ॥ যেমন নভোমণ্ডল অত্রিমুনির নয়নোৎপন্ন জ্যোতি (চন্দ্রমা) ধারণ করিয়াছিল, যেমন সুরধুনী অগ্নিকর্ত্তৃক বিক্ষিপ্ত শৈব রীর্য্য গ্রহণ করিয়াছিল, তদ্রূপ সেই রাজমহিষী ভূপতিবংশের অভ্যুদয়ের জন্য লোকপালগণের সুমহৎ তেজোদ্বারা অনুপ্রবিষ্ট সেই গর্ভ তাহা ধারণ করিলেন ॥৭৫॥

---

74. Rivalling Indra in radiance he entered the city waving with flags and received congratulations from the citizens, and then reimposed the weight of the world's government, on his arm as strong as the prince of serpents.

75. As the heavens received the splendour shooting forth from the eye of Atri, and as the celestial river held in her keeping the energy of Siva rejected by the fire, so for the well-being of the royal race, the queen conceived a son animated with the great spirit of the gods who were charged with the protection of the universe.

তৃতীয়: সর্গ:।

অথ সুদক্ষিণা উপস্থিতীদৃশং মর্তুঃ ঈপ্সিতং সখীজনস্যৈব চক্ষুষ্যুদীক্ষ্যমুদ্ ইক্ষ্বাকুকুলস্য সন্ততেঃ নিদানং দৌহৃদলক্ষণং দধৌ ॥ ১ ॥ শরীরসাদাৎ অলমস্যমুদ্বহা রাজ্ঞী-পাণ্ডুনা মুখেন উপলক্ষিতা সা, বিবেয়তারক্কা তনুপ্রকাশেন শশিনা উপলক্ষিতা প্রভাত-কল্পা শর্বরী ইব অলক্ষ্যত ॥ ২ ॥ অচিন্ত্যপাবে বসুধাসুতা দৃষতঃ সিক্তং বনরাজিপল্লবং

এত দিনের পর স্বামীর মনোরথ পূর্ণ এবং ইক্ষ্বাকুকুলের স্থিতির মূল উপায় দৃষ্ট হইল। সুদক্ষিণা গর্ভলক্ষণ ধারণ করিলেন। যে গর্ভলক্ষণ রাজ্ঞীর সখীগণের নয়নে নবপ্রকাশমান জ্যোৎস্নার ন্যায় (তৃপ্তিজনক) হইয়াছিল ॥ ১ ॥ যেমন প্রভাতপ্রায়া রজনী অল্পসংখ্যক তারকা ও মন্দজ্যোতি চন্দ্রমা দ্বারা শোভা পায়, তদ্রূপ সেই রাজ্ঞী শরীরের অবসাদনিবন্ধন কতিপয় মাত্র অলঙ্কার এবং লোধ্রপুষ্পতুল্য পাণ্ডুবর্ণ মুখমণ্ডল ধারণ করিয়া শোভা পাইয়াছিলেন ॥ ২ ॥ দগ্ধমৃত্তিকা ভক্ষণে সৌরভযুক্ত রাজ্ঞীর যে মুখমণ্ডল, ক্ষিতিপতি বিজনে তাহা আঘ্রাণ করিয়া তৃপ্তিলাভ করেন নাই। যেমন গজরাজ গ্রীষ্মাবসানে মেঘের জলকণা দ্বারা সিক্ত বনমধ্যবর্ত্তী একটী ক্ষুদ্র জলাশয়ের সুগন্ধ

---

1. Now Sudakshina bore the signs of pregnancy, which shewed that the fulfilment of her husband's aspirations was near at hand: they were as grateful to the eyes of her female companions as the first opening of the moon-beams; for they promised to bring about the perpetuation of Ikshvaku's race.

2. Not wearing her complete set of ornaments owing to her bodily langour and with her countenance as pale as the lodhra flower, she rivalled the night about to give birth to the day with a few stars twinkling here and there, and the moon glimmering with a faint light.

3. He was never sated with inhaling in private the fragrance of her face perfumed by the odour of baked clay,

করী ইব বিলীশ্বরঃ রহসি মৃত্স্নুরভি তদাননং আঘ্রায় তৃপ্তিং ন আযযৌ ॥ ৩ ॥ হি যস্মাৎ তৎসুতঃ দিগন্তবিশ্রান্তরথঃ সন্ মহেন্দ্রান্ দিবম্ ইব ভুবং ভোক্ষ্যতে, অতঃ সা অন্যরসান্ বিহায় প্রথমং তথাবিধে অভিলাষি মনঃ বভূব ॥ ৪ ॥ মাগধী ব্রিয়া মে কিঞ্চিৎ ইঙ্গিতং ন শংসতি, কেষু বস্তুষু স্পৃহাবতী ইতি উত্তরকোশলেশ্বরঃ আদৃতঃ সন্ অনুবেলং প্রিয়সখীঃ পৃচ্ছতি স্ম ॥ ৫ ॥ সা দৌহৃদদুঃখশীলতাম্ উদীক্ষ্য যৎ এব যত্র তৎ আদৃতম্ অপশ্যৎ, হি তথাহি অধিজ্যধন্বনঃ অস্য ভূপতেঃ বিদিবে অপি ইষ্টম্ অনায়াসং

আঘ্রাণে পরিতৃপ্ত হয় না, তদ্রূপ ॥ ৩ ॥ সেই রাজমহিষী অন্যপ্রকার আস্বাদনের দ্রব্য পরিত্যাগপূর্ব্বক প্রথমেই মৃত্তিকা ভক্ষণে অভিলাষিণী হইলেন। কারণ তাঁহার পুত্র, ইন্দ্র যেমন স্বর্গলোক ভোগ করেন, তেমনি পৃথিবী ভোগ করিবেন এবং তদীয় রথ দিকের শেষ সীমা পর্য্যন্ত না গিয়া বিশ্রাম করিবেক না ॥ ৪ ॥ "মগধবংশীয়া মহিষী আমার, লজ্জাবশতঃ আমাকে কোন কথাই বলেন না ; তিনি কোন্ বস্তু স্পৃহা করেন ?" উত্তর কোশল রাজ্যের অধিপতি আগ্রহসহকারে প্রিয়ার সখীগণকে এইরূপ সর্ব্বদাই জিজ্ঞাসা করিতেন ॥ ৫ ॥ তিনি গর্ভাবস্থাসুলভ নানা লালসা নিবন্ধন যাতনা অনুভব করিয়া যখন যাহা প্রার্থনা করিতেন, তখনি তাহা নিকটে আহৃত দেখিতে পাইতেন। কারণ

---

an elephant who gets delighted at the fragrance of a pool in a wood sprinkled over by drops of rain falling down from a cloud at the close of the hot season.

4. In as much as her son was destined to enjoy the earth as Indra enjoys the heavens, making his chariot rest at its utmost limits, she did not care for other flavours, but gave her mind to earth-hunger alone.

5. The princess of Magadha-descent does not tell me anything from bashfulness; what things has she got a longing for? such questions would the ruler of North-Kosala often put to her ladies in-waiting with loving tenderness.

6. When she had attained to that state of constant longing (which is consequent on pregnancy) whatever she asked

न अभूत् ॥ ६ ॥ सा क्रमेण दोहदव्यपायं निसर्गं प्रचक्रमाणवचना नती पुरस्कृतवान-गमात् अनन्तरं सद्दृशमनीप्सितस्य लतावधूरिव रराज ॥ ७ ॥ नद्—नन्दति, अनन्दीत्, ननाद। नन्दति। उपानत्। दिनेषु गच्छत्सु निरन्तरपीवरं आनीलमुखं वदीयं स्तनद्वयम् अमरानिन्दीनयोः सुजातयोः षड्जकीमध्योः श्रियं तिरस्कार ॥ ८ ॥ नृपः क्रमेण महिषीं निधानगर्भां सागराम्बराम् इव अम्बुवर्तीनभावकां अग्नीम् इव कलःकलिलां सरस्वतीं नदीं इव अमन्यत ॥ ९ ॥ धीरः सः प्रियाद्दोहदस्य मनःसमुद्रतेः सुजातिर्वानां

निसर्ग নিজ প্রকৃতে ত্যাগ করিলে, তাঁহার অভীষ্ট বস্তু স্বর্গে ও দুর্লভ থাকিত না ॥ ৬ ॥ রাজ্ঞী ক্রমে দোহদ যন্ত্রণা হইতে নিষ্কৃতি পাইলে পর তাঁহার অবয়বগুলি হৃষ্টপুষ্ট হইয়া তাঁহার শোভা সম্পাদন করিল। যেমন শুষ্ক পত্রের অপগম হইলে পর মনোহর পল্লবে মণ্ডিত হইয়া লতার শোভা হয়, তদ্রূপ ॥ ৭ ॥ যেমন সাগরের গর্ভে রত্ন থাকে, যেমন শমীলতার অভ্যন্তরে অগ্নি বিলীন থাকে, যেমন সরস্বতীনদী অন্তঃসলিলে প্রবাহিত হয়, তেমনি রাজ্ঞী অন্তঃসত্ত্বা হইয়াছেন, রাজা নিশ্চয় করিলেন ॥ ৯ ॥ ধৈর্য্যশালী সেই নরপতি ক্রমে পুংসবন প্রভৃতি ক্রিয়া সম্পাদন করিলেন। যেরূপ সমারোহ-

---

for, she saw presented to her, for when the king had strung his bow he should not fail to obtain anything he desired, even from heaven.

7. Having passed that painful state of constant longing and with her limbs rounding she shone forth like a creeper decked with charming shoots after the falling off of old leaves.

8. As days passed, her swelling breasts with nipples of a blue hue surpassed in beauty, a couple of fair lotus-buds with their tops made azure by black bees which were seated on them.

9. The king considered that the pregnant queen resembled the sea-girt earth with jewels buried in her womb, or the Śami-tree, with fire lurking within, or the river Sarasvati with water hid in her subterraneous bed.

10. Cool in his judgment, the king performed by turns the Puṃsavana and other ceremonies on a grand scale in

दिगन्तसम्पदां धृतेः च सहधर्मी: पुंसवनादिका: क्रिया: यथाक्रमम् अधत्त ॥१०॥ गर्भावत: नृपः सुरेन्द्रमाशाश्रितगर्भगौरवात् प्रयत्नमुक्तासनया उपचारान्तखिन्नभुजलतया धारि प्रणतिनम्रया तया सनन्द ॥ ११ ॥ खिद्—खिद्यते, खिन्दति, खिन्ते। अखेत्सीत्, अखिदत्। चिखेद, चिखिदे। सनि चिखित्सति। यङि चेखिद्यते। खेदयति, अचीखिदत्। खिन्नः। खेदः। अथ कुमारेष्वाङ्गजैः आप्तैः भिषग्भिः गर्भमङ्गेषु अनुष्ठिते सति क्षणं प्रसवोन्मुखीं प्रियाम् अभिनवं दिवम् इव पतिः मतीतः सन् ददर्श ॥१२॥ ततः अधीतसमा

हইল, তাহা তাঁহার দাম্পত্যপ্রেমের ও তাহার ঔদার্য্যগুণের অনুরূপ; এবং বাহুবলে দিগ্‌দিগন্ত হইতে যে অর্থরাশি সংগ্রহ করিয়াছিলেন, তাহার ও অনুরূপ হইয়াছিল ॥ ১০ ॥ রাজা গৃহমধ্যে প্রবেশ করিলে চঞ্চললোচনা রাজ্ঞী কষ্টস্বষ্টে আসন পরিত্যাগ করিতেন। কারণ লোকপালগণের অংশসম্ভব হওয়াতে তাঁহার গর্ভ নিতান্ত গুরুভার হইয়াছিল। গাত্রোত্থানপূর্ব্বক তিনি রাজার সম্মানার্থ কৃতাঞ্জলি হইতেন। নরপাল এই সমস্ত দেখিয়া পরমপ্রীতি প্রাপ্ত হইতেন ॥ ১১ ॥ বালচিকিৎসাকুশল বিশ্বস্ত বৈদ্যগণ তাঁহার গর্ভস্থ বালকের পোষণকার্য্যে নিরত হইলেন। পরে নরপতি যথাযোগ্য সময়ে প্রিয়াকে প্রসবোন্মুখী দেখিয়া পরম প্রীতি অনুভব করিতে লাগিলেন, যেমন লোকে উপযুক্তকালে নভোমণ্ডল মেঘাবৃত দেখিয়া আনন্দিত হয়, তদ্রূপ ॥ ১২ ॥

---

with his love for his beloved wife, with the riches he had accumulated from the different quarters of the globe, and with the delight the event produced in him.

11. The king was delighted with her, because on his entering her chamber she with difficulty left her seat, and with eyes quickly rolling folded her wearied hands to do him homage on account of the weight of the fœtus animated with the spirit of the diving protectors of the universe.

12. A healthy growth of the embryo having been ensured by doctors proficient in the treatment of children, the happy husband found his beloved on the eve of her delivery at the proper time, like the heavens hung with clouds at the close of the hot season.

সা সমবে শচীসংশয়ৈঃ অনুর্যামৈঃ পঞ্চভিঃ গ্রহৈঃ সূচিতভাগ্যসম্পদং সুতং ত্রিসাধনা শক্তিঃ অক্ষয়ম্ অর্থম্ ইব অসূত ॥ ১৩ ॥ সূচ—সূচয়তি, অসূসুচৎ, সূচয়ামাস। যঙি, সোসূচ্যতে। তনূজং দিশঃ প্রসেদুঃ, মরুতঃ সুখা বহুঃ, অগ্নিঃ প্রদক্ষিণার্চিঃ সন্ হবিঃ আদদে, (ইত্থং) সর্বং যদর্থসি বভূব, তথাহি তাদৃশাং ভবঃ লোকাভ্যুদয়ায় (ভবতি) ॥ ১৪ ॥ অরিষ্টশয্যা পরিতঃ বিভাবিনা সুজন্মনঃ তস্য নিলীন তেজসা সহসা হতত্বিষঃ নিশীথদীপাঃ আলেখ্যসমর্পিতাঃ ইব বভূবুঃ ॥ ১৫ ॥ ত্বিষ্—ত্বিষধাতোঃ ক্বিপ্। ত্বেষতি তে।

যেমন প্রভাব, উৎসাহ ও মন্ত্রণা হইতে উৎপন্না রাজশক্তি অক্ষয় অর্থ উৎপাদন করে, তেমনি সেই শচীতুল্যা রাজ্ঞী উপযুক্তকালে একটী পুত্র প্রসব করিলেন। তৎকালে পাঁচটী গ্রহ অস্তগত না হইয়া উচ্চ স্থান অবলম্বন করাতে সেই বালকের ভাবী সৌভাগ্য সূচিত হইয়াছিল ॥ ১৩ ॥ চতুর্দ্দিগ নির্ম্মল হইল, সুখকর সমীরণ বহিতে লাগিল, অগ্নি দক্ষিণ পার্শ্বে হেলিয়া পড়িয়া আজ্যাদি গ্রহণ করিতে লাগিলেন। অতএব তৎকালে সকলই শুভসূচক হইতে লাগিল। কারণ তাদৃশ ব্যক্তির জন্ম লোকের মঙ্গলের জন্যই ঘটিয়া থাকে ॥ ১৪ ॥ সেই সুজন্মা বালকের নিজ তেজ প্রসবশয্যার চতুর্দ্দিগ ব্যাপিয়া দেদীপ্যমান হওয়াতে নিশীথকালীন দীপমালা সহসা নিষ্প্রভ হইয়া, যেন চিত্রিতের ন্যায় বোধ হইতে লাগিল ॥ ১৫ ॥ যে অন্তঃপুরচারী ব্যক্তি কুমারের জন্মসংবাদ

13. The queen who was Sachi's equal, begot a son at the proper season, just as the power derived from its three sources of authority, perseverence and counsel, produces inexhaustible riches. The time was auspicious, as the five planets then occupied their elevated positions, and being away from the sun, did not set, and thus foreshadowed the future greatness of the prince.

14. The sky was clear, soft airs blew, and the fire accepted the offering of clarified butter with its flame turning to the right; so that at that moment everything wore an auspicious aspect, for surely the advent of persons like him is for the good of the world.

15. Radiating all round the bed of (accouchment) the

अखिले जातकर्मणि कृते सति स दिलीपसूनुः प्रयुक्तसंस्कारः आकरोद्भवः मणिः इव अधिकं बभौ ॥ १८ ॥ सुखयवाः मङ्गलतूर्यनिस्वनाः वारयोषितां प्रमोदहेतवः सह केवलं मागधीपतेः सद्मनि न, दिवौकसामपि पथि व्यजृम्भन्त ॥ १९ ॥ वि जृभ—जृम्भते। अजृम्भिष्ट, अजृम्भे। जृम्भणम्। रक्षितुः तस्य कश्चित् संयतः न बभूव, सुतजन्महर्षितः सन् स यं विसर्जयेत्, तदा केवलं स्वयमेव पितृणाम् ऋणाभिधानात् बन्धनात् मुमुचे ॥ २० ॥ यम—यच्छति। अयंसीत्। ययाम। यंसि यियंसति। यंडि यंयम्यते। णिचि यमयति। अयम् अर्भकः सुतस्य अन्तं यायात्, तथा युधि परेषाम् अन्तं यायात्

সমধিক শোভা ধারণ করিলেন ॥ ১৮ ॥ সুশ্রাব্য মঙ্গল বাদ্যধ্বনি বারবিলাসিনীদিগের উৎসবসূচক নৃত্যের সহিত কেবল রাজবাটীতেই শ্রুতিগোচর হইয়াছিল এমত নহে, দেবগণের বিচরণস্থান আকাশমার্গেও প্রকটিত হইয়াছিল ॥ ১৯ ॥ রাজার কারাগারে এরূপ কোন বন্দী ছিল না, যাহাকে তিনি পুত্রজন্মে হৃষ্ট হইয়া নিষ্কৃতি দান করেন, তবে কেবল নিজেই পিতৃঋণরূপ বন্ধন হইতে মুক্তিলাভ করিলেন ॥ ২০ ॥ এই বালক শাস্ত্রের পারে গমন করিবেক এবং যুদ্ধে শত্রুর সীমানা অতিক্রম করিয়া যাইবেক, অতএব শব্দবিদ্যাবিশারদ ভূপতি রঘুধাতুর গমনার্থ বিবেচনা করিয়া পুত্রের নাম রঘু

---

grove, performed the entire natal ceremony, the son of Dilipa shone forth like a precious stone found in a mine, where it has received its full polishing.

19. The notes of auspicious music so grateful to the ear and accompanied with the mirthful dancing of courtezans, were not only heard in the palace of the lord of the princess of Magadha-descent, but they also resounded in the heavens, the abode of the gods.

20. That protector of men had then no one in prison whom he could release in his delight at the birth of a son, but he himself was released from the bondage of a debt which he owed to the manes.

21. As the child was to go beyond the farthest limits of knowledge, and penetrate to the remotest frontiers of his foes'

इति इनोः अर्थवित् पार्थिवः धातोः गमनार्थस्य अवेत्य आत्मसम्भवं नाम्ना रघुं चकार॥२१॥ लड—लडति ते। अलडीत्, अलडिष्ट, लेलड। लेलडे। सनि लिलडिषति। लालड्यते। लघुः। स समयसम्पदः पितुः प्रयत्नात् यमैः शरीरावयवैः हरिदश्वदीधितेः अनुप्रवेशात् बालचन्द्रमाः इव दिने दिने ह्रदिं पुपोष ॥ २२ ॥ वध—वर्धते। अवर्धिष्ट। वेवृधे। सनि विवर्धिषते। यङि वरीवृध्यते। वर्धयति, अवीवृधत्, अववर्धत्। पुष—पुष्यति, अपुषत्, पुपोष। पुष्णाति, पोषति। अपीषीत्। पुषीष। सनि पुपोषिषति, पुपुषिषति, पुपुषति। यङि पोपुष्यते। पोषयति, अपूपुषत्। पुष्टिः। दीधी—दीधीते, दीध्याञ्चक्रे। उमाहराङ्कौ शरजन्मना यथा ननन्दतुः, शचीपुरन्दरौ जयन्तेन यथा ननन्दतुः, तथा तत्समौ सा मागधी नृपः च तत्सदृशेन सुतेन ननन्दतुः ॥२३॥ रथाङ्गनाम्नोः इव तयोः

রাখিলেন ॥ ২১ ॥ অশেষবিভবশালী যে পিতা, তাঁহার প্রযত্নে সেই কুমারের মনোহর অবয়বগুলি দিন দিন বৃদ্ধি প্রাপ্ত হইতে লাগিল। যেমন চন্দ্রকলা সূর্য্যরশ্মির অনুপ্রবেশনিবন্ধন বৃদ্ধি প্রাপ্ত হয়, তদ্রূপ ॥ ২২ ॥ যেমন উমা ও মহেশ্বর কার্ত্তিকেয়কে পাইয়া পরিতুষ্ট হইয়াছিলেন, যেমন শচী ও পুরন্দর জয়ন্তকে পাইয়া হর্ষ লাভ করিয়াছিলেন, তদ্রূপ তাঁহাদের তুল্য রাজা ও রাজ্ঞী কার্ত্তিকেয় ও জয়ন্তের তুল্য পুত্র লাভ করিয়া আনন্দিত হইয়াছিলেন ॥ ২৩ ॥ চক্রবাক ও চক্রবাকীর ন্যায় রাজা ও রাজ্ঞীর মধ্যে পরস্পরের হৃদয়াকর্ষণকারী

---

dominions, the king, conversant as he was with the meaning of words, considering that the root Ragha signifies to go, made his son Raghu by name.

22. Under the care of his father who owned the full measure of riches, he went on thriving day by day with his handsome limbs like the young moon that thrives through the reflection of the sun's rays.

23. As Uma and the deity with the emblem of a bull felt happy with their son, who was born in a wood of Sara-grass; and as Sachi and Purandara were delighted with Jayanta, so the king and the princess of Magadha-descent, their equals, rejoiced with their son who was as fair as either.

24. That love which subsisted between themselves and

भावबन्धनं परस्परायत्तं यत् प्रेम बभूव,तत् एकसुतेन विभक्तम् अपि परस्परम् उपरि पर्य्ये चीयत॥२४॥ चि—चिनोति, चयति,चिनुते, चयते। अचैषीत्, अचेट् ।चिकाय, चिचाय। चिक्ये, चिचे। कर्म्मणि चीयते, अचायि। सनि चिचीषति-ते। चिकीषति-ते। यङि चेचीयते। णिचि चापयति, चाययति। सञ्चयः। परिचयः। स. अर्भक धात्रा प्रथमोदितं वचः उवाच, तदीयाम् अङ्गुलिं अवलम्ब्य ययौ, प्रणिपातम् अशिक्षया नम. अभूत् इति यत्, तेन पितुः मुदं ततान॥२५॥ स्तनितम्—वदधातीः क्रः। अनुवादः। वपुः शरीरयोगजैः सुखैः तचि अक्षतं निषिक्तम् इव तम् अङ्कम्आरोप्य उपान्तशीलितलोचनः सन् चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ॥ २६॥ स्थितेः अभेत्ता सः पराङ्मुखेन अनेन अन्वयं प्रजानां

যে প্রেম ছিল, তাহা একটী পুত্রদ্বারা অধুনা বিভক্ত হইলেও পরস্পরের উপর বরং বর্দ্ধিত হইয়াছিল॥ ২৪॥ সেই বালক ধাত্রীকর্ত্তৃক প্রথমোচ্চারিত বাক্য যে বলিতে লাগিল, ধাত্রীর অঙ্গুলি অবলম্বন করিয়া যে বিচরণ করিতে লাগিল, এবং প্রণাম করিতে শিক্ষা পাইয়া যে মস্তক অবনত করিল, তাহাতে পিতার সাতিশয় আনন্দবর্দ্ধন হইতে লাগিল॥২৫॥ পুত্রকে ক্রোড়ে লইয়া তদীয় অঙ্গসংস্পর্শে এরূপ সুখানুভব হইল যে, যেন বোধ হইল তাঁহার সমুদয় গাত্রে অমৃত বর্ষণ হইতেছে। তখন রাজা সুখভরে লোচনাদ্বয় নিমীলিত করিয়া চিরকালের পর পুত্রালিঙ্গনে কত রস বুঝিতে পারিলেন॥ ২৬॥ সমাজস্থিতির রক্ষাকর্ত্তা দিলীপ উৎকৃষ্টজন্মা সেই পুত্রদ্বারা আপনার বংশ-রক্ষা হইবেক বিবেচনা করি-

---

which drew their hearts together like the love of the Chakravaka and his mate ; though shared by a son got increased towards one another.

25. The child, by lisping the words first spoken by his nurse, by walking with the support of her finger, by bowing to learn how to make his obeisance increased the joy of his father.

26. The king placed the child on his lap, shedding as it were nectar on his skin, on account of the pleasure derived from contact with its body, and so after a long period of unsatisfied expectation experienced the joy of embracing a son.

27. The king who never transgressed social order, considered his race well preserved by that prince of noble birth, even

पतिः पराद्धर्जनना गुणाग्रावर्त्तिना स्वमूर्त्तिभेदेन आत्मनः सर्गमिव स्थितिमलम् अमंस्त ॥ २७ ॥ इतचूलः सः चलकाकपक्षकैः सवयोभिः अमात्यपुत्रैः अन्वितः सन् लिपेः यथावत् ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेन समुद्रम् इव आविशत् ॥ २८ ॥ अथ विधिवित् गुरवः विधिवत् उपनीतं गुरुप्रियम् एनं विनिन्युः, ते अस्य अवन्ध्यश्रमाः च बभूवुः, तथाहि क्रिया वस्तुपहिता सती प्रसीदति ॥ २९ ॥ उदारधीः सः समयैः धियः गुणैः चतुरर्णवोपमाः चतस्रः विद्याः हरितां ईश्वरः पवनातिपातिभिः हरिभिः चतस्रः दिशः इव क्रमात्

লেন, যেমন গুণত্রয়ের মধ্যে প্রধান যে স্বত্ত্বগুণ তদবলম্বী নিজ মূর্ত্তিভেদ বিষ্ণুদ্বারা প্রজাপতি ব্রহ্মা স্বকীয় সৃষ্টি রক্ষা হইবেক মনে করিয়া থাকেন, তদ্রূপ ॥২৭॥ চূড়াকরণ হইলে পর, চঞ্চলকাকপক্ষশালী সমানবয়স্ক অমাত্য-পুত্রগণের সহিত মিলিত হইয়া, রাজকুমার বর্ণমালা শিক্ষা করিলেন এবং যেমন নদীমুখ দিয়া সমুদ্রে প্রবেশ করা যায়, তদ্রূপ তদ্দ্বারা শাস্ত্ররূপ সাগরে প্রবেশ করিলেন ॥২৮॥ অনন্তর রাজকুমার বিধানানুসারে উপনীত হইলে পর, আচার্য্যগণ সেই গুরুজনের প্রেমাস্পদ ছাত্রকে শিক্ষা দিতে আরম্ভ করিলেন। তাঁহার জন্য তাঁহারা যে প্রয়াস পাইতে লাগিলেন, তাহা সফল হইয়াছিল। কারণ যোগ্যপাত্রে যে যত্নবিধান করা যায়, তাহা নিশ্চয়ই সফল হইয়া থাকে ॥ ২৯ ॥ উৎকৃষ্ট বুদ্ধিশালী সেই কুমার বুদ্ধিশক্তির সমগ্র গুণের দ্বারা ক্রমে সমুদ্রচতুষ্টয়তুল্য

---

as the lord of creatures deemed his own creation sustained by that deity, who is a different form of himself, and who is actuated by the most excellent of the three attributes.

28. After the ceremony of tonsure had been performed, the prince attended with the sons of ministers, of equal age, who had waving locks, first learned the alphabet and then by that means dived into literature as one enters into the sea through the medium of a river.

29. Next he was properly invested with the sacred thread, and his preceptors taught him, who was their favourite, and their efforts with regard to him were crowned with success, for labour bestowed on a fitting object is sure to fructify.

30. Endowed with great intelligence, the prince owing to

ততার ॥ ২০ ॥ সঃ মেধ্যাং রৌরবীং ত্বচং পরিধায় মন্ত্রবৎ অস্ত্রং পিতুঃ এব অধিগচ্ছত, তদ্গুরুঃ কেবলং একপার্থিবঃ ন, বিতী একধনুর্ধরঃ অপি অভূৎ ॥ ২১ ॥ রঘুঃ ক্রমাৎ যৌবন-ভিন্নশৈশবঃ সন্ মহীয়সাং স্পৃহণীয়বত্তরঃ ইব দ্বিপেন্দ্রভাবম্ ভবন্ কলভঃ ইব সাক্ষীর্য্য-মনোহরং বপুঃ পুপোষ ॥ ২২ ॥ যি—যযতি-সে। অধিগিয়ন্-ত। গিয়ায়, গিগিয়ে। অথ গুরুঃ গোদানবিধেঃ অনন্তরম্ অস্য বিবাহদীক্ষাং নিরবর্ত্তয়ৎ, নরেন্দ্রকন্যাঃ তং দক্ষ-

---

চারিটী বিদ্যার পারদর্শী হইলেন। যেমন দিকের অধিপতি(সূর্য্য)পবন অপেক্ষা অধিক বেগশালী বাজিগণের সাহায্যে দিক্ অতিক্রম করিয়া চলিয়া যান, তদ্রূপ ॥৩০॥ তিনি পবিত্র কৃষ্ণসারচর্ম্ম পরিধান করিয়া পিতার নিকটেই সমগ্র আয়ুধ-বিদ্যা শিক্ষা করিতে লাগিলেন। তাঁহার পিতা কেবল অদ্বিতীয় ভূপতি ছিলেন, এমন নহে, তিনি পৃথিবীতে অদ্বিতীয় ধনুর্দ্ধরও ছিলেন ॥ ৩১ ॥ যেমন একটী বাছুর কালে এক প্রকাণ্ড ষাঁড় হইয়া উঠে, যেমন করভ যূথপতিত্ব প্রাপ্ত হয়, তেমনি ক্রমে-যৌবনের প্রাদুর্ভাবে শৈশব নিবৃত্ত হইলে পর, রঘু গাম্ভীর্য্যপূর্ণ অথচ লাবণ্যময় কলেবর ধারণ করিলেন ॥ ৩২ ॥ অনন্তর গোদান (কেশমুণ্ডন) নামক ক্রিয়ার অন্তে পিতা তাঁহার বিবাহসংস্কার সম্পন্ন করিলেন। দক্ষকন্যারা চন্দ্রমাকে পতিরূপে প্রাপ্ত হইয়া যেমন শোভা পাইয়াছিলেন, তদ্রূপ রাজ-

---

the many excellencies of his intellect gradually mastered the four great departments of knowledge resembling the four seas, just as the lord of space passes across the sky with his horses which outstrip the wind.

31. Wearing the hallowed skin of the antelope, he learned from his sire the use of weapons of a talismanic character; for his father was not only the first of kings, but was also the foremost archer in the world.

32. As a calf reaches the state of a great bull, and as a cub becomes a mighty elephant, so did Raghu have his childhood gradually superseded by youth, and his person looked charming from an air of dignity it now assumed.

33. After the initiatory ceremony of shaving had been gone through, his royal father solemnized his marriage-sacra-

সুতাঃ তমীদৃশম্ ইব পতিম্ অবাপ্য আবভুঃ ॥ ২২ ॥ গৌদানমিতি ছিদনার্থকস্য দাধাতীঃ অনট্ প্রত্যয়েন সিদ্ধম্। দা—দাতি, অদাক্ষীৎ, দদৌ। কর্ম্মণি দায়তে। যদা দী ঘাতীঃ। দী—দ্যতি, অদ্যৎ, অদাৎ, দদৌ। কর্ম্মণি দীয়তে। যুবা যুনঃ ভাবঃ যৌবনম্ তস্মিন্ তিষ্ঠতীতি যুবস্থঃ তস্য ভাবঃ যৌবস্থ্যম্ তস্মিন্ যৌবস্থ্যে। বাহুঃ অংসঃ কপাটবক্ষাঃ পরিঘোরস্কন্ধঃ রঘুঃ বপুঃপ্রকর্ষেণ গুরুম্ অন্বয়ম্, তথাপি বিনয়াৎ নীচৈঃ অহ্রায়ত ॥ ২৪ ॥ সতঃ আত্মনা ধিরং ধৃতাং নিতান্তগুর্বীং প্রজানাং ধুরং লঘয়িষ্যতা নৃপেণ অসৌ রঘুঃ নিসর্গসংস্কারবিনীতঃ ইতি হেতোঃ যুবরাজশব্দভাক্ চক্রে ॥ ২৫ ॥ গুণাভিলাষিণী শ্রীঃ নরেন্দ্রমূলায়তনাৎ অনন্যং যুবরাজসংজ্ঞিতং তদা-

---

কন্যারা সেই সুশীল রাজকুমারকে পতিত্বে বরণ করিয়া শোভা পাইলেন ॥৩৩॥ কুমার যৌবনদশাতে বলশালী হইলেন, তাঁহার বাহুদ্বয় যোওয়ালের ন্যায় সুদীর্ঘ, বক্ষঃস্থল কপাটের ন্যায় বিস্তৃত, এবং গ্রীবাদেশ বিলক্ষণ বিশাল হইল। এবং যদিও তিনি কলেবরের উৎকর্ষনিবন্ধন পিতাকে অতিক্রম করিয়াছিলেন, তথাপি নম্রতাবশতঃ ছোট দেখাইতে লাগিলেন ॥৩৪॥ প্রজাশাসনের গুরুভার নিজে বহুকাল ধরিয়া বহন করিয়া আসিতেছিলেন, অধুনা উহার লাঘব করিতে অভিলাষী হইয়া মহারাজ দিলীপ রঘুকে "যুবরাজ" উপাধি প্রদান করিলেন। কারণ সেই কুমার স্বভাব ও শিক্ষা-গুণে অত্যন্ত বিনীত ছিলেন ॥ ৩৫ ॥ গুণপক্ষপাতিনী রাজ্যলক্ষ্মী নিজের

---

ment; the daughters of kings having obtained him as their lord shone forth like the daughters of Daksha who were married to the destroyer of darkness (the moon.)

34. Being in the prime of life and muscular, with arms as long as the shafts of a car, with a chest as broad as a folding door, and with a brawny huge neck, Raghu surpassed his sire by the perfection of his personal excellencies; nevertheless, he looked lowly on account of his humility.

35. Then his father with a view to lighten the very heavy weight of government so long borne by himself, bestowed on him the title of "Reigning Prince," as he considered him to be gentle both by nature and education.

36. The goddess of fortune with her natural predilection

সহম্ উৎপলাৎ নবাবতারম্ উৎপলম্ ইব শ্রীঃ অঙ্কম্ অঙ্কয়ৎ ॥ ৩৬ ॥ সারথিনা বায়ুনা বিভাবসুঃ ইব, সারথিনা ঘনব্যপায়েন গভস্তিমান্ ইব, সারথিনা কটমোচেন করী ইব পার্থিবঃ সারথিনা তেন অতিতরাং দুরাসদঃ বভূব ॥ ৩৭ ॥ শতক্রতুসমঃ সঃ ধনুর্ধরং রাজন্যকৈঃ অনুদ্রুতং তং হোমতুরঙ্গরক্ষণে নিযুজ্য একেন ন্যূনৈঃ ক্রতুনা শতম্ অপরিক্ষতম্ আপ ॥ ৩৮ ॥ ততঃ পরং যজ্ঞনা তেন, পুনঃ মখায় উৎসৃষ্টম্ অনর্গলং তুরঙ্গং ধনুর্ভৃতা

প্রধান আশ্রয়স্থান যে নরপতি, তাঁহার সন্নিকৃষ্ট যুবরাজনামক আশ্রয়ে অংশে সংক্রমণ করিতে লাগিলেন, যেমন শোভার অধিষ্ঠাত্রী লক্ষ্মী পূর্ণবিকাশযুক্ত একটী অরবিন্দ হইতে অচিরোৎফুল্ল কমলে কিছু পরিমাণে আবির্ভূত হন, তদ্রূপ ॥ ৩৬ ॥ যেমন বায়ুর সাহায্যে অগ্নি, যেমন শরদাগমে সূর্য্য, যেমন মদধারাক্ষরণে হস্তী, তেমনি তিনি রঘুর সহকারিতা প্রাপ্ত হইয়া দুর্দ্ধর্ষ হইয়া উঠিলেন ॥ ৩৭ ॥ শতাধ্বরেধকর্ত্তা যে দেবরাজ তাঁহার তুল্য মহারাজ দিলীপ রাজপুত্রগণে পরিবেষ্টিত শরাসনধারী রঘুকে হোমীয় তুরঙ্গ রক্ষণে নিযুক্ত করিয়া নির্ব্বিঘ্নে একোনশত যজ্ঞ সম্পন্ন করিলেন ॥ ৩৮ ॥ তার পর বিধানানুসারে যাগকারী সেই ভূপতি, যজ্ঞের জন্য পুনর্ব্বার তুরঙ্গম মোচন করিলেন,

---

for good qualities passed over partially to that receptacle called "Reigning Prince" which lay nearest to her principal abode, the king; just as the goddess of beauty goes over from an old lotus to one that is just blooming.

37. As the fire with the aid of wind, as the sun with the cessation of clouds, and as the elephant with the opening of its temporal fluid; so did the king become most irresistible with the help of the prince.

38. Having appointed that wielder of the bow attended by a band of princes, for the defence of the sacrificial steed, the king who rivalled the god of a hundred sacrifices, performed without let or hindrance a hundred sacrifices only short by one.

39. After that, the royal sacrificer for his last ceremony, again let loose the steed who roamed at large, but Indra with

रचिताम् अयतः एव शक्रः गूढविग्रहः सन् जहार किल ॥ ३९ ॥ सन् कुमारसैन्यं सपदि विषादसुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं सत् स्थितम्, अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया आगता वसिष्ठधेनुः च ददृशे ॥ ४० ॥ लुप—लुप्यति, लुम्पति । अलीपीत्, अलुपत् । लुलीप । सनि लुलुप्सति । यङि लोलुप्यते । लीपयति, अलूलुपत् । सता पुरस्कृतः दिलीपनन्दनः पुण्येन तदङ्गनिस्यन्दजन्मना लोचने प्रसृज्य अतीन्द्रियेषु भावेषु अपि उपपन्नदर्शनः बभूव ॥ ४१ ॥ स्यन्द—स्यन्दते, असन्दिष्ट, सस्यन्दे । सृज—सार्ष्टि, सृष्टः, सृजन्ति, सार्जन्ति । असार्ट्, असार्जीत्, असार्चीत् । ससार्ज । सनि सिसार्जिषति । सिसृक्षति । यङि सरीसृज्यते । सार्जयति, असीसृजत् । नरदेवसम्भवः सः पुनः पुनः सूतनिषिद्ध-

---

सेই তুরঙ্গও অবাধে পর্য্যটন করিতে লাগিল। এমন সময়ে ইন্দ্র অলক্ষিত-শরীরে ধনুর্দ্ধারী রক্ষিগণের সম্মুখ হইতেই তাহাকে হরণ করিলেন ॥ ৩৯ ॥ কুমারের সৈন্যগণ সহসা যেমন বিস্ময়াভিভূত ও বিষাদবশতঃ কিংকর্ত্তব্যবিমূঢ় হইয়া পড়িল, অমনি বসিষ্ঠধেনু নন্দিনী, যাঁহার প্রভাব সকলের বিদিত ছিল, যদৃচ্ছাক্রমে আসিয়া দৃষ্টিপথে পতিতা হইলেন ॥ ৪০ ॥ সাধুগণের সম্মানভাজন দিলীপনন্দন নন্দিনীর পবিত্র মূত্রদ্বারা নেত্রদ্বয় মার্জ্জন করিলেন, এবং তৎ-প্রযুক্ত অতীন্দ্রিয় পদার্থও দর্শন করিবার শক্তি প্রাপ্ত হইলেন ॥ ৪১ ॥ মনুষ্যদেবের আত্মজ পূর্ব্বদিকে পর্ব্বতের পক্ষচ্ছেদী দেবরাজকে দেখিতে পাই-লেন। দেখিলেন অশ্বটী রথের রশ্মিতে বদ্ধ রহিয়াছে, ইন্দ্রমায়াবিধি তাহার

---

his person invisible (to the mortal eye) carried him off from before his escort armed with bows.

40. At the very moment that the army of the prince stood suddenly struck with amazement and losing their presence of mind, Vasishta's milch-cow Nandini of known power, was seen passing that way of her own accord.

41. The son of Dilipa, who was esteemed by the virtuous, purged his eyes with the hallowed water issuing from her body, and thus acquired the power of seeing things transcending human sense.

42. The son of that god among men descried in the far

चापलम् रथरश्मिसंयतम् अश्वं हरन्तं पर्व्वतपक्षघातनं देवं पूर्व्वतः ददर्श ॥ ४२ ॥ गद—शातयति, अशीशदत् । रघु. अनिमिषवृत्तिभिः अक्ष्णां शतैः, हरिभिः वाजिभिः च तं हरिं विदित्वा एनं गगनस्पृशा धीरेण स्वरेण निवर्त्तयन् इव अवोचत् ॥ ४३ ॥ वच—वक्ति । अवक्, अवोचत्, उवाच । वचि विवक्षति । वक्ति वावक्ष्यते । वाचयति, अवीवचत् । हे देवेन्द्र ! मनीषिभिः त्वम् एव सदा सर्व्वाग्रभाजां पृथमः निगद्यसे, त्वम् अजस्र-दीक्षाप्रयतस्य मदगुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे ॥ ४४ ॥ त्रिलोकनाथेन दिव्यचक्षुषा त्वया मखद्विषः सदा नियम्याः ननु, स त्वं स्वयं धर्म्मचारिणां कर्म्मसु अन्तरायः भवसि

চাঞ্চল্য পুনঃ পুনঃ নিবারণ করিতেছেন ॥ ৪২ ॥ নিমেষশূন্য দশ শত নেত্র-দ্বারা, এবং হরিতবর্ণ বাজিবাজিদ্বারা তাঁহাকে দেবরাজ বলিয়া জানিতে পারিয়া গগনস্পর্শী গম্ভীরস্বরে তাঁহাকে যেন নিবর্ত্তিত করিয়াই বলিতে লাগিলেন ॥ ৪৩ ॥ হে দেবরাজ ! মনীষিগণ যজ্ঞভাগ-ভোজী দেবগণের মধ্যে আপনাকেই সর্ব্বপ্রধান বলিয়া সর্ব্বদা বর্ণন করিয়া থাকেন । অতএব আপনি অজস্র যাগানুষ্ঠানে দীক্ষিত সংযমশীল মৎপিতার ক্রিয়াকলাপের ব্যাঘাত করিতে কি জন্য প্রবৃত্ত হইতেছেন ॥ ৪৪ ॥ আপনি ত্রিলোকের অধিপতি ও দিব্যচক্ষুঃসম্পন্ন, যজ্ঞবিঘ্নকারীদিগকে নিয়ত শাসন করা আপনার কর্ত্তব্য ।

---

east, the god who used to lop off the wings of mountains—he saw the god carrying off the steed which was tied to the rein and had its restiveness repressed by the charioteer again and again.

43. Knowing him to be Indra by his hundred eyes free from twinkling, as well as by his tawny steeds, Raghu addressed him thus, compelling him to turn back as it were with his full, sky-reaching voice.

44. O prince of the gods ! thou art ever described by the sages as the first of those divinities who own a share in sacrificial offerings ; then why is it that thou art engaged in obstructing the sacrifice of my sire, who is purified by the constant practice of religious rites.

45. Those that are enemies to a sacrifice should be restrain-

যৈস্ তদা বিধিঃ শ্রুতঃ ॥ ৪৫ ॥ শ্রুত—শ্রবসে, শ্রথীষ্ট, শৃণুষ্বে। শ্রাবয়তি, শ্রবিশ্রবস্। তস্ হি মঘবন্। মহাক্রতোঃ অযম্ অশ্বঃ তুরঙ্গঃ প্রতিমীলুম্ অর্হসি, শ্রুতেঃ পথঃ দর্শয়িতারঃ ঈশ্বরাঃ মলীমসাং পদ্ধতিং ন আদদতে ॥ ৪৬ ॥ রঘুণা ইতীরিতম্ প্রতি প্রগল্ভ বচঃ নিশম্য দিবৌকসাম্ অধিপতিঃ সবিস্ময়ঃ সন্ রথং নিবর্তয়ামাস, উত্তরং প্রতিবক্তু প্রচক্রমে চ ॥ ৪৭ ॥ হে রাজন্যকুমার! ত্বং যৎ আত্থ, তৎ তথা, তু (কিন্তু) যশোধনৈঃ পরৈঃ যশঃ রক্ষ্যম্, ভবদ্গুরুঃ জগৎপ্রকাশম্ অধ্বরং মম তৎ ক্ষময়া সহয়িতুম্

কিন্তু আপনি যদি আবার ধার্ম্মিকগণের কর্ম্মকাণ্ডের বিঘ্ন উৎপাদন করেন, তাহা হইলে যাগযজ্ঞের লোপ হইবেক ॥ ৪৫ ॥ অতএব হে দেবাধিপতি, মহাযজ্ঞ অশ্বমেধের প্রধান অঙ্গস্বরূপ এই তুরঙ্গমটীকে মোচন করা আপনার উচিত। যাঁহারা ঐশ্বর্য্যসম্পন্ন, তাঁহারা শ্রুতির পথই প্রদর্শন করিয়া থাকেন, নিজে মলিন পথ অবলম্বন করেন না ॥ ৪৬ ॥ দেবগণের অধীশ্বর রঘুকর্ত্তৃক উক্ত পূর্ব্বোক্ত প্রগল্ভ বাক্য শ্রবণ করিয়া, বিস্ময়যুক্ত হইয়া রথ ফিরাইলেন এবং প্রত্যুত্তর দিতে আরম্ভ করিলেন ॥ ৪৭ ॥ হে ক্ষত্রিয়সন্তান, তুমি যাহা বলিতেছ, তাহা যথার্থ, কিন্তু সুযশ যাঁহাদিগের একমাত্র ধন, তাঁহাদের কর্ত্তব্য শত্রু হইতে উহা রক্ষা করা। তোমার পিতা এই যজ্ঞানুষ্ঠান দ্বারা জগৎ-

---

ed by thee, who art the lord of the three worlds and endowed with a divine vision, but if thou wert to offer impediments to the doings of those who practise rites, then would all religious observances cease.

46. Therefore, O adorable lord! thou oughtest to release that steed which forms the principal part of the great sacrifice; for the great shew the way to the right knowledge of the Vedas, but they do not themselves take to the filthy path of iniquity.

47. Having heard this bold speech uttered by Raghu, the lord of the gods, struck with amazement stopped his chariot and began to give him a reply.

48. O son of a Kshatriya, what thou sayest is too true, but those whose sole wealth is fame, ought to protect their

ভবতঃ ॥ ৪৮ ॥ যথা হরিঃ এক এব পুরুষোত্তমঃ স্মৃতঃ, যথা চ ত্র্যম্বকঃ এব মহেশ্বরঃ ন অপরঃ, তথা মুনয়ঃ মাং শতক্রতুং বিদুঃ, নঃ এষঃ শব্দঃ দ্বিতীয়গামী ন ॥ ৪৯ ॥ অতঃ ত্বদীয়স্য পিতুঃ অয়ম্ অশ্বঃ কপিলানুকারিণা ময়া অপহারিতঃ, তব অত্র প্রযত্নেন অলম্, সগরস্য সন্ততেঃ পদব্যাং পদং মা নিধাঃ ॥ ৫০ ॥ ততঃ অথাভয়ঃ তুরগস্য রক্ষিতা প্রহস্য পুনঃ পুরন্দরং বভাষে, যদি এষ তে সর্গঃ (তর্হি) অস্ত্রং গৃহাণ, ভবান্ রঘুম্ অনির্জ্জিত্য কৃতী ন খলু ॥ ৫১ ॥ স চক্রুষঃ সন্ মঘবন্তম্ এবম্ উক্ত্বা পরাহতং শরং

প্রকাশিত আমার সেই যশ সর্ব্বতোভাবে অপনয়ন করিতে উদ্যত হইয়াছেন। ॥ ৪৮ ॥ যেমন বিষ্ণু একাই "পুরুষোত্তম", যেমন ত্রিলোচনই "মহেশ্বর", অপর কেহ নহে, তদ্রূপ মুনিগণ আমাকে "শতক্রতু" বলিয়া জানেন; আমাদের এই সকল উপাধি দ্বিতীয় ব্যক্তিকে স্পর্শ করে না ॥ ৪৯ ॥ অতএব আমি কপিল মুনির অনুকরণপূর্ব্বক তোমার পিতার এই অশ্বটী হরণ করিয়াছি। এ বিষয়ে তোমার কোন প্রয়াস পাইবার প্রয়োজন নাই। দেখো যেন সগরের সন্ততিগণের পথে পদার্পণ করিও না ॥ ৫০ ॥ অনন্তর নির্ভীক সেই তুরগরক্ষক হাস্য করিয়া পুরন্দরকে পুনর্ব্বার বলিলেন, যদি আপনার ইহাই স্থিরনিশ্চয়, তবে শস্ত্র গ্রহণ করিতে আজ্ঞা হউক, আপনি রঘুকে পরাভব না করিয়া

---

honour from foes. Now thy sire strives to eclipse by a sacrifice that fame of mine which shines conspicuous throughout the world.

49. As Hari alone is commemorated as the supreme spirit, as the three-eyed deity only is the great lord, and no one else, so the sages know me to be the god of a hundred sacrifices; for these titles of ours can never belong to a second.

50. Hence it is that I, imitating Kapila, have carried off the steed of thy father; so cease thy efforts and do not set thy foot on the track of Sagara's sons.

51. Then the fearless defender of the steed smiled and said again to Purandara, "take up thy weapons, if this be thy resolve, for without having vanquished Raghu thou shalt never be successful."

করিষ্যমাণঃ প্রাণীদ্বিষ্যেষমীভিনা বপুঃপ্রকর্ষেণ বিড়ম্বিতেশ্বরঃ অসিষ্যত্ ॥ ৫২ ॥ রথী-রবষ্টম্ভময়েন পত্রিণা হৃদি স্বতঃ অতএব অমর্ষণঃ গোত্রভিত্ অপি নবাম্বুদানীকমুদ্গতং লাঞ্ছনে ধনুষি অমীষু সায়কং সমধত্ত ॥ ৫৩ ॥ ভীমাসুরগীষ্পিতীষিতঃ যঃ আহবঃ দিলীপ সূনোঃ ননন্দ ভুজান্তরং প্রবিশ্য অনাস্বাদিতপূর্ব্বং মনুষ্যমোষিতং কুতূহলেন ইব পপৌ ॥ ৫৪ ॥ কুমারবিক্রমঃ কুমারঃ অপি সুরদ্বিষাক্ষালনকর্ম্মণাঙ্কুশী মঘোনবজ্রিষ্যকাঙ্কিতে ভুবঃ ভুজে

কৃতকার্য্য হইতে পারিবেন না ॥ ৫১ ॥ তিনি এই কথা বলিয়া শরাসনে বাণ যোজনা করিবার জন্য, দক্ষিণ চরণ পুরোভাগে প্রসারিত ও বামচরণ পশ্চাদ্ভাগে সঙ্কুচিত করিয়া ঊর্দ্ধমুখ হইয়া বসিলেন; বসিবার ছটায় তাঁহার উন্নত কলেবর এমনি প্রকৃষ্ট আকার ধারণ করিল, যেন বোধ হইল মহাদেব স্বয়ং ত্রিপুরনিধনার্থ উদ্যত হইয়াছেন ॥ ৫২ ॥ রঘুর সেই প্রগল্‌ভভাব দর্শনে যেন হৃদয়ে শরাহত হইয়া পুরন্দর ক্রোধযুক্ত হইয়া নিজের সেই শরাসনে একটী বাণ সন্ধান করিলেন। যে শরাসন নবোদিত মেঘমালার সময়ে সময়ে ক্ষণকালের জন্য চিহ্নস্বরূপ বিরাজমান হয় ॥ ৫৩ ॥ ভীষণ অসুরগণের শোণিতপানে সেই ইন্দ্রশরের বরাবর অভ্যাস ছিল, সে কখনও মনুষ্যশোণিতের স্বাদগ্রহণ করে নাই, অধুনা যেন কৌতূহলাক্রান্ত হইয়া দিলীপনন্দনের বিশাল বক্ষঃস্থলে প্রবেশপূর্ব্বক নবরুধির পান করিতে লাগিল ॥ ৫৪ ॥ কার্ত্তিকেয়ের ন্যায়

---

52. Thus addressing the god, he stood forth with his face towards the sky, desiring to fit an arrow to his bow; and the peculiar posture called Alidha, which he assumed, set off his person to so much advantage, that he seemed to rival the lord himself.

53 Wounded to the heart by the firm attitude of Raghu, as if by an arrow, that splitter of mountains became enraged and fitted an unerring arrow to his bow, which forms a momentary banner to an army of clouds newly gathered in the sky.

54. That arrow, which was used to the gore of the terrific Titans, penetrated into the heart of Dilipa's son, and drank human blood untasted before, as if out of curiosity.

55 The prince who rivalled Kumara in prowess, shot an

স্বনামচিহ্নং সায়কং নিচখান ॥ ৫৫ ॥ খন—খনতি। খনতে। অখনীৎ, অখানীৎ, অখনিষ্ট। চখান, চখ্নে। খায়তে, খন্যতে, অখানি। সনি চিখনিষতি। চাখায়তে, চখন্যতে। খানয়তি, অচীখনৎ। খননম্, খনিত্রম্, খনিঃ। ময়ূরপত্রিণা অন্যেন শরেণ শক্রস্য মহাশনিধ্বজং জহার চ, স প্রসহ্য সুরশ্রিয়ঃ কেশব্যপরোপণাৎ ইব তস্মৈ মন্যুং চুক্রোপ ॥ ৫৬ ॥ কুপ—কুপ্যতি। অচুক্রোপীৎ, চুক্রোপ। সনি চুকুপিষতি, চুক্রোপিষতি। যঙি চোকুপ্যতে। জয়ৈষিণোঃ তয়োঃ গরুন্মদাশীবিষভীমদর্শনৈঃ ঊর্দ্ধমুখৈঃ অধোমুখৈশ্চ পত্রিভিঃ উপাত্তস্থিতসিদ্ধসৈনিকং তুমুলং যুদ্ধং বভূব ॥ ৫৭ ॥ বাহুবঃ অতিপ্রবদ্ধপ্রহিতাস্ত-

---

পরাক্রমশালী রাজকুমারও ইন্দ্রের ভুজের উপর স্বনামাঙ্কিত সায়ক নিখাত করিলেন। যে ভুজের অঙ্গুলিগুলি ঐরাবতের তাড়নে কর্কশ হইয়াছিল, এবং যে ভুজ শচীর ললাটে নাস্ত পত্রাবলীর চিহ্নে অঙ্কিত হইয়াছিল ॥ ৫৫ ॥ এবং আর একটী ময়ূরপত্রযুক্ত শরদ্বারা ইন্দ্রের বজ্রাকৃতি ধ্বজ ছেদন করিলেন। তৎপ্রযুক্ত দেবরাজ সহসা সুরলক্ষ্মীর কেশকর্ত্তন হইলে যেমন কুপিত হইতেন, তদ্রূপ ক্রুদ্ধ হইলেন ॥৫৬॥ উভয়েই জয়াভিলাষী হইয়া তুমুল যুদ্ধ করিতে লাগিলেন। এক জনের পার্শ্বে সিদ্ধগণ দণ্ডায়মান, অপরের নিকট সৈনিকশ্রেণী দণ্ডায়মান। উভয়েরই সায়ক সকল সপক্ষ সর্পের ন্যায় ভীষণাকার। একের শরজাল অধোমুখে পড়িতেছে, অন্যের বাণশ্রেণি ঊর্দ্ধমুখে উঠিতেছে ॥ ৫৭ ॥

---

arrow inscribed with his own name, and pierced the arm of Indra, marked with the paint of Sachi's face, and having its fingers rendered tough with the goading of the celestial elephant.

56. Then with another missile decked with peacock's feathers, he cut off the flag of Indra, shaped like his thunderbolt; on this, the god was fearfully incensed with him, as if the hair of the goddess presiding over the destiny of the gods had been cut off by violence.

57. There was now fought a fierce battle between the two warriors, each striving to be victorious over the other, with arrows looking as fearful as winged snakes, one set careering with downward points and the other with sharp ends pointed

ষ্টিভিঃ,দুষ্প্রসহস্য তেজসঃ আত্মযং স্বতন্ত্রাং তনুং অগ্নিঃ অম্বুদঃ স্বতন্ত্রাং বহ্নিং ইব নির্বাপয়িতুং ন শশাক ॥ ৫৮ ॥ বা—(ণিচ) বাপি—বাপয়তি, অবীবপৎ, বাপয়াঞ্চকার । ততঃ রঘুঃ হরিচন্দনাঙ্কিতে প্রকোষ্ঠে প্রমথ্যমানার্ণবধীরনাদিনীং বিস্ফীজ্যঃ শরাসনজ্যাং গম্ভীরমুখেন পবিণা অলুনাৎ ॥৫৯॥ লু—লুনাতি, লুনীতে । অলাবীৎ, অলবিষ্ট, লুলাব, লুলুবে । সনি লুলূষতি । যঙি লোলূয়তে । লাবয়তি,অলীলবৎ । বিস্ফুরদলঙ্করঃ সঃ আপদ্ তদ্ধর্ত্তুং প্রবলস্য বিদ্বিষঃ প্রণাশনায় মহীধ্রপক্ষচ্ছিদুরোপপীবিনং স্ফুরৎপ্রভামণ্ডলম্ অস্ত্রম্ আদদে ॥৬০॥ রঘুঃ তেন বজ্রিণা ভগ্নং তাড়িতঃ সন্ সৈনিকাপ্সুভিঃ সহ ভূমৌ পপাত,নিমেষ-

---

বাসব অতি নিবিড়ভাবে অস্ত্রজাল বর্ষণ করিয়াও সেই দুর্দ্ধর্ষপ্রভাবশালী রাজপুত্রকে পরাভব করিতে পারিলেন না। যেমন জলধর জলধারাবর্ষণে বৈদ্যুতাগ্নিকে নির্ব্বাণ করিতে পারে না, তদ্রূপ। কারণ যেমন মেঘ হইতে বিদ্যুৎ উৎপন্ন হয়, তেমনি রঘুও সেই লোকপাল ইন্দ্রের অংশ হইতে আত্মলাভ করিয়াছিলেন॥৫৮॥ তার পর রঘু অর্দ্ধচন্দ্রবাণদ্বারা ইন্দ্রের ধনুর জ্যা ছেদন করিলেন, যে জ্যা হরিচন্দনচর্চ্চিত তদীয় প্রকোষ্ঠে মথ্যমান অর্ণবের ন্যায় গম্ভীরধ্বনি করিতেছিল ॥ ৫৯ ॥ তখন দেবরাজ যৎপরোনাস্তি কুপিত হইয়া শরাসন পরিত্যাগ করিলেন, এবং প্রবল শত্রুর নিধনের জন্য পর্ব্বত-পক্ষচ্ছেদে অভ্যস্ত প্রভামণ্ডলে দেদীপ্যমান যে অস্ত্র, তাহা গ্রহণ করিলেন ॥ ৬০॥ রঘু সেই অস্ত্র

---

to the sky, while Siddhas on one side and the soldiers on the other stood as spectators.

58. With volleys of missiles showered down incessantly, Vasava could not subdue him, the seat of irresistible valour, just as the cloud fails to extinguish with rain the fire of lightning which has emanated from itself.

59. As the bow-string of Indra was roaring aloud on his wrist marked with sandel ointment, like the sea while being churned, Raghu cut it in twain with a crescent-headed arrow.

60. With a feeling of aggravated resentment, he threw down his bow, and for the purpose of slaying his mighty adversary he grasped the weapon which glittered with great res-

मारमात् तद्घातम् अवधूय सैनिकहर्षनिस्वनैः सह उत्थितः ॥६१॥ तड्—ताड़यति, अतीतडत्, अतताड़त् । धू—धवति-ते । धुवति । धुनाति, धुनीते । धुनोति, धूनयति । अघावीत्, अधविष्ट, अधोष्ट । दुधाव, दुधुवे । "धूनोति चम्पकवनानि, धुनीतश्रीकं, चूतं धुनाति, धुवति स्फुटितातिमुक्तम् । वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्, यत्कानने धवति चन्दन-मञ्जरीश्च ॥" कविरहस्यम् । तथापि अस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरं तस्थुषः रघोः वीर्यातिशयेन इवद्धा तुतोष, तथाहि गुणैः सर्वत्र पदं निधीयते ॥ ६२ ॥ तुष—तुष्यति, अतुषत्, तुतोष । स्वनि तुतुषति । यङि तोतुष्यते । तोषयति, अतूतुषत् । सारवत्तया अद्रिषु अपि अस्त्रं मे आयुधं त्वदन्येन न विसोढम्,(अतः) मा प्रीतम् अवेहि, तुरङ्गमान्

द्वारা বক্ষঃস্থলে নিতান্ত আহত হইয়া সৈনিকগণের নেত্রবারির সহিত ভূতলে পতিত হইলেন। কিন্তু নিমেষমাত্রে সেই বেদনা সামলাইয়া যোধগণের হর্ষ-নাদের সহিত গাত্রোত্থান করিলেন ॥ ৬১ ॥ তথাপি রঘু শস্ত্রপ্রয়োগনিবন্ধন নিতান্ত নিষ্ঠুর যে বিপক্ষতাচরণ, তাহা হইতে কিছুতেই বিরত না হইয়া প্রত্যুত বিক্রমাতিশয় প্রকটন করিতেছেন দেখিয়া দেবরাজ সন্তুষ্ট হইলেন। কারণ গুণ সর্ব্বত্রই পদার্পণ করিয়া থাকে (সমাদৃত হইয়া থাকে) ॥ ৬২ ॥ 'আমার এই বজ্রায়ুধ এত সারযুক্ত যে পর্ব্বতেও প্রতিহত হয় না। তোমা ভিন্ন আর কেহ ইহা সহ্য করিতে পারে নাই। অতএব আমি প্রীত হইয়াছি, তুরঙ্গম

---

plendency and was used to the lopping off of the wings of mountains.

61. Severely struck on the chest with that weapon, Raghu fell down on the ground with the tears of his soldiers; but having shaken off that pain in the twinkling of an eye, he rose up again with their acclamations of joy.

62. Seeing him still persisting in his hostilities cruelly characterized by the wielding of fatal weapons, the slayer of Vrita was pleased with his uncommon valour; for virtues can set their foot everywhere (can find a welcome every where.)

63. Vasava delivered himself thus unequivocally—No one save thyself has ever stood the shock of my weapon, which on account of its strength is irresistible even to rocks. Know then

অন্যে কিম্ বক্ষ্যন্তি ইতি বাসবঃ স্ফুটম্ আহ ॥৬২॥ ততঃ নিষঙ্গাৎ অসময়ম্ অহৃতং সুবর্ণপুঙ্খদ্যুতিরঞ্জিতাঙ্গুলিম্ ইষুং প্রতিসংহরন্ প্রিয়ম্বদঃ নরেন্দ্রসূনুঃ সুরেশ্বরং প্রত্যবদৎ ॥৬৪॥ হে প্রভো। যদি অশ্বম্ অমীষাং মন্যসে, ততঃ অজস্রদীক্ষাময়তঃ স মদ্গুরুঃ বিধিনা এব কর্ম্মণি সমাপ্তে সতি ক্রতোঃ অমেয়েণ ফলেন যুজ্যতাম্ ॥৬৫॥ যুজ—যুজ্যতে, যুনক্তি, যুযুক্তে। (অযুনক্) অযুজৎ, অযৌচীৎ, অযুক্ত। সনি যুযুক্ষতি। যঙি যোযুজ্যতে। যোজয়তি, অযুযুজৎ। সহোগ্রঃ বিজ্ঞীষনৈকাগ্রতয়া দুরাসদঃ বিশ্রাম্যতি যথা ন্বয়ং ক্ষণান্

ব্যতীত আর কোন্ দ্রব্য অভিলাষ কর” এই কথা দেবরাজ স্পষ্টাক্ষরে বলিলেন ॥ ৬৩ ॥ অনন্তর প্রিয়ম্বদ রাজকুমার তূণীর হইতে কিঞ্চিৎ উত্তোলিত একটী সায়ককে (যাহার সুবর্ণময় পুংখের প্রভায় তাঁহার অঙ্গুলিগুলি রঞ্জিত হইতেছিল) আবার তূণীরের মধ্যেই রাখিয়া, সুররাজকে এই প্রত্যুত্তর দিলেন ॥ ৬৪ ॥ হে প্রভো, যদি এই অশ্বটীকে ছাড়িয়া দেওয়া অনুচিত মনে করেন, তাহা হইলে এইরূপ বন্দোবস্ত করিয়া দিউন, যে অজস্র যজ্ঞানুষ্ঠানে দীক্ষিত পিতা আমার যথাবিধি যজ্ঞসমাপন হইলে যে ফল প্রাপ্ত হইতেন, সেই সমগ্র ফলযেন লাভ করিতে সমর্থ হন ॥ ৬৫ ॥ মহাদেবের একাংশ বলিয়া নিতান্ত দুর্দ্ধর্ষ যে নরপতি, তিনি যখন সভাতে সমাসীন থাকিবেন, তৎকালে যেরূপে

that I am well pleased, and tell me what except the steed thou wishest for.

64. Then replacing an arrow, not fully taken from the quiver, which gilded his fingers with the lustre of its golden notch, the son of the king, naturally of a pleasing address, spoke in reply to the ruler of the gods.

65. If it is thy opinion, O lord, that the horse cannot be released, then bestow on my sire, sanctified with the constant practice of religious rites, the entire fruits (meed) of the sacrifice, which might have accrued to him, had it been consummated according to the prescribed rules.

66 And further, so arrange matters as that the king so inaccessible owing to his being an emanation of the three-eyed god, may hear this occurrence direct from thy messengers when he sits in his council-chamber.

सव एव सन्देशहरात् श्रोतीति, ह्रीं स्वीक्रियम्, तथा विधीयताम् च ॥ ६६ ॥ मातलि-सारथिः रघोः कामं 'तथा'इति प्रतिश्रुत्वान् यथागतं ययौ, सुदक्षिणासूनुः अपि नाति-प्रमनाः सन् नृपस्य सदोगृहं (प्रति) व्यवर्त्तत ॥६७॥ हरेः आसनहारिणा प्रथमं प्रबोधितः अधीश्वरः हर्षजड़ेन पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितं तदीयम् अङ्गं परामृशन् तम् अभ्यनन्दत् ॥६८॥ महनीयशासनः चितीशः इति महाक्रतूना नवाधिकां नवतिम् आयुषः क्षये दिवम् आरुरुक्षुः सोपानपरम्पराम् इव ततान ॥ ६९ ॥ अथ विषयव्यावृत्तात्मा सः यथाविधि

এই বৃত্তান্তটী আপনারই দূতের প্রমুখাৎ শ্রবণ করেন, হে লোকপাল, তাহাও বিধান করুন ॥ ৬৬ ॥ "আচ্ছা" এই কথা বলিয়া রঘুর প্রার্থনা সিদ্ধ করিতে প্রতিশ্রুত হইয়া, দেবরাজ যেমন আসিয়াছিলেন, তেমনি ফিরিয়া চলিলেন। সুদক্ষিণাতনয়ও অনতিহৃষ্টমনে ভূপতির সভাগৃহে প্রত্যাগমন করিলেন। ॥৬৭॥ প্রজানাথ দিলীপ ইতিপূর্ব্বেই ইন্দ্রের দূতকর্ত্তৃক বিজ্ঞাপিত হইয়াছিলেন; অধুনা হর্ষাতিশয়ে জড়ীকৃত যে করতল, তদ্দ্বারা বজ্রাঘাতচিহ্নিত তদীয় কলেবর স্পর্শ করত পুত্রকে অভিনন্দন করিলেন ॥ ৬৮ ॥ যাঁহার শাসন সর্ব্বতোভাবে প্রশংসনীয়, এমন সেই ভূপতি এইরূপে একোনশত মহাযজ্ঞ সমাপন করিলেন। সেই যজ্ঞগুলি যেন তাঁহার পরমায়ুর অবসানে স্বর্গারোহণার্থ সোপান-

---

67. The god who has Matali for his charioteer, saying "very well," promised Raghu the boon he asked for, and departed by the same route that he had come; and the son of Sudakshina also, not too much elated, returned to the audience-hall of the king.

68. The ruler of men who had already been informed by the messenger of Indra, congratulated him, and with his hand benumbed with delight, patted his body, scarred with the wound inflicted by the thunder-bolt.

69. In that way did the lord of the earth, whose authority was held in high esteem, perform nine and ninety great sacrifices, and thus built as it were, a flight of steps in order that he might ascend heaven at the dissolution of his life.

যুনে যুবে যুপতিকক্ষুং সিতাতপত্রং দত্ত্বা, তয়া দৈব্যা সহ মুনিবনতরুচ্ছায়াং নিষিষেবে, হি যতোহি গলিতবয়সাম্ ইক্ষ্বাকূণাম্ ইদং কুলব্রতম্ ॥ ৭০ ॥ গন্ত—গচ্ছতি, অগাৎসীৎ, অগাৎ।

পরম্পরাস্বরূপ হইল ॥ ৬৯ ॥ অনন্তর তিনি বিষয়ভোগ হইতে চিত্তকে নিবৃত্ত করিয়া যৌবনসম্পন্ন কুমারকে রাজার প্রধানচিহ্ন শ্বেতাতপত্র প্রদানপূর্ব্বক মহিষীর সহিত তপোবনতরুর ছায়া আশ্রয় করিলেন। কারণ বার্দ্ধক্যদশায় ইক্ষ্বাকুবংশীয়দিগের ইহাই কুলধর্ম্ম ॥ ৭০ ॥

---

70. Then with a mind averse to pleasures, the king abdicated, in favour of his youthful son, the umbrella, the emblem of royalty, according to the prescribed rule ; and accompanied by his queen, he resorted to the shade of the ascetics' wood. For that was the family-custom of the Ikshvakus when they became old.

चतुर्थः सर्गः ।

स गुरुणा दत्तं राज्यं प्रतिपद्य दिनान्ते सवित्रा निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनः इव अधिकं बभौ ॥ १ ॥ पद—पद्यते, अपादि, पेदे । वादयति, अपीपदत् । सनि पित्सते । मनीपद्यते । दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितं तं निशम्य राज्ञां हृदये पूर्वं मधूमितः अग्निः उत्थितः इव ॥ २ ॥ पुरुहूतध्वजस्य इव तस्य नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उन्नयनपङ्क्तयः सप्रजाः प्रजाः ननन्दुः ॥३॥ द्विरदगामिना तेन समम् एव पित्र्यं

যেমন সায়ংকালে সূর্য্যের গচ্ছিত তেজকে প্রাপ্ত হইয়া, হুতাশন অধিক শোভা পায়, সেইরূপ রঘু পিতৃদত্ত রাজ্য প্রাপ্ত হইয়া অধিক শোভা পাইয়াছিলেন ॥ ১ ॥ দিলীপের রাজ্যকালে যে বিদ্বেষানল রাজাদিগের হৃদয়ে প্রধূমিত হইতেছিল, সম্প্রতি রঘু রাজা হইয়াছেন শুনিয়া তাঁহাদিগের হৃদয়ে উহা প্রজ্বলিত হইয়া উঠিল ॥২॥ প্রজাগণ সন্তান সন্ততি সঙ্গে লইয়া ঊর্দ্ধদৃষ্টি হইয়া ইন্দ্রধ্বজের ন্যায় রঘুর অভিনব অভ্যুত্থান দর্শনপূর্ব্বক সাতিশয় সন্তোষলাভ করিয়াছিল ॥ ৩ ॥ গজেন্দ্রগামী রঘু পৈতৃক সিংহাসনে আরোহণ করিয়াই সমস্ত

---

1. Having obtained the kingdom, made over by his sire, Raghu shone forth still more, as the fire blazes forth the more after receiving the light deposited with it by the sun at the close of the day.

2. Having learned that he had been installed in the kingdom after Dilipa, the fire of resentment already smouldering in the hearts of the hostile kings, burst out into a flame.

3. His subjects with their children with eyes uplifted witnessed his new installation, as interesting, as the standard erected in honour of Indra, and rejoiced much.

4. No sooner did he,(with the gait of an elephant,) get him-

সর্ব্বস্য লোকস্য মনঃ আদদে ॥ ৮ ॥ তেন রঘুণা গুণাধিকতয়া প্রজাঃ গুরৌ সহকারস্য ফলেন পুষ্পোদয়ঃ ইব নন্দীৎকণ্ঠাঃ কৃতাঃ ॥৯॥ নয়বিদ্ভিঃ নবে রাজ্ঞি সৎ অসৎ চ উপদর্শিতম্, তস্মিন্ পূর্ব্বঃ এব পথঃ অভবৎ, উত্তরঃ ন অভবৎ ॥১০॥ পঞ্চানাম্ অপি ভূতানাং গুণাঃ উৎকর্ষং পুপুষুঃ, তস্মিন্ নবে মহীপালে সতি সর্ব্বং নবম্ ইব অভবৎ ॥ ১১ ॥ যথা চন্দ্রঃ আহ্লাদনাৎ, যথা তপনঃ প্রতাপাৎ অন্বর্থঃ, তথা এব স রাজা প্রকৃতিরঞ্জনাৎ অন্বর্থঃ অভূৎ ॥ ১২ ॥ বিশালে তস্য লোচনে কামং কর্ণান্তবিশ্রান্তে, চক্ষুষ্মতা তু সূক্ষ্ম-

---

হরণ করিয়াছিলেন ॥ ৮ ॥ নীতিশাস্ত্রে সুপণ্ডিত ব্যক্তিরা সেই রঘুর নিকট সৎপক্ষ এবং অসৎপক্ষ উভয়ই প্রদর্শন করিয়াছিলেন, কিন্তু রঘু অসৎপক্ষ পরিত্যাগ করিয়া সৎপক্ষেরই অনুসরণ করিয়াছিলেন ॥ ৯ ॥ লোকে সহকারের ফললাভ করিয়া যেমন মুকুলের জন্য তাদৃশ ঔৎসুক্য প্রকাশ করে না, তেমনি গুণাধিক রঘুকে পাইয়া দিলীপের জন্য প্রজাদের আর সেরূপ উৎকণ্ঠা রহিল না ॥ ১০ ॥ পৃথিব্যাদি ভূতগণের রূপাদি গুণ উৎকর্ষ লাভ করিল, বোধ হয় যেন রঘু রাজা হইলে সমস্তই নূতনভাব ধারণ করিয়াছিল ॥ ১১ ॥ যেমন চন্দ্রমা আনন্দবিতরণ দ্বারা এবং তপন তেজঃপ্রদান দ্বারা স্ব স্ব নামের সার্থকতা লাভ করিয়াছেন; সেইরূপ প্রজারঞ্জন হেতু রঘু "রাজা" এই নামের

---

vated the hearts of men like the south-wind which is neither too cold nor too warm.

9. By the possession of many more noble qualities, he made his subjects pine less for his royal father, just as men regret less the absence of mango blossoms, when fruits are brought forth.

10. Ministers versed in ethics put before him right and wrong, but he adopted the one, and rejected the other.

11. Even the properties of the five elements much improved, for during the reign of the new king, everything wore an aspect of novelty as it were.

12. As the moon is called Chandra by affording delight, and as the sun is styled Tapana by diffusing heat, so did the king become literally a Raja by gratifying his subjects.

कार्य्यार्थदर्शिना शास्त्रेण अभूत् ॥ १२ ॥ अथ लक्ष्मप्रसादलक्ष्यम् एनं षड्जलक्षणा शरत् द्वितीया पार्थिवश्रीः इव समुपस्थिता ॥ १३ ॥ निर्दलघुभिः सितैः मुक्तवर्त्मा अतएव सुदुःसहः तस्य रवीः भानीव प्रतापः युगपत् दिशः व्यानशे ॥ १५ ॥ वि-अश—अशूङ्, आशिष्ट, आष्ट, आनशे । इन्द्रः वार्षिकं धनुः सज्जहार, रघुः लौहं धनुः दधौ, तौ हि प्रजार्थसाधने पर्य्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥ पुष्करीकातपत्रः विकसत्काशचामरः अत-

---

সার্থকতা লাভ করিয়াছিলেন ॥ ১২ ॥ আকর্ণবিস্তৃত বিশাল নেত্রযুগল তাঁহার ছিল। কিন্তু তন্নিবন্ধন তাঁহাকে চক্ষুষ্মান্ বলা যাইত না। শাস্ত্ররূপ দৃষ্টিদ্বারা অতি সূক্ষ্ম সূক্ষ্ম কার্য্য বুঝিতে পারিতেন, এই জন্যই তিনি চক্ষুষ্মান্ বলিয়া পরিচিত ছিলেন ॥ ১৩ ॥ রাজা রঘু বিপক্ষদিগের অনুরঞ্জন ও প্রতীকার দ্বারা রাজ্যের শান্তিবিধান করিয়া নিশ্চিন্ত হইলে পর, পদ্মরূপ চিহ্নে লক্ষণাক্রান্ত শরৎকাল দ্বিতীয় রাজলক্ষ্মীর ন্যায় তদীয় সেবার জন্য উপস্থিত হইল ॥ ১৪ ॥ শরৎ-সমাগমে মেঘমণ্ডল বারিবিহীন ও নিতান্ত লঘু হওয়াতে উভয়েরই পথ পরিষ্কৃত হইল। তখন রঘু এবং সূর্য্যের প্রতাপ দুঃসহ হইয়া এককালে চতুর্দ্দিকে ব্যাপ্ত হইল ॥ ১৫ ॥ ইন্দ্র বর্ষাকালীন নিজ ধনু যেমন সরাইয়া লইলেন, অমনি রঘুরাজও জয়শীল ধনু ধারণ করিলেন। কারণ তাঁহারা উভয়েই পর্য্যায়ক্রমে ধনুর্দ্ধারণপূর্ব্বক প্রজাদিগের হিতসাধনে তৎপর ॥ ১৬ ॥ শরৎ ধনু বিক-

---

13. He had two large eyes extending to the roots of his ears, but his real eye was his learning, by which he could see through the minutest undertakings.

14. Then, characterized by lotuses, autumn like a second goddess of royalty, presented herself before him who had freed himself from all cares by the pacification of his dominions

15. With its path unobstructed by clouds which had become light and devoid of rain, the light of the sun like the power of the king, irresistible as it was, disseminated itself in all directions.

র্ন বিভ্রত্যবাসাস্ত, তচ্ছ্রিয়ং পুনঃ ন প্রাপ ॥ ১৭ ॥ প্রসাদসুমুখে তস্মিন্ বিশদপ্রভে চন্দ্রে চ ইতি দ্বয়ী: (বিষয়ে) তদা অনুভূতা প্রীতি: সমরসা আসীৎ ॥১৮॥ হংসশ্রেণীষু,তারাসু, কুমুদেষু চ সলিলেষু তদীয়া যশসা বিসূতয: পর্য্যস্তা: ইব ॥ ১৯ ॥ অস—অস্যতি, অস্যতে, আস । ইক্ষুচ্ছায়নিষাদিন্য: শালিগোপ্য: মিথ: তস্য গৃহীতনাম অকুমারকথা-দ্ভূতং যশ: জগু: ॥২০॥ মহীজস: কুম্ভযোনে: উদয়াৎ অপ: প্রসসাদ, বিপদাং মন: রঘো: অভিভবাশঙ্কি কলুষম্ ॥ ২১ ॥ ক্ষম—ক্ষীমতে, ক্ষুভ্যতি, ক্ষুভ্নাতি । অক্ষুভন্, অক্ষীমিষ্ট,

---

সিত শ্বেতপদ্মরূপ ছত্র এবং কাশরূপ চামরদ্বারা রঘুর অনুকরণ করিয়াছিলেন, কিন্তু তদীয় শ্রী লাভ করিতে পারেন নাই ॥ ১৭ ॥ লোকে রঘুর সুপ্রসন্ন বদন এবং চন্দ্রের নির্ম্মল ছবি দর্শন করিয়া তৎকালে তুল্যরূপ প্রীতি অনুভব করিয়াছিল ॥ ১৮ ॥ রঘুর যশঃসম্পত্তি হংসশ্রেণীতে, তারাসমূহে এবং কুমুদালঙ্কৃত সলিলে যেন ব্যাপ্ত হইয়া রহিয়াছিল ॥ ১৯ ॥ শালিরক্ষায় নিযুক্ত কৃষকরমণীগণ ইক্ষুচ্ছায়ায় উপবিষ্ট হইয়া বাল্যলীলা হইতে আরম্ভ করিয়া সেই রক্ষাকর্ত্তা রঘুর গুণগ্রাম হইতে উৎপন্ন যে যশ, তদ্বিষয়ক গাথা সকল গাইতেছিল ॥ ২০ ॥ মহাতেজস্বী অগস্ত্যমুনির উদয়ে জল সর্ব্বত্র সুনির্ম্মল

---

17. With the umbrella of white lotuses and the chowries of blooming Kasa-flowers, the season imitated the king, but could not gain his splendour.

18. Then men, possessed of eyes, felt equally delighted in the king with his countenance brightening up with benignity, and in the moon with its pure splendour.

19. The lustre of his fame seemed to be diffused in the rows of swans, in stars, and in waters shining with lilies.

20. The women who were looking after the rice-crops, reposed under the shade of sugar-cane plants, and sang his glorious deeds commencing from his very childhood.

21. At the rise of that most resplendent star called Agastya, all water became free from impurities, but at the accession of that most powerful king, Raghu, the mind of his enemies, apprehending a defeat, became clouded with cares.

অচীভীত্. বুচুভে, বুচীভ। চীভ.। মদোদ্ধতা: কক্ষবন্ত: সরিতা কূলমুদ্রুজা: মহীষা: লীলাখেলং তস্য বিক্রমম্ অনুযযু:॥২২॥ রুজ—রুজতি, অরৌচীত্, অরীরুজ। রীরুযতি, অরুরুজত্। মদগন্ধিভি: সপ্তপর্ণানাং প্রসবৈ: আহতা: তন্নাগা: অসূয়য়া ইব সপ্তধা এব। মমুক্ষুব:॥২৩॥ মু—স্রবতি, অমুমুক্ষত্, মুস্রাব। সরিত: গাধা: কুর্ব্বতী, পথ: আস্থান-কর্দ্দমান্ কুর্ব্বতী, শরত্ স যক্ষৈ: প্রাক্ যাত্রায়ৈ চোদয়ামাস॥২৪॥ অয়ী—অয়ায়তে। অযায়ীত্। অয়্যে। অয়ীত:, অয়ান:। বাজিনীরাজনাবিধৌ সম্যক্ হুত: বহ্নি: প্রদক্ষিণার্চি-র্ব্যাজেন হস্তেন ইব তস্মৈ জয়ং দদৌ॥২৫॥ গুণমূলমত্যন্ত: যুদ্ধপার্শ্বি: অযাচিত. স:

হইল, কিন্তু রঘু হইতে পরাভব আশঙ্কা করিয়া শত্রুদিগের চিত্ত কলুষিত হইল ॥ ২১ ॥ মদোদ্ধত এবং মহাককুদ্‌সম্পন্ন মহাকায় বৃষভগণ বিলাসের সহিত সরিতের কূলভঙ্গ করিয়া, বিজিগীষু রঘুরাজার বিক্রম অনুকরণ করিতে লাগিল ॥ ২২ ॥ রঘুর হস্তিগণ মদগন্ধি সপ্তপর্ণ কুসুমের গন্ধদ্বারা আহত হইয়া অসূয়াপ্রযুক্তই যেন সপ্ত ধারায় মদ বর্ষণ করিতে লাগিল ॥ ২৩ ॥ নদীগণ সহজে পারযোগ্য এবং পথসমূহ কর্দ্দমশূন্য করিয়া শরৎ ঋতু উৎসাহ-শক্তির উত্তেজনার পূর্ব্বেই রঘুকে দিগ্বিজয় যাত্রায় উদ্যত করিতে লাগিল ॥২৪॥ বাজিগণের বরণকালে যথাশাস্ত্র আহুতি প্রদান করিলে অগ্নি ডাহিনের দিকে শিখা হেলাইয়া যেন, ছলে হাতে করিয়াই রঘুকে জয় প্রদান করিয়াছিলেন ॥২৫॥

---

22. Furious with excitement, and ploughing up the banks of rivers, the mighty bulls, with huge humps, imitated his prowess in their wanton sport.

23 Excited by the odour of the *saptaparna* flowers, which smell like the temporal fluid of elephants, his elephants discharged their liquor from seven different places of their bodies as if in a spirit of emulation.

24. Rendering rivers fordable and drying muddy roads, autumn urged him on his warlike expedition even before he felt stimulated by his own enterprising spirit.

25. At the ceremony of lustration of his steeds, the fire propitiated by offerings of clarified butter presented him with

ষড়্বিধং বলম্ আদায় দিগ্‌বিজয়ায় প্রতস্থে ॥ ২৬ ॥ বয়োজ্যেষ্ঠাঃ পৌরযোষিতঃ তং লাজৈঃ ক্ষীরোদ্ধেঃ মন্দরোদ্ধূতৈঃ ফেনৈঃ অচ্যুতম্ ইব অবাকিরন্ ॥ ২৭ ॥ প্রাচীনবর্হিষা তুল্যঃ সঃ অনিলোদ্ধূতৈঃ কেতুভিঃ অর্হিতান্ তর্জয়ন্ ইব প্রথমং প্রাচীং যযৌ ॥ ২৮ ॥ তর্জ—তর্জতি, অতর্জীৎ, ততর্জ। তর্জয়তি, অততর্জৎ। স্যন্দনোদ্ধূতৈঃ রজোভিঃ ব্যোম ভুবঃ সবম্ ইব, ঘনসন্নিভৈঃ গজৈশ্চ ভূতলং ব্যোম ইব কুর্ব্বন্ যযৌ ॥ ২৯ ॥ অথ প্রতাপঃ, ততঃ মন্ত্রঃ,

॥ ২৫ ॥ রঘুরাজ স্বনিবাসস্থান এবং প্রান্তর্ব্বর্ত্তী দুর্গাদি সুরক্ষিত এবং পৃষ্ঠশত্রু উন্মূলিত করিয়া, যাত্রানুকূল মঙ্গলকার্য্য বিধানপূর্ব্বক ষড়্বিধ বলে পরিবৃত হইয়া দিগ্‌বিজয়ে বহির্গত হইলেন ॥ ২৬ ॥ বয়োজ্যেষ্ঠ পৌরযোষিদ্‌গণ যাত্রাকালে রঘুর উপর মাঙ্গল্য লাজ বর্ষণ করিলেন; যেমন ক্ষীর সমুদ্রের তরঙ্গমালা মন্দরগিরির মন্থনে উৎক্ষিপ্ত জলকণা বিষ্ণুর উপর বর্ষণ করিয়াছিল, তদ্রূপ ॥ ২৭ ॥ ইন্দ্রসদৃশ রঘু সর্ব্বপ্রথম পূর্ব্বদিকের বিজয়ার্থ যাত্রা করিলেন; তদীয় কেতুমালা বায়ুভরে চালিত হইয়া যেন শত্রুবর্গকে তর্জ্জন করিতে লাগিল ॥ ২৮ ॥ রথোৎক্ষিপ্ত ধূলিসমূহদ্বারা আচ্ছন্ন হইলে আকাশ ভূতলবৎ, এবং মেঘসদৃশ গজসমূহ দ্বারা আচ্ছন্ন হইলে ভূতল

victories with his own hand as it were, in the form of a flame turning to the right.

26. Having properly garrisoned his own capital as well the fortresses situated at the frontiers of his dominions, and having secured his rear, being attended with good luck, the king set out with the six different kinds of forces to conquer the world.

27. The matrons of the town, advanced in years, showered fried rice over him, just as the waves of the sea of milk sprinkled the eternal being with the spray dashed up by mount Mandara.

28. First of all, the king who was equal to Indra, directed his march towards the east, holding out a menace, as it were, to his enemies by his flags waving in the wind.

29. By means of dust raised by the chariots, he made the

নন্তরং পরাগঃ, পশ্চাৎ রথাদি, ইতি চতুরন্তা ইব সা চমূঃ যযৌ ॥ ৩০ ॥ সঃ প্রাক্-সত্ত্বাৎ মরুপৃষ্ঠানি উদন্বান্তি চকার, নাব্যাঃ নদীঃ সুতরাঃ চকার, বিপিনানি প্রকাশানি চকার ॥ ৩১ ॥ মহতীং পূর্ব্বসাগরগামিনীং সেনাং কর্ষন্ সঃ হরজটাভ্রষ্টাং পূর্ব্বসাগরগামিনীং গঙ্গাং কর্ষন্ ভগীরথঃ ইব বভৌ ॥ ৩২ ॥ কপি স্খালিতৈঃ উন্মূলাতৈঃ বহুধা ভগ্নৈঃ নগৈঃ পাদপৈঃ দন্তিনঃ ইব তস্য মার্গঃ উল্লঙ্ঘঃ আসীৎ ॥৩৩॥ জয়ী (সঃ) বীরত্বাৎ

আকাশবৎ বোধ হইতে লাগিল ॥ ২৯ ॥ অগ্রে রঘুর প্রতাপ, তদনন্তর সৈন্যরব, তৎপরে সৈন্যরেণু, সর্ব্বশেষে রথাদি চতুরঙ্গ বল চলিল, তাহাতে বোধ হইল যেন, রঘুসেনা ব্যূহচতুষ্টয়ে বিভক্ত হইয়া গমন করিতেছে ॥ ৩০ ॥ রঘুরাজ নিজ ক্ষমতাবলে মরুপৃষ্ঠে জলাশয়খনন, সহজে পার হইবার জন্য নৌতার্য্য নদীতে সেতুনির্ম্মাণ এবং অরণ্যপরিষ্কারপূর্ব্বক গমন করিতে লাগিলেন ॥ ৩১ ॥ পূর্ব্বসাগরাভিমুখে গমনশীল মহতী সেনাকে লইয়া রঘু শোভা পাইয়াছিলেন। যেমন হরজটা হইতে ভ্রষ্ট গঙ্গাকে আকর্ষণপূর্ব্বক ভগীরথ শোভা পাইয়াছিলেন, তদ্রূপ ॥ ৩২ ॥ যেমন গজরাজ গমনকালে মার্গস্থ কোন বৃক্ষকে ফলহীন, কাহাকেও উৎপাটিত এবং কাহাকেও বা বহুপ্রকারে ভগ্ন করিয়া

---

sky look like the earth, and by the elephants resembling clouds, he converted, the earth as it were into the sky.

30. First of all proceeded the report of his prowess, then the noise, afterwards the dust, and last of all followed the chariots, so that the whole army, seemed to be divided, as it were, into four corps.

31. On account of his great power and resources, he converted deserts into sheets of water, made navigable rivers fordable, and forests denuded of trees.

32. Bringing after him that great army marching towards the eastern sea, he shone forth like Bhagiratha leading the Ganges, that fell down from the clotted hair of Hara.

33. As an elephant clears his path by plucking the fruits of the trees, by uprooting and variously smashing them that fall in his way, so did Raghu clear his road by forcing the

তান্ তান্ জনপদান্ এবম্ আক্রামন্ তালীবনশ্যামং সহীদধেঃ উপকূলং যযৌ ॥ ৩৪ ॥ অনম্রাণাং সমুদ্ধর্ত্তুঃ তস্মাৎ (রঘোঃ) সিন্ধুরয়াৎ ইব ভূশং বেতসীং বৃত্তিম্ আশ্রিত্য আত্মা সংরক্ষিতঃ ॥ ৩৫ ॥ নৌসাধনীয়তান্ বঙ্গান্ সংমা উদ্ধায় গঙ্গাস্রোতোন্তরেষু জয়স্তম্ভান্ নিচখান ॥ ৩৬ ॥ উদ্ধায়—উদ্পূর্ব্বকস্তম্ভধাতোঃ ক্ত্বাস্থানি যপ্। আপাদপদ্মপ্রণতাঃ (অতএব) উদ্ধাতপ্রতিরোপিতাঃ তে (আপাদপদ্মপ্রণতাঃ উদ্ধাত-

---

যায়, তেমনি রঘুও কোন রাজার ধনহরণ, কাহারও রাজ্যোন্মূলন, কাহাকেও বা রণে পরাজিত করিয়া নিজ পথ নিষ্কণ্টক করিলেন ॥ ৩৩ ॥ জয়শীল রঘু এইরূপে পূর্ব্বদিগবর্ত্তী যাবতীয় দেশ জয় করিয়া তালবনদ্বারা কৃষ্ণবর্ণ মহাসমুদ্রের উপকূলে উপস্থিত হইলেন ॥ ৩৪ ॥ যেমন বেতসগণ নম্রতা আশ্রয় করিয়া নদীর বেগ হইতে আত্মরক্ষা করে, তেমনি সুহ্মদেশীয় নরপতিগণ অনম্রের উন্মূলনকারী রঘুর নিকট অধীনতাস্বীকারপূর্ব্বক আত্মরক্ষা করিলেন ॥ ৩৫ ॥ বঙ্গীয় রাজগণ নৌকারূপ সাধনদ্বারা যুদ্ধার্থ উদ্যত হইলে সেনানায়ক রঘু তাঁহাদিগকে বলপূর্ব্বক উন্মূলিত করিয়া, জাহ্নবীর স্রোতে জয়স্তম্ভ নিখাত করিলেন ॥ ৩৬ ॥ বঙ্গদেশীয় নরপতিগণ উন্মূলিত হইয়া রঘুর চরণে পতিত

---

hostile princes to surrender their property, by extirpating and variously defeating them.

34. Thus conquering those eastern districts, the victorious king reached the shores of the great ocean, blackened by palm forests.

35. The king was in the habit of extirpating those who did not yield; and hence the Sumbhas saved themselves from him as from the impetuosity of a torrent, by imitating the conduct of the cane-plants that bend before the fury of a torrent.

36. Having extirpated with great force the Bengalese who offered resistance by means of boats, he built pillars of triumph on the isles formed in the midst of the Ganges.

37. As paddy plants bending low get themselves first uprooted and then transplanted and afterwards reward the agri-

প্রতিরোপিতাঃ) কলমাঃ ইব রঘুং ফলৈঃ সংবর্দ্ধয়ামাসুঃ॥ ৩৭॥ সঃ মহদ্ভিরদ্রিভিঃ সৈন্যৈঃ কপিশাং নদীং সেতুবন্ধকর্ম্মণা তীর্ত্বা উৎকলাদর্শিতপথঃ সন্ কলিঙ্গাভিমুখঃ যযৌ॥ ৩৮॥ সঃ মহেন্দ্রস্য মূর্দ্ধি তীক্ষ্ণং প্রতাপং যথা গম্ভীরবেদিনঃ দ্বিরদস্য মূর্দ্ধি তীক্ষ্ণং অঙ্কুশম্ ইব ন্যবেশয়ৎ॥ ৩৯॥ গজসাধনঃ কালিঙ্গঃ অগ্রৈঃ তং, পক্ষচ্ছেদোদ্যতং শক্রং শিলাবর্ষী পর্ব্বতঃ ইব প্রতিজগ্রাহ॥ ৪০॥ কাঙ্ক্ষত্যাঃ তস্য বিষতাং নারাচদুর্দ্দিনং

হইবামাত্র রঘু তাহাদিগকে স্ব স্ব পদে পুনঃ প্রতিষ্ঠিত করিলেন। এবং তাহারা ধন উপহার দ্বারা রঘুর সংবর্দ্ধনা করিল। যেমন ধান্যতরুসমূহকে উৎপাটনপূর্ব্বক রোপিত করিলে, তাহারা ফলভরে নত হইয়া শস্যদ্বারা কৃষকের সংবর্দ্ধনা করে, তদ্রূপ॥ ৩৭॥ রঘু কবিসৈন্যদ্বারা সেতু নির্ম্মাণপূর্ব্বক কপিশা-নদী পার হইয়া উৎকলে উপস্থিত হইলেন, পরে উৎকলবাসীরা তাঁহার পথ-প্রদর্শক হইলে কলিঙ্গদেশাভিমুখে যাত্রা করিলেন॥৩৮॥ তথায় উপস্থিত হইয়া রঘুরাজ মহেন্দ্রগিরির মস্তকে আপন তীক্ষ্ণ প্রতাপ সন্নিবেশিত করিলেন। যেমন হস্তিপক গম্ভীরবেদী গজের মস্তকে তীক্ষ্ণ অঙ্কুশ বিদ্ধ করে, তদ্রূপ॥৩৯॥ কলিঙ্গদেশীয় রাজা গজসৈন্যে পরিবৃত হইয়া রঘুকে আক্রমণ করিলেন, যেমন পর্ব্বতগণ শিলাবর্ষণদ্বারা, পক্ষচ্ছেদে উদ্যত দেবরাজকে আক্রমণ করিয়াছিল, তদ্রূপ॥ ৪০॥ রঘু শত্রুদিগের বাণবর্ষণ সহ্য করিয়া যেন মঙ্গলজনক

---

culturist with a plentiful harvest, so the Bangalese though expelled at first, got themselves reinstated by humbling themselves at the feet of the conqueror, and then honored him with rich presents.

38. Having crossed over the river Kapisa with his army by means of bridges made of elephants, he directed his march towards Kalinga, the Utkalas showing him the way as guides.

39. As a driver thrusts his sharp goad into the head of an elephant, callous to all pain, so did the king establish his irresistible power on the summit of mount Mahendra.

40. The King of Kalinga strong in elephants received him with a shower of missiles, as a mountain hurling masses of stone, would receive Indra on the point of cutting off his wings.

विषह्य शस्त्रक्षतजं स एव जयश्रियं प्रतिपेदे ॥ ४१ ॥ तत्र योधाः रचितापानभूमयः
स्तनः ताम्बूलीनां दलैः नारिकेलासवम् श्रावदम् यस्य पपुः ॥ ४२ ॥ धर्म्म-
विजयी स नृपः गृहीतप्रतिमुक्तस्य महेन्द्रनाथस्य श्रियं जहार, मेदिनीं तु न जहार
॥ ४३ ॥ ततः कलामात्रजयः (रघुः) फलवत्पूगमालिना वेलातटेन एव अगस्त्याचरितां
आशां ययौ ॥ ४४ ॥ यः गजदानसुगन्धिना सैन्यपरिभोगेण च कावेरीं सरितं पयः

स्থানে পবিত্র হইয়া জয়শ্রী লাভ করিলেন ॥ ৪১ ॥ যোদ্ধারা মহেন্দ্র পর্ব্বতের অধিত্যকার পানভূমি নির্ম্মাণ করিয়া তাম্বূলীপত্রের ঠোঙাতে বিপক্ষবর্গের রক্তের সহিত নারিকেলাসব পান করিল ॥৪২॥ ধর্ম্মার্থ বিজয়কারী রঘু বন্দীকৃত মহেন্দ্ররাজকে বন্ধনমুক্ত করিয়া তাঁহার যাবতীয় সম্পত্তি হরণ করিলেন, কিন্তু তদীয় রাজ্য অধিকার করিলেন না ॥৪৩॥ জয়লাভ যাঁহার বিশেষ উৎসুক্যের বিষয় নহে, এমন সেই রঘু, ফলবান্ পূগবৃক্ষে বিরাজিত উপকূলভাগ দিয়া যে দিকে অগস্ত্য গিয়াছিলেন, তদভিমুখে যাত্রা করিলেন ॥৪৪॥ কাবেরী নদী তদীয় সৈন্যগণ কর্ত্তৃক উপভুক্ত এবং হস্তীদিগের মদবারিদ্বারা সুরভীকৃত হইলে সরিৎপতি স্ত্রীরূপ সেই নদীর চরিত্রবিষয়ে যেন সন্দিহান হইয়াছিলেন ॥ ৪৫ ॥

---

41. Having endured there a shower of arrows from his foes, the descendant of Kakustha gained a victory as if after going through the ceremony of an auspicious ablution.

42. Having prepared a fit place for drinking, the soldiers in bitel-leaves quaffed a liquor made of cocoa-nut juice, and thus drank the glory of their enemies, so to speak.

43. The ruler of Mahendra, though seized at first, was released, and the king who conquered only to promote the cause of righteousness, carried off his fortune, but did not despoil him of his territories.

44. Not longing for victories in as much as they were easily gained, the king marched on along the sea-coast lined with fruit-bearing bitel-nut trees towards that quarter of the globe, which had been resorted to by Agasthya.

45. Sweet-scented with the temporal juice of his elephants

মঙ্গলীয়াম্ ইব অকরোৎ ॥ ৪৫ ॥ গতাধ্বনঃ বিজিগীষোঃ তস্য বলৈঃ মারীচভাবনাৎ হারীতাঃ মলয়াদ্রেঃ উপত্যকাঃ অধ্যুপিতাঃ ॥ ৪৬ ॥ অস্বস্থতানাম্ এলানাম্ বলিভিঃ বিদলিতাঃ ফলরেণবঃ তুল্যগন্ধিষু মদেভকটেষু ববল্গুঃ ॥ ৪৭ ॥ চন্দনানাং ভোগিবেষ্টনমার্গেষু ভগ্নপিণ্ডং বিপদীচ্ছেদিনাম্ অপি করিণাং বন্ধং ন অমুচ্যত ॥ ৪৮ ॥ মুচ্—মুঞ্চতে । অমুঞ্চৎ, মুমুচে । মুচ্যতে । মোক্ষ্যসি । মুমুক্ষতি । মুমুক্ষিষতে । যঙি মোমুচ্যতে । মোচয়তি । অমুমুচন্ । দক্ষিণস্যাং দিশি রবেঃ অপি তেজঃ মন্দায়তে, তস্যাম্ এব (দিশি) পাণ্ড্যাঃ তদীয়ং প্রতাপং ন বিষেহিরে ॥ ৪৯ ॥ তে নাতপর্ত্তীসমেতস্য মহীদয়িতস্য সহিতং

রঘু ক্রমে পথ অতিক্রম করিয়া মলয়গিরির উপত্যকায় উপস্থিত হইলে সৈন্যগণ তথায় বিশ্রাম করিল। তৎপ্রযুক্ত হারীত পক্ষী সকল মারীচবন হইতে উড্ডীন হইয়া বেড়াইতে লাগিল ॥ ৪৬ ॥ তথায় এলালতাসমূহ বাজিগণের দ্বারা বিদলিত হওয়ায় ফলরেণুসকল উড্ডীন হইয়া তুল্যগন্ধি করিগণ-স্থলে সংলগ্ন হইয়াছিল ॥৪৭॥ সর্পের বেষ্টনে চন্দনতরুর গায়ে-খাঁজ পড়াতে পদ-শৃঙ্খলচ্ছেদী করিগণের কণ্ঠরজ্জু তাহাতে এরূপ সংলগ্ন হইয়াছিল যে, কোন মতে খুলিয়া যায় নই ॥ ৪৮ ॥ দক্ষিণ দিকে সূর্য্যের তেজও মান্দ্যভাব প্রাপ্ত হইয়া থাকে, কিন্তু সেই দক্ষিণদিকেই পাণ্ডুদেশীয় নরপতিগণ রঘুর প্রতাপ সহ্য

---

and enjoyed by his soldiers, he made the Kaveri suspected of infidelity, as it were, by the lord of rivers

46. The forces of the king desirous of victory, who had passed long ways, took up their abode in the valleys of mount Malaya scouring the parrots from the pepper woods.

47. The cardamum plants were broken down by his steeds, and the dust of their fruits floating in the air settled down on the temples of the excited elephants which emitted a similar smell.

48. The neck-chains of the elephants twisted fast round such parts of sandel-plants as were cut into spiral form by the coiling of snakes, did not slip, therefrom though they could tear off their foot-chains.

49. In the southern regions even the heat of the sun di-

মুক্তাসারং সঞ্চিতং স্বং যশঃ ইব তস্মৈ নিপত্য দদুঃ ॥ ৫০ ॥ অস্ত্রবিক্রমঃ স রঘুঃ তটেষু খার্জ্জীনচন্দনৌ তস্যাঃ দিশঃ স্তনৌ ইব স্থিতৌ মলয়দর্দ্দুরৌ শৈলৌ যথাকামং নির্বিশ্য দূরাৎ অপসারিতা মুক্তা সহ্যায়ৈব মেদিন্যাঃ নিতম্বম্ ইব স্থিতম্ সহ্যম্ (পর্ব্বতম্) অলঙ্ঘয়ৎ ॥ ৫১ ॥ ৫২ ॥ অপরান্তজয়োদ্যতৈঃ বিসর্পদ্ভিঃ তস্য অনীকৈঃ খর্ব্বঃ রামাস্ত্রীব্রাস্তিতঃ অপি সহ্যলগ্নঃ ইব আসীৎ ॥ ৫২ ॥ সৃপ—সর্পতি। অসৃপৎ, অসার্ষীৎ, অসার্ষীৎ। সসর্প। সর্ষ্যতি। সসি সিসৃপ্সতি। যঙি সরীসৃপ্যতে। ণিচি সর্পয়তি, অসসর্পৎ। সরীসৃপ। সৃ—সরতি, অসার্ষীৎ, অসার। তেন ভয়োৎসৃষ্টবিভূষাণাং কেরলযোষিতাম্ অলকেষু চমূরেণুঃ চূর্ণপ্রতিনিধীকৃতঃ ॥ ৫৪ ॥ সুরভামাকৃতীভূতং

করিতে পারিল না ॥ ৪৯ ॥ পাণ্ডুদেশীয়েরা তাম্রপর্ণী নদী ও সমুদ্রের সঙ্গম-স্থানে জাত উৎকৃষ্ট মুক্তাফল সংগ্রহ করিয়াছিল, এখন প্রণিপাতপুরঃসর সেই সকল মুক্তা আপনাদের চিরসঞ্চিত যশের ন্যায় রঘুকে প্রদান করিল ॥ ৫০ ॥ অনন্তর রঘুর সৈন্য উপকূলভূমি আচ্ছন্ন করিয়া পশ্চিম দেশের বিজয়ার্থ যাত্রা করিল; বোধ হইল যেন, পরশুরামের অস্ত্রদ্বারা দূরে অপসারিত সাগর পুনর্ব্বার সহ্য পর্ব্বতে সংলগ্ন হইয়াছে ॥ ৫৩ ॥ কেরলজাতীয় যোষিদ্গণ রঘুর ভয়ে ভূষণ পরিত্যাগ করিলে, তাঁহার সৈন্যদ্বারা উত্থাপিত ধূলি তাহাদের অলকে কুঙ্কুমাদি চূর্ণের সদৃশ হইয়াছিল ॥ ৫৪ ॥ কেতকীকুসুমের পরাগ-

---

minishes, but even there the Pandyas could not withstand the valour of Raghu.

50. They gave him with a bow the finest pearls obtained at the confluence of the Tamraparni with the sea, and thus presented to him, as it were, their hoarded fair fame.

53. Though made to recede with the weapons of Rama, the sea seemed connected, as it were, with mount Sahya, by his forces sweeping along the coast with the intent of conquering the western regions.

54. The wives of the Keralas threw off their ornaments out of fear, while the dust raised by his army served as a substitute for powder on their locks.

কীলকং রজঃ তদ্যোধবারবাণানাম্ অযত্নপটবাসসাম্ অগমৎ ॥ ৫৫ ॥ খরতা বাজিনাং গাত্রসিদ্ধিভিঃ বর্ম্মভিঃ পবনোদ্ধূতরাজতালীবনধ্বনিঃ অভ্যভূয়ত ॥ ৫৬ ॥ খর্জ্জূরীস্কন্ধনদ্ধানা করিণাং মদগন্ধিষু কটেষু শিলীমুখাঃ পুন্নাগেভ্যঃ পেতুঃ ॥ ৫৭ ॥ অভি ভূ—কর্ম্মণি, ভূয়তে। অভূয়ত, অভাবি, বভূবে। বুভূবে। উদন্বান্ অর্থ্যতঃ (এব) রামায় অবকাশং দদৌ কিল, রঘবে তু অপরান্তমহীপালব্যাজেন করং দদৌ ॥ ৫৮ ॥ যঃ নদ

সমূহ মুবলানদীব বায়ুভরে সঞ্চালিত হইয়া রঘুর যোদ্ধ গণের কঞ্চুকে পতিত হইয়া অযত্নসিদ্ধ গন্ধচূর্ণস্বরূপ হইয়াছিল ॥ ৫৫ ॥ বাজিগণের গাত্রে যে বর্ম্ম ছিল, গমনকালে তাহার ঝন্ ঝন্ ধ্বনি বায়ুবিকম্পিত বাজতালীবনের মর্ম্মর-ধ্বনিকে ছাড়াইয়া উঠিল ॥ ৫৬ ॥ হস্তিগণ খর্জ্জুরবৃক্ষের স্কন্ধে বদ্ধ ছিল, এবং তাহাদের গণ্ডস্থল মদক্ষরণে সুগন্ধি হইয়াছিল, ভ্রমরগণ পুন্নাগ কুসুম পরিত্যাগ করিয়া তদুপরি নিপতিত হইয়াছিল ॥ ৫৭ ॥ সমুদ্র প্রার্থিত হইয়া পরশুরামকে স্থান দান করিয়াছিলেন, এখন তিনি ভীত হইয়া পাশ্চাত্য রাজাদিগের হস্তদ্বারাই যেন রঘুকে কর প্রদান করিলেন ॥ ৫৮ ॥ তাঁহার সৈন্যের অন্তর্গত মত্ত হস্তিগণ ত্রিকূট পর্ব্বতকে দন্তাঘাত দ্বারা ক্ষত-বিক্ষত করিয়া স্ব স্ব পরাক্রম প্রকাশ করিয়াছিল, রঘু সেই ত্রিকূট পর্ব্বতকে পশ্চিম দেশে নিজের একটী উচ্চ জয়স্তম্ভ স্বরূপ করিলেন এবং তদুপরি হস্তিগণের দন্তক্ষত সকল

55. The pollen of the ketaka-flower wafted by the breeze of the Murala served to the armour of his soldiers, as perfumed powder obtained without labour.

56. As the steeds strutted, the coat of mail with which their bodies were wrapped made a shrill sound and thereby overpowered the rattling of the palm forests waving in the wind.

57. His elephants were tied to the trunks of the date trees and the black bees leaving the Punnagas fell on their temples sweet-scented with the exuding of their temporal fluid.

58. The sea made a room for Rama when requested, but he gave tribute to Raghu under the disguise of the western princes.

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमसंचयं विकूटम् एव तस्यैः जयस्तम्भं चकार ॥ ५९ ॥ वि-अज्ज—अनक्ति । आनक् । आञ्जीत्, आनज्ज । सनि अञ्जिजिषति । अञ्जयति, आञ्जिजत् । ततः (सः) संयमी तत्त्वज्ञानेन इन्द्रियाख्यान् रिपून् इव पारसीकान् जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे ॥ ६० ॥ सः यवनीमुखपद्मानां मधुमदम् अकालजलदोदयः अम्लानां बालातपम् इव न सेहे ॥ ६१ ॥ अश्वसाधनैः पाश्चात्यैः सह आकूलितविजेयप्रतियोधे रजसि तस्य तुमुलः संग्रामः अभूत् ॥ ६२ ॥ सः भल्लापवर्जितैः श्मश्रुलैः तेषां शिरोभिः

क्षोदित अक्षयस्वरूप हईल ॥ ५९ ॥ येमन संयमशील व्यक्ति तत्त्वज्ञानद्वारा इन्द्रियनामक रिपुके जय करेन, सेइरूप राजा रघु पाश्चात्य राजसमूहके जय करिया पारस्यादेश जयेर जन्य स्थलपथे यात्रा करिलेन ॥ ६० ॥ येमन अकाले उत्थित मेघ कमलेर पक्षे हितकर बालातपके नष्ट करे, सेइरूप रघुओ यवनीदिगेर मुखकमलस्थ मधुपानजनित राग सहा करिते पारिलेन ना ॥ ६१ ॥ पाश्चात्य नरपतिगण अश्वसैन्य लइया रघुर अभिमुखीन हईले, तिनि तुमुल संग्राम करिलेन। उक्त संग्रामस्थल धूलिद्वारा एरूप अन्धकारमय हईयाछिल ये, योद्धृगणके धनुकेर टङ्कार श्रवणे अनुमान करिया प्रतियोद्धार सहित संग्राम करिते हय ॥ ६२ ॥ रघु भल्लनामक बाणविशेषद्वारा शत्रुदिगेर श्मश्रुयुक्त मस्तक छेदन

59. His infuriated elephants dug out with their tusks parts of mount Trikuta and thereby made them look like inscriptions engraved to commemorate his prowess ; hence in that part of the earth he converted even Trikuta into a lofty pillar of his victory.

60. In order to conquer the Persians he started by land, just as an ascetic possessing self-restraint subdues his enemies, called the passions, by true knowledge (real enlightenment).

61. He could not bear to see the flush of wine in the countenance of Yavana-women, just as an untimely cloud does not allow the rising sun to shine on lotuses

62. He had a tumultuous contest with the western Yavanas, who were strong in their cavalry, and so dense was the dust raised that an adversary could only be guessed by the twanging of his bow. (by the sound of the bugle).

सरघाव्याप्तैः क्षौद्रघटनैः इव सहीं तस्तार ॥ ६३ ॥ सृ—सृणाति, सृणीते। अलारीत्, अलरीष्ट, अलीर्ष्ट, अलरिष्ट। तस्तार, तस्तरे। क्षपि तिस्तीर्षति। यदि तेस्तीर्यते। स्तीर्णः। शेषाः अपनीतशिरस्त्राणाः तं शरण्यं ययुः, महात्मनां संरम्भः हि प्रणिपात प्रसादनः ॥ ६४ ॥ तदयोधाः आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु मधुभिः विजयश्रमं विनयन्ते स्म ॥ ६५ ॥ ततः भास्वान् इव, रघुः उत्तरैः इव करैः, रसान् इव उदीचान् उद्धरिष्यन् कौबेरीं दिशं प्रतस्थे ॥ ६६ ॥ सिन्धुतीरविनिष्टप्तैः विनीताध्वश्रमाः तस्य

করিয়া রণভূমি আচ্ছন্ন করিলে, বোধ হইয়াছিল যেন, ধরাতল মধুমক্ষিকাব্যাপ্ত মৌচাকে আকীর্ণ হইয়াছে ॥ ৬৩ ॥ এই রণে হতাবশিষ্ট রাজারা উষ্ণীষ অপনয়ন পূর্ব্বক রঘুর শরণাগত হইল, প্রণতিই মহাত্মাদিগের ক্রোধশান্তির প্রধান উপায় ॥ ৬৪ ॥ যোদ্ধারা দ্রাক্ষালতার বলয়াকার ভূমিতে উৎকৃষ্ট কৃষ্ণসারচর্ম্ম আস্তীর্ণ করিয়া মধুপানদ্বারা বিজয়শ্রম শান্তি করিয়াছিল ॥ ৬৫ ॥ তদনন্তর যেমন সূর্য্যদেব কিরণদ্বারা জলকণা আকর্ষণ করত উত্তরায়ণে প্রয়াণ করেন, সেইরূপ রাজা রঘু শরদ্বারা উত্তরদেশবাসীদিগকে উন্মূলিত করিবার জন্য উত্তর দিকে প্রস্থান করিলেন ॥ ৬৬ ॥ রঘুর বাজিগণ সিন্ধুতীরে বিলুণ্ঠনদ্বারা পথশ্রম দূর করিল, পরে (গাত্রোত্থান পূর্ব্বক) কুঙ্কুমরেণুতে বিচ্ছুরিত স্কন্ধ

63. He covered the ground with their bearded heads, cut off with *Bhallas*, and resembling honey-combs over-spread with bees.

64. The survivors taking off their turbans from their heads sought his protection ; for surely submission is a remedy to the anger of the high-minded.

65. His warriors overcame the fatigue of their victorious fight by drinking wines in vineyards spread over with the finest deer-skins.

66. Then Raghu intent on extirpating the people of the north with arrows, started for that quarter of the globe which is presided over by Kuvera, just as the sun proceeds on his northern route to draw up moisture with his rays.

67 Having relieved the fatigue of their journey by rolling

রাজিনঃ স্বয়ংগ্রহমকীলয়ান্ শ্রমান্ দধুঃ ॥ ৫৩ ॥ তব মহদ্ভু ব্যক্তবিক্রমং রঘুচেষ্টিতং কৃষ্ণবরীধানাং কপীলপাটার্দিষু বভূব ॥ ৫৮ ॥ কাম্বোজাঃ সমরে তস্য বীর্য্যং সোঢ়ুমনীশ্বরাঃ সন্তঃ গজালানপরিক্লিষ্টৈঃ অচীটৈঃ সার্দ্ধম্ আনতাঃ ॥ ৫৯ ॥ তেষাং সদশ্বমুখ্যানাং তুল্যরত্নানাং সিন্ধানাং পরিবর্ত্য অবলীকিতং সৈন্যঘোষে সতি অপি

কেশররাজি কম্পন করিতে লাগিল ॥ ৬৭ ॥ রঘু উত্তরদেশস্থ হূণ নরপতিদিগকে বাহুবলে পরাস্ত ও হত করিলে, তাহাদের অন্তঃপুরিকাগণ তাড়নাদিদ্বারা স্ব স্ব গণ্ডস্থলকে অরুণবর্ণ করিয়াছিল ॥ ৬৮ ॥ কাম্বোজদেশীয় নরপতিগণ সংগ্রামে রঘুর বীর্য্য সহ্য করিতে অসমর্থ হইয়া তাঁহার পদাবনত হইয়াছিল। যেমন তত্রত্য আকরোট বৃক্ষসকল তদীয় গজবন্ধন প্রযুক্ত ক্ষীণ হইয়া নুইয়া পড়িয়াছিল, তদ্রূপ ॥ ৬৯ ॥ কাম্বোজ নরপতিগণ কোশলপতির নিকট কোনও প্রকার গর্ব্বচিহ্ন প্রদর্শন করে নাই; প্রত্যুত ভূরি ভূরি উৎকৃষ্ট অশ্বের সহিত প্রভূত অর্থ উপহার প্রদান করিল ॥ ৭০ ॥ তদনন্তর তুরঙ্গসৈন্যে পরিবৃত হইয়া গৌরীগুরু হিমালয়ে আরোহণ করিলেন। অশ্বখুরোত্থিত গৈরিকাদি ধাতুর রেণু নভোমণ্ডলে উত্থিত হওয়াতে হিমালয়ের শৃঙ্গসকলকে সমধিক উন্নত বোধ

---

themselves on the banks of the Indus, the steeds shook their shoulders with their manes besmeared with saffron.

68. The Hunas were made to feel the effects of his power, and their wives had their cheeks turned pale at his exploits.

69. The Kambojas, unable to withstand his valour in fight bent together with their walnut-trees weighed down by the fastening of the elephants.

70. Huge heaps of riches accompanied with fine steeds, they presented to him, more than once, but that did not make him vain-glorious,

71. Then with his cavalry, he ascended mount Himalaya, the father of Gauri, enlarging as it were, its peaks with the mineral-dust raised thereby.

অসম্ভ্রমম্ ভ্রমর ॥ ৭২ ॥ ভূর্জেষু মর্ম্মরীভূতাঃ ক্ষীণকঞ্চলিতাঃ গঙ্গাসীকরিণঃ মরুতঃ মার্গে তং সিষেবিরে ॥ ৭৩ ॥ সৈনিকাঃ সমিদ্ধাঃ ছায়াসু নিষণ্ণমৃগনাভিভিঃ বাসিতীকৃতাঃ দ্রুদঃ অধ্যাস্য বিশ্রম্যুঃ ॥ ৭৪ ॥ শ্রম—শ্রাম্যতি, শ্রময়তি, শ্রময়ন্, শ্রময়। সনি শিশ্রমিষতি। যঙি শংশ্রম্যতে। শ্রময়তি, শ্রাময়তি, অশিশ্রময়ৎ। স্বরোষ্মসন্নসমাসাদ্যং বৈষ-স্ফুরিতলিয়ঃ ঔষধয়ঃ নক্তং নেতুঃ অবৈদ্যদীপিকাঃ আসন্ ॥ ৭৫ ॥ তস্য গুপ্তদ্রুনিবাসেষু

হইয়াছিল ॥৭১॥ তুল্যবলশালী গুহাশায়ী মৃগেন্দ্রগণ তদীয় সৈন্যের কোলাহলে ভীত না হইয়া কেবল একবার ফিরিয়া চাহিয়া দেখিল। তাহাতে রঘু প্রশংসা না করিয়া থাকিতে পারিলেন না ॥৭২॥ পথে গঙ্গার সীকরদ্বারা পবিত্র শীতল সমীরণ ভূর্জপত্রের মর্ম্মর রব এবং বেণুবিটপীর ধ্বনি উৎপাদন করত রাজাকে সেবা করিয়াছিল ॥৭৩॥ সৈনিকগণ সুরপুন্নাগবৃক্ষের ছায়াতে মৃগনাভিদ্বারা সুরভিত প্রস্তরখণ্ডে উপবেশন করিয়া বিশ্রাম করিয়াছিল ॥৭৪॥ রঘু শিবিরের সন্নিহিত ওষধিসকল দেবদারু বৃক্ষে বদ্ধ মাতঙ্গগণের কণ্ঠশৃঙ্খলে প্রতিভাত হইয়া রাত্রিতে তৈল ব্যতীত দীপকার্য্য সম্পাদন করিয়াছিল ॥ ৭৫ ॥ রাজা রঘু

---

72. That the lions, their equals in strength, did not feel disconcerted at the uproar of his troops was evinced by the fact that lying down at the caves as they did, they turned their heads and cast a careless look at them. (Or thus :—As the lions who were his equals, lay down at the caves, they turned their heads, and cast a careless glance at the troops without feeling disconcerted at their uproar—a fact which elicited praise from the king).

73 The breezes rustling among the Bhurja-trees, producing a rattling sound among the bamboos, and being charged with the spray of the Ganges refreshed him on his way.

74. Under the shade of Nameru-trees, his troops reposed seated on slabs of stones, the surface of which was perfumed with the musk of the deer that had reclined on them

75. With their rays reflected on the neck-chains of the elephants tied to the fir trees, the drugs that sparkle at night

কণ্ঠরজ্জুক্ষতত্বচঃ দেবদারবঃ কিরাতেভ্যঃ গজবর্ত্ম অশংসুঃ ॥ ৭৬ ॥ তত্র রঘোঃ পার্ব্বতীয়ৈঃ গণৈঃ সহ নারাচভিন্দিপালাশ্মনিঘর্ষোৎপতিতানলং ঘোরং জন্যম্ অভূৎ ॥ ৭৭ ॥ পিষ—পিনষ্টি। অপিনট্, অপিষৎ, পিপেষ। ঘনি পিপিষতি। যঙি পেপিষ্যতে। ণিচি পেষয়তি, অপীপিষৎ। সঃ শরৈঃ তত্রত্যসঙ্কেতান্ বিগতোৎসবান্ কৃত্বা কিন্নরান্ বাহ্বোঃ জয়োদাহরণং গাপয়ামাস ॥ ৭৮ ॥ তৌ উপায়নপাণিষু সন্তৌ পরস্পরেণ রাজ্ঞা হিমবতঃ সারঃ বিজ্ঞাতঃ, হিমাদ্রিণা চ রাজ্ঞঃ সারঃ বিজ্ঞাতঃ ॥ ৭৯ ॥ সঃ তত্র অক্ষীণ্যং

শিবির উঠাইয়া চলিয়া গেলে, কণ্ঠরজ্জু দ্বারা দেবদারুর বল্কল ক্ষত হইয়াছে দেখিয়া, কিরাতগণ তদীয় করিসৈন্যের ঔন্নত্য বুঝিতে পারিয়াছিল ॥ ৭৬ ॥ সেই হিমালয়ে, উৎসবসঙ্কেত নামক পার্ব্বতীয় জাতির সহিত যে যুদ্ধ হইয়াছিল, তাহাতে নারাচ ভিন্দিপাল এবং প্রস্তরখণ্ডের সঙ্ঘর্ষণবশতঃ অগ্নিবৃষ্টি হইয়াছিল ॥ ৭৭ ॥ রঘু বাণদ্বারা উৎসবসঙ্কেতদিগকে উৎসবহীন করিয়া কিন্নরগণকে নিজ ভুজদ্বয়ের দ্বারা অর্জ্জিত জয়ের উদাহরণ গান করাইয়াছিলেন ॥ ৭৮ ॥ উৎসবসঙ্কেতগণ রঘুকে উপঢৌকন প্রদান করিলে, রঘু হিমালয়ের সার এবং হিমালয় রঘুর সার বুঝিতে পারিয়াছিলেন ॥ ৭৯ ॥ রঘু হিমালয়মধ্যে অক্ষয় যশোরাশি স্থাপিত করিয়া নামিয়া আসিলেন। তাহাতে রাবণকর্ত্তৃক উৎপাটিত

---

growing near him served as lamps without oil to that commander at night.

76. In the encampments abandoned by him, the fir-trees with their bark torn by the neck-chains of the elephants attested their stature to the Kiratas.

77. On that spot Raghu had a terrible fight with the hill-tribes amidst fire flashing-forth by the clashing of darts, shafts and stones.

78. Having deprived with his arms, the Utsavasanketas of all their gayeties, he compelled the Kinnaras to sing of the victorious deeds, achieved with the prowess of his arms.

79. When they had presents in their hands, the king and mount Himalaya well understood the excellence (worth) of each other.

यशोराशिं निवेश्य पौलस्त्यतुलितस्य गुरुः क्षियम् आदधानः इव अवरुरोह ॥८०॥ तस्मिन् तीर्थलीलिप्सयं सति प्राग्ज्योतिषेश्वरः तदगजालानतां प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः सह चकम्पे ॥८१॥ कम्प—कम्पते, अचकम्पिष्ट, चकम्पे। सनि चिकम्पिषते। यङि चञ्चम्पते। णिचि कम्पयति, अचचकम्पत्। सः रुद्धार्कम् अधारावर्षदुर्दिनम् अस्य रथवर्त्मरजः अपि न प्रसेहे, पताकिनीं कुतः एव ॥ ८२ ॥ कामरूपानाम् ईशः अन्यान् आक्रमिष्णून् यैः अन्यान् उपरुरोध भिन्नकटैः तैः नागैः तं भेजे ॥ ८३ ॥ कामरूपेश्वरः हेमपीठाधिदेवता तस्य

कैलासगिरির ন্যায় বিলক্ষণ লজ্জা হইয়াছিল ॥ ৮০ ॥ রঘু ব্রহ্মপুত্র পার হইলে পর প্রাগ্‌জ্যোতিষ দেশের অধীশ্বর ভয়ে কম্পিত হইলেন। যেমন তত্রত্য কৃষ্ণাগুরু বৃক্ষ তদীয় গজবন্ধনে কম্পিত হইয়াছিল, তদ্রূপ ॥ ৮১ ॥ ধূলিরাশি রঘুর রথসমূহ দ্বারা উত্থিত হইয়া সূর্য্যকে আবরণপূর্ব্বক, ধারাবর্ষণ ব্যতীত দুর্দ্দিন উপস্থিত করিয়াছে দেখিয়াই প্রাগ্‌জ্যোতিষপতি অধীর হইলেন, তাঁহার সৈন্যভর কিরূপে সহ্য করিবেন ॥ ৮২ ॥ কামরূপের ঈশ্বর যে সকল মদস্রাবী হস্তীদ্বারা অন্যান্য রাজাকে আক্রমণ করিতেন, তৎসমস্ত প্রদানপূর্ব্বক ইন্দ্রাপেক্ষা অধিক পরাক্রমশালী রঘুর, শরণাপন্ন হইলেন ॥ ৮৩ ॥ কামরূপেশ্বর রত্নরূপ পুষ্প উপহার দিয়া, হেমময় পাদপীঠের অধিদেবতাস্বরূপ রঘুর পার-

---

80. Having implanted there an enduring pile of glory, he descended, engendering a feeling of shame, as it were, in the mountain, that had been lifted up by Ravana.

81. When he crossed over the Lauhitya, the ruler of the Pragjyotishas trembled together with the black Agallochum-trees which served as tying-posts to his elephants.

82. The king could not even stand before the dust which being raised from the tracks of his chariots shrouded the sun and made the day look cloudy without the fall of rains—much less could he face his army.

83. The ruler of the Kamarupas made his submission to him who had defied the prowess of Indra, and presented to him elephants with their temples discharging the exciting fluid—the very elephants with whose aid he encountered others.

पादयोः छायां रत्नपुष्पोपहारेण आनर्च ॥ ८४ ॥ जित्वः (सः) इति दिशः जित्वा रथोद्धतं रजः क्षतयूनि राज्ञां मौलिषु विश्रामयन् न्यवर्त्तत ॥८५॥ सः सर्व्वस्वदक्षिणं विश्वजित (नाम) यज्ञम् आजह्रे, तथाहि सतां वारिमुचाम् इव आदानं विसर्गाय भवति॥८६॥ हृ—हरति, हरते। अहार्षीत्, अहरिष्ट। अहार, अहृत। सनि जिहीर्षति। यङि जेहीयते। हारयति, अजीहरत्। काकुत्स्थः सचिवसखः सन्

युगलের ছায়া পূজা করিলেন ॥ ৮৪ ॥ জয়শীল রঘু এইরূপে দিগ্‌বিজয় করিয়া রাজাদিগের ছত্রশূন্য মস্তকে নিজ রথোত্থিত ধূলি অর্পণ করত প্রত্যাগমন করিলেন ॥৮৫॥ রঘু বিশ্বজিৎ যজ্ঞ অনুষ্ঠান করিয়া সর্ব্বস্ব দক্ষিণা দিলেন। যেমন মেঘ বিসর্জ্জন করিবার জন্যই বারিগ্রহণ করে, তেমনি সাধুদিগের ধনসংগ্রহও সৎপাত্রে দানের জন্যই হইয়া থাকে ॥ ৮৬ ॥ রঘু যজ্ঞাবসানে মন্ত্রিগণের সহিত গুরুতর পুরস্কারদ্বারা রাজাদিগের পরাজয়জনিত দুঃখ উপশম করিলেন। বহুকাল বিরহজন্য রাজাদিগের অন্তঃপুরিকারা সাতিশয় উৎকণ্ঠিত হইয়াছিলেন,

---

84. With the offering of jewels, resembling flowers, the ruler of the Kamrupas worshiped the effulgence of his feet, that appeared to be the presiding goddess of the golden footstool.

85. Having conquered the different quarters of the globe and having made the dust raised by chariots rest on the diadems of the princes, stript of umbrellas, the victorious king returned.

86. He then celebrated the sacrifice, called Visvajit, in which his whole wealth was given away as recompense to the officiating priests, for the acquisitions made by the righteous like those of the clouds are for the bestowal of gifts.

87. At the conclusion of the sacrifice, the descendant of Kakutstha, attended with his ministers, mitigated with rich presents the mortification of the defeat which the Kshatriyas had sustained at his hands, and then permitted them to

গুর্বীমি পরিক্রিয়াভি: প্রমিতপরাজয়ব্যলীকান্ চিরবিরচেয়্যুক্কারদীর্ঘান্ রাজ্ঞ: স্বপুরনিবর্ত্তয়ে অনুমেনে ॥ ৮৭ ॥ তে ইত্থাধ্বগকুলিশাতপত্রচিহ্নং প্রসাদলভ্যং সম্রাজ চরণযুগ্ম প্রস্থানপ্রণতিভি: অঙ্গুলীষু মৌলিস্রক্চ্যুতমকরন্দরেণুগৌরং চক্রু: ॥ ৮৮ ॥

অতএব তাঁহাদিগকে নিজ নিজ রাজধানীতে ফিরিয়া যাইতে অনুমতি করিলেন ॥ ৮৭ ॥ রাজগণ প্রস্থানকালে যেমন প্রণিপাত করিলেন, অমনি তাঁহাদের মস্তকস্থিত মালা হইতে মকরন্দ ও পরাগ পতিত হইয়া, সম্রাটের চরণযুগলের অঙ্গুলিগুলিকে গৌরবর্ণ করিয়া দিল। যে চরণযুগল মহারাজের প্রসাদ ব্যতীত কেহ সেবা করিতে পায় না, এবং যে চরণযুগল ধ্বজ, বজ্র ও ছত্রাকার রেখাবলীতে লাঞ্ছিত ছিল ॥ ৮৮ ॥

home as the ladies of their seraglios were pining owing to their long absence.

88. At their departure, they made their bows at the feet of the emperor, which they could do only with his gracious permission, the feet which were marked with lines assuming the various shapes of flags, thunderbolts and umbrellas; and as they were saluting, the nectar and the pollen dropping down from the garlands attached to their hair, tinged his toes with a reddish colour.

पञ्चमः सर्गः ।

विश्वजिति अध्वरे निःशेषविश्राणितकोषजातं तं चिरीषम् उपाध्यविद्यः वरतन्तुशिष्यः कौत्सः गुरुदक्षिणार्थी सन् प्रपेदे ॥ १ ॥ अनर्घ्यशीलः यशसा प्रकामः आतिथेयः सः वीतहिरण्मयत्वात् मृण्मये पात्रे अर्घ्यं निधाय मुनिप्रकामम् अविंयिं मन्त्रविदम् आगात् ॥ २ ॥ विद्वद्भिः मानधनाग्रयायी क्रतुवित् विद्याप्रवि: पारात् विदर्भाजं तं सदोधनं विधिवत् अर्चयित्वा कृताञ्जलिः सन् इति उवाच ॥ ३ ॥ हे कुलाग्रबुद्धे, मन्त्रकृताम् अधीशान्

রঘুরাজ বিশ্বজিৎ নামক যজ্ঞে অর্থজাত নিঃশেষরূপে বিতরণ করিলে পর, বরতন্তু মুনির শিষ্য কৌৎস বিদ্যাধ্যয়নান্তে গুরুদক্ষিণার্থী হইয়া তাঁহার নিকট উপস্থিত হইলেন ॥১॥ যশের দ্বারা বিখ্যাত, অমূল্যস্বভাবশালী এবং আতিথেয় রঘু সুবর্ণময় পাত্রের অভাবহেতু মৃন্ময়পাত্রে অর্ঘ্যস্থাপনপূর্ব্বক বিদ্যাদ্বারা খ্যাতিযুক্ত সেই অতিথিকে প্রত্যুদ্গমন করিলেন ॥২॥ শাস্ত্রজ্ঞ, মানধনদিগের অগ্রগণ্য, এবং কার্য্যজ্ঞ নরপতি, সমীপে কুশাসনে উপবিষ্ট সেই তপোধনের যথাবিধি

---

1. When thus the king, had entirely given away his immense riches at the sacrifice, named Visvajit, Kautsa, a disciple of Varatantu, presented himself before him, desiring to obtain the fee which he was to give to his preceptor as a recompense for the knowledge he had acquired of him.

2. The king who was of inestimable virtue, and was radiant with glory, and hospitable, now that he had no golden vases, put the articles of worship in an earthen plate, and went out to receive his guest, who was renowned for his proficiency in the sacred lore.

3. Versed in the sacred books, the foremost of those who consider honor as their sole wealth, and conversant with business, the lord of mankind honoured the ascetic who sat by, according to prescribed rules, and then with folded hands addressed him thus.

अथर्वणी. ते गुरुः कुशली अपि, यतः (यस्मात् गुरोः) त्वया अग्रेयं ज्ञानं लोकेन सवितुरिव चैतन्यम् इव आप्तम् ॥३॥ (तेन), कायेन वाचा मनसा अपि दासवश्यैर्यलोपि यत् (तपः) अग्रयत् सम्भृतम्, महर्षेः त्रिविधं तत् तपः अन्तरायैः व्ययं न आपादयति कश्चित्॥४॥ आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः सुतनिर्विशेषं संवर्द्धितानां समच्छिदां वः आयमपादपानां बालादिः उपप्लवः न कश्चित् ॥५॥ क्रियानिमित्तेषु अपि कुशेषु मुनिभिः वत्सलत्वात् अभयप्रदानात्

पूजा করিলেন এবং কৃতাঞ্জলিপুটে এই নিবেদন করিলেন ॥৩॥ হে কুশাগ্রবুদ্ধে, লোকে যেমন সূর্য্য হইতে ঘটপটাদিজ্ঞান লাভ করে, সেইরূপ আপনি যাঁহার নিকট অশেষবিদ্যা লাভ করিয়াছেন, এবং যিনি মন্ত্রকার ঋষিগণের মধ্যে অগ্রগণ্য, সেই মহর্ষি কুশলে আছেন ত? ॥৪॥ মহর্ষি কায় মন ও বাক্যের দ্বারা যে তপস্যা নিরন্তর সঞ্চিত করিয়াছেন, এবং যাহার দ্বারা ইন্দ্রেরও ধৈর্য্য বিচলিত হয়, সেই ত্রিবিধ তপস্যার কোন বিঘ্ন ঘটে নাই ত? ॥৫॥ আপনারা আলবাল বন্ধনাদি বিষয়ে ক্লেশ স্বীকার করিয়া পুত্রনির্ব্বিশেষে যাহাদিগকে বর্দ্ধিত করিয়াছেন, যাহাদের তলায় বসিয়া আপনারা ক্লান্তি পরিহার করেন, সেই আশ্রমতরুগুলির দাত্যূহ প্রভৃতি হইতে কোন প্রকার উপদ্রব হয় নাই ত? ॥৬॥ মুনিদিগের অঙ্কশয্যায় যাহাদের নাভিনাল চ্যুত হইয়াছে, এবং ক্রিয়ানুষ্ঠানের

4. O thou, with an intellect as sharp as the point of a *kusa* grass, is thy preceptor in good health? thy preceptor, who is the first of the sages that are the authors of the sacred hymns, and from whom thou hast obtained all thy knowledge as the world derives all its consciousness from the sun

5. We know that with body, mind and tongue the great sage has been practising austerities, thereby making Vasava lose his self-command. I hope no mishap has impaired the accumulated merit of that three-fold penance?

6. I hope there has happened no storm or any like disturbance to the trees of the hermitage,—those trees which relieve your fatigue and are reared up like children with such diligent attentions as are required in constructing reservoirs and the like?

तदङ्गमव्याकुलनाभिलाषा सखीषां प्रसृतिः अनघा कच्चित् ॥ ७ ॥ यै. नियमाभिषेकः निर्वर्त्यते, येभ्यः पितृणां निवापाञ्जलयः (निर्वर्त्यन्ते), षड्भागशेषाश्रितसैकतानि तानि वः तीर्थजलानि शिवानि कच्चित् ॥ ८ ॥ यद—अद्यते, आदिष्ट, आनर्द्ध। सनि अभिक्रियते। णिचि अदयति, अद्दापयति। काश्यपप्रजापतिकल्पाभागं यत्नं वः शरीरस्थितिसाधनं नीवारपाकादि जानपदैः कडङ्गरीयैः न आहन्यते कच्चित् ॥ ९ ॥ तं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यक् विनीय गृहाय अनुमतः अपि, हि यतः सर्व्वोपकारक्षमं

নিমিত্ত আহৃত কুশ ভক্ষণ করিলেও ঋষিগণ বাৎসল্যনিবন্ধন যাহাদিগকে বাধা দেন না, সেই মৃগশাবকগণ কুশলে আছে ত? ॥৭॥ যাহাদ্বারা আপনাদের নিত্যস্নান এবং পিতৃতর্পণ সম্পাদিত হয়, যাহাদের পুলিনদেশে উঞ্ছবৃত্তিলব্ধ শস্যের ষষ্ঠভাগ রাজার জন্য সঞ্চিত থাকে, সেই তীর্থজলের কোন ব্যাঘাত ঘটে নাই ত? ॥৮॥ যাহা হইতে যথাকালে উপস্থিত অতিথিদিগের সেবা হয়, এবং যাহা আপনাদের শরীরধারণের উপায়স্বরূপ, সেই অরণ্যজাত নীবার ধান্য জনপদাগত গোমহিষাদিগণ কর্ত্তৃক নষ্ট হয় না ত? ॥৯॥ মহর্ষি সম্যক্ প্রকারে শিক্ষাপ্রদানপূর্ব্বক সুশিক্ষিত করিয়া প্রসন্ন হইয়া আপনাকে গৃহস্থা-

---

7. Are the young deer safe and sound, of whom the ascetics are so fond, as not to prevent them from browsing the *kusa*-grass, set apart for sacrificial offering, and as to allow them to shed their umbilical cords resting upon their laps?

8. Are the sacred waters safe? (untroubled?), by means of which your daily ablutions are performed, from which you take handfuls to offer to the manes, and on whose banks a sixth of the rice gleaned by the ascetics is deposited as tribute for the king.

9. I hope the *nivara* rice which grows spontaneously in the forest, which is the means of your subsistence and from which a portion is set apart for such guests as call at the proper time is not devoured by cattle coming from the country.

10. Has the great sage after having brought thee thoroughly, been graciously pleased to permit thee to

দ্বিতীয়ম্ আশ্রমং সংক্রমিতুং তে অয়ং কালঃ ॥১০॥ অর্হতঃ তব অভিগমেন মে মনঃ ন তৃপ্যতি, (কিন্তু) নিয়োগক্রিয়য়া উৎসুকম্, গুরোঃ আজ্ঞয়া, অপি আত্মনা বা মাং সম্ভাবয়িতুং বনাৎ প্রাপ্তঃ অসি ॥ ১১ ॥ অর্ঘ্যমাত্রানুমিতব্যয়ং রঘোঃ উদারাম্ অপি ইতি গাং নিগদ্য বরতন্তুশিষ্যঃ স্বার্থোপপত্তিং প্রতি দুর্বলাশঃ সন্ তম্ ইতি অবোচৎ ॥ ১২ ॥ হে রাজন্ নঃ সর্ব্বত্র কুশলং বর্ত্তম্ অবেহি, ত্বয়ি নাথে সতি প্রজানাম্ অশুভং কুতঃ, তথাহি সূর্য্যে তপতি সতি তমিস্রা লোকস্য দৃষ্টেঃ আবরণায় ক্ষমং কল্পতে ॥ ১৩ ॥ কৃপ—কল্পতে, অকল্পিষ্ট,

শ্রমে প্রবিষ্ট হইবার জন্য অনুমতি করিয়াছেন কি? কারণ সর্ব্বাশ্রমের উপকার ক্ষম দ্বিতীয় আশ্রমে প্রবেশ করিবার এই উপযুক্ত কাল ॥ ১০ ॥ পূজনীয় মহোদয়ের কেবল আগমনে আমার মন পরিতৃপ্ত হয় নাই, আপনার কোন আজ্ঞা পালন করিতে উৎসুক হইয়াছে। আপনি কি গুরুর অনুমতিক্রমে, না স্বয়ং বন হইতে আমাকে কৃতার্থ করিতে আসিয়াছেন ॥ ১১ ॥ বরতন্তুশিষ্য এরূপ উদার বাক্য শুনিয়াও রঘুর অর্ঘ্যপাত্র দর্শনে সর্ব্বস্বব্যয় অনুমান করিয়াছিলেন, সম্প্রতি স্বপ্রয়োজনসিদ্ধির বিষয়ে হতাশ হইয়া এইরূপ বলিলেন ॥১২॥ রাজন্! আমাদের সর্ব্বাঙ্গীণ কুশল, আপনি প্রভু থাকিতে প্রজাদিগের অমঙ্গল কোথায়?

the household state? for this is the fit time for thee to enter into the second stage of life, which is capable of rendering help to all.

11. Deserving of veneration as thou art, my mind is not fully satisfied with thy visit only, as it is anxious to execute some command from thee? Is it by the command of thy master, or of thy own accord that thou hast come from the wood to honor me with thy presence?

12. Though he heard this liberal language of Raghu, the disciple of Varatantu could easily guess from the nature of the plate in which the articles of worship were placed, that he had given away his whole property and with but faint hope of the accomplishment of his object, he addressed him thus

13 May it be known to thee, O king, that all is well with us in every respect. How could any misfortune befall the subjects while thou art their ruler? For how could dark

अकल्पे। अक्लप्त। सनि चिकल्पिषते। यङि चक्लीक्लप्यते। कल्पयति, अचकल्पत्। प्रतीचीषु भक्तिः ते कुलोचिता, हे महाभाग, तया (भक्त्या) (त्वम्) पूर्वान् अतिशेषे, अहं तु व्यतीतकालः सन् अधिभावात् त्वाम् उपेतः इति मे विषादः ॥ १४ ॥ हे नरेन्द्र, त्वं लोकप्रतिपादितर्द्धिः सन् शरीरमात्रेण तिष्ठन्, आरण्यकौपात्तफलप्रसूतिः सस्येन अवशिष्टः नीवारः इव आभासि ॥ १५ ॥ शिष—शिनष्टि, शेषयति, शेषति। अशिनट्। अशिक्षत्। शिशेष। कर्मणि शिष्यते, अशेषि। सनि शिशिक्षति। यङि शेशिष्यते। शेशेष्टि। उच्छिष्टम्। शेषः। भवान् एकनराधिपः सन् सत्रजम् अकिञ्चनत्वं व्यनक्ति स्वानैः, तथाहि सूर्यः पर्य्यायपीतस्य हिमांशोः कलावयः इव्वं

सूर्य्य तापप्रदान करिले तमोराशि कि लोकের দৃষ্টিবিঘাতে সমর্থ হয় ? ॥১৩॥ পূজ্যের প্রতি ভক্তিপ্রদর্শন আপনাদের কৌলিক ধর্ম্ম, হে মহাভাগ, আপনি তদ্বিষয়ে পূর্ব্বপুরুষদিগকে অতিক্রম করিয়াছেন; কিন্তু আমি যে অসময়ে যাচকরূপে আপনার আশ্রয় লইয়াছি, এজন্য আমার অতিশয় বিষাদ হইতেছে ॥ ১৪ ॥ হে নরেন্দ্র, আপনি সর্ব্বস্ব সৎপাত্রে অর্পণ করিয়া কেবল শরীরমাত্রে অবস্থিতি করিতেছেন। যেমন অরণ্যবাসীরা সমস্ত শস্যসম্পত্তি লইয়া গেলে কেবল তৃণদণ্ড অবশিষ্ট থাকিয়া নীবারতরুর শোভা সম্পাদন করে, তদ্রূপ আপনি শোভাধারণ করিয়াছেন ॥১৫॥ আপনি পৃথিবীর অদ্বিতীয় রাজা হইয়াও যজ্ঞনিবন্ধন নির্ধন হইয়া পড়িয়াছেন, তাহা আপনার পক্ষে উপযুক্তই হই-

---

ness succeed in blind-folding the eyes of men while the sun shines?

14. A regard for those who deserve reverence is a trait of thy family, and thou, O noble soul, hast exceeded thy forefathers in that respect. But it is a great pity that after the proper time, I have approached thee as a suppliant.

15. Having distributed all thy wealth among the deserving, thou, O lord of men, standest forth with thy own self alone, just as a Nivara-plant is left with its bare stem when the denizens of the forest have plucked all its produce.

16. If becomes thee, the sole monarch of the world, to exhibit poverty occasioned by sacrifice; for to the moon on

স্থাধ্যতরঃ ॥ ১৫ ॥ বি-অঙ্গ—অনতি, আক্ষীৎ, আনক্ষ। অঙ্কয়তি। অঙ্গয়তি, আনিঙ্গৎ। তৎ তাবৎ অনন্যকার্য্যঃ অহম্ অন্যতঃ গুর্ব্বর্থম্ আহর্ত্তুং যতিষ্যে, তে স্বস্তি অস্তু, চাতকঃ অপি নির্গলিতাম্বুগর্ভং শরদ্ঘনং ন যাচতে ॥ ১৭ ॥ যত—যততে, অযতিষ্ট, যেতে। সনি যিযতিষতে। যতিযাযত্যতে। যিযিযাতয়তি, অযীযতৎ। যত্নঃ। যত্নঃ। অর্দ্—অর্দতি, আর্দীৎ, আনর্দ। অর্দয়তি। আর্দিদৎ। এতাবৎ উক্ত্বা প্রতিযাতুকামং মহর্ষেঃ শিষ্যং নিষিধ্য নৃপতিঃ হে বিদ্বন্ ত্বয়া গুরবে প্রদেয়ং বসু কিং, কিয়ৎ বা ইতি তম্ অনুযুঞ্জানঃ সন্ যথাবৎ বিহিতাধ্বরায় অযাবেশবিবর্জ্জিতায় বর্ণাশ্রমাণাং গুরবে তস্মৈ বিচক্ষণঃ বর্ণী স প্রস্তুতম্ আচচক্ষে ॥ ১৯ ॥ চক্ষ—চষ্টে, চক্ষাতে, চক্ষতে। অচষ্ট। অক্ষত।

যাচ্ছে। দেবগণ পর্য্যায়ক্রমে চন্দ্রমার সুধাপান করিলে, তাঁহার যে হ্রাস হয়, উহা বৃদ্ধি অপেক্ষা প্রশংসনীয় ॥ ১৬ ॥ অতএব আমি অনন্যকর্ম্মা হইয়া অন্য দাতার নিকট হইতে গুরুদক্ষিণা আহরণ করিতে চেষ্টা করিব। আপনার কুশল হউক, চাতকও বারিশূন্য মেঘের নিকট কখন জলপ্রার্থনা করে না ॥ ১৭ ॥ মহর্ষির শিষ্য কৌৎস এইরূপ বলিয়া ফিরিয়া যাইতে উদ্যত হইলে, রঘু তাঁহাকে নিষেধ করিয়া জিজ্ঞাসা করিলেন, হে বিদ্বন্, আপনাকে কোন্ দ্রব্য কত পরিমাণে গুরুকে দিতে হইবেক ॥ ১৮ ॥ তদনন্তর সেই বিচক্ষণ ব্রহ্মচারী যথাবিধি যজ্ঞের অনুষ্ঠাতা, নিরহঙ্কার এবং বর্ণাশ্রমের নিয়ন্তা রঘুর নিকট প্রকৃত বিষয়ের বর্ণনে প্রবৃত্ত হইলেন ॥ ১৯ ॥ আমি বিদ্যাসমাপন

---

whom the gods feast by turns, waning is more glorious than waxing.

17. Then I, leaving all other business, will endeavour to procure from another the money asked for by my preceptor. Fare thee well! for even the Chataka does not press an autumnal cloud emptied of all its watery store.

18. After saying this much, as the disciple of the great sage was desirous to depart, the king forbidding him, asked him this question," What kind of thing, O learned scholar, is to be given to thy preceptor, and how much?

19. The learned ascetic related his case to him, who was the lord of the castes and stages, and free from any trace of

অক্ষ্মামীৎ। অক্ষত। অক্ষৎ, ক্ষৎ। অক্ষি। অক্ষ্ণী, অক্ষী। অক্ষ্ণঃ। তমাত্ম-বিদ্যেন ময়া মহর্ষিঃ গুরুদক্ষিণায়ৈ বিজ্ঞাপিতঃ অমুনা, স চিরায় অস্খলিতীপ-চারাং তাং মে মতিম্ এব পুরস্কৃত্য অমন্যত ॥২০॥ স্খল—স্খলতি, অস্খালীৎ, চস্খাল। স্খলি বিস্খলিষতি। যঙি চাস্খল্যতে। স্খলয়তি, অচস্খলৎ। নির্বন্ধসঞ্জাতরুষা গুরুণা অর্থাসাম্যম্ অচিন্তয়িত্বা বিদ্যাপরিসংখ্যয়া বিত্তস্য চতস্রঃ দশ চ কোটীঃ মে আহর ইতি অহম্ উক্তঃ ॥ ২১ ॥ সঃ অহম্ সপর্যাবিধিভাজনেন ভবতা প্রভুগুরুর্যম্ মত্বা শ্রুতনিষ্ক্রয়স্য অল্পান্তরত্বাৎ সংপ্রতি উপরোদ্ধুং ন অশক্নুবাম্ ॥ ২২ ॥ দ্বিজরাজকান্তিঃ

করিয়া মহর্ষিকে গুরুদক্ষিণার বিষয় নিবেদন করিলে, মহর্ষি প্রথমতঃ আমার ভক্তিকেই যথোচিত গুরুদক্ষিণা বলিয়া গণনা করিলেন, যে ভক্তি অনুসারে আমি বহুকাল ধরিয়া অস্খলিতভাবে তাঁহার পরিচর্য্যা করিয়াছিলাম ॥ ২০ ॥ আমি গুরুদক্ষিণা গ্রহণ করাইবার জন্য আগ্রহাতিশয় প্রদর্শন করিলে, গুরু অতিশয় ক্রুদ্ধ হইলেন, এবং আমার অর্থাভাব না ভাবিয়া চতুর্দ্দশ কোটি সুবর্ণমুদ্রা আহরণ করিতে আদেশ করিলেন ॥ ২১ ॥ সেই আমি পূজাবিধানের পাত্র দর্শনে আপনাতে কেবল প্রভু উপাধিটী অবশিষ্ট আছে মনে করিয়া এবং বিদ্যার প্রতিমূল্য অতি প্রভূত ভাবিয়া সংপ্রতি আপনাকে অনুরোধ করিতে উৎসাহ করিতেছি না ॥ ২২ ॥ যিনি চন্দ্রমার ন্যায় শ্রীসম্পন্ন, যিনি জগতের

---

vanity; to him I say, who had performed the sacrifice according to the prescribed rules.

20. Having finished my education I asked the great sage about the recompense to be given to him as my preceptor. He at first considered that my fidelity which had never faltered in ministering to him was a sufficient remuneration.

21. Incensed at my importunity, he did not think of my slender means, and said to me, "bring me fourteen crores of gold according to the number of the sciences thou hast learned.

22. Concluding from the character of the plate of worship that nothing but the title of ruler is left to thee, and considering also that the price set upon my education is far from small, I do not now venture to urge my suit on thee.

एनीनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः जगदेकनाथः वेदविदां वरेण इत्थम् आवेदितः सन् एनं भूयः अगादः ॥२३॥ विद्—वेत्ति,वेद। अवेत्। अवेदीत्। विवेद। विदाञ्चकार। सनि विविदिषति। यङि वेविद्यते। णिचि वेदयति,अवीविदत्। श्रुतपारदृश्वा गुर्वर्थम् अर्थी रघोः सकाशात् कामम् अनवाप्य वदान्यान्तरं गतः, इति अयं मे परीवादनवावतारः माभूत् ॥२४॥ स त्वं प्रथमे महिते मदीये अग्न्यगारे चतुर्थः अग्निः इव वसन् सन् त्रिरात्रम् अहानि सोढुम् अर्हसि, ह्यहं यावत् त्वदर्थं साधयितुम् अहं यते ॥२५॥ अथजन्मा प्रतीतः सन् तस्य अवितथं सङ्गरं "तथा" इति प्रत्यगृह्णात्, रघुः अपि गाम् आत्तसाराम् अवेक्ष्य कुबेरात् अर्थं निष्क्रष्टुं

অদ্বিতীয় অধিপতি, যিনি ইন্দ্রিয়গণকে পাপকর্ম্ম হইতে নিবৃত্ত রাখিয়াছেন, এমন সেই রঘু বেদবেত্তাদিগের মধ্যে শ্রেষ্ঠ সেই ব্রাহ্মণের এইরূপ আবেদন শ্রবণ করিয়া তাঁহাকে পুনর্ব্বার কহিলেন॥২৩॥ বিদ্যাতে পারদর্শী একজন ব্রাহ্মণ গুরু-দক্ষিণার্থী হইয়া রঘুর নিকট নিজ অভীষ্ট প্রাপ্ত না হইয়া অন্য দাতার নিকট গমন করিয়াছেন, এইরূপ নূতন নিন্দা রটনা আমার যেন না ঘটে ॥ ২৪ ॥ হে পূজনীয়, আপনি পবিত্র ও প্রশস্ত মদীয় অগ্নিশালায় চতুর্থ অগ্নিস্বরূপ বাস করিয়া দুই তিন দিবস প্রতীক্ষা করুন, ইত্যবসরে আমি আপনার গুরুদক্ষিণা সংগ্রহ করিতে যত্ন করিতেছি ॥২৫॥ দ্বিজ কৌৎস প্রীত হইয়া "তথাস্তু" বলিয়া রঘুর বাক্যে স্বীকৃত হইলেন। রঘুও পৃথিবীকে সারশূন্য দেখিয়া কুবেরের নিকট

---

23 Thus informed by the ascetic, the first of those who were versed in the Vedas, the king who resembled the moon, who had his senses averse to sin, and who was the sole lord of the earth, thus answered him.

24. Let this unwonted reproach never be brought against me that a master of the sciences has applied to Raghu for his preceptor's recompense, and failing in his suit, has resorted to another liberal donor.

25. It behoves thee to wait three or four days, dwelling as the fourth fire in that awful and hallowed chamber which is appropriated to the fires, while, I O reverend sir, may try to do thy business.

26. Saying "very well," the Brahmana accepted his true

चकमे।२६। कम—कामयते, चकामत, चकमत। चकमे। कामयाञ्चक्रे। सनि चिकमिषते। चिकासयिषते। यङि चङ्यते। कान:। कम:। काम:। वसिष्ठमन्त्रो-पयमात् प्रभावात् उदवदाधामहीधरेषु मरुत्पथस्य अलाहतस्य इव तदीयस्य गति: न विजघ्ने ॥ २७ ॥ ओव—ओषति, ओषत्, ओषीत्। उवोषकार। हन—हन्ति, हत:, घ्नन्ति। अहन्, अवधीत्, जघान। क्वचित् हन्यते, अघानि, अवधि, जघ्ने। सनि जिघांसति। यङि जङ्घन्यते। णिचि अघातयत्, अजीघतत्। आ हते—आजघ्ने। आघात:। विघ्न:। अथ महीपै: ओत: रघु: सामन्तसम्भावनया एव कैलासनाथं तरसा जिगीषु: सन् क्षितिमन्त्रगर्भं इदम् अधिगिगये ॥ २८ ॥ मात: प्रयाणाभिमुखाय तस्मै कोषगृहे

हইতে ধন আহরণ করিতে ইচ্ছা করিলেন ॥২৬॥ যেমন বায়ুর সাহায্যে মেঘের গতি সর্ব্বত্র অপ্রতিহত হয়, সেইরূপ বসিষ্ঠমুনি মন্ত্রপাঠপূর্ব্বক জলপ্রোক্ষণ করিলে যে একটী অনির্ব্বচনীয় প্রভাব জন্মিয়াছিল, তন্নিবন্ধন রঘুর রথের গতিও, কি সমুদ্র, কি আকাশ, কি মহীধর, কোন স্থানে প্রতিহত হইত না ॥২৭॥ অনন্তর ধৈর্য্যশীল রঘু কৈলাসপতিকে সামন্ত নরপতির ন্যায় জয় করিতে অভিলাষী হইলেন, এবং সংযতশীল হইয়া শস্ত্রসমূহে সুসজ্জিত রথে রাত্রিতে শয়ন করিয়া থাকিলেন ॥ ২৮ ॥ প্রভাতমাত্র রঘু যুদ্ধযাত্রায় উদ্যত হইলে, কোষগৃহাধ্যক্ষ পুরুষেরা তাঁহার নিকট আগমনপূর্ব্বক বিজ্ঞাপনবচনে কহিল, মহারাজ! রাত্রি-

---

promise in good humour, and Raghu also finding the earth destitute of riches, determined to extort money from Kuvera.

27. The course of his car was never impeded, either in the sea or in the heavens, or in mountains, any more than the course of a cloud impelled by the wind; so great was the power which it derived from the utterance of incantations with which Vasishta sprinkled water over it at its consecration.

28. Desirous to subdue by force the ruler of mount Kailása, looking upon him as a tributary prince merely, the resolute king, purified in body and mind, stayed at night in his chariot, which had been previously furnished with weapons.

29. At day-break as he was about to march, the officers

नियुक्ताः (जनाः) सविस्मयाः (सन्तः) कौबेरकस्य मध्ये नभसः पतितां हिरण्मयीं वृष्टिं ददृशुः ॥ २९ ॥ भूपतिः अभियास्यमानात् कुबेरात् लब्धं वज्राभिन्नं सुमेरोः पादम् इव तं भासुरं हैमराशिं समस्तम् एव कौत्साय दिदेश ॥ ३० ॥ गुरुप्रदेयाधिकनिस्पृहः अर्थी, अर्थिकामात् अधिकप्रदः नृपः, तौ द्वौ अपि साकेतनिवासिनः जनस्य अभिनन्द्यशलौ अभूताम् ॥ ३१ ॥ अथ प्रीतमनाः महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः (सन्) उष्ट्रवामीशतवाहि-नीयम् आनसपूर्वकार्घं प्रजेश्वरं करेण स्पृशन् वाचम् उवाच ॥ ३२ ॥ इत्थं स्थितस्य

योगে आकाश হইতে সুবর্ণরাশি পতিত হইয়া ধনাগার পরিপূর্ণ হইয়াছে ॥২৯॥ অভিগমনের পূর্ব্বেই কুবের হইতে লব্ধ, বজ্রাঘাতভগ্ন সুমেরুর প্রত্যন্তপর্ব্বতের তুল্য দীপ্তিমান্ সেই সুবর্ণরাশি সমস্তই কৌৎসকে প্রদান করিলেন ॥ ৩০ ॥ কৌৎস গুরুদক্ষিণা অপেক্ষা অধিক গ্রহণে অনিচ্ছু, আর রাজা প্রার্থনা অপেক্ষা অধিক প্রদানে উদ্যত হইয়াছেন, দেখিয়া অযোধ্যাবাসী লোকেরা তদুভয়ের সৎস্বভাবের যথোচিত স্তুতিবাদ করিয়াছিল ॥ ৩১ ॥ অনন্তর রঘু শত শত উষ্ট্র ও ঘোটকদ্বারা সেই অর্থরাশি বহনের অনুমতি দিয়া প্রণত হইলে পর, কৌৎস মুনি প্রস্থানে উদ্যত হইয়া তদীয় গাত্রমার্জ্জনপূর্ব্বক বলিলেন ॥ ৩২ ॥ মেদিনী

---

entrusted with his exchequer, greatly astonished, said to the king, that showers of gold had fallen into the treasury from above.

30. That heap of glittering gold obtained from Kubera against whom he was to march, resembled a foot of Sumeru severed with the thunderbolt. The whole of that treasure he presented to Kaustsa.

31. By the citizens of Ayodhya, they both were extolled for their conduct; the petitioner not desiring to take more than was sufficient to satisfy the demand of his preceptor, and the king ready to give more than was desired by the ascetic.

32. Then the ruler of men ordered the treasure to be conveyed by hundreds of camels and mares; and the great ascetic well pleased, and ready to depart said to him putting with his hand the upper part of his body bending low in humility.

प्रजानाम् अधिपतेः भूः कामम् यदि, अत्र किं चित्रम्. तु(किन्तु) तव प्रभावः अचिन्तनीयः, येन द्यौः अपि मनीषितं दुग्धा ॥३३॥ सर्वाणि श्रेयांसि अधिजग्मुषः ते अन्यत् आशास्यं पुनरुक्तभूतम्, इदं भवन्तं भवतः पिता इव आत्मगुणानुरूपं पुत्रं लभस्व ॥३४॥ ईड्—ईट्, ईड़ाते, ईडते। ऐडिट्, ईडाञ्चक्रे। सनि ईडिड़िषते। ईड़यति, ऐडिडत्। अथ-लब्धा इष्टं राज्ञे आशिषं प्रयुज्य गुरौ. सकाशं प्रतीयाय, राजा अपि जीवलोकः अर्कात् आलोकम् इव तस्मात् आशु सुतं लेभे ॥३५॥ तस्य देवी ब्राह्मे मुहूर्ते कुमारकल्पं

যে মহচ্চরিত্র নরপতির অভীষ্টসিদ্ধি করেন, ইহা বিচিত্র নহে, কিন্তু আপনার মহিমা অচিন্তনীয়, কারণ আপনি স্বর্গ হইতেও অভিলষিত বস্তু আহরণ করিলেন ॥ ৩৩ ॥ আপনি সর্ব্বপ্রকারে শ্রেয়োলাভ করিয়াছেন, সুতরাং আপনাকে আশীর্ব্বাদ করা পুনরুক্তি মাত্র। অতএব আপনার পিতা যেমন স্তবনীয় আপনাকে লাভ করিয়াছেন, সেইরূপ আপনিও নিজ গুণগ্রামের অনুরূপ একটী পুত্র লাভ করুন ॥ ৩৪ ॥ ব্রাহ্মণ কৌৎস রঘুকে এইরূপ আশীর্ব্বাদ করিয়া গুরুর নিকট প্রত্যাগমন করিলেন। যেমন জীবলোক অর্ক হইতে আলোক প্রাপ্ত হয়, তেমনি রঘুও সেই ঋষি হইতে শীঘ্র পুত্র লাভ করিলেন ॥ ৩৫ ॥ রঘুর মহিষী ব্রাহ্মমুহূর্ত্তে কুমারসদৃশ একটী পুত্র প্রসব করিলেন, এই হেতু

---

33. No wonder that the earth should yield whatever is desired by a king who does his duties; but thy might is beyond comprehension, as thou hast milked the objects of thy desire even from the heavens.

34. Mayst thou obtain a son worthy of thy noble qualities, as thy father had thyself, so deserving of esteem, for his son; any other wish for thy welfare would be superfluous, as thou hast already obtained all other earthly blessings.

35. Having thus bestowed his benedictions on the king, the ascetic came back to his preceptor; the king too obtained a son from his favour, as the world of living beings receives light from the sun.

36. His queen gave birth to a son resembling the god

কুমারং রঘুবে কিল, অতঃ পিতা ব্রহ্মণঃ এব নাম্না তম্ আত্মজন্মানম্ অজং চকার ॥৩৬॥ তৎ শ্রীজনি রূপং, তৎ এব বীর্য্যং, নৈসর্গিকং তৎ এব ঔন্নত্যং, কুমারঃ প্রবর্দ্ধিতঃ দীপঃ প্রদীপাৎ ইব ন্যূনাৎ কারণাৎ ন বিভিদে ॥৩৭॥ গুরুভ্যঃ বিধিবৎ উপাদায় বিদ্যাঃ যৌবনোদ্ভেদবিশেষকান্তং তং (প্রতি) সাভিলাষা অপি শ্রীঃ ধীরা কন্যা পিতুঃ ইব রঘোঃ অনুজ্ঞাম্ আচকাঙ্ক্ষ ॥৩৮॥ কাঙ্ক্ষ—কাঙ্ক্ষতি অচকাঙ্ক্ষীৎ, চকাঙ্ক্ষ। সনি চিকাঙ্ক্ষিষতি। ণিচি কাঙ্ক্ষয়তি, অচকাঙ্ক্ষৎ। আকাঙ্ক্ষা। অথ স্বয়ং ইন্দুমত্যাঃ স্বয়ম্বরার্থং কুমারানয়নায়ুক্তেন (তেন) ক্রথকৈশিকানাম্ ঈশ্বরেণ ভোজেন

পিতা রঘু ব্রহ্মার নাম অনুসারে পুত্রের নাম "অজ" রাখিলেন ॥৩৬॥ কুমার, রঘুর ন্যায় তেজঃপুঞ্জ রূপ, তাদৃশ বীর্য্য, এবং তদনুরূপ স্বাভাবিক ঔন্নত্য প্রাপ্ত হইলেন। যেমন একটী প্রদীপ আর একটী হইতে জ্বালিয়া লইলে, তদুভয়ের মধ্যে কোনও অন্তর থাকে না, তেমনি তিনি জনক হইতে কোনরূপে বিভিন্ন হন নাই ॥৩৭॥ অজ গুরুগণের নিকট যথাবিধি বিদ্যালাভ করিয়া যৌবনের আবির্ভাবে সবিশেষ সৌন্দর্য্য ধারণ করিলেন, দেখিয়া রাজ্যলক্ষ্মী তাঁহার প্রতি অভিলাষবতী হইলেন; কিন্তু ধৈর্য্যশীলা কন্যা যেমন পিতার আজ্ঞার অপেক্ষা করে, সেইরূপ রঘুর আজ্ঞা আকাঙ্ক্ষা করিতে লাগিলেন ॥৩৮॥ অনন্তর ক্রথকৈশিক দেশের ঈশ্বর ভোজ নরপতি ভগিনী ইন্দুমতীর স্বয়ম্বরের জন্য

Kartikeya, at the moment presided over by Brahma; for this reason the royal father named him Aja after that divinity.

37. The prince possessed the splendid figure of his father, his great prowess and his natural nobleness of mind, so that he did not differ from the author of his being, even as a light that is kindled from another does not differ from the light that kindled it.

38. When he had properly learned the sciences from his preceptors and become particularly handsome in the first-bloom of youth, the goddess of fortune, though enamoured of him, waited for the permission of the king, just as a discreet damsel wishes for the consent of her father.

39. Then Bhoja the king of the Vidarbhas eager to bring

রঘবে আপ্তঃ দূতঃ বিসৃষ্টঃ ॥ ৩৯ ॥ অসৌ (রঘুঃ) তং আত্মসম্বন্ধং পুত্রং দারক্রিয়াযোগ্যং সমং বিচিন্ত্য সর্বৈশ্বর্যং এনম্ (পুত্রম্) চ তাং বিদর্ভাধিপরাজধানীং (প্রতি) সম্যাপয়ামাস ॥ ৪০ ॥ উপকার্যারচিতোপচারাঃ জানপদীপটাদিঃ বন্যৈঃ নরেন্দ্রসূনোঃ মার্গে নিবাসাঃ উদ্যানবিহারকল্পাঃ বভূবুঃ ॥ ৪১ ॥ বিলম্বিতাধ্বা স তীরজাতৈঃ মরুদ্ভিঃ আনর্তিতনক্তমালে নর্মদারোধসি ক্লান্তং রজোধূসরকেতু সৈন্যং নিবেশয়ামাস ॥ ৪২ ॥

কুমার অজের আনয়নে উৎসুক হইয়া রঘুর নিকট বিশ্বস্ত দূত প্রেরণ করিলেন ॥ ৩৯ ॥ রঘু, ভোজের সহিত সম্বন্ধ শ্লাঘাজনক, এবং অজকে বিবাহের যোগ্য বিবেচনা করিয়া তাঁহাকে সসৈন্যে সমৃদ্ধিশালী বিদর্ভরাজ্যের রাজধানীতে পাঠাইয়া দিলেন ॥ ৪০ ॥ রাজপুত্রের পথে আবাসস্থাননকল বিরচিত হইয়াছিল। তাহাতে পটমণ্ডপরাজি বিনির্দ্মিত হইয়া বিবিধ সজ্জাতে মণ্ডিত হইয়াছিল। জনপদবাসীদিগের উপঢৌকননিবন্ধন সেই সমস্ত আবাসস্থান বন্য বোধ না হইয়া উদ্যানের অন্তর্গত বিনোদনস্থানের ন্যায় দৃষ্ট হইয়াছিল ॥ ৪১ ॥ অজ বহুপথ অতিক্রম করিলেন, তাঁহার সৈন্যগণ পথশ্রান্ত ও পতাকাবলী ধূলিধূসরিত হইল, তখন জলকণার্দ্র বায়ুদ্বারা ঈষৎ কম্পিত নক্তমাল বৃক্ষে বিরাজিত নর্ম্মদাতীরে শিবিরস্থাপন হইল ॥৪২॥ প্রথমতঃ উপরিভাগে কতকগুলা ভ্রমর

---

the prince to the Svayamvara of his sister sent off a trusty messenger to Raghu to invite him.

40. Considering that an alliance with Bhoja was desirable, and that his son had attained a marriageable age, the king sent him with a large escort to the splendid capital of the ruler of the Vidarbhas.

41. On his route he had temporary residences with the pavilions fitted up with furniture; they looked far from rural, owing to the presents received from the country, and resembled so many gardens of entertainment.

42. On the banks of the Narmada, where the Karanja-trees were made to dance by the wind, saturated with watery particles, the prince who had travelled a long distance encamped his wearied forces, with their flags begrimed with dust.

अथ उपरिष्टात् भ्रमद्भिः भ्रमरैः प्राक् सूचिताम्भःसलिलप्रवेशः निर्धौतदानामलगण्ड-भित्तिः वन्यः गजः सरितः उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥ मज्ज—मज्जति, अनाद्दीत्, ममज्ज। मड्क्षा। सनि मिमङ्क्षति। यङि मामज्यते। णिचि मज्जयति, अममज्जत्। (किं कुर्वन्) निःशेषविच्छालितधातुना अपि नीलीलतेखाप्रवलेन अग्रविकुण्ठितेन दन्तद्वयेन ऋक्षवतः तटेषु वप्रक्रियां शंसन् ॥ ४४ ॥ संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन हरतः सरजान् सशब्दं भिन्दन् तीरमभिमुखः सः वार्यर्गलाभङ्गी प्रहर्षः इव बभौ ॥ ४५ ॥ शैलीषमः सः

ঘুরে বেড়াচ্ছে দেখিয়া, সলিলের মধ্যে কোন মদস্রাবী হস্তী প্রবেশ করিয়াছে অনুমান করা গেল। পরে একটা বন্য হস্তী নদী হইতে উন্মজ্জন করিল, যেমন উঠিল অমনি মদবারি নিঃশেষরূপে ধুইয়া যাওয়াতে তাহার বিশাল গণ্ডস্থল নির্ম্মল দেখাইতে লাগিল ॥৪৩॥ বারিনিমজ্জনে সেই হস্তীর দন্তলগ্ন ধাতুসকল নিঃশেষে ধৌত হইয়াছিল। তথাপি দন্তযুগল নীলবর্ণ ঊর্দ্ধরেখাতে বিচিত্রিত ও প্রস্তরাঘাতনিবন্ধন কুণ্ঠিত হওয়াতে, সে যে ঋক্ষবান্ গিরির তটে উৎখাত কেলি করিয়াছে, তাহা স্পষ্ট প্রতীয়মান হইতেছিল ॥ ৪৪ ॥ সেই করী শুণ্ডাদণ্ড শীঘ্র শীঘ্র সঙ্কোচ এবং প্রসারণপূর্ব্বক সশব্দে তীরাভিমুখ হইয়া

---

43. Just at the time a wild elephant raised its head from the river, with his cheeks looking quite clean on account of the temporal fluid being washed off, but before he emerged from the waters, the fact of his having plunged into them had been indicated by a number of bees hovering above.

44. Although the tinges received from contact with the minerals had been completely washed off; his tusks still seemed variegated with blue stripes running up vertically, and they were also blunted by striking against rocks, so that it was evident that the elephant had been playing his battering tricks on the valley of mount Rikshavat.

45. He made towards the shore, breaking with a great noise through the billows with his trunk as nimble in drawing itself in, as it was quick in throwing itself out; thus he appeared as if busily engaged in bursting open the bolts of his stables.

শৈবলমঞ্জরীণাং লাবানি ভরসা কর্ষন্ পশ্চাৎ তটম্ উল্লসর্প,পূর্বং তদুপৌঢ়তবারিরাশিঃ সরিৎপ্রবাহঃ তটম্ উল্লসর্প ॥ ৪৬ ॥ তস্য একনাগস্য কপোলভিত্তেঃ জলাবগাহক্ষণমাত্রশান্তা মদদুর্দিনশ্রীঃ; বন্যেতরানীকপদর্শনেন পুনঃ দিদীপে ॥ ৪৭ ॥ দীপ—দীপ্যতে। অদীপি, অদীপিষ্ট, দিদীপে। সনি দিদীপিষতে। যঙি দেদীপ্যতে, দেদীপি। ণিচি দীপয়তি, অদীদিপৎ। সদ্যশ্ছদঘীরকটপ্রবাহম্ অসহ্যং তদীয়ং মদম্ আঘ্রায় সৈনাগজেন্দ্রাঃ বিলঙ্ঘিতাধীরতরীনয়বাঃ সন্তঃ বিমুখাঃ বভূবুঃ ॥৪৮॥ তঃ ছিন্নবন্ধদ্রুতপূর্ব্বযুক্তং ভগ্নাক্ষ-

---

এইরূপ শোভা পাইল যেন সে বন্ধনস্থানের অর্গলভঙ্গে প্রবৃত্ত হইয়াছে ॥ ৪৫ ॥ প্রথমে তদুত্থাপিত সরিতের বারিরাশি তীরোপরি উঠিল, পরে শৈলতুল্য সেই হস্তী শৈবালজাল বক্ষঃস্থলে আকর্ষণপূর্ব্বক গাত্রোত্থান করিল ॥ ৪৬ ॥ সেই অদ্বিতীয় বন্য গজের গণ্ডস্থলের মদবর্ষণ জলাবগাহননিবন্ধন ক্ষণকাল মাত্র থামিয়াছিল, এখন সৈন্যগজ দর্শনে পুনর্ব্বার প্রবাহিত হইল ॥৪৭॥ সেনাস্থ গজেন্দ্রসকল সপ্তপর্ণ বৃক্ষের ক্ষীরপ্রবাহসদৃশ সুরভি অথচ অসহ্য মদগন্ধ আঘ্রাণ করিয়া হস্তিপকগণের সবিশেষ যত্ন অতিক্রমপূর্ব্বক বিমুখ হইয়া পড়িল ॥ ৪৮ ॥ সেই গজসন্দর্শনে সেনাস্থ অশ্বগণ রজ্জুচ্ছেদনপূর্ব্বক পলায়নে প্রবৃত্ত হইল, রথ সকল তলা ভাঙ্গিয়া যাওয়াতে উলটিয়া পড়িল, এবং যোধগণ স্ব স্ব

---

46. First the stream of the river with a mass of water impelled by him rushed up the bank, then the elephant as huge as a hill, dragging perforce strings of aquatic plants with his chest followed it.

47. At the sight of tame elephants the magnificent shower of liquor from the opening in the cheeks of that matchless elephant, which had been checked for a moment by the plunge in the water, burst out afresh.

48. The elephants of the army when they smelt that overpowering liquor of the wild elephant, the exudation of which was as pungent as the milk of the Saptachhada, disregarding the utmost efforts of their drivers turned their backs in flight.

49. The wild elephant threw the whole encampment into the worst confusion, for he cleared it of the draught-horses

पर्य्यस्तरथं रामापरित्राणविह्वलयोधं सैनानिवेशं क्षणेन तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥ नृपतेः "वन्यः करी अवध्यः" इति श्रुतवान् कुमारः आपतन्तं तं निवर्त्तयिषन् लाघवतत्परः मात्रैः (सन्) विमुखेन कुम्भे जघान ॥ ५० ॥ सः विद्धमात्रः किल नागरूपम् उत्सृज्य तद्विच्छिन्नसैन्यदृष्टः सन् स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्त्ति कान्तं व्योमचरं वपुः प्रपेदे ॥५१॥ अथ प्रभावोपनतैः कल्पद्रुमोत्थैः पुष्पैः कुमारम् अवकीर्य्य दशनप्रभाभिः संवर्द्धितोरःस्थलहारिहारः वाग्मी (सः) उवाच ॥ ५२ ॥ अवलेपमूलात् मतङ्गशापात् मतङ्गजत्वं अवाप्त-

---

स्त्री বক্ষণে বিব্রত হইল, এইরূপে অজশিবিরে ক্ষণকালমধ্যে তুমুল কাণ্ড উপস্থিত হইল ॥ ৪৯ ॥ অনন্তর কুমার অজ বন্য হস্তী নরপতির অবধ্য এই শাস্ত্র শ্রবণ করিয়া, গজকে নিবারণ করিবার জন্য মৃদুভাবে ধনুরাকর্ষণপূর্ব্বক তদীয় কুম্ভে বাণাঘাত করিলেন ॥ ৫০ ॥ কুম্ভদেশে বাণ বিদ্ধ হইবামাত্র, সেই গজ হস্তিরূপ পরিত্যাগপূর্ব্বক প্রভামণ্ডলে বিরাজিত মনোহর নিজ শরীর ধারণ করিল, তন্নিবন্ধন অজসৈন্য বিস্মিত হইয়া তাহাকে দেখিতে লাগিল ॥৫১॥ অনন্তর বাগ্মী সেই দিব্য পুরুষ, স্বীয় প্রভাবদ্বারা কল্পদ্রুমের পুষ্প আনাইয়া কুমারের উপর বর্ষণপূর্ব্বক কহিতে আরম্ভ করিলেন। যেমন কহিতে লাগিলেন, অমনি দন্তপংক্তির প্রভাতে নিজ বক্ষঃস্থল স্থূলতর হারের ঔজ্জ্বল্য পরিবর্দ্ধিত

---

which broke their tresses and galloped off, he filled it with chariots overturned with broken axles, he made all the soldiers hurry off to the rescue of their wives.

50. Knowing as he did, that a wild elephant should not be killed by a king, the prince in order to drive him away, as he was rushing towards him, drew his bow without any great force and struck him with an arrow on one of his frontal globes.

51. The moment that he was wounded, he quitted the form of an elephant, and assumed a charming divine figure, surfounded with a halo of sparkling lustre, which the prince's army beheld with great astonishment.

52. Then by an exercise of his divine authority he produced flowers from trees of paradise, and sprinkled them over the prince. Eloquent as he was, he began thus to speak, and as he

वान् अग्नि, मां प्रियदर्शनस्य गन्धर्वपतेः तनूजं प्रियम्वदम् अवेहि ॥ ५३ ॥ स महर्षिः च प्रणतेन मया पश्चात् अनुनीतः सन् मृदुताम् अगच्छत्, तथाहि जलस्य उष्णत्वम् अग्न्यातप-संप्रयोगात्, यत् शैत्यं, सा प्रकृतिः ॥ ५४ ॥ "इक्ष्वाकुवंशप्रभवः अजः यदा ते कुम्भं भेत्स्यति, तदा त्वं स्वेन वपुर्महिम्ना संयोक्ष्यसे" इति स तपोनिधिः माम् अवोचत् ॥ ५५ ॥ चिरप्रार्थितदर्शनेन सत्वरता त्वया अहं शापात् संमोचितः, भवतः प्रतिप्रियं न कुर्यां

হইল ॥৫২॥ আমি গর্ব্বনিবন্ধন মতঙ্গমুনির শাপে মতঙ্গত্ব প্রাপ্ত হইয়াছিলাম; আমি প্রিয়দর্শন নামক গন্ধর্ব্বরাজের পুত্র, আমার নাম প্রিয়ম্বদ ॥ ৫৩ ॥ পরে আমি প্রণত হইয়া বহুবিধ অনুনয়দ্বারা ঋষিকে শান্ত করিয়াছিলাম। শৈত্যই জলের প্রকৃতি; আর জলের যে উষ্ণতা, তাহা অগ্নি বা আতপসংযোগে ঘটিয়া থাকে ॥ ৫৪ ॥ পরিশেষে ঋষি আমাকে বলিলেন, যখন ইক্ষ্বাকুবংশোৎপন্ন অজ বাণদ্বারা তোমার কুম্ভ ভেদ করিবেন, তখন তুমি মহিমান্বিত স্বীয় শরীর পুনঃ-প্রাপ্ত হইবে ॥৫৫॥ আমি বহুকাল হইতে আপনার দর্শনপ্রার্থনা করিতেছিলাম, এক্ষণে আপনার বীর্য্যপ্রভাবে শাপমুক্ত হইলাম। এক্ষণে যদি আমি আপনার কিছু প্রত্যুপকার না করি, তবে আমার স্বপদপ্রাপ্তি বৃথা হইবে ॥৫৬॥ সখে, আমি

---

spoke, the massive necklace dangling over his breast seemed enlarged, as it were, with the radiance of his teeth.

53. Owing to my haughtiness, Matanga pronounced a curse on me, and I was metamorphosed into an elephant. Know that I am Priyamvada by name, the son of Priyadarsana, the ruler of the Gandharvas.

54. But when I bowed before the great ascetic and entreated him to forgive me, he relented; for it is only by an application of fire that heat is generated in water, but its natural state is coolness.

55. "When Aja, a scion of Ikshvaku's race shall pierce thy frontal globe with an arrow pointed with iron, then shalt thou be rehabilitated with the natural greatness of thy person." These words that mine of devotion addressed to me.

56. I have longed for a sight of thee for a long time,

चेत् (तदा) मे खपदीपलब्धिः इथा स्यात् हि ॥ ५६ ॥ हे सखे, प्रयोगसंहारविभक्त-मन्त्रं गान्धर्वं सम्मोहनं नाम मम अस्त्रम् आदत्स्व, यतः (यस्मात् अस्त्रात्) प्रयोक्तुः अरिहिंसा न च, विजयश्च हस्ते भवति ॥ ५७ ॥ मां प्रति क्रिया अलम्, यत् (मां) प्रहरन् अपि त्वं मुहूर्तं दयापरः अभूः, तस्मात् उपक्रन्दयति मयि त्वया प्रतिषेधरौक्ष्यं न प्रयोज्यम् ॥ ५८ ॥ क्री—जिक्रेति, जिक्रीतः, जिक्रियति । अक्रैषीत् । जिक्राय, जिक्रयाञ्चकार । सनि जिक्रीषति । यङि जेक्रीयते, जेक्रेति । णिचि क्रेपयति, अजिक्रीपत् । क्रीतः, क्रीणः, क्रीः । नृसोमः अस्त्रविद् सः' तथा"इति(उक्ता) सोमोद्भवायाः सरितः पवित्रं

আপনাকে একটী অস্ত্র প্রদান করিতেছি। ইহার নাম সম্মোহন এবং ইহার অধিষ্ঠাত্রী দেবতা গন্ধর্ব্ব। মন্ত্রোচ্চারণপূর্ব্বক ইহার প্রয়োগ ও সংহার করিতে হয়। ইহার প্রয়োগমাত্রে শত্রুগণ নিদ্রাভিভূত হয়, সুতরাং প্রয়োগকর্ত্তাকে প্রাণিহিংসা করিতে হয় না, অথচ বিজয়লাভ হস্তগত হয় ॥ ৫৭ ॥ আপনার লজ্জার প্রয়োজন নাই, কারণ আপনি মুহূর্ত্তকালের জন্য প্রহার করিয়াও আমার প্রতি যে দয়া প্রদর্শন করিয়াছেন, তজ্জন্য আমি আপনাকে এই অনুরোধ করিতেছি যে, আমার প্রতি নিষেধরূপ রুক্ষভাব প্রদর্শন করা আপনার উচিত নহে ॥ ৫৮ ॥ মনুষ্যের মধ্যে চন্দ্রতুল্য অস্ত্রজ্ঞ অজ "তথাস্তু" বলিয়া

---

when at length thou, possessed of so much prowess, hast released me from the effects of that malediction. Should I now fail to do thee some good in return, then my return to my own rank would be of no use.

57. Accept O my dear friend, a weapon of mine, Sammohana by name, which is presided over by Gandharvas. There is one spell for wielding and another for withdrawing it, and the owner of it will have victory in his hand without being under the necessity of killing his foes

58 No need of feeling ashamed concerning me, for though hurting me for a moment, thou hast been really very kind to myself Thou shouldst not, therefore, inflict the harshness of a refusal on me who beseech thee so earnestly.

59. Saying "very well," that moon among men, rinsed his

पयः उपस्पृश्य उदङ्मुखः सन् निगृहीतशापात् तस्मात् अस्त्रमन्त्रं जग्राह ॥५९॥ एवम् अध्वनि दैवयोगात् अचिन्तहेतु सख्यम् आसेदुषोः तयोः एकः (गन्धर्वः) चैररथप्रदेशान्, अपरः (रघुः) सौराज्यरम्यान् विदर्भान् ययौ ॥६०॥ नगरीपकण्ठे तस्थिवांसं तं तदागमाहृष्टगुरुप्रहर्षः क्रथकैशिकेन्द्रः प्रत्युद्ययौ ऊर्मिमाली चन्द्रम् इव प्रवृद्धौर्मिः ॥६१॥ अथ-यायी अर्पितयोः (सः) एनम् अजम् पुरं प्रवेश्य तया नीत्या उपाचरत्, यथा तव समेतः

নর্ম্মদানদীর পবিত্র সলিলে আচমনপূর্ব্বক উত্তরমুখ হইয়া শাপমুক্ত সেই প্রিয়-ম্বদের নিকট অস্ত্রমন্ত্র গ্রহণ করিলেন ॥৫৯॥ এইরূপে পথিমধ্যে দৈবযোগে দুই জনের মধ্যে অচিন্তনীয় কারণে মিত্রতাসম্বন্ধ সংঘটিত হইলে, প্রিয়ম্বদ কুবেরের উদ্যানে, এবং অজ সৌরাজ্যনিবন্ধন মনোহর বিদর্ভদেশে গমন করিলেন ॥৬০॥ যেমন ঊর্ম্মিমালী সমুদ্র চন্দ্রদর্শনে উচ্ছ্বসিত হয়, তেমনি ক্রথকৈশিক দেশের রাজা, অজ নগরোপকণ্ঠে উপস্থিত হইয়াছেন, শুনিয়া অতিশয় হৃষ্টচিত্তে তাঁহাকে আগ বাড়াইয়া আনিতে চলিলেন ॥৬১॥ ভোজরাজ নিজের রাজযোগ্য বাহনাদি প্রদানপূর্ব্বক অজকে পুরপ্রবেশ করাইয়া অগ্রে অগ্রে চলিলেন এবং অজের

---

mouth with the hallowed water of the river Narmada, and faced the north, and though himself versed in the use of weapons, he learned the spell connected with the weapon above adverted to, from him, who had just got rid of the effects of the curse.

60. Thus on the way by a dispensation of Providence, did they contract a friendship, the cause of which was inscrutable. Then one of them started for those regions where the garden of Kuvera, called Chaitratha, was situate, and the other departed for the country of the Vidarbhas so charming with good government.

61. The prince put up at the outskirts of the city, and the ruler of the Krathakaisikas, highly delighted at his arrival, came out to recieve him, just as the sea welcomes the moon with its swelling waves.

62. Having made over to the prince his own royal pomp, the lord of the Krathakaisikas took the prince into the

জনঃ বৈদর্ভম্ আগন্তুম্ অজং গৃহিণং মেনে ॥ ৫২ ॥ রঘুপ্রতিনিধিঃ সঃ প্রণতৈঃ তস্য অধিকার-পুরুষৈঃ প্রদিষ্টাং রম্যাং নবোপকার্য্যাং মদনঃ বাল্যাৎ পরাং দশাম্ ইব অধ্যুবাস ॥৫৩॥ তস্য স্বয়ম্বরসমাহৃতরাজলোকং কমনীয়ং কন্যালাভম্ লিপ্সোঃ অজস্য ভাবাববোধকলুষা দয়িতা ইব রাত্রৌ নিদ্রা চিরেণ নয়নাভিমুখী বভূব ॥৫৪॥ কর্ণভূষণনিপীড়িতপীবরাংসং ঘর্ম্মীভবচ্ছ্রবিমৃগীমদরাগম্ প্রথিতপ্রবোধং সং বয়সঃ উদারবাচঃ সুতাত্মজাঃ উষসি

প্রতি বিনয়নম্রভাবে এরূপ আচরণ করিতে লাগিলেন, যে সমবেত জনগণ বিদর্ভরাজকে আগন্তু এবং অজকে গৃহস্বামী বলিয়া বিবেচনা করিতে লাগিল ॥৫২॥ যেমন কামদেব বাল্যকালের পরবর্ত্তী যৌবনদশায় অবস্থিতি করেন, সেইরূপ রঘুর প্রতিনিধি বিনীত কর্ম্মচারীদিগেরদ্বারা নির্দ্দিষ্ট একটী রমণীয় অভিনব পটভবনে বাস করিলেন। যে পটমণ্ডপের দ্বারদেশের পুরোভাগে একটী বেদি রচিত ও তদুপরি পূর্ণ কলস সন্নিবেশিত ছিল ॥ ৫৩ ॥ যাঁহার স্বয়ম্বরার্থ যাবতীয় রাজগণ সমবেত হইয়াছিলেন, সেই কমনীয় কন্যারত্ন লাভ করিতে উৎসুক হইয়া অজ রাত্রি যাপন করিতে লাগিলেন ; পতির অভিপ্রায়পরিজ্ঞানে অক্ষমা দয়িতার ন্যায় নিদ্রাদেবী বহুবিলম্বে তাঁহার নয়নাভিমুখী হইলেন ॥ ৫৪ ॥ নিশাবসানে কর্ণভূষণদ্বারা অজের স্কন্ধদেশ অঙ্কিত হইলে

city, himself leading the way and behaved himself with so much humility that the people assembled there took Bhoja fro a stranger and Aja for the real master of the house.

63. That fit representative of Raghu was shewn into a newly erected pavilion by his servants bowing low, at the frontdoor of which there was a platform with a pitcher brimful with water He took up his abode there, even as love dwells in the age succeeding child-hood.

64 As Aja was desirous to win the hand of that jewel of a maiden, who was so charming as to attract a large number of princes to attend at her self election, sleep like a damsel, unable to read the mind of her husband, came before him after a long while.

65. While asleep, his large shoulders were impressed with the marks of the ear-rings, and the unguent of his body was

বাগ্মিঃ প্রাবীবধয়ন্ ॥৬৫॥ হে মতিমতাং বর, রাত্রিঃ গতা, শয্যাং মুঞ্চ, ধাতা জগতঃ ধুরং দ্বিধা এব বিভক্তা, নমু, তাম্ একতঃ তব গুরুঃ বিনিদ্রঃ সন্ বিভর্তি, ভবান্ তস্যাঃ অপরধুর্যপদাবলম্বী ॥ ৬৬ ॥ নিদ্রাবশেন ভবতা পর্য্যত্যক্তম্ অপি নিশি খণ্ডিতা অবলা ইব অনপেক্ষমাণা লক্ষ্মীঃ যেন (চন্দ্রেণ) বিনোদয়তি, স চন্দ্রঃ অপি দিগন্তলম্বী সন্ ত্বদাননরুচিং বিজহাতি ॥ ৬৭ ॥ তৎ (তস্মাৎ) বল্গুনা যুগমত্ তাবৎ তন্মিথিতেন

এবং বিছানার চাদরের ঘর্ষণে অঙ্গরাগ অনেকাংশে খসিয়া পড়িলে পর, সমানবয়স্ক বাক্‌পটু বন্দিপুত্রগণ জ্ঞানসম্পন্ন অভকে স্তুতিপাঠ করত জাগাইতে আরম্ভ করিল ॥ ৬৫ ॥ হে প্রাজ্ঞ, রাত্রির অবসান হইয়াছে, শয্যা পরিত্যাগ করুন; বিধাতা জগতের গুরুতর ভারকে দুই ভাগে বিভক্ত করিয়া দিয়াছেন। আপনার পিতা আলস্যশূন্য হইয়া একদিকে সেই ভার বহন করিতেছেন; আর আপনি উহার অপর দিকের বাহকপদাভিষিক্ত আছেন ॥৬৬॥ রাত্রিতে আপনি নিদ্রার বশীভূত হইলে, লক্ষ্মী খণ্ডিতা অবলার ন্যায়, আপনার প্রতি ঔৎসুক্যভাব পরিহার করিয়া ভবৎসাদৃশ্যসম্পন্ন চন্দ্রমাকে আপন বিনোদনের উপায়স্বরূপ অবলম্বন করিয়াছিলেন। সেই চন্দ্রমাও দিগন্তে লম্বমান হইয়া, আপনার মুখকান্তি পরিত্যাগ করিয়াছেন ॥ ৬৭ ॥ আপনি নেত্রোন্মীলন করুন,

---

wiped off by its friction with the bed-covering. Young bards who were of the same age with himself, and fluent in speech, endeavoured to awake the sapient prince with laudatory stanzas.

66. O thou the foremost among the intelligent, night has passed away, so quit thy bed. For the creator has divided the weight of governing the world into two portions, on the one side of it, thy sire sustains it, and on the other, thou holdest the rank of bearer.

67. As thou wert under the influence of sleep, the goddess of beauty, like a deserted lady, eschewing all her attachment to thee, has found a solace in the moon; but he too, hovering near the horizon, has lost the splendour of thy face.

68. So let these two things at once open together charmingly, so that they may bear a comparison with each other—the

सद्यः हे अपि परस्परतुलाम् अधिरोढुताम् । अन्तः प्रस्यन्दमानपक्ष्मलतरं तव चक्षुः, अन्तःप्रचलितभ्रमरं पद्मञ्च ॥ ६८ ॥ मिष—मिषति, मेषति । अमेषीत्, अमेषिष्ट । मिमेष, मिमिषे । उन्मेषः । स्यन्द—स्यन्दते, अस्यन्दिष्ट, पस्यन्दे । सनि पिस्यन्दिषते । यङि पाम्पद्यते । णिचि स्यन्दयति, अपस्यन्दत् । विभातवायुः स्वाभाविकं ते मुखमारुतस्य सौरभं परगुणेन ईप्सुः इव अशोकद्रुमाणां स्रग्धं पुष्पं वृन्तात् हरति, अरुणांशुभिन्नैः सरसिजैः संहन्यते ॥ ६९ ॥ शीतोदरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौतहारगुलिकाविशदम् हिमाम्भः लब्धपरभागतया अधरोष्ठे त्वदीयम् सदशनार्चिः लीलास्मितम् इव आभाति ॥ ७० ॥ प्रतापनिधिः भानुः यावत् न आक्रमते, अह्नाय अरुणेन तावत्

তাহা হইলে, চঞ্চল কোমল-তারকাযুক্ত আপনার নয়ন, আর চঞ্চল-ভ্রমরযুক্ত কমল, উভয়ে যুগপৎ মনোহর ভাবে বিকাশ প্রাপ্ত হইয়া পরস্পর উপমা ধারণ করুক ॥ ৬৮ ॥ প্রভাতবায়ু যেন আপনার স্বাভাবিক নিঃশ্বাসপবনের সৌরভ্য লাভ করিবার বাসনাতেই বৃক্ষের শিথিল কুসুমসকল বৃন্ত হইতে হরণ করিতেছে এবং অরুণকিরণে বিকাশিত পদ্মের সহিত মিলিত হইতেছে ॥ ৬৯ ॥ শিশিরবিন্দুসকল স্বভাবতঃ মুক্তাফলের ন্যায় স্বচ্ছ; অভ্যন্তরে অরুণবর্ণ তরুপল্লবে পতিত হইয়া এরূপ বর্ণোৎকর্ষ ধারণ করিয়াছে যে, আপনার অধরে বিরাজমান দশনকিরণযুক্ত বিলাসহাস্যের মত শোভা পাইতেছে ॥ ৭০ ॥ প্রতাপনিধি সূর্য্য উদিত হইতে না হইতেই (তদীয় সারথি) অরুণদেব

---

one is thine eye with soft pupil quivering within, and the other is the lotus with a black bee moving in its cup.

69. Desirous of obtaining the inherent fragrance of thy breath through the properties of others, the morning-breeze plucks loose flowers of trees from off the stalks, and embraces the lotuses expanding under the rays of the rising sun.

70. Having fallen on the shoots of trees, with their inside cool, and thereby acquired a more charming appearance, the dew-drops as white as cleansed pearl beads, sparkle like a gay smile on thy lips, set off with the radiance of thy teeth.

71 Before the sun, the mine of splendour has risen, Aruna, his charioteer, expels the darkness forthwith. When thou

তম: নিরস্তম্, হে বীর, ত্বয়ি আয়োধনায়মরতাং যাতে (গতে) তব গুরু: স্বয়ম্ রিপূন্ উচ্ছিনত্তি কিং বা? ॥৭১॥ ছিদ—ছিনত্তি, ছিন্তে। অচ্ছৈৎসীৎ, অচ্ছিদৎ, অচ্ছিত্ত। বিচ্ছৈদ, বিচ্ছিদে। সনি বিচ্ছিৎসতি-তে। যঙি বেচ্ছিদ্যতে। যিচি ছেদয়তি, অচিচ্ছিদৎ। উভয়পার্শ্ববিনীতনিদ্রা: সুখরস্খলৎকর্ষিণ: তে দন্তৈরসা: গজা লঙ্ঘন্তি, যেষাং দন্তকীলা: তরুণারুণরাগযোগাৎ ভিন্নাদ্রিগৈরিকতটা: ইব বিভান্তি ॥৭২॥ হে বনজাক্ষ, দীর্ঘেষু পটমণ্ডপেষু নিয়মিতা: বনায়ুদেশ্যা: অমী বাহা: নিদ্রাং বিহায় পুরোগতানি লেহ্যানি সৈন্ধবশিলাশকলানি বক্ত্রোষ্মণা মলিনয়ন্তি ॥৭৩॥ স্নানপ্রসাধনোপহার: বিরলভক্তি: ভবতি, মদীপা: ত্বদ্বিরহপরিবেষীভিরূষ্মা: (ভবন্তি), অপি চ অয়ং

উদিত হইয়া একত্রে অন্ধকার দূরীভূত করিয়াছেন। হে বীর, আপনি রণে অগ্রসর হইলে আপনার পিতা কি স্বয়ং শত্রু উচ্ছেদ করিতে উদ্যত হন? ॥৭১॥ হস্তিগণ উভয় পার্শ্বে নিদ্রাসুখ সম্ভোগ করিয়া (উভয় পার্শ্ব পরিবর্তনদ্বারা নিদ্রা দমনপূর্ব্বক) শৃঙ্খল আকর্ষণ করত শয্যা ত্যাগ করিয়াছে। তাহাদের দন্তরূপ কলিকাগুলি তরুণ অরুণরাগে রঞ্জিত হওয়াতে বোধ হইতেছে যেন, পর্ব্বতের গৈরিকযুক্ত ভূভাগ ভেদ করিয়া শোভা পাইতেছে ॥৭২॥ হে নলিনাক্ষ, সুদীর্ঘ পটমণ্ডপে বদ্ধ বনায়ুদেশীয় ঐ সকল ঘোটক অবলেহনার্থ সম্মুখে স্থাপিত সৈন্ধব শিলাখণ্ড মুখের বাষ্পদ্বারা মলিন করিতেছে ॥৭৩॥ উপহারস্বরূপ

---

takest the lead in a battle, does thy sire destory the foe himself?

72. Having shaken off sleep by changing their both sides, the elephants are quitting their beds, dragging their clanking chains; and at the contact of the rosy light of the orient sun, their bud-like tusks are glittering as if they had cleft asunder the ridge of a hill formed of a red mineral and had thus become tinged with red.

73. O thou lotus-eyed prince, the horses of the Banayu country stabled in long canvass-pavilions have awakened from sleep, and are dimming with the warm vapours of their mouths, the bits of rock-salt placed before them to lick.

74. The flowers presented to thee are withering and getting loose on the string; the lamps are getting too dim to diff-

অনুবাক্ পঞ্জরস্থ তে শুকঃ ত্বত্প্রবোধপ্রযুক্তাং নঃ গিরম্ অনুবদতি ॥ ৭৪ ॥ ইতি বিরচিতবাগ্ভি বন্দিপুত্রৈঃ সপদি বিগতনিদ্রঃ কুমারঃ তল্পম্ উজ্ঝাঞ্চকার। (কথম্ ইব), মদপটু নিনদদ্ভিঃ রাজহংসৈঃ বোধিতঃ সুপ্রতীকঃ সুরগজঃ গাঙ্গং সৈকতম্ ইব ॥ ৭৫ ॥ অথ অন্বিতাভিপত্ত্যা (সঃ) আস্তৃষ্টং দিবসমুখোচিতং বিধিম্ অবসাপ্য কুশলবিরচিতানুকূলবেষঃ স্বয়ম্ স্বয়ংবরস্থং চিতিপসমাজম্ অগাৎ ॥ ৭৬ ॥ বী—অতি, অসাৎ, অসাদীৎ। সর্বী।

প্রদত্ত পুষ্পমালিকা ম্লান হইতেছে এবং উহার গাঁথা শিথিল হইয়া যাইতেছে। দীপ নিজ প্রভামালার পরিধি উদ্ভাসিত করিতে পারিতেছে না। পিঞ্জরস্থিত মধুরগুঞ্জনকারী আপনার এই শুকপক্ষী, আপনাকে জাগাইবার জন্য, আমরা যাহা বলিতেছি, তাহার অনুবাদ করিতেছে ॥৭৪॥ বন্দিপুত্রগণ এইরূপ স্তুতিপাঠ করিলে কুমার তৎক্ষণাৎ বিনিদ্র হইয়া শয্যাপরিত্যাগ করিলেন। যেমন সুপ্রতীক, নামক সুরগজ রাজহংসের মনোহর রবে জাগরিত হইয়া, গঙ্গার সৈকতভূমি পরিত্যাগ করে, তদ্রূপ ॥৭৫॥ সুন্দর নেত্রলোমবাজিযুক্ত অজ গাত্রোত্থানের পর শাস্ত্রনির্দ্দিষ্ট বিধানানুসারে প্রাতঃকৃত্য সমাপন করিয়া বেশভূষাকরণে নিপুণ ভৃত্যের সাহায্যে স্বয়ম্বরোচিত পরিচ্ছদ ধারণপূর্ব্বক স্বয়ম্বরস্থ রাজসমাজে গমন করিলেন ॥ ৭৬ ॥

use the halo of brightness that they diffused before; and this thy parrot, which warbles so sweetly, is repeating in its cage the words we have just used to awaken thee.

75. Awakened by the young bards with the above laudatory couplets, the prince forthwith left his bed, just as the celestial elephant, Supratika, roused by the swans singing sweetly for joy, quits the sandy shore of the Ganges.

76. Having finished the morning rites according as they are enjoined in the Sastras, the prince with beautiful eye-lashes made a becoming toilet with the help of expert servants and then repaired to the assembly of kings, who had come thither on the occasion of the public election of a bridge-room.

षष्ठः सर्गः ।

स तत्र उपचारवत्सु मञ्चेषु सिंहासनस्थान् मनीज्ञवेषान् (अतएव) वैमानिकानां मरुतां आकृष्टलीलान् नरलोकपालान् अपश्यत् ॥१॥ रतेः परीतानुनयेन ईश्वरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं कामम् इव काकुत्स्थम् आलोकयता नृपाणां मनः इन्दुमतीनिराशं बभूव ॥ २ ॥ असौ कुमारः वेदर्भनिर्दिष्टं मञ्चं क्रमेण सोपानपथेन, मृगराजशावः शिलाविभङ्गैः तुङ्गं नगोत्सङ्गम् इव, आरुरोह ॥ ३ ॥ परार्ध्यवर्णास्तरणोपपन्नं रत्नवत् आसनम्

অজ স্বয়ম্বর সভায় উপস্থিত হইয়া দেখিলেন, রাজগণ মনোহর বেশভূষা ধারণপূর্ব্বক বিবিধ সজ্জায় পরিশোভিত মঞ্চের উপরিভাগে সিংহাসনে উপবিষ্ট হইয়া বিমানচারী দেবগণের শোভা ধারণ করিয়াছেন ॥ ১ ॥ নৃপগণ ককুৎস্থকুলকুমার অজকে অবলোকন করিয়া মনে করিলেন, বুঝি মহাদেব রতির অনুনয়ে প্রসন্ন হইয়া অনঙ্গকে পুনর্ব্বার নিজ শরীর প্রত্যর্পণ করিয়াছেন। এই ভাবিয়া তাঁহারা ইন্দুমতীলাভে নিরাশ হইলেন ॥ ২ ॥ কুমার নবনির্ম্মিত সোপানপরম্পরা দিয়া ভোজনির্দ্দিষ্ট মঞ্চে আরোহণ করিলেন। যেমন সিংহশাবক ভগ্নশিলার উপর দিয়া উন্নত গিরিশিখরে আরোহণ করে, তদ্রূপ ॥ ৩ ॥ কুমার উৎকৃষ্টবর্ণ আস্তরণযুক্ত রত্নসিংহাসনে আরোহণ করিয়া, ময়ূরপৃষ্ঠারূঢ়

---

1. There he beheld rulers of men clad in fascinating apparel and enthroned on well furnished platforms, where they thus rivalled the splendour of the gods seated on their aerial cars.

2. On beholding the scion of Kakutstha, who seemed to be the god of love himself restored to life, as it were, by Siva on hearing the entreaties of Rati, the minds of the kings despaired of Indumati.

3. The prince ascended by well-constructed steps, a platform pointed out by Bhoja, just as a young lion climbs a steep mountain-peak by the rifts in the rock.

4. Sitting down on a seat bedecked with gems and spread

আসেদিবান্ স ময়ূরপক্ষাশ্রয়িণা গুহেন ভূয়িষ্ঠম্ উপমেয়কান্তিঃ আসীৎ ॥ ৪ ॥ তাসু রাজপরম্পরাসু স্ত্রিয়া, যথোদ্গুচাম্ মণ্ডলিষু বিদ্যুতা ইব, সহস্রধা বিভক্তঃ প্রভা বিশেষোদয়দুর্নিরীক্ষা আত্মা অরুচৎ ॥ ৫ ॥ মহার্হাসনসংস্থিতানাম্ উদারনেপথ্যভৃতাং তেষাং মধ্যে কল্পদ্রুমাণাং মধ্যে পারিজাতঃ ইব স রঘুসূনুঃ এব ভাস্বান্ বরাজ ॥ ৬ ॥ পৌরজনস্য নেত্রজাঃ সর্ব্বান্ নৃপতীন্ বিহায় রেচিতপুষ্পবৃক্ষাঃ দ্বিরেফাঃ মদোন্মুখে বন্যে গন্ধদ্বিপে ইব তস্মিন্ (অজে) নিপেতুঃ ॥ ৭ ॥ রিচ—রিণক্তি, রিঙ্‌ক্তে। অরিক্ষাৎ।

কার্ত্তিকেয়ের ন্যায় অধিক শোভা ধারণ করিলেন ॥ ৪ ॥ যেমন ক্ষণপ্রভা মেঘমালায় সহস্র অংশে বিভক্ত হইয়া, প্রভাতিশয্যহেতু দুর্নিরীক্ষ্য হইয়া স্ফূর্ত্তি পায়, সেইরূপ শোভার অধিষ্ঠাত্রী দেবী সেই রাজসমূহের মধ্যে সহস্রধা বিভক্ত হইয়া, প্রভাতিশয্যের উদয়হেতু দুর্নিরীক্ষ্য হইয়া দীপ্তি পাইয়াছিলেন ॥ ৫ ॥ যেমন পারিজাত কল্পপাদপের মধ্যে সমধিক শোভা ধারণ করে, সেইরূপ রঘুতনয়ই মহামূল্য সিংহাসনে উপবিষ্ট এবং উজ্জ্বলবেশধারী রাজগণের মধ্যেসর্ব্বাপেক্ষা অধিক দীপ্তি পাইয়াছিলেন ॥৬॥ যেমন ভ্রমরগণ পুষ্পবৃক্ষ পরিত্যাগ করিয়া মদস্রাবী গন্ধদ্বিপের উপর পতিত হয়,সেইরূপ পুরবাসীদিগের নেত্রসমূহ সমস্ত রাজাবলী পরিত্যাগ করিয়া, অজের উপর পতিত হইয়াছিল ॥৭॥ অনন্তর স্তুতি-

---

over with a blanket of gorgeous colours, he greatly resembled in beauty Guha seated on the back of a peacock.

5. Having manifested herself in a thousand forms in those rows of kings, the goddess of beauty shone forth with a display of brilliancy quite dazzling to the eye, just as lightning flashes forth in clusters of clouds.

6. In the midst of those kings, placed on the richest seats, and clad in the most magnificent dress, the son of Raghu alone shone with a peculiar grandeur even as Parijata shines among the trees of Paradise.

7. All the eyes of the citizens leaving other kings fell on him just as black bees deserting flower-plants fall on a wild scented elephant, excited by the opening of the temporal fluid.

अरिचत्, अरैक्षीत्, अरिक्त। रिरेच, रिरिचे। सनि रिरिचिषति। यङि रेरिच्यते, रेरेक्ति। णिचि रेचयति, अरीरिचत्। रिक्तः। रेचितः। अतिरिक्तः। अथ अन्वयः वन्दिभिः सोमार्कवंश्यं नरदेवलोकं स्तुते सति, उद्धारिते अगुरुसारयोनौ धूपे वैजयन्तीः समुत्सर्पति सति ॥ ८ ॥ पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनां उद्गतहर्षहेतौ प्रयातमङ्गलार्थे तूर्यस्वने परितः दिगन्तान् मूर्च्छति सति ॥ ९ ॥ आ—धमति, अधमीत्, दध्मौ। कर्मणि धायते, अधायि। सनि दिधमिषति। यङि देधीयते। णिचि धमयति। अदिधमत्। धावः। पतिंवरा क्षत्रविवाहयोग्या (सा) अनुचरवर्गं परिवारशोभि चतुरस्रयानम् अध्यास्य मध्यान्तरराजमार्गं विवेश ॥ १० ॥ नेपथ्यदक्षैः कलाभृद्भि

पाठकगण चन्द्रवंशीय एवं सूर्यवंशीय राजादिगের উদ্দেশে স্তুতিপাঠ করিলে, এবং অগুরুসারনির্দ্মিত ধূপের ধূম ইতস্ততঃ সঞ্চারিত হইয়া পতাকা অতিক্রমপূর্ব্বক উড্ডীন হইলে পর ॥৮॥ মঙ্গলার্থ তূর্য্যধ্বনি শঙ্খধ্বনির সহিত মিশ্রিত হইয়া সমস্তাৎ দিগ্‌দিগন্তে শব্দায়মান হওয়ায়, পুরোপকণ্ঠে উদ্যানস্থিত ময়ূরগণ (মেঘধ্বনি ভ্রমে) উচ্চতরভাবে নৃত্য করিতে আরম্ভ করিলে পর ॥ ৯ ॥ পতিম্বরা ইন্দুমতী বিবাহযোগ্য বেশবিন্যাসপূর্ব্বক, অনুচরবর্গে পরিবেষ্টিত অনুষ্যবাহ্য চতুষ্কোণ যানে আরোহণ করিয়া, নগরীর মধ্যবর্ত্তী প্রশস্ত পথে প্রবেশ করিলেন ॥১০॥ সেই কন্যা বিধাতার সৃষ্টির পরাকাষ্ঠাস্বরূপ, তাঁহার প্রতি শত শত

---

8. Then, after the kings, descended from the solar and the lunar race, had been extolled by bards versed in genealogy, and after the smoke of the incense prepared from the finest aloes, had been diffused all around and was rising upwards above the flags.

9. While the sound of auspicious music attended with the blowing of conches, spread on all sides and extended far off to the cardinal points, causing the peacocks dwelling in gardens adjoining the city, to dance in an excited manner.

10. The maiden intent on choosing her own husband, entered the royal pathway between the plat forms. She was attired in her wedding dress and sat in a quadrangular litter which was carried by men and attended with a splendid retinue.

তস্মিন্ বিধাতু. বিধানাতিশয়ে নরেন্দ্রাঃ অলংকরণৈঃ নিপেতুঃ কেবলং দেহৈঃ আসনেষু স্থিতাঃ ॥ ১১ ॥ তা প্রতি অভিব্যক্তমনোরথানাং মহীপতীনাং প্রণয়াগ্রদূত্যঃ বিবিধাঃ শৃঙ্গারচেষ্টাঃ পাদপানাং প্রবালশোভাঃ ইব বভূবুঃ ॥ ১২ ॥ কশ্চিৎ করাভ্যাম্ উপগূঢ় নালম্ আলীলপদ্মাভিহতদ্বিরেফম্ রজোভিঃ অন্তঃপরিবেষবন্তি লীলারবিন্দং ভময়াঞ্চকার ॥১৩॥ গুহ—গুহতি, গুহতে। জুগুহ। জুগুহে। অগুহীৎ, অগুহিষ্ট, অঘুক্ষৎ, অগুঢ়, অঘুক্ষত। গুহিষ্যতি-তে, ঘোক্ষ্যতি তে। সনি জুঘুক্ষতি। যঙি জোগুহ্যতে। ণিচি গূহয়তি, অজুগুহৎ। ভম—ভ্রমতি, ভ্রাম্যতি, ভ্রমীতি, অভ্রমৎ। বভ্রাম। ভ্রময়তি, অবিভ্রমৎ। অপরঃ বিলাসী অংসাৎ বিস্রস্তং রত্নবিভাড়দকোটিলগ্নং প্রালম্বম্ উৎক্ষিপ্য

নেত্র ধাবমান হইল। নরেন্দ্রগণের অন্তঃকরণ তাঁহার উপর নিপতিত হইল; কেবল তাঁহাদের দেহমাত্র আসনে উপবিষ্ট রহিল ॥ ১১ ॥ তৎকালে ইন্দুমতীর প্রতি রাজাদিগের মনোরথ স্পষ্ট প্রকটিত হইয়াছিল, এবং তাঁহাদের প্রণয়ের প্রথম দূতীস্বরূপ নানাবিধ শৃঙ্গারসূচক ভাবভঙ্গী প্রকাশ পাইতে লাগিল, যেমন বৃক্ষে প্রবালাবলী উৎপন্ন হইয়া শোভা প্রকাশ করে, তদ্রূপ ॥১২॥ কোন রাজা দুই হস্তে মৃণালদণ্ড ধারণপূর্ব্বক একটী লীলাকমল ঘূর্ণিত করিতে আরম্ভ করিলেন। তন্নিবন্ধন সেই দোদুল্যমান পদ্মের তাড়নায় ভ্রমরগণ অস্থির হইল, এবং পরাগসকল তন্মধ্যে মণ্ডলাকারে ছড়াইয়া পড়িল ॥১৩॥ কোন বিলাসী রাজা, লম্বমান মালা স্কন্ধদেশ হইতে চ্যুত হইয়া রত্নখচিত কেয়ূরের অগ্রভাগে সংলগ্ন

---

11. The princes with their hearts, flew to that maiden, the perfect creation of the creator, and the one object to which hundreds of eyes were directed, and it was only with their bodies that they remained on their thrones.

12. The princes who had conceived a passion for her manifested many amatory signs, which were their female messengers, as it were, to convey the first message of their love, and which became them as fresh foliage adorns the trees.

13. One king twirled the lotus he was playing with, with its stalk clasped with his two hands, so that the moving petals struck the black bees, and the pollen formed a circle in its cup.

14 Another gay prince extricated his wreath that had

সাচীকৃতচারুবক্ত্রঃ সন্ যথাবকাশং নিনায় ॥১৪॥ অন্যঃ কিঞ্চিদ্ধমাবর্জিতনয়নশোভিঃ সন্ আকুঞ্চিতাগ্রাঙ্গুলিনা তির্য্যক্-বিসর্পিনখপ্রভেণ পাদেন হৈমং পীঠং বিলিলেখ ॥১৫॥ কশ্চিৎ আসনার্দ্ধে বামং ভুজং নিবেশ্য তৎসন্নিবেশাৎ অধিকোন্নতাংসঃ বিন্যস্তবিকসিতহারঃ সন্ সুহৃদ্সমাভাষণতৎপরঃ অভূৎ ॥১৬॥ অন্যঃ যুবা প্রিয়ানিতম্বোচিতসন্নিবেশৈঃ নখায়ৈঃ বিলাসিনীবিভ্রমদলপত্রম্ আপাণ্ডুরং কেতকবৃন্তং বিপাটয়ামাস ॥১৭॥ কশ্চিৎ কুশে-

---

হইলে, মুখ ফিরাইয়া পুনর্ব্বার তাহাকে যথাস্থানে স্থাপিত করিলেন ॥১৪॥ অন্য রাজা পদাঙ্গুলির অগ্রভাগ কুঞ্চিত করিয়া হেমময় পাদপীঠবিলিখন করিতে লাগিলেন, তৎপ্রযুক্ত নখপ্রভা তির্য্যগ্ভাবে হেমপীঠে প্রতিফলিত হইল এবং নেত্রযুগল বক্রভাবে একটু চলিয়া পড়িল ॥১৫॥ কোন নরপতি আসনার্দ্ধে বাম-হস্ত স্থাপনপূর্ব্বক বামপার্শ্ববর্ত্তী বন্ধুর সহিত কথোপকথনে তৎপর হইলেন। তাহাতে তদীয় বামস্কন্ধ একটু উচ্চ হইয়া উঠিল, এবং মেরুদণ্ড হেলিয়া পড়াতে তদুপরি হারাবলী দুলিতে লাগিল ॥১৬॥ কোন রাজা কুবলয়ের ন্যায় আরক্ত, ধ্বজাকার রেখা-চিহ্নিত করদ্বয়ে পাটিগুলি বিলাসের সহিত যেমন ফেলিলেন, অমনি মণিময় অঙ্গুরীয়ের প্রভায় তৎসমস্ত বিচ্ছুরিত

---

slipped from his shoulders and stuck fast to the extrimity of his bracelet set with gems, and turning his handsome face obliquely, replaced it in its proper position.

15. Appearing more handsome by slightly casting down his eyes, another king scratched the golden foot-stool with his foot, and thus the tips of his toes were a little contracted and the lustre of his nails radiated in a slanting direction.

16. Another king began to talk with his friend, putting his left hand on one side of his seat and thereby getting his left shoulder somewhat more raised, and as he talked, his necklace dangled on his back which was turned away.

17. Another young prince tore up with the tips of his nails the leaf of a ketaka-flower, which serves as ear-ring to a fair one.

18. Another with his hand, the palm of which was as red

अथासान्नतलेन रेखाध्वजलाञ्छनेन करेण रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धान् अक्षान् सचीवम् उदीरयामास ॥ १८ ॥ ईर—ईरति, ईरयति, ईर्ते। ऐरिरत्। ऐरिष्ट। ईरणम्। कथित् यथाभागम् अवस्थिते अपि स्वसन्निवेशात् व्यतिलङ्घिनि इव किरीटे बन्धुरभाङ्गुलिरत्नम् एकं करं व्यापारयामास ॥ १९ ॥ ततः नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत् प्रगल्भा प्रतिहारवती सुनन्दा कुमारीं प्राक् मगधेश्वरस्य सन्निकर्षं नीत्वा अवदत् ॥ २० ॥ असौ शरण्योन्मुखानां शरण्यः अगाधसत्त्वः मगधप्रतिष्ठः प्रजारञ्जनलब्धवर्णः परन्तपः नाम यथार्थनामा राजा ॥ २१ ॥ अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु, भूमिम् अनेन राजन्वतीम्

হইল ॥ ১৮ ॥ যদিও কিরীট যথাস্থানে স্থাপিত ছিল, তথাপি যেন স্বস্থান হইতে কিছু সরিয়া পড়িয়াছে এমনি ভাণ করিয়া,নিজ হস্ত তদুপরি বুলাইতে লাগিলেন; তৎপ্রযুক্ত কিরীটস্থিত হীরকখণ্ডের প্রভায় তাঁহার অঙ্গুলিগুলির বন্ধুভাগ পুরিয়া গেল ॥ ১৯ ॥ অনন্তর রাজাদিগের বংশ ও চরিত্র বিষয়ে অভিজ্ঞ সুনন্দানাম্নী প্রতীহারী কুমারীকে প্রথমে মগধরাজের নিকট লইয়া গিয়া, পুরুষের ন্যায় প্রগল্‌ভ বাক্যে বলিতে আরম্ভ করিল ॥ ২০ ॥ ইনি মগধের রাজা, ইনি শরণার্থীদিগের আশ্রয়দাতা, স্বভাবতঃ গম্ভীর, এবং প্রজারঞ্জন

---

as a lotus and marked with lines in the form of a flag, playfully cast his dice gilt with the radiance of his diamond-rings.

19. Another king had one hand occupied with his crown pretending that it had slipped from its proper place, though it really remained in its right position; and as he played his hand, the rays of the diamonds on the crown filled the interstices between his fingers.

20. Sunanda, the door-keeper of the royal seraglio, who was conversant with the deeds and genealogies of kings, and as bold in speech as a man, first led the maiden near to the king of Magadha and spoke.

21. "This king is a protector of those who seek for protection, of an unimpassioned disposition and thoroughly versed in conciliating his subjects; he resides in Magadha, is by name Parantapa, (afflicter of enemies) and is significantly so named."

आहुः, रात्रिः सचक्षुतारापङ्क्तिकुला अपि चन्द्रमसा एव ज्योतिष्मती । २२ । अयम् अध्वराणां क्रियाप्रबन्धात् अनवरतम् आहूतसहस्रनेत्रः सन् शचीः पाण्डुकपोलबन्धान् अलकान् चिरं मन्दारस्रजः चकार । २३ । वरेण्येन अनेन सदृशम् पाणिम् इच्छसि चेत् अवैषि प्रासादवातायनसंस्थितानाम् पुरपुरन्ध्रीनां नेत्रोत्सवं कुरु । २४ । तथा एवम्

ও কার্য্যে সুবিচক্ষণ। ইনি যেমন নামে পরন্তপ, তেমনি কার্য্যেও শত্রুদমনপূর্ব্বক স্বীয় নামের সার্থকতা বিধান করিয়াছেন । ২১ । ধরাতলে সহস্র সহস্র নরপতি থাকিলেও লোকে বলে মেদিনী ইঁহা হইতেই রাজবতী হইয়াছেন। যেমন রজনী, নক্ষত্র তারা এবং গ্রহসমূহে ব্যাপ্ত হইলেও, কেবল চন্দ্রমারই দ্বারা জ্যোতিষ্মতী হয়, তদ্রূপ । ২২ । ইনি অজস্র যজ্ঞানুষ্ঠাননিবন্ধন নিরন্তর দেবরাজকে আহ্বান করিয়া থাকেন, সেই জন্য প্রায়ই শচীকে পৌরোহিতভর্তৃকার বেশে কালযাপন করিতে হয়, সুতরাং তদীয় অলকগুলি সচরাচর পাণ্ডুবর্ণ কপোলদেশে লম্বমান, এবং মন্দারপুষ্পশূন্য থাকে । ২৩ । যদি বরণীয় এই রাজাকে বরণ করিতে সম্মত হও, তবে প্রবেশকালে পুষ্পপুরের মহিলারা প্রাসাদের বাতায়নে দণ্ডায়মান হইয়া, তোমাকে দর্শন করত নেত্রসুখ অনুভব

---

22. 'Admitted that there are other kings by thousands, but it is on account of him alone that the earth is considered as blessed with good government. For although illuminated with asterisms, stars and planets, the night is deemed possessed of a luminary only by the moon.'

23. 'Owing to the uninterrupted continuation of his sacrificial ceremonies, he constantly invites the thousand-eyed god and thereby causes the locks of Sachi to be pendent on her pallid cheeks and devoid of the flowers of the mandara tree for a long time.

24. If it be thy wish that thy hand should be won by this excellent prince, then on thy entrance into Pataliputra, thou wilt provide a feast for the eyes of the fair ones of that city, who will betake themselves to the windows of their mansions (to behold thee).'

উক্তী সতী সম্ অবিধায় কিঞ্চিন্ বিনম্রসিন্ধুর্বাড়মধূকমালা মনী অভাষমাণা অনুপ্রণামক্রিয়য়া এব এনম্ অন্যাদিদেশ ॥ ২৫ ॥ বেত্রগ্রহণে নিযুক্তা সা এব তাম্ রাজসুতাং সমীরণোত্থা তরঙ্গলীলা মানসরাজহংসীং পদ্মান্তরম্ ইব রাজান্তরং নিনায় ॥ ২৬ ॥ এনাং জগাদ চ, অয়ম্ অঙ্গনাথ, সুরাঙ্গনাপ্রার্থিতযৌবনশ্রীঃ, মুনিব্রতৈঃ বিনীতনাগঃ, ভূমিস্থিত অপি ইন্দ্রং পদং ভুনক্তি কিল ॥ ২৭ ॥ মদুবিলাসিনীনাং রণেষু সুরাফল-

---

করিবে ॥ ২৪ ॥ সুনন্দা এইরূপ বলিয়া বিরত হইলে, কৃশাঙ্গী ইন্দুমতী সেই রাজাকে দর্শনপূর্ব্বক সরলভাবে একটী প্রণাম করিয়া, কিছু না বলিয়াই তথা হইতে প্রস্থান করিলেন ॥ ২৫ ॥ বেত্রধারিণী সেই সুনন্দা, যেমন বায়ুবিচালিত তরঙ্গমালা মানস সরোবরের রাজহংসীকে পদ্ম হইতে পদ্মান্তরে লইয়া যায়, তেমনি ইন্দুমতীকে অন্য রাজার নিকট লইয়া গেল ॥ ২৬ ॥ এবং কহিল, ইনি অঙ্গরাজ্যের অধিপতি, সুরাঙ্গনারাও ইহাঁর যৌবনশ্রী উপভোগের প্রার্থনা করেন। এরূপ প্রবাদ আছে যে, গজশাস্ত্রকার পালকাব্য নামে মুনি স্বয়ং ইহাঁকে গজশাস্ত্রে উপদেশ দিয়াছিলেন, অতএব ইনি ভূমিস্থ হইয়াও ইন্দ্রের ঐশ্বর্য্য ভোগ করিতেছেন ॥ ২৭ ॥ ইনি শত্রুগণ নিপাত করিলে, মুক্তাফলের

---

25. She having said thus, the slender one rejected him with a plain bow not speaking a word, and as she did so, her wreath of Madhuka flowers interspersed with durva-grass oscillated a little

26. She who was employed to hold the wand took the princess to another king, just as a succession of waves set in motion by the wind conducts the female swan of the lake Manasa, from one lotus to another.

27. And she said to her, "This is the lord of Anga, whose youthful graces are coveted even by the heavenly nymphs, and whose elephants are trained by the sages, the greatest authorities on the management of elephants, so that though living on earth, he virtually enjoys the privileges of Indra."

28. By causing the widows of his foes to shed tears as

স্থূলতমান্ অশ্রুবিন্দূন্ পর্য্যাস্যতা অনেন উন্মুখ্য মুখেন বিনা হারা: এব গ্রথিতা:॥২৮॥ অর্প—অর্পয়তি। আর্পিপৎ, অর্পয়ামাস। নিসর্গভিন্নাস্পদম্ অপি শ্রীশ্চ সরস্বতী চ ইতি দ্বয়ম্ অস্মিন্ একসংস্থম্, হে কল্যাণি, কান্ত্যা মৃদুতয়া গিরা চ যোগ্যা ত্বম্ এব তয়ো: তৃতীয়া॥ ২৯॥ অথ কুমারী অঙ্গরাজাৎ চক্ষু: অপনীয় গত্বা "যাহি" ইতি অবদৎ, অসৌ রাজা কাম্য: ন, ইতি ন, সা চ সম্যক্ দ্রষ্টুং ন বেদ ইতি ন, কিন্তু লোক: ভিন্নরুচি: হি॥ ৩০॥ ততঃ প্রতিহারভূমৌ নিযুক্তা (সা) দ্বিষতি: দুষ্প্রধর্ষং বিশেষদৃশ্যং

মত স্থূল অশ্রুজল তাহাদের নারীবর্গের বক্ষঃস্থলে পতিত হয়, তাহাতে বোধ হয় যেন ইনি নিজে সূতে হার গাঁথিয়া তাহাদিগকে পরাইয়া দিতেছেন॥ ২৮॥ লক্ষ্মী এবং সরস্বতী স্বভাবতঃ একত্র বাস করেন না। তথাপি এই রাজাতে একাধারে উভয়ে বাস করিতেছেন। হে কল্যাণি, তুমি কি রূপ, কি গুণ, সর্ব্বাংশেই তাঁহাদের তুল্য; অতএব ইঁহাকে বরণ করিয়া লক্ষ্মী ও সরস্বতীর তৃতীয়া হও॥ ২৯॥ কুমারী অঙ্গরাজ হইতে নেত্র অপনয়নপূর্ব্বক, সুনন্দাকে অগ্রসর হইয়া যাইতে আদেশ করিলেন। অঙ্গরাজ কামনার যোগ্য নহেন, এমন নয়, আর ইন্দুমতীও সম্যক্ বিবেচনা করিতে পারেন না এমনও নয়। কিন্তু লোকের প্রবৃত্তি একরূপ নহে॥ ৩০॥ তাহার পর দ্বার-পালিকা সুনন্দা শত্রুদিগের দুর্দ্ধর্ষ এবং নবোদিত চন্দ্রের ন্যায় বিশেষরূপে

---

large as pearls, he has, as it were, replaced on their bosoms, but without strings, necklaces which had at first been taken off.

29. The goddess of beauty and the goddess of learning naturally dwell apart, but in him they dwell together; and thou only, O blessed one, art fitted to make a third with them by virtue of thy graceful appearance, and truthful and sweet words.

30. Then taking off her eyes from the king of the Angas, the damsel said to her confidante, "go on please." Not that he was not agreeable in his person, nor that she did not know how to observe properly, but the fact is that people differ in their tastes.

31. Then the maid who was appointed as door-keeper,

परं नृपं नवोत्थानम् इन्दुम् इव इन्दुमत्ये निदर्शयामास ॥ ३१ ॥ उदग्रबाहुः विमलवक्षाः तनुग्रहमध्यः अयम् अवन्तिनाथः, त्वष्टा चक्रभ्रमम् आरोप्य यत्नात् उल्लिखितः उष्णतेजाः इव विभाति ॥ ३२ ॥ समग्रशक्तिः अस्य प्रयाणेषु अग्रसरैः वाजिभिः उत्थितानि रजांसि सामन्तमौलिमाणीनां प्रभासरीक्षाणि समयं कुर्वन्ति ॥ ३३ ॥ असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नीलेः अदूरे वसन् तमिस्रपक्षे अपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् निर्विशति किल ॥ ३४ ॥ हे रम्भोरु, अनेन युना पार्थिवेन सह सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु

দর্শনীয় আর এক রাজাকে দেখাইলেন ॥ ৩১ ॥ ইনি অবন্তিদেশের রাজা, ইঁহার বাহুযুগল সুদীর্ঘ, বক্ষঃস্থল প্রশস্ত, এবং কটিদেশ ক্ষীণ অথচ সুগোল। বিশ্বকর্ম্মা শাণযন্ত্রদ্বারা পরিষ্কৃত করিলে, তপনদেব যেমন অত্যন্ত দীপ্তিশালী হইয়াছিলেন, ইনিও সেইরূপ শোভা পাইতেছেন ॥ ৩২ ॥ সমগ্রশক্তিসম্পন্ন এই রাজা যখন যুদ্ধযাত্রা করেন, তখন অগ্রগামী অশ্বসৈন্য দ্বারা ধূলি উত্থিত হইয়া, সামন্ত রাজাদিগের কিরীটস্থিত মণির প্রভা ম্লান করিয়া দেয় ॥ ৩৩ ॥ এই রাজা মহাকালস্থ মহাদেবের নিকটে বাস করেন। এজন্য ইনি কৃষ্ণপক্ষেও প্রিয়তমাগণের সহিত জ্যোৎস্নাময় রাত্রি উপভোগ করিতে পান ॥ ৩৪ ॥ হে রম্ভোরু, সিপ্রানদীর তরঙ্গসংসর্গে সুশীতল বায়ুভরে কম্পিত উদ্যানসমূহে এই

---

pointed out to Indumati, another prince, who though irresistible to his foes was as surpassingly beautiful as the newly risen moon.

32. This is the king of Avanti, long-armed, broad-breasted, with slender taper waist, who shines as the sun shone when Tvashtri had carefully ground him by placing him on his whirling wheel.

33 In the marches of this king, who was possessed of the full complement of royal power, the dust raised by the cavalry forming his vanguard, dims the lustre of the gems that deck the crests of his tributary kings.

34. Dwelling not far from the Mahakala-shrine of the moon-crested deity, he enjoys even in the dark fortnight the moon-light evenings with his dear ones.

35. Is it the wish of thy heart, O fair one, to sport with

उद्यानपरम्परासु विहर्तुं ते मनसः रुचिः कश्चित्? ॥ ३५ ॥ उत्तमश्लोकमार्य्या सा अभियोतितबन्धुपद्मे प्रतापसंशोषितमनुपद्वे सक्तिम् कुमुदती भानुमति इव भावं न ययौ ॥ ३६ ॥ सुनन्दा वामरसालराभां गुणैः अनूना सुदतीं विधातुः सर्वितां सृष्टिं ताम् अनूपराजस्य समक्षतः विधाय भूयः जगाद ॥ ३७ ॥ संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुः अष्टादशद्वीपनिखातयूपः अनन्यसाधारणराजशब्दः योगी कार्त्तवीर्य्यः बभूव किल ॥ ३८ ॥

যৌবনসম্পন্ন রাজার সহিত বিহার করিতে যদি অভিরুচি হয়, তবে ইহাঁকেই বরণ কর ॥ ৩৫ ॥ যেমন কুমুদিনী সূর্য্যে অনুরাগবতী হয় না, তেমনি অতিশয় কোমলাঙ্গী ইন্দুমতীও মিত্ররূপ পদ্মের উল্লাসজনক, এবং প্রতাপদ্বারা শত্রুরূপ পঙ্কের শোষণকারী সেই রাজার প্রতি পক্ষপাতিনী হইলেন না ॥ ৩৬ ॥ সুনন্দা, পদ্মের অভ্যন্তরভাগের মত আভাবতী, গুণশালিনী এবং বিধাতার মনোহর সৃষ্টিস্বরূপ সেই সুদতী ইন্দুমতীকে অনূপরাজের সমক্ষে লইয়া গিয়া পুনর্ব্বার বলিল ॥ ৩৭ ॥ কার্ত্তবীর্য্য নামে এক জন যোগী রাজা ছিলেন, যিনি সহস্র বাহুদ্বারা সংগ্রাম করিতেন, যিনি অষ্টাদশ দ্বীপে যূপকাষ্ঠ প্রতিষ্ঠিত করিয়াছিলেন, এবং যিনি অনন্যসাধারণ রাজোপাধি ধারণ করিয়াছিলেন ॥ ৩৮ ॥

---

this youthful prince in a succession of gradens, fanned by the breeze that blows from the waves of the Sipra ?

36. The princess so exquisitely tender, did not fix her affection on him who had gladdened his lotus-like friends, and scorched with his prowess the mire of his foes, just as the white water-lily does not bestow her love on the sun.

37. Sunanda then took the maiden before the king of Anupa, and again addressed her, who resembled the inside of a lotus in her complexion, was endowed with many virtues, possessed of a nicely shaped set of teeth, and was in fact a most beautiful creation of the divine author.

38. Once on a time there lived a devout king named Kartavirya, who made use of a thousand arms in war, planted sacrificial posts in the eighteen continents and had the appellation of "king" to the exclusion of all others.

यः विनेता अकार्यचिन्तासमकालम् एव पुरस्तात् आयुधवान् सन् प्रादुर्भवन् प्रजानां अन्तःशरीरेषु अपि अविनयं प्रत्यादिदेश ॥ ३९ ॥ ज्यावन्धनिष्पन्दभुजेन विनिश्वसद्भिः परम्परेण निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेण आप्रसादात् यस्य कारागृहे उषितम् ॥ ४० ॥ आगमवृद्धसेवी "प्रतीपः" इति (ख्यातः) एषः भूपतिः तस्य अन्वये जातः, येन श्रियः संशयदीपदग्धं "स्वभावलोला" इति अयशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥ यः आयोधने क्षणगतिं सहायम् अवाप्य चक्षियकालरात्रिं रामस्यधनुषः श्रितां धाराम् अत्यजपरसारां सङ्ग्रा-

---

তাঁহার এমনি শাসন ছিল যে, অসৎকার্য্যচিন্তার সময়েই ধনুর্দ্ধারণপূর্ব্বক প্রজাদিগের সম্মুখে প্রাদুর্ভূত হইয়া, তাহাদের অন্তঃকরণস্থিত দুষ্ক্রিয়া সকলও নিরাকরণ করিতেন ॥ ৩৯ ॥ তাঁহার ধনুকের ছিলাতে বাহুযুগল নিষ্পন্দভাবে সংযত হওয়াতে ইন্দ্রবিজয়ী লঙ্কেশ্বর, মুখপরম্পরায় দীর্ঘনিশ্বাস পরিত্যাগ করত, তাঁহার প্রসাদকাল পর্য্যন্ত তদীয় কারাগৃহে বাস করিয়াছিলেন ॥ ৪০ ॥ সেই বীর্য্যবীর্য্যের বংশে এই রাজা জন্মগ্রহণ করিয়াছেন, ইহাঁর নাম প্রতীপ, ইনি শাস্ত্রানুশীলনে বৃদ্ধ যে কোবিদগণ, তাঁহাদের পরিচর্য্যা করেন। ইহাঁকে আশ্রয় করিয়া অবধি, লক্ষ্মীর আশ্রয়দোষনিবন্ধন স্বভাব-চঞ্চল বলিয়া যে অপযশ আছে, তাহা অপনীত হইয়াছে ॥ ৪১ ॥ যে প্রতীপ সংগ্রামে অগ্নিকে

---

39. The moment his subjects thought of doing wrong, that ruler would appear before them, bow in hand, and prevent crime even in their minds.

40. The ruler of Lanka who had subdued Vasava, dwelt in his prison till he had obtained his grace, with his arms motionless by being tied up with his bow-string and his long row of months sighing deeply.

41. From his dynasty has sprung this king, Pratipa by name, who honours those who have become grey-headed in the pursuit of knowledge, by whom the stigma that attaches to the goddess of fortune on account of her being naturally fickle, but which in reality is owing to the faults of those whom she favours, has been wiped off.

42. Having secured fire as an ally in battle, he reckons the

বয়তি ॥৪২॥ যদি প্রাসাদালৈঃ মাহিষ্মতীবপ্রনিতম্বকাঞ্চীং জলবেণিরম্যাং রেবাং দ্রষ্টুং কামঃ অস্তি (তর্হি) অস্য দীর্ঘবাহোঃ অঙ্কলক্ষ্মীঃ ভব ॥৪৩॥ প্রকামং প্রিয়দর্শনঃ অপি সঃ দ্বিতীয়ঃ শরৎপ্রসন্নাম্বুধরোপরোধঃ পর্য্যাপ্তকলঃ শশী নলিন্যাঃ ইব তস্যাঃ রুচয়ে ন বভূব ॥৪৪॥ লোকান্তরগীতকীর্ত্তিম্ আচারপূতোভয়বংশদীপং শূরসেনাধিপতিং সুষেণম্ উদ্দিশ্য যত্নান্তরক্ষা সা কুমারীং জগাদ ॥৪৫॥ যস্যা এষঃ পার্থিবঃ নীপান্বয়ঃ, যম্ আশ্রিত্য গুণৈঃ

সহায় পাইয়া ক্ষত্রিয় জাতির কালরাত্রির স্বরূপ পরশুরামের কুঠারের শাণিত ধারকে পদ্মপত্রের ন্যায় (কোমল) জ্ঞান করেন ॥ ৪২ ॥ যদি মাহিষ্মতী নগরীর প্রাচীরস্বরূপ যে নিতম্ব, তাহার চন্দ্রহারসদৃশ এবং হিল্লোলমালায় রমণীয় নর্ম্মদা নদীকে প্রাসাদের উপরিস্থিত বাতায়ন হইতে দেখিবার ইচ্ছা থাকে, তবে দীর্ঘবাহু এই প্রতীপ রাজার অঙ্কলক্ষ্মী হও ॥ ৪৩ ॥ সেই রাজা যথেষ্ট প্রিয়-দর্শন হইয়াও ইন্দুমতীর রুচিকর হইলেন না। যেমন শরৎকালে মেঘাবরণ-শূন্য পূর্ণশশী নলিনীর প্রীতিজনক হয় না, তদ্রূপ ॥ ৪৪ ॥ যাঁহার কীর্ত্তি স্বর্গাদি লোকেও প্রথিত হইয়াছে, যিনি শুদ্ধাচারসম্পন্ন মাতৃ ও পিতৃকুলের দীপস্বরূপ, সেই শূরসেন দেশের রাজা সুষেণকে উদ্দেশ করিয়া সেই অন্তঃপুর-রক্ষিকা, ইন্দুমতীকে বলিল ॥ ৪৫ ॥ যাজ্ঞিক এই রাজা নীপবংশসম্ভূত; যেমন

---

keen edge of Rama's axe, the night of destruction to the Kshatriyas, as of no greater strength than a lotus-leaf.

43. Like the goddess of beauty, do thou adorn the lap of this king with long arms, if it be thy desire to see from the palace-windows, the Narmada, beautiful with its flowing waters and encircling the ramparts of Mahismati like a zone.

44. Though his features were lovely enough, the king did not please her, just as the full moon, even when autumn has removed her veil of clouds, is not acceptible to a lotus.

45. Then the female guardian of the seraglio spoke thus to the princess, referring to Susena, the ruler of Saurasena, whose glory was chanted even in other worlds, and who was the lamp of both families paternal and maternal which were purified by righteous conduct.

শ্রান্ত সিদ্ধাশ্রমম্ এত্য সর্ব্বে ইব নৈসর্গিকঃ অপি পরস্পরেণ বিরোধঃ উৎসৃজে ॥ ৪৬ ॥ হিমাংশোঃ কান্তি ইব নয়নাভিরামা যস্য কান্তিঃ আত্মগেহে সন্নিবিষ্টা, অবিষহ্যং তেজঃ তু দুর্য্যোধসকটতৃণাচ্ছাদেষু রিপুমন্দিরেষু সন্নিবিষ্টম্ ॥ ৪৭ ॥ যস্য বারিবিহারকালে অবরোধস্তনচন্দনানাং প্রক্ষালনাৎ কলিন্দকন্যা মথুরাং গতা অপি গঙ্গোর্ম্মিসঙ্গজলা ইব ভাতি ॥ ৪৮ ॥ তার্ক্ষ্যাৎ ত্বত্তঃ যমুনৌকসা কালিয়েন বিসৃষ্টং বচঃস্থলব্যাপিরত্নং

জাতিবৈরী জন্তুগণ সিদ্ধাশ্রম আশ্রয় করিয়া, স্বাভাবিক বিরোধভাব পরিত্যাগপূর্ব্বক বাস করে, সেইরূপ পরস্পর বিরুদ্ধ গুণগণ স্বাভাবিক বিরোধ পরিত্যাগ করিয়া এই রাজাতে একাধারে বাস করিতেছে ॥ ৪৬ ॥ এই রাজার চন্দ্রের ন্যায় নয়নরঞ্জন কান্তি নিজ গৃহে সন্নিবিষ্ট রহিয়াছে, কিন্তু ইঁহার দুঃসহ তেজ শত্রুনগরের তৃণাচ্ছাদিত হর্ম্ম্যোপরি সন্নিবিষ্ট হইয়াছে ॥ ৪৭ ॥ যে সুষেণের জলবিহারকালে, অন্তঃপুরিকাগণের স্তনাবলী হইতে চন্দনানুলেপন প্রক্ষালিত হইলে, কালিন্দী নদী মথুরার সান্নিধ্যেও যেন গঙ্গাজলসংসর্গবশতঃ ধবলিমা ধারণ করিয়া থাকে ॥ ৪৮ ॥ যমুনাবাসী কালিয় নাগ একদা গরুড়ের ভয়ে ভীত হইয়া শরণাগত হইলে, সুষেণ তাঁহাকে রক্ষা করেন। সেই হেতু

---

46. This king who has performed sacrifices according to the prescribed rules, is of the race of the Nipas. In him conflicting virtues, like animals living in the tranquil hermitage of a sage, have given up their natural antagonism to each other.

47. His beauty which is as grateful to the eye as that of the moon, remains in his own home, while his prowess so irresistible dwells in his enemies' towns where the tops of their mansions are overgrown with grass.

48. While he with the ladies of his harem sports in the waters of the Yamuna, that river tinged with the sandal unguents washed off from their breasts, appears even in Mathura, as if she had united her waters with the waves of the Ganges.

49. The snake Kaliya for fear of Garuda, took up his abode in the Yamuna and presented him with a gem, which he

मणिं दधानः यः सकौस्तुभं क्षतं क्षिपति त्वत्॥ ४९॥ हे सुन्दरि, त्वमु पुमांसं मत्वा सद्यःप्रवालोत्तरपुष्पशय्यां चैत्ररथात् चारुणि इन्द्रावनं यौवनश्रीः निर्विश्यताम्॥ ५०॥ प्रावृषि कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु अभ्रःपृषतीचितानि मैत्रेयशीलानि शिलातलानि अध्यास्य कलापिनां नृत्यं पश्य च॥ ५१॥ उच—उचति। औचीत्, उवाचकार। उचथम्। आवर्त्तनाभिः अवरुधूः भविता सा सागरगामिनी सीतीवधा मार्गवशात् उपेतं महीधरम् इव तं नृपं व्यत्यगात्॥ ५२॥ अथ सूनिधा वरदाश्रितभुजं

नागराज ईंहाके যে এক মণি প্রদান করেন, তাহাতে ইঁহার বক্ষঃস্থল উদ্দীপিত করিয়া কৌস্তভধারী কৃষ্ণকেও লজ্জা দিতেছে॥ ৪৯॥ সুন্দরি, ইঁহাকে পতিত্বে বরণ করিয়া চৈত্ররথোদ্যানসদৃশ রম্যকাননবিরাজিত বৃন্দাবনে কোমল প্রবালের আস্তরণযুক্ত পুষ্পশয্যায় যৌবনসম্পত্তি উপভোগ কর॥ ৫০॥ এবং বর্ষাকালে মনোহর গোবর্দ্ধনগিরির কন্দরে বারিবিন্দুসিক্ত শৈলেয়সুরভিত শিলাতলে উপবেশন করিয়া ময়ূরগণের নৃত্য সন্দর্শন কর॥ ৫১॥ যেমন সাগরগামিনী নদী পথিমধ্যে স্থিত পর্ব্বতকে অতিক্রম করিয়া যায়, সেইরূপ জলাবর্ত্তসদৃশ সুগভীর নাভিশালিনী, অন্যের ভাবিবধূ ইন্দুমতী সেই রাজাকে অতিক্রম করিয়া চলিলেন॥ ৫২॥ অনন্তর

---

wears on his breast illumined with its splendour and thus puts to shame Krishna with his diamond Kaustubha.

50. Accepting this youth as thy husband, O fair one, do thou enjoy the treasure of thy youth on a couch of flowers overspread with tender foliage in Vrindabana which is not inferior to the park of Kurera.

51. And in the rainy season sitting thyself on slabs of stone sprinkled with watery particles and perfumed with storax, do thou look at the dance of the peacocks in the beautiful caves of the Gorandhana.

52. Destined to be the wife of another, she with navel lovely as an eddy, passed him by, just as a stream flowing towards the sea passes by a hill which it meets in its course.

53. Then the maid thus addressed the damsel with face

·সাদিতমনুপথং হৈমাঙ্গদং নাম কলিঙ্গনাথম্ আপেদুষীম্ অবালেন্দুমুখীং বালাং যযাচে॥৫৩॥ মহেন্দ্রাদ্রিসমানসারঃ অধী মহেন্দ্রস্য মহীদধেশ্চ পতিঃ, যস্য যাত্রাসু চরৎসৈন্যগজচ্ছলেন মহেন্দ্রঃ পুরঃ যাতি ইব ॥ ৫৪ ॥ সুভুজঃ চারুদৃশা পুরোগঃ যঃ বন্দীকৃতানাং রিপুশ্রিয়াং বাষ্পনিষ্যন্দকে পদ্ধতী ইব দে ব্যায়তরেখে ভুজাখ্যে বিভর্ত্তি ॥ ৫৫ ॥ আত্মনঃ সদ্মনি সুপ্তং যং সন্নিকৃষ্টঃ প্রাসাদবাতায়নদৃশ্যবীচিঃ মন্দধ্বনিত্যাজিতযামনুর্য্যঃ অর্ণবঃ এব

কিঙ্করী সুনন্দা কেয়ূরালঙ্কৃত ভুজশালী শত্রুনিসূদন কলিঙ্গরাজ হেমাঙ্গদের নিকট উপস্থিত হইয়া পূর্ণেন্দুমুখী নবযৌবনশালিনী ইন্দুমতীকে বলিল ॥ ৫৩ ॥ বলে মহেন্দ্রগিরির তুল্য এই হেমাঙ্গদ, মহেন্দ্রনামক কুলপর্ব্বতের এবং সমুদ্রের অধীশ্বর। ইঁহার যুদ্ধকালে মদস্রাবী গজসৈন্যের ছলে যেন স্বয়ং মহেন্দ্রপর্ব্বত অগ্রে অগ্রে গমন করেন ॥ ৫৪ ॥ ধনুর্দ্ধারিগণের অগ্রগণ্য সুবাহুসম্পন্ন এই রাজা নিয়ত ধনুর্গুণ আকর্ষণ করায় ইঁহার দুই হস্তে দুইটী রেখা পড়িয়াছে। তাহাতে বোধ হয় যেন, শত্রুগণের লক্ষ্মীর আসিবার জন্য দুইটী পথ লক্ষ্মীর কজ্জলাক্ত বাষ্পজলে সিক্ত হইয়া রহিয়াছে ॥৫৫॥ এই রাজার বাসগৃহ সমুদ্রসন্নিহিত, একারণ প্রাসাদের গবাক্ষ হইতেই সাগরের তরঙ্গমালা দেখিতে পাওয়া যায়, এবং যখন ইনি গৃহে সুপ্ত থাকেন

---

resembling the full moon, when she got near Hemangada, the ruler of Kalinga with his arms clasped with bracelets, who had overcome the whole band of his foes.

54. This king is equal to mount Mahendra in strength, and is the lord of that mountain as well as of the sea; and in his expeditions mount Mahendra leads the van, as it were, in the form of ichor-discharging elephants.

55. This king with well-shaped arms, who is the foremost of archers, has scars on both of his arms caused by the strokes of the bow-string, and those two scars being in the shape of lines, appear like the paths followed by the captured fortunes of his foes and bedewed with their tears blackened with collyrium.

56. The sea itself, being so near that its waves can be seen

प्रबोधयति ॥ ५६ ॥ अनेन साकं तालीवनमर्मरेषु समुद्रतीरेषु दीपान्तरानीतलव-
ङ्गपुष्पैः सुरभिषु अपाकृतस्वेदलवा रतौ विहर ॥ ५७ ॥ आकृतिसीमनीया विदर्भराजा-
वरजा तया एवं प्रलोभिता अपि नीता दूरकृता लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् (पुरुषः) इव
तस्मात् अपावर्तत ॥ ५८ ॥ अथ दौवारिकी दिवसरूपम् उत्सारय पुरश्च नायम् अय,
"इह चक्रीवासि, इतः विलोकय" इति पूर्वानुशिष्टां भोज्यां निजगाद ॥ ५९ ॥ अंभा-

---

তখন ইঁহাকে জাগরিত করিবার জন্য প্রহরাবসানসূচক তূর্য্যধ্বনির আবশ্যকতা হয় না, গম্ভীর ধ্বনি দ্বারা সমুদ্রই তূর্য্যের কার্য্য করেন ॥ ৫৬ ॥ তুমি ইঁহার প্রেয়সী হইয়া মর্ম্মরধ্বনিকারী তালীবনে সুশোভিত সমুদ্রতীরে ইঁহার সহিত বিহার কর। এরূপ করিলে দ্বীপান্তরস্থ নবঙ্গকুসুমের মনোহর সৌরভ বহনপূর্ব্বক সমীরণ তোমার শ্রমজনিত ঘর্ম্মবিন্দু অপনীত করিবে ॥ ৫৭ ॥ ইন্দুমতী প্রকৃত অঙ্গসৌষ্ঠবেই প্রলোভিত হইতে পারেন, একারণ সুনন্দার এতাদৃশ কেবল-মাত্র প্রলোভনে না ভুলিয়া হেমাঙ্গদের নিকট হইতে ফিরিয়া চলিলেন। যেমন পুরুষকারদ্বারা বহুদূরপর্য্যন্ত আকৃষ্ট হইয়াও লক্ষ্মী ভাগ্যহীন পুরুষের নিকট হইতে বিমুখ হইয়া চলিয়া যান, তদ্রূপ ॥ ৫৮ ॥ অনন্তর দৌবারিকী সুনন্দা দেবরূপী নাগপুরেশ্বরের নিকট আসিয়া, "হে চক্রবাকি! এই দিকে দৃষ্টিপাত কর," এই বলিয়া পরে ইন্দুমতীকে বলিল ॥ ৫৯ ॥ ইনি পাণ্ড্যানন্দ জনপদের

---

from his palace-windows, awakes him while sleeping in his own room, and by its deep booming, makes him discard the gong that sounds the watches.

57. Do thou sport with this prince on the sea-beach murmuring with palm-groves, having the drops of thy perspiration wiped off with the breezes that carry clove-flowers from other continents.

58. The younger sister of the king of the Vidarbhas who could only be attracted by real personal charms, turned away from him though she was thus tempted by her maid; just as good luck, though drawn far by policy, flies off from one to whom fate is not favourable.

পিতর্লম্বহার: হরিচন্দনেন কৃতাঙ্গরাগ: অয়ং পাণ্ড্য:, বালাতপরক্তসানু: সনির্ঝরোদ্গার: অদ্রিরাজ: ইব আভাতি ॥ ৬০ ॥ বিন্ধ্যস্য মহাদ্রে: সংস্তম্ভয়িতা নি:শেষপীতোজ্ঝিত-সিন্ধুরাজ: অগস্ত্য: অবমেধাবভৃথার্দ্রমূর্ত্তে: যস্য প্রীত্যা স্বীজাতিকা: ভবন্তি ॥ ৬১ ॥ পুরা ইন্দ্র: জনস্থানবিমর্দশঙ্কী লঙ্কাধিপতি: হরাৎ দুরাপম্ অস্ত্রম্ আসাদ্য যেন সন্ধায় ইন্দ্রলোকাবজয়ায় প্রতস্থে ॥ ৬২ ॥ মহাকুলীনেন অনেন ভূপেন বিধিবৎ গৃহীতে

রাজা, ইঁহার গলদেশে হারাবলী লম্বমান হওয়াতে এবং অঙ্গরাগ হরিচন্দনের দ্বারা সম্পন্ন হওয়াতে, বালাতপরাগে রঞ্জিত নির্ঝরোদ্গারী অদ্রিরাজের ন্যায় শোভা পাইতেছেন ॥ ৬০ ॥ যিনি বিন্ধ্যগিরিকে স্তম্ভিত করিয়াছেন, এবং জলধিকে নিঃশেষে পান করিয়া পুনর্ব্বার উদ্গীর্ণ করিয়াছেন, সেই অগস্ত্য ঋষি প্রীতমানসে অশ্বমেধ যজ্ঞের অবসানে স্নান করিয়া উঠিলে "স্বচ্ছন্দে স্নান হইল কি না" ইঁহাকে জিজ্ঞাসা করেন ॥ ৬১ ॥ পূর্ব্বকালে পাণ্ড্যরাজ মহাদেবের নিকট হইতে দুর্লভ অস্ত্র লাভ করিয়াছিলেন। ইনি পাছে জনস্থান আক্রমণ করেন, এই আশঙ্কা করিয়া বলদর্পিত লঙ্কাধিপতি ইঁহার সহিত সন্ধি করিয়া ইন্দ্রলোকবিজয়ার্থ যাত্রা করিয়াছিলেন ॥ ৬২ ॥ মহাকুলপ্রসূত এই ভূপতি যথাশাস্ত্র তোমার পাণিগ্রহণ করিলে, তুমি আর পৃথিবী উভয়েই, রত্নখচিত

---

was equal to a god, the porteress first said to the princess of Bhoja descent, "look here, O thou, with eyes like a partridge," and then addressed her thus :—

60. This is the king of the Pandyas, wearing necklace dangling over his shoulders, and anointed with sandal-unguents, so that he shines forth like the prince of mountains with cascades gushing down and with ridges gilded with the orient sun.

61. That Agastya who restrained the great mountain Vindya, and who first drank up and then restored the ocean, enquires after his auspicious ablutions, when his body is wet on account of his bathing at the conclusion of an Asvamedha sacrifice.

62. Long ago the haughty Ravana apprehending the subjugation of Janasthana, made peace with him who had obtain-

ইতি (ত্বং) পূর্ব্বা মহী ইব রত্নানুবিদ্ধার্ণবমেখলায়াঃ দক্ষিণস্যা দিশঃ সপত্নী ভব ।৬৩। ব্যধ—বিধ্যতি। অব্যাক্ষীৎ। বিব্যাধ। কর্ম্মণি বিধ্যতে, অব্যাধি। বিব্যধে। সনি বিব্যধ্যতি। যঙি বেবিধ্যতে। ণিচি ব্যাধয়তি, অবিব্যধৎ। (ত্বং) তাম্বূলবল্লীপরিণদ্ধপূগান্ এলালতালিঙ্গিতচন্দনাংস্তমালপত্রাস্তরমারুতেষু মলয়দ্রোণীষু মন্দং রংস্যসে ।৬৪। বিদ—বিদ্যতি। অবিদীৎ। বিবিদ। অসৌ নৃপঃ ইন্দীবরশ্যামতনুঃ, ত্বং রোচনাগৌরীবযষ্টিঃ, বিদ্যুন্মযীমাপরিতুল্যযোগাং বিদন্তু ।৬৫। বিদর্ভাধিপতেঃ স্বসুঃ শৃণ্বতি তদীযাঃ সুহৃদাং দিবাকরাদর্শনবদ্ধকোশে

নদ্যুদ্রূপ চন্দ্রহাসকুণ্ডিত দাক্ষিণাত্যের সপত্নী হইবে ।৬৩। এবং যথায় তাম্বূললতা পূগবৃক্ষকে বেষ্টন করিয়া আছে, এবং এলালতা চন্দনতরুকে আলিঙ্গন করিয়া রহিয়াছে, তমালপত্রের আন্তরণযুক্ত সেই মলয়গিরির উপত্যকাতে প্রণয়বনে নিরন্তর ক্রীড়া কর ।৬৪। এই রাজা ইন্দীবরতুল্যশ্যামকলেবর, আর তুমি গোরোচনাসদৃশগৌরাঙ্গী, অতএব বিদ্যুৎ ও মেঘের মত তোমাদের মিলনে পরস্পরের শোভা বৃদ্ধি প্রাপ্ত হউক ।৬৫। যেমন দিবাকরের অদর্শনে মুকুলিত যে পদ্ম তাহাতে চন্দ্রকিরণ স্থান পায় না, তেমনি বিদর্ভাধিপতির

---

ed a most rare weapon from the god Hara, and then departed for the conquest of Indra's realms.

63. When thy hand is properly received in marriage by this high-born prince, thou shalt be like this great earth the co-wife of the Southern-quarter having for her waist-band the sea abounding in jewels.

64. Be thou graciously pleased to sport in the dales of mount Malaya, where areca-trees are clasped with betel-creepers, and where sandel-wood trees are embraced by the twining cardamom-creepers, and which are over-spread with *tamala* leaves.

65. The body of that king is as dark as a blue lotus and thy slender form is as fair as saffron. So may your union like that between cloud and lightning set off each other's beauty.

66. Her exhortations found no room in the mind of the sister of Bhoja, just as the rays of the moon cannot penetrate

অরবিন্দে নয়ননাথাংশ ইব অন্যত্র ন লেভে ॥ ৬৬ ॥ পতিম্বরা সা রাজী সঞ্চারিণী দীপশিখা ইব যং যং ব্যতীয়ায়, স. স ভূমিপালঃ নরেন্দ্রমার্গাট্টঃ ইব বিবর্ণভাবং যযৌ ॥ ৬৭ ॥ তস্যাম্ উপস্থিতায়াং রঘোঃ সূনুঃ, "মাং বৃণীত ন বা" ইতি সমাকুলঃ অভূৎ; অস্য বামেতরঃ বাহুঃ কেয়ূরবন্ধোচ্ছ্বসিতেন সদ্যঃ ননন্দ ॥ ৬৮ ॥ বৃ—বৃণাতি, বৃণীতে। অবারীৎ, অবরিষ্ট, অবর্ত। বব্রে, বব্রাতে। সনি বিবরীষতি তে। বুবূর্ষতি-তে। যঙি বোবূর্য্যতে। বূর্বা, বূর্ণঃ। ব—বরতি-তে, বরীতি, বরতে। অবারীৎ, অবরিষ্ট, অবর্ত। বব্রে, বব্রাতে। যঙি বোবূর্য্যতে। বারয়তি, অবীবরৎ। ব্রত। কুমারী সর্ব্বাবয়বানবদ্যং তং প্রাপ্য অন্যোপগমাৎ ব্যাবর্ত্তত, তথাহি ষট্পদালী প্রফুল্লং সহকারম্ এত্য ইতরান্নং ন

ভগিনী ইন্দুমতীর চিত্তেও সুনন্দার উপদেশ প্রবেশ করিতে পারিল না ॥ ৬৬ ॥ পতিম্বরা ইন্দুমতী যে যে রাজাকে অতিক্রম করিয়া গেলেন, সেই সেই রাজা বিবর্ণভাব ধারণ করিলেন, যেমন রজনীযোগে একটা মসাল রাজপথের একস্থান হইতে স্থানান্তরে নীত হইলে যে যে প্রাসাদ ছাড়াইয়া যাওয়া হয়, তাহা (অন্ধকারে) মলিনভাব প্রাপ্ত হয়, তদ্রূপ ॥ ৬৭ ॥ ইন্দুমতী নিকটে উপস্থিত হইলে, "আমাকে বরণ করিবেন কি না" এই ভাবিয়া রঘুতনয় অত্যন্ত ব্যাকুল হইলেন। কিন্তু দক্ষিণ বাহুর যে অংশে কেয়ূরবন্ধন করে, সেই স্থানের স্পন্দন হওয়াতে অজের সে সন্দেহ অপনীত হইল ॥ ৬৮ ॥ কুমারী সর্ব্বাঙ্গসুন্দর সেই অজকে প্রাপ্ত হইয়া, অন্যের নিকট গমনে বিরত হইলেন। কারণ

---

into a lotus which has folded its petals owing to the disappearance of the sun.

67. Each king in succession, that was passed by the princess, desirous to choose her own husband, turned pale, as house after house in the high street of a town is left in darkness when a moving torch passes it by.

68. When she appeared before him, the son of Raghu, became greatly agitated with the doubt, "will she select me or not," but the throbbing of that part of his right arm where the bracelet is fastened, removed his doubt.

69. Having reached him, fault less in all his limbs, the princess refrained from resorting to another; just as a row of

काङ्क्षति । ६९ । काङ्क्ष—काङ्क्षति, अकाङ्क्षीत्, चकाङ्क्ष । सनि चिकाङ्क्षिषति । यङि चाकाङ्क्ष्यते । णिचि काङ्क्षयति, अचकाङ्क्षत् । इन्दुमतीं इन्दुमतीं तस्मिन् समावेशितचित्तवृत्तिम् अवेत्य अनुक्रमज्ञा सुनन्दा सविस्तरम् इदं वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे । ७० । इक्ष्वाकुवंश्यः कक्षुत्स्थः नाम्नां केषां कक्षुत्स्थः इति (राजा) अभूत्, उत्तरेक्ष्वाकवः उत्तरकोसलेन्द्राः यतः श्लाघ्यं काकुत्स्थमिदं दधति । ७१ । धा—दधाति, धत्तः, दधति । धत्ते । अधात्, अधित । दधौ, दधे । सनि धित्सति-ते । यङि दंधीयते । णिचि धापयति, अदीधपत् । यः संयति महीधरूपम् महेन्द्रम् आस्थाय प्रातपिनाकिनीव: मद्भ वाणैः असुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः चकार । ७२ । यः ऐरावताक्षालनविघ्नम्

अनिपङ्क্তি প্রফুল্ল সহকারতরুকে পাইলে বৃক্ষান্তর প্রার্থনা করে না । ৬৯ । বাক্যবিন্যাসে সুনিপুণা সুনন্দা ইন্দুর ন্যায় কান্তিশালিনী ইন্দুমতী অজের প্রতি চিত্ত সমর্পণ করিয়াছেন দেখিয়া সবিস্তরে এই বাক্যটী বলিতে আরম্ভ করিলেন । ৭০ । ইক্ষ্বাকুবংশে নরপতিদিগের মধ্যে শ্রেষ্ঠ ককুৎস্থ নামে এক রাজা ছিলেন । কোশলরাজ্যের উদারপ্রকৃতি ভূপতিগণ ককুৎস্থ হইতেই শ্লাঘ্য "কাকুৎস্থ" এই উপাধি ধারণ করিতেছেন । ৭১ । যে ককুৎস্থ সমরক্ষেত্রে বৃষরূপী ইন্দ্রের পৃষ্ঠে আরোহণ করিয়া, মহাদেবের শোভা অনুকরণপূর্ব্বক বাণদ্বারা অসুরগণ নিধন করিতেন এবং তন্নিবন্ধন তাহাদের রমণীদিগের গণ্ডস্থল

---

black bees do not seek for other trees when they have come across a full-blown mango tree.

70. Having observed that Indumati as resplendent as the moon had set her heart on him, Sunanda, versed in the art of speaking, began to deliver the following speech at length.

71. There was a king of the dynasty of Ikshraku, Kakutstha by name, who held the foremost place among kings and was celebrated for his virtues. From him the high-minded rulers of Uttarakosala bear the proud title of Kakutstha.

72. In battle, taking his seat on the back of Mahendra in the guise of a huge bull, and thereby rivalling the attitude of Pinaki, he banished with his arrows all painting from the cheeks of the Asura-ladies.

(ইন্দ্রম্) অরদম্ অরদেন সংঘট্টয়ন্ স্বাম্ অপ্সরা মূর্ত্তিম্ অপি গৌরভিদঃ অর্দ্ধাসনম্ অধিশয়ী ॥ ৩২ ॥ ঘট্—ঘট্টতে, অঘট্টিষ্ট, অঘট্টে। ঘট্টয়তি, অঘঘট্টৎ। ঘাঘাস। তদ্বংশকীর্ত্তিঃ কুলপ্রদীপঃ দিলীপঃ নৃপতিঃ তস্য কুলে জাতঃ, যঃ কিল, মঘোনঃ বিনিদ্রণায় একোনশতক্রতুত্বে অতিষ্ঠৎ ॥ ৩৪ ॥ যস্মিন্ মহীং শাসতি বিহারযাত্রাসু নির্য্যন্তি বিলাসিনীনাম্ অংশুকানি বাতঃ অপি ন অবলম্বয়ৎ, আহরণায় কঃ হস্তং প্রসারয়েৎ ॥ ৩৫ ॥ হৃ—হরতি, অহার্ষীৎ, জহার। জনি হিংসীর্যতি। যঙি হেহীয়তে। ণিচি হারয়তি, অহীহরৎ। বিশ্বজিতঃ মহাক্রতোঃ প্রযোক্তা পুত্রঃ রঘুঃ তস্য যদং প্রশাস্তি, যঃ চতুর্দিগা-

---

পত্ররচনাশূন্য করিয়া দিতেন ॥ ৭২ ॥ ইন্দ্র বৃষরূপ পরিত্যাগপূর্ব্বক স্বাভাবিক মহৎ কলেবর পুনঃ প্রাপ্ত হইয়া সেই রাজাকে আসনার্দ্ধে বসাইতেন, আর ঐরাবতের প্রোৎসাহনার্থ তাড়ননিবন্ধন শিথিল যে ইন্দ্রের কেয়ূর, তাহাতে তদীয় কেয়ূরের সংঘর্ষণ হইত ॥ ৭৩ ॥ সেই ভূপতির বংশে মহাকীর্ত্তিশালী কুলের প্রদীপস্বরূপ দিলীপ নামে রাজা জন্মগ্রহণ করেন। যে দিলীপ ইন্দ্রের বৈরপরিহারের জন্য, এক কম এক শত যজ্ঞ করিয়াই ক্ষান্ত হইয়াছিলেন ॥ ৭৪ ॥ যে দিলীপের শাসনসময়ে মদমত্ত বারবিলাসিনীগণ বিহারস্থানে যাইতে অর্দ্ধপথে নিদ্রিত হইয়া পড়িলে, বায়ুও তাহাদের বসন সরাইতে সমর্থ হয় নাই, অন্য কে আর হস্ত প্রসারণ করিবে? ॥ ৭৫ ॥ তাঁহার পুত্র রঘু এক্ষণে রাজ্য শাসন করিতেছেন। যে রঘু চতুর্দ্দিক হইতে অর্থরাশি সঞ্চয় করিয়া, বিশ্বজিৎ যজ্ঞ অনুষ্ঠান করেন, তন্নিবন্ধন তদীয় প্রভূত সম্পত্তির মধ্যে

---

73. Brushing with his own bracelet the bracelet of Indra slackened by goading Airavata, he sat on the same seat with that deity, even when he had assumed his own exalted form.

74. King Dilipa of great renown was born in that race as the light thereof, who in order to disarm the jealousy of Indra, contented himself with a hundred sacrifices short only by one.

75. In whose reign, even the breeze did not dare to flutter the clothes of drunken women who had fallen asleep on the road halfway to their orgies, but to steal them who could stretch out his hands?

76 His son Raghu, the performer of the great sacrifice,

वर्जितसञ्चयां विभूतिं मृत्पात्रशेषाम् अकरोत् ॥७६॥ ब्रज—ब्रजति, ब्रजति, वर्जयति । अब्रज, अब्रजत्, अवर्जत्, अब्रजि । अवर्जीत् । अवर्जिष्ट । सनि विवर्जिषति । यङि वरीवृज्यते । णिचि वर्जयति, अववर्जत् । अद्रीन् आरुरुक्षम्, उदधीन् वितीर्षुं, मुञ्जद्भमाना वसतिं प्रविष्टम्, ऊर्ध्वं गतम्, अनुवव्रिं च, यस्य यशः श्रवणाय परिच्छेत्तुं न क्षमाः ॥७७॥ असौ कुमारः अजः जयन्तः

विविष्टपस्य पतिम् इव तम् अनुजातः, यः दम्यः अपि भुवनस्य गुर्वीं धुरं धुर्येण पित्रा सदृशं बिभर्त्ति ॥७८॥ कुलेन, कान्त्या, नवेन वयसा, विनयादिभिः गुणैः, आत्मनः तुल्यम् असुं त्वं वृणीष्व, रत्नं काञ्चनेन संगच्छतु ॥७९॥ ततः सुनन्दावचनावसाने

केवल একটী মৃৎপাত্রমাত্র অবশিষ্ট ছিল ॥ ৭৬ ॥ রঘুর অবিচ্ছিন্ন যশের ইয়ত্তা নাই, তাঁহার যশ ভূধরশৃঙ্গে আরোহণ করিয়াছে, উদধির পারে গমন করিয়াছে, নাগলোকে প্রবিষ্ট হইয়াছে, এবং স্বর্গলোকে উঠিয়াছে ॥ ৭৭ ॥ যেমন জয়ন্ত ইন্দ্র হইতে, সেইরূপ ইনিও রঘু হইতে জন্মলাভ করিয়াছেন। এই অজ দমনীয় হইয়াও, ধুরন্ধর পিতার সহিত তুল্যরূপে মেদিনীর গুরুভার বহন করিতেছেন ॥ ৭৮ ॥ ইনি কুল, রূপ, নবীন বয়স, এবং বিনয়াদিগুণে তোমার অনুরূপ, অতএব ইহাঁকে বরণ কর। মণি কাঞ্চনের সহিত মিলিত হউক ॥ ৭৯ ॥ সুনন্দার বচনাবসান হইলে পর, রাজকন্যা

Visvajit, is now ruling over his dominions, who reduced the wealth yielded by and amassed from the four quarters of the globe to an earthen pot.

77. Whose fame has ascended the mountains, crossed the oceans, entered into the abode of the serpents, risen up to heaven and still continues to expand, so that it cannot be measured by any standard.

78. This prince, Aja by name, is sprung from him, just as Jayanta was born of the lord of heaven, who though of an age at which one ought to be under some tutor, sustains the weight of the world's government equally with his father inured to such task.

79. Do thou elect this prince who is thy equal in respect of pedigree, beauty, youth, modesty and various other virtues, so that jewel may unite with gold.

नरेन्द्रकन्या लज्जां तनूकृत्य प्रसादासक्तया दृश्या संवरणस्रजा इव कुमारं प्रत्यपद्यत ॥८०॥ सा शालीनतया तस्मिन् युनि अभिलाषबन्धं वक्तुं न शशाक, सः रोमाञ्चलक्ष्येण कुञ्चितकेश्याः गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् ॥ ८१ ॥ सख्यां तथागतायां तस्यां सखी वैक्लव्यात् "आर्ये अन्यतः व्रजाम" इति परिहासपूर्वम् आचख्यौ, अथ वधूः अमूयाकुटिलम् एनां ददर्श ॥ ८२ ॥ करभोपमोरुः सा चर्चागौरं गुरुं मूर्तम् अनुरागम् इव धात्र्याः करात्यां रघुनन्दनस्य कण्ठे यथास्थानदेशम् आसञ्जयामास ॥ ८३ ॥ नरेन्द्रः सः विशालवक्षःस्थल-

---

इन्दुमती लज्जার কিঞ্চিৎ লাঘব করিয়া, চিত্তপ্রসাদপ্রযুক্ত নির্মল যে দৃষ্টি, তাহাই যেন বরমাল্য, তদ্দ্বারা অজকে বরণ করিলেন ॥ ৮০ ॥ সেই কুমারী শালীনতা-নিবন্ধন অজের প্রতি যে নিজের আসক্তি, তাহা ব্যক্ত করিতে পরিলেন না। কিন্তু সেই আসক্তি সেই কুঞ্চিতকেশীর গাত্রযষ্টি ভেদ করিয়া রোমাঞ্চচ্ছলে নির্গত হইয়া পড়িল ॥ ৮১ ॥ সুনন্দা ইন্দুমতীকে তদবস্থ দেখিয়া পরিহাস পূর্ব্বক কহিল। "আর্য্যে! অন্যত্র যাওয়া যাউক;" তখন বধূ ক্রোধে কুটিল-ভাবে তাহার প্রতি দৃষ্টিপাত করিলেন ॥ ৮২ ॥ কুমারী ধাত্রীর হস্তদ্বারা মঙ্গলচূর্ণে পিঙ্গলবর্ণ একগাছি মালা রঘুতনয়ের কণ্ঠে পরাইয়া দিলেন। সে ত মালা নয়, যেন মূর্ত্তিমান্ অনুরাগ ॥ ৮৩ ॥ বরণীয় অজ মাঙ্গল্যপুষ্পে রচিত

---

80. Then at the conclusion of Sunanda's speech, the princess overcame her bashfulness and accepted the prince with a glance glistening with joy as if with the election-wreath.

81. She on account of her modesty could not speak out her sentiments concerning him; but they came out in the guise of horripilation, having parted asunder, as it were, the slender limbs of that curl-haired damsel.

82. When she was in that state, her friend, the holder of the cane said, with a scornful laugh, "my noble lady, let us go on to another suitor," on which the bride frowned on her askance from displeasure.

83. The princess with shapely limbs, made the nurse put in the right place on his neck a wreath grey with auspicious powder, as if it were her own love in manifest shape.

सम्भवा महत्युपनद्धा तया सजा विदर्भराजावरजां कण्ठार्पितबाहुपाशाम् अमंस्त ॥८४॥ तव समगुणयोगप्रीतयः पौराः "इयम् (अकलंकता इन्दुमती) मेघमुक्तं यमिनम् उपगता कौमुदी, अनुरूपं जलनिधिम् अवतीर्णा जह्नुकन्या" इति वृत्तार्थां वचनकटु एकवाक्यं विदधुः ॥८५॥ एकतः प्रमुदितवरपक्षम्, अन्यतः वितानं, तत् क्षितिपतिमण्डलम् उभयसि प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनमतिपन्ननिद्रं सर इव आसीत् ॥८६॥

সেই নানা বিশাল বক্ষঃস্থলে লম্বমান দেখিয়া মনে করিতে লাগিলেন, যেন স্বয়ং বিদর্ভরাজভগিনী তাঁহার গলে ভুজপাশ অর্পণ করিয়াছেন ॥৮৪॥ "এই কুমারী মেঘমুক্ত অনুরূপ চন্দ্রমার সহিত মিলিত জ্যোৎস্নাস্বরূপ, এবং অনুরূপ জলনিধির সঙ্গে সঙ্গত জাহ্নবীস্বরূপ;" তত্রত্য পুরবাসিগণ সমগুণশালী বরবরের মিলনে প্রীত হইয়া, পূর্ব্বোক্ত বাক্যসকল বলিতে লাগিল; কিন্তু তাহা ভূপতিবর্গের পক্ষে শ্রুতিকটু হইয়াছিল ॥৮৫॥ সেই বরবরণমাজের এক পার্শ্বে বরপক্ষ উল্লাসপূর্ণ, আর অপর পার্শ্বে রাজবর্গ বিষাদে শূন্যহৃদয় হইয়া রহিল; যেমন প্রভাতে একটী সরোবরের একদিকে কমলাবলী প্রফুল্ল, আর অন্য দিকে কুমুদমালা মুদ্রিত হইলে শোভা হয়, তদ্রূপ ॥৮৬॥

---

84. When the wreath woven of auspicious flowers was dangling over his broad chest, that excellent prince felt as if the younger sister herself of Vidharva's king had flung her fair arms round his neck.

85. She is the moon-light itself that has joined the moon free from clouds, she is the river Ganga that has united itself with the ocean so worthy of it; thus spoke the citizens with one accord, delighted at the union of that couple who were well-matched, though their speech was like gall and wormwood to the ears of the king.

86. On the one side was the bridegroom's party rejoicing, and on the other were the kings appearing blank in despair, so that the whole scene resembled a lake at day-break with lotuses unfolding their petals, and kumuda-lilies closing in slumber.

सप्तमः सर्गः ।

—o—

अथ विदर्भनाथः सदृशेन उभयत्रा युक्ताम् (अतएव) साक्षात् स्कन्देन युक्तां देवसेनाम् इव स्थितां स्वसारम् आदाय पुरप्रवेशाभिमुखः बभूव ॥ १ ॥ भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात् रूपेषु वेषेषु च साध्वस्याः (अतएव) विभातसमयेन्दुभासः पृथिवीपतयः अपि सेनानिवेशान् जग्मुः ॥ २ ॥ तत्र शच्याः सान्निध्ययोगात् स्वयंवरक्षोभकृताम् अभावः किल, तेन काकुत्स्थम् प्रति ईर्ष्यया समक्षरः अपि क्षितिपालवीक्षः अशमन् ॥ ३ ॥

যেমন মূর্ত্তিমতী দেবসেনা কার্ত্তিকেয়ের সহিত মিলিত হইয়াছিলেন, তেমনি অনুরূপ বরের সহিত মিলিত ভগিনীকে সমভিব্যাহারে লইয়া, বিদর্ভরাজ নগরে প্রবেশার্থ উদ্যত হইলেন ॥ ১ ॥ ভূপালগণও ইন্দুমতীর প্রতি নিরাশ হইয়া নিজের রূপ ও বেশভূষার উপর বিদ্বেষ প্রকাশ করত স্ব স্ব শিবিরে প্রত্যাগমন করিলেন। তৎকালে তাঁহারা প্রভাতকালীন গ্রহগণের ন্যায় প্রভাহীন হইয়াছিলেন ॥ ২ ॥ তথায় শচীর আবির্ভাবনিবন্ধন কেহই স্বয়ম্বরের বিঘ্ন করিতে পারে নাই। তৎপ্রযুক্ত ভূপালগণ ককুৎস্থকুলকুমারের প্রতি মাৎসর্য্যযুক্ত হইয়াও শান্তভাব অবলম্বন করিয়াছিলেন ॥ ৩ ॥ তৎকালে

---

1. Then the king of Vidarbha, taking with him his sister united with a worthy bridegroom, and resembling the goddess Devasena appearing in visible form with her husband Skanda, made towards the capital.

2. The other kings also, their aspirations for the hands of Indumati proving futile hated their own beauty and dress, and looking as pale as the planets at dawn returned to their encampments.

3. Owing to the presence of Sachi, there was none to disturb the ceremony of election ; so that the kings though full of resentment against Kakutstha remained quiet.

तावत् प्रकीर्णाभिनवोपचारम् इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्कं ध्वजच्छायनिवारितोष्णं राजमार्गं स वरः वध्वा सह प्राप ॥ ४ ॥ ततः चामीकरजालवत्सु सौधेषु तदालोकनतत्पराणां पुरसुन्दरीणाम् इत्थं व्यक्तान्यकार्य्याणि विचेष्टितानि बभूवुः ॥ ५ ॥ त्वरया वातायनाभिमुखं प्रजन्या कयाचित् उद्वेष्टनबन्धनाय्यः करेण रुद्धः अपि केशपाशः तावत् बन्धुं न शक्यते एव ॥ ६ ॥ बन्ध—बध्नाति। अभात्सीत्, बबन्ध। भन्त्स्यति। ऋनि विभन्त्सति। यङि बाबध्यते। णिचि बन्धयति, अबबन्धत्, बन्धुम्। बध—बधति, बध्यते। बीभत्सते। बन्धुम्। बम—बमति। अबमीत्। बबाम। ऋनि विबमिषति। यङि बंबम्यते। बान्तम्, बमितम्। कांचित् प्रसाधिकालम्बितम् उद्वरागम् एव चरणपद्मम् आक्षिप्य

राजमार्গ মাল্যাদি বিবিধ অভিনব সজ্জায় সমাকীর্ণ এবং ইন্দ্রধনুর ন্যায় দীপ্তিশালী তোরণাবলীতে সুশোভিত ছিল, এবং ধ্বজরাজির ছায়াতে তথাকার রৌদ্র নিবারিত হইয়াছিল; সেই রাজপথে বর বধূর সহিত উপস্থিত হইলেন ॥৪॥ অনন্তর হেমময় গবাক্ষজালযুক্ত হর্ম্ম্যের মধ্যে পুরসুন্দরীগণ অজদর্শনে উৎসুক হইয়া, যে যে কর্ম্মে নিযুক্ত ছিল, তাহা পরিত্যাগপূর্ব্বক, এই প্রকারে ব্যাপৃত হইল ॥ ৫ ॥ দ্রুতপদে গবাক্ষসমীপে যাইতে যাইতে কোন স্ত্রীর কবরী আলুলায়িত হইয়া তৎসন্নিবিষ্ট মাল্য যেমন খসিয়া পড়িবে, অমনি বাম হস্তদ্বারা কেশপাশ ধারণপূর্ব্বক চলিল, বাঁধিতে মনে হইল না ॥ ৬ ॥ কেহ বা প্রসাধিকাকর্ত্তৃক ধৃত আর্দ্ররঞ্জনযুক্ত চরণের অগ্রভাগ টানিয়া লইল এবং

---

4. The bride-groom with the bride reached the royal road, strewn with the offerings of flowers, shining with gates like the rainbow, and hung with flags that mitigated the heat by their shade.

5. Then in the mansions with golden lattices, the fair ones of the town became solely intent on watching him, and abandoning all other occupations behaved after the following manner.

6. One rushed hastily to the window, and so the tie of her braid got loose and the wreath fell down therefrom; she then held it with her hand, but did not think of tying it again.

উৎসৃষ্টলীলাগতিঃ সতী আগবাক্ষাৎ পদবীম্ অলক্তকাঙ্কাং ততান ॥ ৩ ॥ অপরা দক্ষিণং বিলোচনম্ অঞ্জনেন সম্ভাব্য বঞ্চিতবামনেত্রা সতী তথা এব শলাকাং বহন্তী সতী বাতায়নসন্নিকর্ষং যযৌ ॥ ৮ ॥ অন্যা লালান্বরগ্রন্থিতদৃষ্টিঃ সতী প্রস্থানভিন্নাং নীবীং ন ববন্ধ, (কিন্তু) নাভিপ্রবিষ্টাভরণপ্রভেণ হস্তেন বাসঃ অবলম্ব্য তস্থৌ ॥ ৯ ॥ সত্বরম্ উত্থিতায়াঃ কস্যাশ্চিৎ অর্দ্ধাচিতা, রশনা দুর্নিমিতে পদে পদে গলন্তী সতী তদানীম্

বিলাসগতি পরিত্যাগপূর্ব্বক গবাক্ষপর্য্যন্ত পথ অলক্তকরাগে অঙ্কিত করিয়া দিল ॥ ৭ ॥ আর এক নারী কেবল দক্ষিণচক্ষু কজ্জলে রঞ্জিত করিয়াছে, কিন্তু বাম নেত্রটী তখনও কজ্জলে রঞ্জিত রহিয়াছে, তথাপি শলাকা ধারণ করত বাতায়নের নিকট প্রস্থান করিল ॥ ৮ ॥ অন্য একজন ত্বরিতগমনে শিথিল যে বস্ত্রগ্রন্থি, তাহা বাঁধিবার অবকাশ পায় নাই, হস্তে বসন ধারণ করিয়া গবাক্ষের অভ্যন্তর দিয়া দৃষ্টিপাত করিতে লাগিল। আর তাহার হস্তাভরণের প্রভায় নাভির অভ্যন্তরভাগ দীপ্তিযুক্ত হইল ॥ ৯ ॥ কোন রমণীর চন্দ্রহার মণি-মাণিক্যে অর্দ্ধেকমাত্র গ্রথন করা হইয়াছিল, এমন সময়ে সে যেমন সত্বর উঠিয়া দ্রুতপদে চলিতে লাগিল, অমনি সেই গ্রথিত বস্ত্রগুলি এক একটী করিয়া খসিয়া পড়িতে লাগিল, অবশেষে তাহার অঙ্গুষ্ঠমূলে সংলগ্ন সূতাগাছটী

---

toilet-maid who held it, and while the dye was still wet, forgetting her usual gait which was charmingly languid, swiftly ran to the window leaving her rosy foot-prints.

8. Another who had just adorned the right eye with collyrium, balked the left eye of its due and flew, just as she was, to the window carrying the pencil in her hand.

9. Another hurried, so that the string which fastened her clothes got loose and she did not stop to tie it up again, but held her clothes with the hand, so that her navel was illumined with the lustre of ornaments worn on the wrist and stood peeping through the lattices.

10 Another rose up in haste when her ornamental girdle was only half strung with precious stones, and they fell off

অনুষ্ঠমূলার্পিতমুদ্বয়েষা আসীৎ ॥ ১০ ॥ মি—মিনীতি, মিনুতে, মীনাতি, মীনীতে। অমাসীৎ, অমাস্ত। ভবি মিস্বতি। যদি মীয়তে। মাপয়তি, অমীমপৎ। সান্দ্র-কুতূহলানাম্ তাসাম্ আস্যবগন্ধগর্ভৈঃ বিস্তীর্ণনেত্রষট্পদৈঃ মুখৈঃ ব্যাপ্তান্তরাঃ গবাক্ষাঃ সহস্রপদ্মাকীর্ণাঃ ইব আসন্ ॥ ১১ ॥ তা নার্যঃ রাঘবং দৃষ্টিভিঃ আপিবন্ত্যঃ বিষয়ান্তরাণি ন জগ্মুঃ, তথাহি আসাং শেষেন্দ্রিয়বৃত্তিঃ সর্ব্বাত্মনা চক্ষুঃ প্রবিষ্টা ইব ॥ ১২ ॥ ভোজ্যা পরীষ্টৈঃ ভূপতিভিঃ হৃতা (অপি) স্বয়ম্বরম্ সাধু অমংস্ত স্থানে, অন্যথা অসৌ

কেবল অবশিষ্ট রহিল ॥ ১০ ॥ প্রগাঢ় কৌতূহলাক্রান্ত সেই রমণীগণের মুখ-মণ্ডলের অভ্যন্তর হইতে সুধাসৌরভ ভর ভর করিয়া বহির্গত হইতেছে; এবং তাহাদের নেত্ররাজি ভ্রমরাবলীর ন্যায় চঞ্চলভাবে খেলিতেছে; তাহাতে বোধ হইল, যেন গবাক্ষের অভ্যন্তর সকল কমলাবলীতে পরিপূর্ণ রহিয়াছে ॥ ১১ ॥ সেই নারীগণ নয়নদ্বারা রঘুতনয়কে এরূপ সতৃষ্ণভাবে দর্শন করিতেছিল যে, অন্য কোন বিষয় জানিতে পারে নাই। অতএব বোধ হয় যেন, তাহাদের অন্যান্য ইন্দ্রিয়ের শক্তি তৎকালে সর্ব্বতোভাবে চক্ষুতেই প্রবিষ্ট হইয়াছিল ॥ ১২ ॥ ভোজকুমারী অদৃষ্টপূর্ব্ব ভূপতিগণের প্রার্থনা জানিয়াও যে স্বয়ম্বরকেই ভাল বলিয়া বিবেচনা করিয়াছিলেন; তাহা যুক্তিসিদ্ধ হইয়াছিল। কারণ তাহা না হইলে, লক্ষ্মী যেমন নারায়ণকে প্রাপ্ত হইয়াছিলেন, তদ্রূপ আপনার অনু-

---

at every step she took in haste, so that at last nothing was left but the string clinging to the tip of her great toe.

11. The windows had their holes filled up with faces of those fair ones whose curiousity was greatly excited,—faces which smelt of wine and had rolling eyes, so that those windows seemed to be ornamented with lotuses, scented with nectar and with bees circling round them.

12. Drinking in the son of Raghu with their eyes, those females did not perceive any other sensible object, so much so, that the functions of all their other senses were, as it were, wholly concentrated in the eye.

13. They exclaimed :—"The princess Indumati courted by many an absent king, was quite right in thinking Suayamvara

पद्मा नारायणम् इव आत्मानुरूपं कान्तं कथं लभेत ॥ १३ ॥ सदृशीयश्रीभम् इदं द्वन्द्वं परस्परेण न अयोजयिष्यत् चेत् (तर्हि) प्रजानां पतुः अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः विफलः अभविष्यत् ॥ १४ ॥ इमौ रतिस्मरौ अभूताम् नूनम्, तथाहि इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु आत्मप्रतिरूपम् एव गता, हि (तथाहि) मनः जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम् ॥१५॥ कुमारः पौरवधूमुखेभ्यः उद्गताः श्रोत्रसुखाः इति कथाः शृण्वन् मङ्गलसंविधानैः उद्भासितं स्वस्य च तस्य च सद्म समाससाद ॥ १६ ॥ सद्—सीदति । असदत्, ससाद । सत्सति । सत्सिषति । यङि सासद्यते । णिचि सादयति, असीसदत् । भास—भासते, अभा-

---

রূপ পতি কিরূপে লাভ করিবেন ॥১৩॥ যদি বিধাতা সকলের বাঞ্ছনীয় শোভাশালী এই যুগলকে পরস্পরের সহিত মিলিত না করিতেন, তাহা হইলে প্রজাপতি এই উভয়ের সৌন্দর্য্য নির্ম্মাণ করিতে যে প্রয়াস পাইয়াছিলেন, তাহা বিফল হইত ॥ ১৪ ॥ ইঁহারা দুই জন পূর্ব্বজন্মে নিশ্চয়ই রতি ও কন্দর্প ছিলেন, কারণ এই বালা হাজার হাজার রাজার মধ্য হইতে নিজের অনুরূপ যে, তাঁহাকেই বাছিয়া লইলেন, তথাহি মন জন্মান্তরের সম্পর্ক জানিতে পারেই পারে ॥১৫॥ পুরবধূগণের মুখমণ্ডল হইতে বিনির্গত ইত্যাদি শ্রবণসুখকর কথোপকথন শুনিতে শুনিতে কুমার অজ সম্বন্ধীয় আলয়ে পৌঁছিলেন; যথায় নানাবিধ মাঙ্গলিক সুসজ্জাতে সর্ব্বত্র দেদীপ্যমান হইয়া রহিয়াছিল ॥ ১৬ ॥ অনন্তর তিনি কাম-

---

preferable, for otherwise, how could she have obtained a husband worthy of herself, just as the goddess Lukshmi obtained Narayana. ?"

14. "If this couple whose beauty is coveted by all, had not been united with each other, the labour which the creator took in the creation of beauty in the pair, would have been thrown away."

15. "No doubt, they were originally Rati and Kama, in as much as this damsel from among thousands of kings has selected one so worthy of herself. For certain it is, that the mind recognizes the associations formed in other states of existence."

16. Listening to these words so pleasant to the ear, which fell from the lips of the fair ones of the city, the prince reached the house of his future connection, shining with auspicious decorations

स्थिष्ट, वसाने। भासयति, अदीभसत्, अवभासत्। ततः सः करेणुकायाः आशु अवतीर्य कामरूपेश्वरदत्तहस्तः सन् अथो वैदर्भनिर्दिष्टम् अन्तःपुरद्वारं नारीमनांसि इव विवेश ॥१७॥ महार्हासनसंस्थितः असौ भोजोपनीतं सरत्नं मधुपर्कमिश्रम् अर्घ्यं दुकूलयुग्मञ्च वनिताकटाक्षैः सार्द्धं जग्राह ॥ १८ ॥ दुकूलवासाः सः विनीतैः अवरोधरक्षैः स्फुटफेनराजिः उदन्वान् नवैः चन्द्रपादैः वेलासक्रामम् इव वधूसमीपं निन्ये ॥ १९ ॥ तत्र अर्चितः अग्निकल्पः भोजपतेः पुरोधाः आज्यादिभिः अग्निं हुत्वा तम् एव विवाहसाक्षिणं आधाय

রূপের অধিপতির হস্ত ধারণপূর্ব্বক হস্তিনী হইতে অবতরণ করিলেন। পরে বিদর্ভপতির নির্দেশানুসারে অন্তঃপুরের মধ্যবর্ত্তী প্রাঙ্গণে প্রবেশ করিলেন; সেই সঙ্গে সঙ্গে রমণীগণের অন্তঃকরণের মধ্যেও প্রবেশ করা হইল ॥১৭॥ পরে মহামূল্য সিংহাসনে উপবেশনপূর্ব্বক, ভোজরাজ কর্ত্তৃক প্রদত্ত রত্নযুক্ত অর্ঘ্য, মধুপর্ক, এবং বস্ত্রযুগ্ম, কামিনীগণের কটাক্ষের সহিত গ্রহণ করিলেন ॥ ১৮ ॥ বিনীত অন্তঃপুররক্ষকগণ পট্টবস্ত্রধারী অজকে বধূর নিকট লইয়া গেল। অভিনব চন্দ্রকিরণ ফেনরাজি-বিরাজিত সমুদ্রকে যেমন তীরভূমির নিকট লইয়া যায়, তদ্রূপ ॥ ১৯ ॥ অগ্নিতুল্য তেজস্বী রাজপুরোহিত সেই ভোজালয়ে নিত্যে পূজিত হইয়া অগ্নিতে আহুতি প্রদান করিলেন এবং সেই অগ্নিকেই সাক্ষী করিয়া

---

17. Then taking the support of the hand of Kamrupa's king, he quickly alighted from the female elephant, and entered the inner court of the zenana, to which he was guided by the king of Vidarbha, as well as the hearts of the ladies.

18. Seated on a throne of great value, he accepted together with the glances of the ladies, jewels, honey, curds and other presents, and also a pair of silk garments, all of which were given by the king of Bhoja.

19. Clad in silk he was conducted to the presence of the bride by the polite keepers of the seraglio, just as the sea full of foam is led on to the shore by the beams of the rising moon.

20. There the priest of Bhoja's king, duly honored and himself resembling the fire, offered to the fire clarified butter

च वधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार ॥ २० ॥ काम्—काम्यते, अकामिष्ट, चकामे। सनि चिकामिषते। यङि चाकाम्यति-ते। णिचि कामयति, अचकामत्। सः राजसूनुः हस्तेन वध्वाः हस्तं परिगृह्य अनल्परागोत्कलतापल्लवेन प्राप्य चूतः इव सुतरां चकासे ॥ २१ ॥ वरः कक्षकितप्रकोष्ठः आसीत्, कुमारी स्विन्नाङ्गुलिः संवृत्ते, तस्मिन् वये तत्समम् आत्मवृत्ति, मनोभवेन समं विभक्ता इव ॥ २२ ॥ अपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्ति-निवर्त्तितानि अन्योन्यलोलानि तयोः विलोचनानि मनीषां क्लीयन्तीं आनशिरे ॥ २३ ॥ अश्—अश्नुते। आशिष्ट, आनशे। अशिष्यते, अक्षाते। सनि अशिशिषते। यङि अशा-

---

वधू এবং বরকে বিবাহসূত্রে সংবদ্ধ করিয়া দিলেন ॥ ২০ ॥ সেই রাজকুমার অজ হস্তদ্বারা বধূর হস্ত ধারণ করিয়া অধিক শোভা পাইলেন। যেমন সন্নিহিত অশোকপল্লব চূততরুর শাখার সহিত মিলিত হইয়া শোভা ধারণ করে, তদ্রূপ ॥২১॥ বরের করপ্রদেশ পুলকিত হইল, এবং বধূর অঙ্গুলিগুলি স্বেদার্দ্র হইল। তাহাতে বোধ হইল,যেন কন্দর্প তৎকালে সেই মিথুনে নিজের ক্ষমতা সমভাবে প্রকাশ করিয়াছিলেন ॥২২॥ শুভদৃষ্টির সময় সেই বধূবরের নয়নযুগল যদিও পরস্পরের দর্শনার্থ লালসাযুক্ত, তথাপি লজ্জাজনিত একপ্রকার মনোরম যন্ত্রণা অনুভব করিতে লাগিল। কারণ তাহাদের দৃষ্টি দেখিবার জন্য অপাঙ্গে চালিত হইয়া চোখোচোখি হইলেই অমনি সরাইয়া লওয়া হইল ॥ ২৩ ॥ সেই

---

and then making it a witness to the marriage, united the bride and the bridegroom.

21. Taking the hand of the bride with his own hand, that prince shone much like the mango tree that has entwined the young shoots of an adjoining asoka creeper with its own twigs.

22. The hand of the bridegroom had its hair standing on end, and the fingers of the bride perspired, so that at the moment love divided its functions equally between them as it were.

23. Their eyes longing to see each other, were turned towards the corners, but were drawn back as soon as they met accidentally, and thus they experienced a painful though charming sensation of bashfulness at the time.

ग्नते । दिधि घामयति, घामिक्षत् । तत् मिथुनम् उदक्षिणः क्रमानीः प्रदक्षिणक्रम-घात् मुमेरोः उपान्तेषु वर्त्तमानम् कक्षोत्सर्पणम् कक्षस्थितम् इव चकाशे ॥ २५ ॥ नितम्बगुर्वी मत्तचकोरलोचना सलज्जावती सा विधाटप्रतिमेन तेन गुरुणा प्रयुक्ता सती वह्नी लाजविसर्गं चकार ॥ २६ ॥ ततः समीपोल्लसदाज्यगन्धी पुरुषः धूमः क्रमानीः उदियाय, कपोलसंसर्पिशिखः सः मूहूर्त्तं तस्याः कर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २७ ॥ तत् वधूमुखम् आचार-धूमग्रहणात् अञ्जनस्निग्धबाष्पाकुलाक्षं प्रम्लानबीजाहृतकर्णपूरं पाटलगण्डलेखं बभूव ॥२८॥

মিথুন পরস্পর মিলিত হইয়া প্রজ্বলিত অগ্নিকে প্রদক্ষিণপূর্ব্বক, অধিক শোভা প্রাপ্ত হইয়াছিলেন। যেমন দিবসরজনী সুমেরুর পার্শ্বভাগ দিয়া একত্র ভ্রমণ করত শোভা ধারণ করে, তদ্রূপ ॥ ২৪ ॥ গুরুনিতম্বশালিনী মত্তচকোরলোচনা এবং লজ্জাবতী সেই ইন্দুমতী পুরোহিতের আদেশানুসারে অগ্নিতে লাজ বিসর্জ্জন করিলেন ॥ ২৬ ॥ অনন্তর ঘৃত, শমীপল্লব এবং লাজের গন্ধবিশিষ্ট ধূম অগ্নি হইতে উদিত হইল, বধূ সেই ধূমের শিব আঘ্রাণ করিতে লাগিলেন, তখন সেই ধূমশিখা তদীয় কপোলদেশে ব্যাপ্ত হইয়া ক্ষণকালের জন্য কর্ণবিলম্বী ইন্দীবরের শোভা প্রাপ্ত হইল ॥ ২৭ ॥ সেই বধূর মুখকমল আচারানুসারে ধূম আঘ্রাণ করিয়া এইরূপ অবস্থা প্রাপ্ত হইল,—নেত্রযুগল অঞ্জননিভ বাষ্প-বারি দ্বারা আকুল হইল, কর্ণভূষণস্বরূপ নবোৎপল অত্যন্ত ম্লান হইল, এবং গণ্ড-

---

24. Going round the fire with its blazing flame, that couple, so attached to each other, shone forth like day and night that revolve round the sides of mount Meru in conjunction with each other.

25. Directed by the priest, the very image of Brahma, the bashful bride, with eyes like those of a chakora, and with ponderous hips, offered fried paddy to the fire.

26. The hallowed fume, fragrant with the scent of clarified butter, Sami-twigs and fried paddy, issued from the fire and curling up over her cheeks resembled for a moment a lotus worn in the ear as an ornament.

27. By inhaling the customary smoke the face of the bride wore a new aspect, her eyes dimmed with tears mixed

কনকাসনস্থৌ তৌ কন্যাকুমারৌ জ্ঞাতয়ঃ বন্ধুমন্তো রাজানশ্চ পুরস্ত্রিভিরিব ক্রমশঃ প্রযুক্তম্ আর্দ্রাক্ষতারোপণম্ অন্বভূতাম্ ॥ ২৮ ॥ অথ ভোজকুলপ্রদীপঃ স রাজা ইতি স্বসুঃ পাণিগ্রহণং সম্পাদ্য মহীপতিনা পৃথক্ অর্চনায়ৈ অধিকৃতান্ সমাদিদেশ ॥ ২৯ ॥ হৃদঃ স্নিগ্ধৈঃ সত্ত্ববিক্রিয়াঃ (অতএব) প্রসন্নাঃ গূঢ়নক্রাঃ ক্ষুব্ধাঃ ইব (স্থিতাঃ) তে বৈদর্ভম্ আনম্রাঃ উপদাক্ষিণ্যেন তদীয়াং পূজাং প্রত্যর্প্য যযুঃ ॥ ২০ ॥ আরব্ধসিদ্ধৌ কৃতপূর্বসন্ধিম্

স্থল লোহিতবর্ণ হইল ॥ ২৭ ॥ কুমার এবং কন্যা সুবর্ণময় আসনে উপবিষ্ট হইলে, অগ্রে স্নাতকগণ, তদনন্তর রাজা ও রাজবন্ধুগণ, তৎপরে পতিপুত্রবতী নারীগণ, আর্দ্র আতপতণ্ডুল প্রদানপূর্ব্বক আশীর্ব্বাদ করিতে লাগিলেন ॥২৮॥ ভোজকুলের প্রদীপস্বরূপ সেই ঐশ্বর্য্যশালী রাজা এই প্রকারে ভগিনীর পাণিগ্রহণ সম্পন্ন করিয়া, নিমন্ত্রিত নরপতিগণের সম্বর্দ্ধনার জন্য পৃথক্ পৃথক্ কর্ম্মচারী নিযুক্ত করিলেন ॥ ২৯ ॥ সেই রাজগণ কপট হর্ষচিহ্নদ্বারা মনোবিকার গোপন করিয়া ভীষণ জলজন্তুসমাকুল কিন্তু নির্ম্মল সলিলযুক্ত হ্রদের তুল্যাবস্থা প্রাপ্ত হইলেন এবং উপঢৌকনচ্ছলে ভোজরাজের সমস্ত পূজা প্রত্যর্পণপূর্ব্বক, আমন্ত্রণ করিয়া প্রস্থান করিলেন ॥৩০॥ রাজগণ পূর্ব্বেই সঙ্কেত করিয়া রাখিয়াছিলেন, এক্ষণে অবসর পাইয়া ইন্দুমতীরূপ প্রলোভনীয় বস্তুটী অপহরণ করি-

---

with collyrium, her ear-ornaments of barley-sprouts withered and her cheeks turned ruddy.

28. The princess and the prince, sitting on a seat of gold received the wet rice given (together with benedictions), one after the other by house-holders, the king, his relatives, and matrons.

29. The wealthy king, the lamp of the Bhoja dynasty, having thus finished the nuptial ceremony of his sister, ordered his officers to honour the kings separately.

30. Concealing their resentment with signs of joy, the kings who resembled calm lakes with alligators lurking within, returned the honors done by the ruler of Vidarbha in the form of presents, and bidding adieu, departed.

31. That band of kings who had concerted a plot to ac-

স রাজলোকঃ সময়োপলব্ধং তৎ প্রমদামিষম্ আদাতুমানঃ সন্ অজস্য পন্থানম্ আরুন্ধ সদ্যঃ ॥ ২১ ॥ অনুষ্ঠিতানন্তরজাবিবাহঃ ক্রথকৈশিকানাং ভর্ত্তা অপি তাবৎ সদানুরূপা-ভরণীকৃতশ্রীঃ সন্ রাঘবং প্রাস্থাপয়ৎ অনুগাৎ চ ॥ ২২ ॥ কুণ্ডিনেশঃ মার্গে বিলোকী-মথিতেন অজেন সার্দ্ধং নিশাঃ বসতীঃ উষিত্বা পর্ব্বাত্যয়ে উত্তরস্যাঃ সীমঃ ইব তস্মাৎ অপাবর্ত্তত ॥ ২৩ ॥ নৃপাঃ প্রাক্ অপি প্রলীকম্ আত্তস্বতয়া কৌশলেন্দ্রে প্রসন্নধিয়ঃ বভূবুঃ, অতঃ (অধুনা) সমেতাঃ সন্তঃ তদাত্মজস্য স্ত্রীরত্নলাভং ন চক্ষমিরে ॥ ২৪ ॥ তম—

বার নিমিত্ত অজের পথরোধ করিয়া রহিলেন ॥ ৩১ ॥ ক্রথকৈশিকদেশের অধি-পতি ভোজ কনিষ্ঠা ভগিনীর বিবাহকার্য্য সম্পন্ন করিয়া ঐশ্বর্য্যের অনুরূপ যৌতুকাদি প্রদানপূর্ব্বক অজকে বিদায় দিলেন, এবং স্বয়ংও তাঁহার সঙ্গে অনুগমন করিলেন ॥ ৩২ ॥ বিদর্ভনগরের অধিপতি ভোজরাজ ত্রিলোক-বিখ্যাত অজের সহিত পথে তিন রাত্রি বাস করিয়া যেমন চন্দ্র অমাবস্যার পর সূর্য্য হইতে সরিয়া যান, সেইরূপ অজের নিকট হইতে ফিরিয়া গেলেন ॥ ৩৩ ॥ দিগ্বিজয়কালে সর্ব্বস্ব হরণ করিয়াছেন বলিয়া নৃপতিগণ প্রত্যেকে কোশলাধি-পতি রঘুর প্রতি পূর্ব্বাবধিই কুপিত রহিয়াছিলেন, এক্ষণে সকলে সমবেত হইয়া তৎপুত্র অজের স্ত্রীরত্নলাভ সহ্য করিতে পারিলেন না ॥ ৩৪ ॥ তৎকালে

---

complish their object, took their stand blocking up the road of Aja in order that they might wrest from him that lovely damsel, whom they hoped to win by seizing this favourable opportunity for an attack.

32. Having celebrated the nuptials of his younger sister and bestowed a dowery on her corresponding to his munificence the lord of Krathakausika gave him leave to depart and accompanied him too.

33. Having passed three nights on the road with Aja, renowned in the three worlds, the lord of Kundina took leave of him, just as at the end of the dark fortnight, the moon recedes from the sun.

34. As the ruler of Kosala, Raghu, had despoiled the kings one by one of their riches, they had even before harboured resent-

अविभाव्यवाधः चापभृतः कुलीपदेशान् न उदीरयन्ति स्म, (किन्तु) परस्परस्य ऊर्जितं नाम बाणाक्षरैः एव शशंसुः ॥ ३८ ॥ संयति अश्वैः उत्थापितः स्यन्दनचक्रैः सान्द्रीकृतः, कुञ्जरकर्णतालैः विस्तारितः रेणुः नीवक्रमेण सूर्यम् उपरुरोध ॥ ३९ ॥ वायुवशात् विदीर्णैः मुखैः प्रवृद्धधलिनीरजांसि पिबन्तः मत्स्यध्वजाः पर्यावर्षानि नवोदकानि पिबन्तः परामार्थमत्स्याः इव बभुः ॥ ४० ॥ सान्द्रे रजसि रथैः रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे,

---

हईले केह काहारओ कथा बुझिते पारे नाई ; अतएव धनुर्धारिगण परस्परेर वंशानुगत नाम कीर्त्तन करेन नाई ; केवल बाणे क्षोदित अक्षरद्वाराई स्व स्व महत् नामेर परिचय दियाछिल ॥ ३८ ॥ संग्रामे धूलिपटल वाजिगणेर द्वारा उत्थित, रथसमूहेर चक्रद्वारा घनीभूत, एवं कुञ्जरगणेर कर्णराजिर ताड़ने समन्तात् विस्तारित हईया सूर्य्यमण्डलके येन वस्त्रद्वारा आच्छादित करिल ॥ ३९ ॥ मत्स्याकार ध्वजराजि वायुभरे विवृतास्य हईले तन्मध्ये सैन्योत्थित घनीभूत धूलिपटल प्रवेश करिल, ताहाते बोध हईल, येन वास्तविक जीवन्त मत्स्यावली आविल नवोदक पान करितेछे ॥ ४० ॥ धूलि अतिशय घनीभूत हईले पर, चक्रध्वनिद्वारा रथ एवं दोदुल्यमान घण्टार रव-

---

so that the battle raged between adversaries of the same description.

38. As trumpets were sounded overpowering the voice of the bowmen, they did not utter their family names, but signified their glorious names by the initials that were inscribed on their arrows.

39. The dust raised in the battle-field by the steeds, condensed by the wheels of numerous chariots, and spread by the flapping ears of the elephants shrouded the sun like an awning.

40. The fish-shaped standards with their mouths distended by the force of the wind appeared to be drinking the increasing dust of the army like real fishes drinking the muddy waters of a newly-fallen shower.

41. In the midst of that dense dust, the chariot was per-

নাগঃ বিলীলঘণ্টাক্ষণিতেন বিজজ্ঞে, আত্মপরাবরোধঃ স্বভর্তৃনামগ্রহণাৎ বভূব ॥ ৪১ ॥ ক্ষণ—ক্ষণতি, অক্ষণীৎ, অক্ষাণীৎ, চক্ষাণ। অস্রঘনাস্বধিপবীরজন্মা রুধিরপ্রবাহঃ লোচনমার্গম্ আতস্থতঃ আজৌ বিজৃম্ভিতস্য রজোন্ধকারস্য বালারুণঃ অভূৎ ॥ ৪২ ॥ ক্ষতজেন ছিন্নমূলঃ তস্য উপরিষ্টাৎ পবনাধূতঃ স রেণুঃ অঙ্গারশেষস্য হুতাশনস্য ধূমোল্লিখিতঃ ধূমঃ ইব আবভাসে ॥ ৪৩ ॥ রথস্থাঃ প্রহারমূর্চ্ছাপগমে নিবর্ত্তিতাশ্বান্ যন্তৃন্ উপালভ্য যৈঃ সাদিতাঃ লক্ষিতপূর্ব্বকেতূন্ তান্ এব সামর্ষতয়া নিজঘ্নুঃ ॥ ৪৪ ॥

দ্বারা হস্তী অনুমিত হইয়াছিল, এবং স্ব স্ব প্রভুর নামোচ্চারণদ্বারা কে আত্মীয়, কে পর বুঝিতে পারা গিয়াছিল ॥ ৪১ ॥ ধূলিরূপ অন্ধকার রণক্ষেত্রে বিজৃম্ভিত হইয়া নয়নপথ আবৃত করিল, এবং হস্তী, অশ্ব ও বীরগণ শস্ত্রদ্বারা ছিন্নভিন্ন হওয়াতে শোণিতস্রোত বহিতে লাগিল ॥ ৪২ ॥ ধূলিপুঞ্জ ভূমির অব্যবহিত নিকটে শোণিতদ্বারা ছিন্নমূল হইল, এবং উপরিভাগে বায়ুভরে অন্তরীক্ষে বিচালিত হইতে লাগিল, তাহাতে বোধ হইল, যেন একটা অগ্নির অঙ্গারমাত্র অবশিষ্ট রহিয়াছে, আর উপরিভাগে পূর্ব্বোত্থিত ধূমরাজি শোভা পাইতেছে ॥৪৩॥ কোন রথী প্রতিযোদ্ধার প্রহারহেতু মূর্চ্ছিত হইলে, সারথি অশ্বগণ ফিরাইয়া লইল; কিন্তু মূর্চ্ছার অপগম হইলে সেই যোদ্ধা সারথিকে তিরস্কার পূর্ব্বক পূর্ব্বপরিচিত ধ্বজচিহ্ন লক্ষ্য করিয়া ক্রোধভরে পূর্ব্ব প্রহর্ত্তাকে প্রহার করিতে প্রবৃত্ত হইল ॥ ৪৪ ॥ নিপুণ ধনুর্দ্ধারীদিগের বাণসকল অর্দ্ধপথে

ceived by the rattling of wheels, and the elephants by the ringing of pendent bells, and a friend was distinguished from a foe by mentioning the name of his own master.

42. The torrent of blood flowing from the horses, elephants and soldiers wounded with weapons served as the orient sun to that darkness which was produced by the dust, and which spreading on all sides of the field intercepted the range of vision.

43. The dust cut off from its base by the blood (covering the ground) and agitated by the wind above seemed like the already risen smoke of a conflagration of which only the glowing cinders remained.

44. At the cessation of a fainting fit caused by a blow,

ছত্রবতাং ধনুর্ভৃতাং পৃষৎকাঃ অর্দ্ধমার্গে পরবাণলূনাঃ অপি আত্মজবানুবৃত্ত্যা ফলিভিঃ পূর্ব্বার্দ্ধভাগৈঃ লক্ষ্যং সংপ্রাপুঃ এব ॥ ৪৫ ॥ গজঘট্টিপাতি নিশিতৈঃ (অতএব) ক্ষুরাগ্রৈঃ চক্রৈঃ হৃতানি অপি শ্যেননখায়কোটিব্যাসক্তকেশানি আধোরণানাং শিরাংসি বিরেজ পেতুঃ ॥ ৪৬ ॥ পূর্ব্বং প্রহর্ত্তা অশ্বসাদী প্রতিপ্রহারাক্ষমং তুরঙ্গমস্কন্ধনিষণ্ণদেহং রিপুং ভূয়ঃ ন জঘান, (কিন্তু) প্রত্যাশ্বসনম্ আচকাঙ্ক্ষ ॥ ৪৭ ॥ তনুত্যজাং বর্ম্মভৃতাং (সুভটানাং) ভ্রুকুটীমুখদর্শিষু পতদ্ভিঃ বিকোশৈঃ অসিভিঃ উদ্যমম্ অপি বিবিধাঃ গজাঃ করীকুরেজ

শত্রুবাণদ্বারা ছিন্ন হইলেও তাহাদের ফলযুক্ত পূর্ব্বার্দ্ধভাগ স্বীয় বেগানুবন্ধ-হেতু লক্ষ্যে পতিত হইয়াছিল ॥ ৪৫ ॥ গজযুদ্ধে সুতীক্ষ্ণ চক্রাঘাতদ্বারা হস্তিপকদিগের মস্তক ছিন্ন হইলে শ্যেন পক্ষিগণ, ছোঁ মারিয়া নখরের অগ্রভাগ দিয়া তাহাদের কেশ আকর্ষণ পূর্ব্বক ধরিয়া রহিল। তন্নিবন্ধন সেই ছিন্ন মস্তক সকল বহুবিলম্বে ভূতলে পতিত হইল ॥ ৪৬ ॥ অশ্বারোহী প্রথম প্রহারকর্ত্তা প্রতিপ্রহারে অক্ষম ও ঘোটকপৃষ্ঠে মূর্চ্ছিত হইয়া পতিত রিপুকে পুনর্ব্বার প্রহার করিল না, কিন্তু তাহার সংজ্ঞালাভ পর্য্যন্ত প্রতীক্ষা করিয়া রহিল ॥ ৪৭ ॥ জীবনের মায়াশূন্য বর্ম্মধারী যোদ্ধাদিগের কোষনিষ্কাসিত অসি বৃহৎ করিগণেও

---

the charioteers rebuked the drivers who had turned back their horses, and recognising those by whom they had been wounded by their standards previously obscured, slew those very men in revenge.

45. The arrows shot by dexterous archers were cut in twain in the midway by those of the enemy, nevertheless, their steel-pointed forehalves reached their marks owing to the continuation of their velocity.

46. In the conflicts of elephants the heads of their drivers which were cut off with quoits with razor-like blades took long to fall as they were entangled in the ends of hawk's talons.

47. The horseman who had struck first, did not strike again as his enemy with his body reclining on the horse's neck was incapable of returning the blow, but waited till he recovered.

48. When desperate mail-clad warriors struck with drawn

श्रमयाम्बभूवुः ॥ ४८ ॥ विज—विजते, विविक्षति । (अविनक्), अविजिष्ट, अविजीत् । विविजे, विवेज । सनि विविजिषति । यङि विविज्यते । विग्नः, उद्विग्नः । णिचि वेजयति, अवीविजत् । शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या श्रुतैः शिरस्त्रैः चषकोत्तरा इव शोणित-मद्यकुल्या रणचितिः श्वयोः पानभूमिः इव रराज ॥ ४९ ॥ कृत—कृन्तति । अकर्क्षीत्, चकर्त्त । सनि चिकर्त्तिषति, चिकृत्सति । यङि चरीकृत्यते । णिचि कर्त्तयति, अचकर्त्तत् । शिवा विहङ्गैः उपान्तयोः निकृषितं भुजच्छेदं तेभ्यः आच्छिद्य पिशितप्रिया अपि केयूरकोटिक्षतताल्वदीप्या सती अपाचकार ॥ ५० ॥ विपत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः कश्चित् सद्यः विमानप्रभुताम् उपेत्य वामाङ्गसङ्गासुराङ्गनः सन् समरे नृत्यत् स्वं कबन्धं ददर्श ॥ ५१ ॥

পতিত হইয়া অগ্নি উঠিতে লাগিল। তখন করিগণ সভয়ে শুণ্ডাগ্রদ্বারা জলকণা বর্ষণ পূর্ব্বক সেই অগ্নি নির্ব্বাণ করিতে লাগিল ॥ ৪৮ ॥ রণভূমি শরনিকৃত্ত মস্তকরূপ ফলসমূহে পতিত উষ্ণীষরূপ পানপাত্রে সমাকীর্ণ এবং শোণিতমদ্যের স্রোতে প্রবাহিত হইয়া, যমরাজের পানভূমির ন্যায় শোভা পাইতে লাগিল ॥ ৪৯ ॥ শৃগালী বিহঙ্গমগণ কর্ত্তৃক প্রান্তভাগ খণ্ডিত হইয়াছে এমন একটা ভুজখণ্ড তাহাদের নিকট হইতে কাড়িয়া যেমন খাইবে, অমনি তত্রস্থিত কেয়ূরের অগ্রভাগ দ্বারা তালুদেশ ক্ষতবিক্ষত হইয়া গেল, তখন সে যদিও মাংসপ্রিয় তথাপি সেই ভুজখণ্ড পরিত্যাগ করিতে বাধ্য হইল ॥ ৫০ ॥ শত্রুখড়্গদ্বারা মস্তক ছিন্ন হইলে কোন যোদ্ধা তৎক্ষণাৎ বিমানারোহণপূর্ব্বক

---

swords the tusks of elephants, a flame flashed forth, which the elephants in a fright quenched with drops of water from their trunks.

40. The battlefield abounding in heads cut off with arrows as in so many fruits, covered with fallen helmets as with so many goblets and overflowing with gore as with wine, appeared as the bachanalian resort of Pluto.

50. The jackal snatched a piece of a hand from birds pecked at its both extremities by them, but being wounded in the palate with the edges of the bracelet, abandoned it though fond of flesh

51. A certain soldier, his head being cut off with the scim-

হৃত—হৃয়তি। অনর্হীৎ,অনর্হ। সনি নিনর্হিষতি। যঙি নরীহৃয়তে। ণিচি নর্হয়তি, অনরর্হৎ। অনীহৃতৎ। কোচিৎ অন্যোন্যমূতোন্নয়নাৎ দৌ এব মূতৌ রথিনৌ চ অমূতাম্ অস্থী (সন্ধী) গদাব্যায়তসংহারৌ (অমূতাম্), ভগ্নায়ুধৌ বাহুবিমর্দ্দনিষ্ঠৌ (অমূতাম্) ॥৫২॥ মন্থ—মথ—মন্থতি, মান্থতি। মন্থনাতি। অমন্থীৎ মমন্থ। সনি মিমন্থিষতি। যঙি মামন্থ্যতে। ণিচি মন্থয়তি, অমমন্থৎ। কর্ম্মণি মথ্যতে, অমন্থি, মমন্থে। মৃদ্—মৃদ্নাতি। অমর্দীৎ। মমর্দ্দ। সনি মিমর্দ্দিষতি। যঙি মরীমৃদ্যতে। ণিচি মর্দয়তি, অমমর্দ্দৎ, অমীমৃদৎ। পরস্পরেণ ঘতয়োঃ সমকালম্ এব তৎক্ষান্তবাহ্বোঃ একাসৎপ্রার্থিতয়োঃ কয়োশ্চিৎ মহত্যোঃ অমর্ত্যাভাবে অপি বিবাদঃ আসীৎ ॥৫৩॥ চষ—চষীতি, চষতে। অচষীৎ, অচষিষ্ট, অচত, চচাষ, চচষে। সনি চিচষিষতি। যঙি চাচষ্যতে। ম—ম্রিয়তে। অমৃত, মমার। সনি মুমূর্ষতি। যঙি মেমী-

---

বামপার্শ্বাগত সুরাঙ্গনার সহিত মিলিত হইয়া সমরে নৃত্যকারী স্বীয় কবন্ধ দেখিতে লাগিল ॥ ৫১ ॥ কোন দুই জন রথারোহী যোদ্ধা পরস্পরের সারথি বিনষ্ট হইলে, নিজেই রথী ও সারথির কার্য্য করিতে লাগিল। পরে অশ্বগণ হত হইলে গদাযুদ্ধে প্রবৃত্ত হইল, ক্রমে গদাও ভগ্ন হইলে বহুক্ষণ বাহুযুদ্ধ করিয়া পরস্পর হইতে নিধন প্রাপ্ত হইল ॥ ৫২ ॥ পরস্পরের প্রহারে এককালে প্রাণবায়ুর অপগম হইলে, কোন দুই জন যোদ্ধা দেবত্ব প্রাপ্ত হইয়াও এক জন অপ্সরার জন্য উভয়ে বিবাদ করিতে লাগিল ॥ ৫৩ ॥ সেই উভয়

---

my's sword found himself forthwith the lord of an aerial car with a celestial nymph clinging to his left side, and saw his own headless trunk dancing in the field of battle.

52. Having slain each other's car-drivers, two soldiers acted both as warriors and charioteers themselves; when their horses were killed they fought long with clubs, and at last when their weapons were broken, they wrestled till they both died together.

53. Two other warriors wounding each other expired at the same time, and though they were forthwith elevated into an immortal state, they quarrelled with each other on account of a celestial nymph.

যতে। যিধি মারুয়তি, অমীমরৎ। তৌ তভৌ যুযুধী পবনাপুরোমারুতযৌ: পর্য্যায়-ক্রমা প্রবৃদ্ধৌ মহার্ণবৌর্ম্মী ইব ইতরেতরস্মাৎ অন্যবলং অজং পরাজয়ত আপতু: ॥ ৫৪ ॥ বলি পরেণ ভগ্নে অপি মহীজা: অজ: অরিসৈন্যং প্রতিএব যযৌ, সমীরণেন ধূম: নিবর্ত্যতে, বহ্নি: তু যত: কক্ষ:, তত: এব (প্রবর্ত্ততে) ॥ ৫৫ ॥ রথী নিষঙ্গী কবচী ধনুষ্মান্ হর: একবীর: স: রাজন্যকং, মহাবরাহ: কল্পক্ষয়ীদ্ধতম্ অর্ণবাম্ভ: ইব নিবারয়ামাস ॥ ৫৬ ॥ স আজী দক্ষিণং হস্তং নূনমুজ্ঞেন যামং ব্যাপারয়ন্ অলক্ষ্যত, অস্য যোদ্ধু: বলৎ আকর্ষ-

---

সৈন্য পরস্পর হইতে অনিয়তরূপে জয় এবং পরাজয় প্রাপ্ত হইয়াছিল। যেমন পুরোভাগ ও পশ্চাদ্ভাগ হইতে বায়ু প্রবাহিত হইলে সমুদ্রের দুই দিক্ হইতে দুইটা ঢেউ উঠিয়া পরস্পর ঠেকাঠেকি হইয়া উভয়েরই কতক ভগ্ন ও কতক উন্নগ্ন হইয়া যায়, তদ্রূপ ॥ ৫৪ ॥ শত্রুকর্ত্তৃক নিজ সৈন্য ভগ্ন হইলেও মহা-তেজস্বী অজ, অরিসৈন্যের প্রতি ধাবমান হইলেন। বায়ুদ্বারা ধূম নিবৃত্ত হয় বটে, কিন্তু যেখানে শুষ্ক তৃণ, সেখানেই অগ্নি বিদ্যমান থাকে ॥ ৫৫ ॥ যেমন মহাবরাহ কল্পান্তকালে উদ্বেল সাগরসলিলকে নিবারিত করিয়াছিলেন, সেইরূপ বলবৃদ্ধ অদ্বিতীয় বীর সেই অজ রথারূঢ় তূণীরধারী বর্ম্মধারী ও ধনুর্দ্ধারী হইয়া সেই নরপতিগণকে নিবারণ করিতে লাগিলেন ॥ ৫৬ ॥ অজ রণস্থলে তূণমুখে নিজ দক্ষিণ হস্ত মনোহরভাবে বিচালিত করিতেছেন, ইহাই

---

54 The two armies experienced in turn victory and defeat from each other, just as two waves of the great ocean swelled alternately by the winds blowing from the opposite directions, come into collision with each other.

55. Although his army was broken through by the enemy, the high-spirited Aja, advanced against the hostile forces; for smoke may be dispersed by the wind, but the fire remains wherever the stable is.

56 Riding on a car equipped with a quiver, clad in armour and holding a bow, that high-spirited, matchless hero repelled the whole host of princes as the great boar (an incarnation of Visnu) repelled the overflowing waters of the ocean at the cessation of a cycle

ক্লপ্তা মৌর্ব্বী রিপুঘ্নান্ বাণান্ মুমুচে যদা ॥ ৫৭ ॥ স রোষদষ্টাধিকলোহিতৌষ্ঠৈঃ ব্যক্তীভবদ্ভি-রেখা: ভ্রুকুটী: বভূবু: হুঙ্কারগর্ভৈ: ভল্লনিকৃত্তকণ্ঠৈ: রিপবো শিরোভি: গাং সস্তার ॥ ৫৮ ॥ নিরুদ্যমানৈ: সর্বৈ: বলাদ্ধৈ: কবচভেদিভি: সর্ব্বায়ুধৈ: চ সর্ব্বময়েন চ সর্বে এব ভূমি-পালা: যুধি তস্মিন্ (অজে) প্রজহ্রু: ॥৫৯॥ পরেষাম্ অস্ত্ররজৈ: কৃতরথ: স: অজ: ধ্বজাগ্র-মেব, নীহারসম্ন: দিনপূর্ব্বভাগ: কিঞ্চিৎপ্রকাশেন বিবস্বতা ইব লক্ষ্য: বভূব ॥ ৬০ ॥

কেবল লোকে দেখিতে পাইল, এবং বোধ হইল যেন তিনি একবার আকর্ণ শরাসন আকর্ষণ করিয়া রাখিয়াছেন, আর তাঁহার জ্যা হইতে রিপুনাশক সায়কসমূহ বহির্গত হইতেছে ॥ ৫৭ ॥ অজ ভল্লাস্ত্রদ্বারা ছিন্নকণ্ঠ শত্রুমুণ্ড-বলীর দ্বারা রণভূমি আচ্ছাদিত করিয়া ফেলিলেন। সেই মস্তক এখনও হুঙ্কারগর্ভ, ভ্রূকুটীযুক্ত এবং ক্রোধভরে দষ্ট ও অধিক লোহিত ওষ্ঠযুক্ত ছিল ॥৫৮॥ তখন সেই সংগ্রামে সমস্ত নরপতি মিলিত হইয়া গজপ্রধান সমুদয় চতুরঙ্গ বলের সহিত কবচ ভেদনক্ষম সর্ব্বপ্রকার আয়ুধদ্বারা যাহার যত দূর শক্তি, অজের উপর প্রহার করিতে লাগিল ॥ ৫৯ ॥ শত্রুবর্গের অস্ত্রসমূহদ্বারা অজের রথ আচ্ছন্ন হইলে কেবল ধ্বজাগ্রমাত্র উপরে জাগিতে লাগিল। যেমন দিবসের পূর্ব্বভাগ নীহারজালে আচ্ছন্ন হইলে, ঈষৎ প্রকাশমান সূর্য্যদ্বারা জানিতে

---

57. He was observed in the battle occubying his right hand elegantly with the orifice of the quiver, and the warrior's bow-string looked as if it had been drawn once for all to the ear and was producing arrows fatal to his foes.

58. He strewed the earth with enemies' heads, cut off from their shoulders with arrows, these heads displayed lips blood-strained with angry bites, and shewed frowns extending upwards in deep furrows, and still emitted shouts of defiance.

59. All the kings putting forth every effort, with all the divisions of the army, of which elephants were the foremost, assailed him in battle with all the weapons which were capable of piercing coats of mail.

60. He with his chariots obscured by the clouds of his enemies' missiles could be distinguished only by the top of his

[illegible]

सयोधाः निमीलितानां पद्मानां मध्ये स्फुरन्तं शशिनमग्रहम् इव सङ्गरभुवं तं ददृशुः ॥६४॥ स्फुर—स्फुरति । अस्फुरीत् । स्फुरीः । स्फुरिष्यति । यङि पोस्फूर्यते । णिचि स्फोरयति । अपुस्फुरत् । स्फूर्तिः । "संप्रति राघवेण वः यशः हृतं कृपया जीवितं न" इति वर्णाः तेन सशोणितैः शिलीमुखाग्रैः पार्थिवानां केतुषु निवेशिताः ॥६५॥ चाप-कोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्राणनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ललाटसङ्गश्रमवारिबिन्दुः सः भीतां प्रियाम् एत्य वचः बभाषे ॥६६॥ हे वैदर्भि, इतः अर्भकहार्यमस्त्रान् परान् पश्य, मया

निजের যোধগণ অস্ত্রের শঙ্খধ্বনির পরিচয় অনুসারে আসিয়া দেখিল, সমস্ত অরিসৈন্য নিদ্রানিমীলিত হইয়া আছে, আর তন্মধ্যে কুমার মুকুলিত কমলাবলীর মধ্যবর্ত্তী প্রতিবিম্বিত চন্দ্রমণ্ডলের ন্যায় শোভা পাইতেছেন ॥ ৬৪ ॥ অজ শোণিতার্দ্র শরাগ্রভাগদ্বারা রাজাদিগের ধ্বজাতে এই বর্ণগুলি লেখাইলেন, "রঘুর পুত্র তোমার যশমাত্র হরণ করিলেন, কৃপা করিয়া জীবন হরণ করিলেন না" ॥ ৬৫ ॥ অজ ভীতা প্রিয়ার নিকট আসিয়া শরাসনের অগ্রভাগে এক বাহু রাখিয়া এই বাক্য বলিলেন। তৎকালে উষ্ণীষ অপনীত করাতে তাঁহার কেশবন্ধন খুলিয়া গিয়াছিল, এবং শ্রমজনিত স্বেদবিন্দুতে তাঁহার ললাট অলঙ্কৃত হইয়াছিল ॥ ৬৬ ॥ হে বিদর্ভরাজনন্দিনি, আমি তোমাকে অনুমতি

---

his new fame in visible form embodied which he had acquired with his own arms.

64. Recognizing the sound of his conch, his own soldiers rallied, and found him in the midst of his enemies all wrapped in slumber resembling the image of the moon shining among closed lotuses.

65. With the points of arrows dipped in gore, he caused these sylables to be inscribed on the flags of the kings :—"The son of Raghu has now deprived you of your glory, but not of life through compassion."

66. With his one hand placed on the butt-end of the bow, with his hair loosened on account of his helmet being taken off, and with his forehead bedewed with drops of perspiration, he came to his terrified dear one and addressed to her the following speech.

অনুমতা অসি, এভিঃ এবম্বিধেন আহবপরিষ্টিতেন মম হস্তগতা ত্বং প্রার্থয়সে ॥ ৫০ ॥ প্রতিবিম্বিতবাত্ বিষাদাত্ যঃ বিমুক্তং তস্যাঃ মুখং নিশ্বাসবাষ্পায়নমাত্ আত্মীয়ং প্রসাদং প্রপন্নঃ আদর্শঃ ইব আবভাসে ॥ ৫৮ ॥ সা দৃষ্টা অপি হ্রীবিজিতা সতী প্রিয়ং সাক্ষাত্ ন অভ্যনন্দত্, (কিন্তু) নবাম্বুপ্রসাদাভিষ্টা স্থলী ময়ূরকেকাভিঃ অভ্রংলিহং ইব সজ্জীনা বাগ্ভিঃ অভ্যনন্দত্ ॥ ৫৯ ॥ অবযাত্ অপেতঃ যঃ ইতি রাজ্ঞা শিরসি

করিতেছি এই দিকে চাহিয়া দেখ। এখন শত্রুবর্গের এরূপ দশা হইয়াছে যে, একজন বালকেও তাহাদের অস্ত্র শস্ত্র কাড়িয়া লইতে পারে। ইহাদের রণপাণ্ডিত্য ত এইরূপ; তথাপি তুমি আমার হস্তগত হইলেও তোমাকে লাভ করিতে ইচ্ছা করিতেছে ॥ ৬৭ ॥ যেমন নিশ্বাসজনিত বাষ্পের অপগম হইলে দর্পণ স্বাভাবিক নির্ম্মলতা লাভ করে, তেমনি ইন্দুমতীর মুখমণ্ডল শত্রু হইতে উদ্ভূত বিষাদ হইতে তৎক্ষণাৎ বিমুক্ত হইয়া স্বাভাবিক প্রসন্নতা প্রাপ্ত হইয়া দীপ্তিশালী হইয়াছিল ॥ ৬৮ ॥ ইন্দুমতী হর্ষান্বিতা হইয়াও লজ্জাবশতঃ স্বয়ং না পারিয়া সহচরীর বাক্যদ্বারা প্রিয়তমের অভিনন্দন করিলেন। যেমন কোন অকৃত্রিম ভূমি অভিনব আসারদ্বারা অভিষিক্ত হইয়া ময়ূরীর কেকারবে মেঘবৃন্দের প্রশংসা করে, তদ্রূপ ॥ ৬৯ ॥ দোষশূন্য সেই অজ এইরূপে রাজা-

---

67. O princess of Vidarbha descent, I permit thee to look at the enemies who are now reduced to such a state that even a child could take their weapons from them, they with such war-like exploits covet thee though thou art in my grasp.

68. Her face instantly freed from distress caused by the enemies, shone forth like a mirror which has regained its natural brightness when the moisture of the breath is wiped off.

69. Though delighted, she being overcome by bashfulness could not herself congratulate Her beloved, but did it by the words of her female companions, just as a field bedowed with fresh drops of rain extols the clouds with the notes of the peacocks.

70. Having thus placed his left foot on the heads of the kings that blameless prince conducted his faultless bride, and

বামং পাদং নিধায় অনবদ্যাং তাম্ উদ্বহন্, রথতুরগরজোভিঃ কচালকাগ্রাং সা এব তস্য মূর্ত্তা সমরবিজয়লক্ষ্মীঃ বভূব ॥ ৭০ ॥ প্রথমপরিণতাৈঃ রঘুঃ বিজয়িনং শ্লাঘ্যজায়া-সমেতং সহিষ্ণুং তম্ অভিনন্দ্য তদুপহিতকুটুম্বঃ সন্ শান্তিমার্গস্থিতঃ অভূৎ, তথাহি কুলধুর্য্যে সতি সূর্য্যবংশ্যাঃ গৃহায় ন ভবন্তি ॥ ৭১ ॥

দিগের মস্তকে বামচরণ অর্পণ করিয়া গুণবতী ইন্দুমতীকে লইয়া চলিলেন। রথ, ঘোটক এবং হস্তিগণদ্বারা উত্থাপিত ধূলিসংস্পর্শে তাঁহার অলকাবলী রুক্ষ হওয়াতে তিনিই কুমারের সম্বন্ধে মূর্ত্তিমতী জয়লক্ষ্মীস্বরূপ হইলেন ॥ ৭০ ॥ রঘু প্রথমেই সমুদয় সংবাদ পাইয়াছিলেন, অধুনা জয়লক্ষ্মীলাঞ্ছিত হইয়া শ্লাঘ্য পত্নীর সহিত অজ ফিরিয়া আসিতেছেন দেখিয়া তাঁহার অভিনন্দন করিলেন। পরে পুত্রের হস্তে পরিবারবর্গের ভার সমর্পণ পূর্ব্বক শান্তিপথ অবলম্বনার্থ উৎসুক হইলেন। কারণ বংশধর সন্তান কুললক্ষ্মীর ভারবহনে সমর্থ হইলে, সূর্য্যবংশীয় রাজারা আর গৃহস্থাশ্রমে আবদ্ধ থাকেন না ॥ ৭১ ॥

---

she herself with the extremities of her locks begrimed with dust raised by chariots and horses, became like the incarnation of victory in that war.

71. Raghu who was made aware of the above occurrence before Aja's return, congratulated his victorious son joined with a laudable wife; and having laid upon him the burden of the family he was eager to return into the path of tranquillity:—for when there is one who can bear the burden of the family, the descendants of the sun do not continue in the house-hold state.

অষ্টমঃ সর্গঃ।

অথ পার্থিবঃ সঙ্গিতং বিবাহকৌতুকং বিভ্রতঃ এব তস্য অপরাম্ ইন্দুমতীম্ ইব বসুধাম্ অপি হস্তসাৎ চকার ॥ ১ ॥ নৃপসূনবঃ যম্ দুরিতৈঃ অপি আত্মসাৎ কর্তুং প্রযতন্তে হি, অজঃ উপস্থিতং তম্ পিতুঃ আজ্ঞা ইতি অগৃহীৎ ভোগতৃষ্ণয়া ন ॥ ২ ॥ মেদিনী বসিষ্ঠসম্ভৃতৈঃ সলিলৈঃ তেন (অজেন) সহ অভিষেচনম্ অনুভূয় বিশদীকৃতেন ইব কৃতার্থতাং কথয়ামাস ইব ॥ ৩ ॥ অথর্ব্ববিদা গুরুণা কৃতক্রিয়ঃ সঃ পরৈঃ দুরাসদঃ

অনন্তর অজ সুন্দর হস্তসূত্র খুলিতে না খুলিতেই, রাজা রঘু অপরা ইন্দুমতীর ন্যায় বসুধাকেও তাঁহার হস্তে সমর্পণ করিলেন ॥ ১ ॥ রাজপুত্রগণ বিষপ্রয়োগাদি দুষ্ক্রিয়াদ্বারা যে রাজ্য আত্মসাৎ করিতে প্রয়াস পান, অজ স্বতঃ উপস্থিত সেই রাজ্য পিতার আজ্ঞাহেতু গ্রহণ করিলেন, ভোগতৃষ্ণা করিবার জন্য নহে ॥ ২ ॥ বসিষ্ঠদত্ত সলিলদ্বারা অজের সহিত অভিষেক হইলে মেদিনী নির্ম্মল বাষ্প পরিত্যাগ পূর্ব্বক যেন নিজের কৃতার্থতাই ব্যক্ত করিল ॥ ৩ ॥ গুরু বসিষ্ঠ অথর্ব্ববেদোক্ত বিধানে অজের অভিষেকাদি কার্য্য সম্পন্ন করিলে অজ শত্রুদিগের দুর্দ্ধর্ষ হইলেন। কারণ অস্ত্রতেজের (ক্ষাত্রতেজ)

---

1. While the prince was yet wearing the beautiful nuptial thread, the king placed under his charge the government of the world, as if it were, another Indumati.

2. That which the sons of the kings strive to obtain even by foul means, Aja accepted, when proffered, only by the command of his father, but not from any thirst of enjoyment.

3. The earth partaking with Aja, the inaugural ablutions with waters poured by Vasishta, expressed her satisfaction, as it were, by pure exhalations.

4. The ceremony of installation being consecrated by his preceptor versed in the Atharvan he became invincible, to his

बभूव, अस्त्रतेजसा सहितं यत् ब्रह्म, अयं पवनाग्निसमागमः हि ॥ ४ ॥ प्रजाः नवेश्वरं तं निश्चत्तयौवनं रघुम् एव अमन्यन्त, हि (यस्मात्) सः तस्य केवलां श्रियं न प्रतिपेदे, (किन्तु) सकलान् गुणान् अपि प्रतिपेदे ॥ ५ ॥ इयम् एव शुभंयुना हितयेन संगतं सत् अधिकं ययौ, इदं पैतृकं पदम् अजेन, अस्य नवं यौवनं विनयेन च ॥ ६ ॥ शुभ—शोभते। अयुभत्, अशोभिष्ट, शुशुभे। सनि शुशुभिषते। यङि शोशुभ्यते। णिचि शोभयति, अशूशुभत्। महाभुजः सः अचिरोपनतां मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूम् इव "सहसा इयम् उद्वेगं व्रजेत्" इति सदयं बुभुजे ॥ ७ ॥ प्रकृतिषु सर्वैः "अहम् एव महीपतेः मतः" इति अचिन्तयत्, उदधेः निम्नगागमेषु इव तस्य क्वचित् विमानना न अभवत्

সহিত ব্রহ্মতেজের যে মিলন তাহা পবনাগ্নিসংযোগের তুল্য ॥ ৪ ॥ প্রজাগণ সেই নূতন রাজা অজকে নবযৌবনসম্পন্ন রঘু বলিয়া জ্ঞান করিতে লাগিল। কারণ অজ কেবল যে রঘুর রাজ্যশ্রী প্রাপ্ত হইয়াছিলেন এমত নহে, তাঁহার গুণগ্রামেও অলঙ্কৃত ছিলেন ॥ ৫ ॥ সমৃদ্ধিশালী পৈতৃক রাজ্য মঙ্গলাস্পদ অজের সহিত, এবং তাঁহার নবীন যৌবন বিনয়ের সহিত মিলিত হইয়া সমধিক শোভা পাইয়াছিল ॥ ৬ ॥ মহাবাহু অজ নবলব্ধ মেদিনীকে নবোঢ়া বধূর ন্যায় সদয়ভাবে উপভোগ করিতে লাগিলেন। কারণ পাছে সে উদ্বেগ প্রাপ্ত হয়, তাঁহার এই আশঙ্কা ছিল ॥ ৭ ॥ "আমিই ভূপতির প্রিয়পাত্র" প্রজা-

---

enemies, for spiritual power associated with military spirit is like a fire united with the wind.

5. The subjects regarded the new ruler as Raghu himself returned to youth; for he not only inherited his fortune but also his virtues.

6. Two things had their beauty much increased by being each united with an auspicious counterpart—prince Aja was as befitting to the prosperous dominion of his ancestors, as his modesty was to his youth.

7. Fearing lest she might suddenly lapse into a state of anxious timidity, the strong-armed king tenderly enjoyed the newly-acquired realm like a newly married spouse.

8. Every one among his subjects thought, "I alone am

॥৮॥ সঃ ভূয়সা খরঃ ন, ভূয়সা মৃদুঃ ন,(কিন্তু) পুরস্কৃতমধ্যমক্রমঃ সন্ পবমানঃ পৃথিবী-রুহান্ ইব পৃথান্ অনুদ্ধরন্ (এব) নময়াম্বাস ॥ ৯ ॥ অথ রঘুঃ আত্মজম্ আত্মবত্যা প্রকৃতিষু প্রতিষ্ঠিতং বীক্ষ্য বিনাশধর্ম্মসু বিদিবস্থেষু অপি বিষয়েষু নিস্পৃহঃ অভবৎ ॥১০॥ হি (তথাহি) দিলীপবংশজাঃ পরিণামি গুণবন্মুতরীপতশ্রিয়ঃ প্রযতাঃ চ সুতাঃ সমর্পিতা-বয়সাং সংযমিনাং পদবীং প্রপেদিরে ॥ ১১ ॥ অরজঃসমাপয়ীন্মুখং পিতরং তং সুতঃ

দিগের মধ্যে সকলেই ইহা মনে করিত, কারণ যেমন সমুদ্র শত শত নদীর মধ্যে কাহাকেও অনাদর করে না, তদ্রূপ অজ কাহারও প্রতি অবজ্ঞা প্রদর্শন করিতেন না ॥ ৮ ॥ যেমন সমীরণ অত্যন্ত খর বা অত্যন্ত মৃদু না হইয়া তরুসমূহকে উৎপাটন না করিয়াই নোওয়াইয়া ফেলে, সেইরূপ অজ নিতান্ত গরম বা নিতান্ত নরম মেজাজের লোক না হইয়া, মাঝামাঝি পথ অবলম্বন পূর্ব্বক শত্রু রাজাদিগকে উন্মূলিত না করিয়াই বশীভূত করিতেন ॥ ৯ ॥ অনন্তর রাজা রঘু, পুত্র অজ সৎস্বভাব নিবন্ধন নিজের মন্ত্রিপ্রভৃতির নিকট প্রতিষ্ঠাভাজন হইয়াছেন দেখিয়া, অনিত্য বিষয়ভোগে নিস্পৃহ হইলেন ; এখন আর স্বর্গস্থিত বস্তুতেও তাঁহার স্পৃহা রহিল না ॥ ১০ ॥ দিলীপবংশসম্ভূত রাজারা বৃদ্ধাবস্থায় গুণবান্ পুত্রে রাজ্য সমর্পণ পূর্ব্বক ইন্দ্রিয়সংযম করিয়া চীরধারী মুনিদিগের পদবী অবলম্বন করিয়া থাকেন ॥ ১১ ॥ পিতা বনগমনে

---

favoured by the king," for he shewed disregard to none, like the ocean that receives hundreds of rivers

9. Neither too stern, nor too mild, the king adopting the middle course made the princes submit (to his authority) without uprooting them, just as the wind acts towards trees.

10. Raghu finding his son's authority well established among the officers of the state owing to his self-command, became averse to objects of enjoyment, even to those in heaven.

11. For, the descendants of Dilipa making over their regal fortune to their worthy sons and being devout in mind, betake themselves in the decline of life to the path of ascetics, who are clad in the bark of trees.

12 The son with his head adorned with a turban bowed

वेदनमौलिना शिरसा पार्थ्यौ: प्रणिपत्य आत्मन: अपरित्यागम् अयाचत ॥ १२ ॥ आत्मज-प्रिय: रघु: अनुमुखस्य तस्य तत् ईप्सितं कृतवान्, तु (किन्तु) व्यपवर्जितां त्वचम् सर्प: इव व्यपवर्जितां श्रियं पुन: न प्रतिपेदे ॥ १३ ॥ स: किल अन्त्यम् आश्रमम् आश्रित:, पुरात् बहि: आवसथे निवसन्, अविकृतेन्द्रिय: सन् स्नुषया इव पुत्रभोग्यया श्रिया समुपास्यत ॥ १४ ॥ प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवम् अनुशयनूतनेश्वरं तत् कुल निशतेन्दुना

উদ্যত হইলে, অত্র উষ্ণীষে সুশোভিত মস্তক পিতৃচরণে প্রণিপাতপূর্ব্বক আপনাকে যাহাতে পরিত্যাগ না করেন, এরূপ প্রার্থনা করিলেন ॥ ১২ ॥ পুত্রবৎসল রঘু তাঁহাকে সজলনোচন দেখিয়া তদীয় অভিলাষ পরিপূর্ণ করিলেন, কিন্তু সর্প যেমন পরিত্যক্ত খোলস পুনরায় গ্রহণ করে না, সেইরূপ পরিত্যক্ত রাজ্য ও ঐশ্বর্য্য আর গ্রহণ করিলেন না ॥ ১৩ ॥ সেই রঘু (প্রব্রজ্যা-শ্রম) অবলম্বন করিয়া পুরের বহির্ভাগে একটী স্থানে বাস করিতে লাগিলেন, এবং অবিকৃতমনে পুত্রবধূর ন্যায় পুত্রভোগ্য সম্পত্তি হইতে পরিচর্য্যা গ্রহণ করিতে লাগিলেন ॥ ১৪ ॥ পুরাতন রাজা শান্তিপথাবলম্বী, আর নূতন রাজা অভ্যুদয়ান্বিত হইলে, সেই রঘুকুল অপূর্ব্ব শোভা ধারণ করিল; এক দিকে চন্দ্রমা অস্তাচলচূড়াবলম্বী আর অন্যদিকে প্রভাকর উদয়গিরিগত হইলে,

---

at the feet of his father about to resort to the forest, and begged of him not to abandon him.

13. Raghu, fond of his son who was entreating with tears in his face, granted him his wish, but he did not resume the royal state already abandoned, just as a snake does not take back its cast off skin.

14. Having resorted to the last stage of life and being in a place out of town, he allowed himself to be served by his son's fortune (that which could be enjoyed by his son alone), keeping his passions under control, as if she were his own daughter-in-law.

15. When the old king had retired into a tranquil state, and the new one risen to power, that dynasty bore a *similitude to the sky with the moon setting and the sun rising.

ওদিয়ায়ৈষ নভসা দুধা সমাদরোহ ॥ ১৫ ॥ যতিযার্থিবলিপ্রধারিণৌ রঘুরাঘবৌ অপবর্গমহোদয়ার্থিনৌ: ধর্ম্মযৌ: ভুবং গতৌ অংশৌ ইব জনৈ: দদৃশাতে ॥ ১৬ ॥ অজ: অজিতাধিগমায় নীতিবিশারদৈ: মন্ত্রিভি: যযুজে, রঘু: অনপায়িপদোপলব্ধয়ে আপ্তৈ: যোগিভি: সমিয়ায় ॥ ১৭ ॥ যুবা নৃপতি: প্রজানী: অবেক্ষিতুং অবহারাসনম্ আদদে, প্রবয়া: তু উপাত্ত ধারণা পরিক্ষিতুং কুশপূতং বিষ্টরম্ আদদে ॥ ১৮ ॥ একঃ অনন্তরান্ নৃপতীন্ মহদ্ভক্তিসম্পদা বশম্ অনয়ৎ, অপরঃ প্রণিধানযোগ্যয়া শরীরগোচরান্ পঞ্চ মরুতঃ

নভোমণ্ডলের যেমন শোভা হয়, তদ্রূপ ॥ ১৫ ॥ রঘু সন্ন্যাসীর চিহ্ন এবং অজ রাজচিহ্ন ধারণ করিলে, লোকের জ্ঞান হইল যেন মোক্ষধর্ম্ম আর রাজধর্ম্মের দুইটী অংশ ভূতলে অবতীর্ণ হইয়াছে ॥ ১৬ ॥ অজ অজিত রাজ্যলাভের জন্য নীতিবিশারদ বিশ্বাসভাজন মন্ত্রিগণের সহিত মিশিতে লাগিলেন। রঘু অবিনশ্বর পদ (মোক্ষ) লাভের জন্য বিশ্বস্ত যোগিগণের সহিত মিলিত হইলেন ॥ ১৭ ॥ যুবা নরপতি প্রজাদিগের কার্য্যদর্শনার্থ ধর্ম্মাসনে বসিলেন। আর বৃদ্ধ নরপতি ধ্যান ধারণা অভ্যাস করিবার জন্য নির্জ্জনে পবিত্র কুশাসন গ্রহণ করিলেন ॥১৮॥ এক রাজা (অজ) স্বরাষ্ট্রের নিকটবর্ত্তী নরপতিদিগকে কোষদণ্ডজ শক্তিদ্বারা বশীভূত করিলেন, এবং অন্য রাজা (রঘু) ধ্যানধারণাদ্বারা দেহস্থ

---

16. Raghu and his son holding respectively symbols of the ascetic and the king, appeared to men like the emanations of the two states :—self abnegation and worldly grandeur which had as it were, descended to the earth incarnate.

17. In order to acquire what was not yet conquered, Aja associated with ministers, conversant with state-policy ; and with a view to attain that imperishable state of beatitude, Raghu mixed with devotees, versed in the right knowledge of things.

18. The young king took his seat upon the bench to administer justice among his subjects, while the old king took a seat sanctified with kusa-grass in order to practise religious abstraction in solitude

19 The one brought under subjection adjacent kings by

বয়ম্ অনয়ৎ ॥ ১৯ ॥ অচিরেশ্বরঃ ক্ষিতৌ দ্বিষদারব্ধফলানি ভস্মসাৎ অকরোৎ, ইতরঃ জ্ঞানময়েন বহ্নিনা স্বকর্ম্মণাং দহনে বর্ত্তে ॥ ২০ ॥ অজঃ ফলবিপ্রসুখান্ ষট্ গুণান্ তৎফলং সমীক্ষ্য উপায়ুঙ্ক্ত, সমলোষ্টকাঞ্চনঃ রঘুঃ অপি প্রকৃতিস্থম্ গুণত্রয়ম্ অজয়ৎ ॥ ২১ ॥ স্থিরকর্ম্মা নবঃ প্রভুঃ আফলোদয়াৎ কর্ম্মণঃ ন বিররাম, স্থিরধীঃ নবেতরঃ চ আপরমাত্মদর্শনাৎ যোগবিধেঃ ন বিররাম ॥ ২২ ॥ ইতি প্রতিপিত্সপ্রসরেষু শত্রুষু ইন্দ্রি-

---

প্রাণাদি পঞ্চবায়ুকে আয়ত্ত করিলেন ॥ ১৯ ॥ নূতন রাজা (অজ) পৃথিবীতে শত্রুদিগের কার্য্যপরম্পরার ফল বিনষ্ট করিতে যত্নবান্ হইলেন, অন্য রাজা (রঘু) জ্ঞানময় বহ্নিদ্বারা নিজের সদসৎ কর্ম্মের দহনার্থ প্রবৃত্ত হইলেন ॥ ২০ ॥ অজ ফলাফল পর্য্যালোচনা করিয়া সন্ধিবিগ্রহাদি রাজতন্ত্রের ছয় উপায় প্রয়োগ করিতে লাগিলেন, রঘুও লোষ্টকাঞ্চনে সমানজ্ঞান প্রদর্শন করত প্রকৃতিগত গুণত্রয় জয় করিতে লাগিলেন ॥ ২১ ॥ দৃঢ়প্রতিজ্ঞ নূতন প্রভু ফলোদয় না হইলে, অনুষ্ঠিত কার্য্য হইতে বিরত হন নাই। আর স্থিরপ্রকৃতি প্রাচীন রাজর্ষি যতক্ষণ না পরমাত্মার সহিত সাক্ষাৎকার হইয়াছিল, ততক্ষণ যোগানুষ্ঠান হইতে ক্ষান্ত হন নাই ॥২২॥ এইরূপে রঘু মোক্ষার্থী হইয়া ইন্দ্রিয়-

---

his supirior prowess, and the other kept under restraint the five internal vital airs by the exercise of religious abstraction.

20. The new king reduced to ashes the fruits of his enemies' enterprises on earth, while the other set about to consume his own works by the fire of knowledge.

21. After weighing their consequences, Aja had recourse to the six points of state-craft, of which conciliation is the first—and Raghu also looking with an equal eye on clods of earth as well as on gold, mastered the three attributes of nature with an unruffled spirit, (rose superior to the three attributes of nature which are respectively manifested in the three products of nature—intelligence, egotism and the senses.)

22. Neither did the youthful lord, persevering in his undertakings, desist from them until the attainment of fruits, nor did the old king of equable intellect desist from his holy medi-

যেষু চ জাগরী তদ্যাপবর্গয়ো: প্রযিতৌ (তৌ) তময়ৌ সিদ্ধিম্ অবাপতু: ॥ ২২ ॥ জাগ্র—জাগর্ত্তি, জাগ্রত:, জাগরি। অজাগ:, অজাগরীত্, জজাগার, জাগরাঞ্চক্রে। কর্ম্মণি জাগর্য্যতে, অজাগরি, জাগরূক:। অথ রঘু: সমদর্শন: সন্ অজব্যপেক্ষয়া কাংচিৎ সমা: সময়িত্বা যোগসমাধিনা অব্যয়ং তমস: পরং পুরুষম্ আপৎ ॥ ২৪ ॥ অগ্নিচিৎ রাঘব: পিতু: শ্রুতদেহবিসর্জ্জন: সন্ চিরং অশ্রূণি বিমুচ্য যতিভি: সার্দ্ধম্ অস্য অনগ্নিং নৈষ্ঠিকং বিধিং বিদধে ॥ ২৫ ॥ পিতৃকার্য্যকল্পবিৎ স: পিতৃভক্ত্যা তদীহদৈহিকম্ অক-

---

বর্গের সংযম করিতে লাগিলেন এবং অজ অভ্যুদয়াকাঙ্ক্ষী হইয়া শত্রুদমনে তৎপর হইলেন। ক্রমে উভয়েই উভয়প্রকারে সিদ্ধিলাভ করিলেন ॥২৩॥ এইরূপে রঘু সর্ব্বভূতের প্রতি সমদর্শন হইয়া অজের অনুরোধে কতিপয় বৎসর কালযাপন করিলেন। পরে যোগদ্বারা মায়াতীত অক্ষয় পরম পুরুষে লীন হইলেন ॥ ২৪ ॥ অগ্নিহোত্রী রাঘব (অজ) পিতার দেহ বিসর্জ্জন শ্রবণ করিয়া বহুকাল অশ্রু মোচনপূর্ব্বক, সন্ন্যাসিগণের সহিত অগ্নিসংস্কার ব্যতীত পিতার অন্ত্যেষ্টিক্রিয়া সম্পন্ন করিলেন ॥ ২৫ ॥ পিতৃকার্য্যের বিধানজ্ঞ অজ জানিতেন যে যোগদ্বারা দেহত্যাগ করিলে শ্রাদ্ধাদির আবশ্যকতা নাই, তথাপি পিতৃভক্তি

---

tations until the manifestation of the superior soul within himself.

23. Thus severally vigilant against foes and passions checking their influence, and longing severally for worldly prosperity and final release, they both attained their respective consummations.

24. Raghu viewing all things with an equal eye, passed a few years for the sake of Aja, and then by meditating on the unity of god and the universe, he was absorbed into the imperishable spirit that lies beyond the pale of darkness.

25 Hearing that his father had abandoned life, the son of Raghu shedding tears for a long time, celebrated his funeral rites in company with ascetics without the use of fire, though himself a worshiper of fire.

26 Conversant with the rules of rites due to a deceased

রীত্, তেন পথা তনুত্যজঃ তনয়াবর্জিতপিণ্ডকাঙ্ক্ষিণঃ নহি ॥ ২৬ ॥ পরার্দ্ধ্যগতেঃ পিতুঃ অগীয়তাম্ ইহিত্য তদর্থবেদিভিঃ, অমিতাধিঃ যঃ অধিজ্যকার্ম্মুকঃ সন্ জগৎ অপ্রতিশাসনং কৃতবান্ ॥ ২৭ ॥ ক্ষিতিঃ ভামিনী ইন্দুমতী চ অযাপৌরুষং তং পতিম্ আসাদ্য প্রথমা বহুরত্নসূঃ অভূৎ, অপরা বীরং সুতম্ অজীজনৎ ॥ ২৮ ॥ দশরশ্মিশতীপমদ্যুতিং যশসা দশসু অপি দিক্ষু যুতং দশকণ্ঠারিগুরুং যং বুধাঃ আখ্যয়া দশপূর্ব্বরথম্ আহুঃ

নিবন্ধন পিতার পিণ্ডদানাদি কার্য্য সম্পন্ন করিলেন ॥ ২৬ ॥ "মহারাজ! আপনার পিতা যে উৎকৃষ্ট গতিলাভ করিয়াছেন, তাহাতে তাঁহার জন্য শোক-করা উচিত নয়" এই বলিয়া পরমার্থজ্ঞ পণ্ডিতগণ অজের মনোব্যথা উপশম করিলে, অজ ধনুতে জ্যারোপণ পূর্ব্বক পৃথিবীতে প্রতিদ্বন্দ্বী রাজার শাসন রহিত করিলেন ॥ ২৭ ॥ মহাপরাক্রমশালী অজকে পতি পাইয়া মেদিনী বহু রত্ন প্রসব করিলেন। আর কামিনী ইন্দুমতী বীরপুত্র প্রসব করিলেন ॥ ২৮ ॥ অজের পুত্রকে পণ্ডিতেরা "দশরথ" বলিয়া জানিত, কারণ তিনি দশ-শত-রশ্মি-শালী সূর্য্যের তুল্য তেজস্বী; যশোগুণে দশ দিকে প্রসিদ্ধ, এবং দশকণ্ঠ রাব-

father, he solemnized his father's obsequies merely out of filial devotion; for the manes of those who abandon their body in that way, do not long for the obsequial balls offered by their sons

27. The wise counsellors assuaged his grief by representing that as his father had attained the noblest consummation it was not meet to grieve over his death, and then Aja, with his bow strung, made his power unrivalled on earth.

28. The earth and the fair Indumati, having obtained him of great prowess as their lord, the former produced perfect specimens of each kind, and the latter gave birth to a heroic son.

29. Which son the learned called Dasaratha (ten-carred) by name, as he was to shine like the sun (the ten hundred rayed-divinity) to be renowned with fame in all the ten quarters of the globe, and to be the father of one who would destory the ten-necked monster.

॥ ২৮ ॥ স পার্থিবঃ সুতয়াগমস্বৈঃ ঋষিদেবপিতৃস্বধাভুজাম্ অনৃণত্বম্ উপেয়িবান্ বভৌ পরিধেঃ মুক্তঃ ইবাংশুমালিনঃ দ্বিতয়ং হি তস্য বিভোঃ কেবলং ধনম্ এব ন, গুণবত্তয়া অপি পরার্থমীহিতা (অভূৎ) ॥ ৩১ ॥ অবেক্ষিতপ্রজঃ সুপ্রজাঃ সঃ কদাচিৎ ইন্দ্যা সহ নগরীপবনে, নন্দনে শচীসখঃ মরুতাং পালয়িতা ইব বিজহার ॥ ৩২ ॥ অথ দক্ষিণোদধেঃ রোধসি স্থিত-

---

শের পিতা ॥ ২৯ ॥ রাজা অজ বেদাধ্যয়নদ্বারা ঋষিঋণ, পুত্রোৎপাদন দ্বারা পিতৃঋণ, ও যজ্ঞানুষ্ঠানদ্বারা দেবঋণ হইতে মুক্ত হইয়া পরিধিমুক্ত সূর্য্যের ন্যায় শোভা পাইতে লাগিলেন ॥ ৩০ ॥ সেই রাজার কেবল ধনই পরের উপকারার্থ ছিল এমন নহে, কিন্তু তাঁহার গুণগ্রাম হইতেও অন্যের প্রয়োজন সাধিত হইত। তাঁহার পুরুষকার আপন্ন ব্যক্তির ভয়শান্তির জন্য ছিল এবং তাঁহার বহুবিদ্যা পণ্ডিতগণের সৎকারের জন্য ছিল ॥ ৩১ ॥ সৎপুত্রশালী ও প্রজাপালনকার্য্যে তৎপর সেই রাজা, কোন সময়ে দেবী ইন্দুমতীর সহিত বিহারার্থ নগরোপবনে গমন করিলেন। যেমন দেবগণের পালয়িতা ইন্দ্র শচীর সহিত নন্দনবনে বিহার করিতে যান, তদ্রূপ ॥ ৩২ ॥ এই সময়ে দক্ষিণ সমুদ্রের তটে নাগপুরনামক স্থানে যে মহাদেব প্রতিষ্ঠিত আছেন,

---

30. Having discharged his debts to the sages, the gods and the manes, by studying the scriptures, by performing sacrifices and by procreating offspring, he shone forth like the sun freed from his halo of mist.

31. Not only was the wealth of that king but his virtues too, were for the good of others, he employed his power to redress the wrongs of the oppressed, and his learning to honor the learned.

32. He who was blessed with a worthy son, and ever looked after his subjects, was one day sporting with his queen in the town-parks just as the protector of the gods amuses himself with Sachi in Nandana.

33. At that time Narada was proceeding by the path by which the sun sets out and returns, to harp unto the Lord dwelling at the city of Nagpur, on the coast of the southern sea.

कीकर्षनिकेतम् ईश्वरम् उपवीणयितुं नारदः खे. उदयाऽऽत्तिपथेन ययौ ॥३३॥ अपार्थिवैः कुसुमैः ग्रथितां तस्य नातीवभिगोनिवेशितां स्रजं वेगवान् मारुतः अधिवासयिष्यया इव अहरत् किल ॥३४॥ कुसुमानुसारिभिः भ्रमरैः परिकीर्णा मुनेः परिवादिनी पवनावलेपजम् अञ्जनाविलं वाष्पं सृजती इव दृश्यते ॥३५॥ सा अमरस्रक् मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् आर्तवीं विभूतिम् अभिभूय नृपतेः दयितोत्तनकोटिमुत्थितिम् आप ॥३६॥ सुजातयोः स्तनयोः चपलावसर्पां ताम् अवलोक्य विह्वला नरोत्तम-

---

वीणावादनपूर्व्वक सङ्गीत करिया তাঁহার উপাসনা করিবার জন্য নারদ ঋষি আকাশপথে গমন করিতেছিলেন ॥ ৩৩ ॥ দিব্যপুষ্পে গ্রথিত একগাছি মালা নারদের বীণাগ্রে অর্পিত ছিল, বেগবান্ বায়ু তদীয় সৌরভলোভেই যেন তাহাকে উড়াইয়া লইল ॥ ৩৪ ॥ তৎকালে ভ্রমরগণ মালাস্থ পুষ্পসমূহের পশ্চাৎ পশ্চাৎ ধাবমান হইলে বোধ হইল, যেন মুনির বীণা বায়ুর নিকট অপমানিত হইয়া কজ্জলে কলুষিত অশ্রুজল মোচন করিতেছে ॥ ৩৫ ॥ সেই স্বর্গীয় মালিকা রাজমহিষীর বিশাল স্তনযুগলের অগ্রভাগে পড়িয়া রহিল। তাহার মকরন্দ ও সৌন্দর্য্যের আতিশয্যনিবন্ধন লতাবলীর বসন্তজনিত মহৎ বৈভব পরাভূত হইল ॥৩৬॥ সেই মালিকা স্বীয় মনোহর স্তনযুগলের স্পর্শকালের জন্য সহচরী হইয়াছে দেখিয়া, রাজমহিষী বিহ্বলা হইলেন, এবং রাহু চন্দ্রমাকে গ্রাস

---

34. Then a strong wind, as if to perfume itself, carried off the wreath woven with celestial flowers, and placed on the top of his harp.

35. The ascetic's seven-stringed harp, covered with black bees attracted by the flowers (of the wreath) appeared as if shedding tears strained with collyrium on account of the insult offered by wind.

36. That heavenly wreath, which on account of its exquisite nectar and fragrance surpassed the beauty of the creepers at that season, found a becoming home on the nipples of the swelling breasts of the king's beloved.

37. The beloved wife of the king, the most excellent of

प्रिया समसा इतचन्द्रा कौमुदी इव निमिमील ॥ ३७ ॥ मील—मीलति । अमीलीत्, मिमील । सनि मिमीलिषति । यङि मेमील्यते । णिचि मीलयति, अमीमिलत् । करेणोज्झितेव वसुधा निपतन्ती सा पतिम् अपि अपातयत्, दीपार्चिः तैलनिषिक्तविन्दुना सह मेदिनीम् इवैति ननु ॥ ३८ ॥ उभयीः पार्श्ववर्तिन्यः तुमुलम् आर्तरवेण सहेङ्गिता कमलाकरालया विहगाः अपि समदुःखाः इव तत्र चुक्रुशुः ॥ ३९ ॥ क्रुश—क्रोशति । अक्रुशत्, चुक्रोश । सनि चुक्रुशति । यङि चोक्रुश्यते । णिचि क्रोशयति, अचुक्रुशत् । नृपतेः श्रमः व्यजनादिभिः तनुदे, सा तु तथा एव संस्थिता, आयुषः शेषे सति प्रतिकारविधानं फलाय कल्पते हि ॥ ४० ॥ अथ निशान्तवत्सलः सः सत्व-

---

করিলে জ্যোৎস্না যেমন লয় প্রাপ্ত হয়, সেইরূপ হইলেন ॥ ৩৭ ॥ যেমন দীপ্ত অগ্নিশিখা উপরি প্রদত্ত তৈলবিন্দুর সহিত ভূমিতে পতিত হয়, সেইরূপ ইন্দুমতীর ইন্দ্রিয়শূন্য শরীর পতিত হইলে, রাজাও তাঁহার সহিত ভূতলে পতিত হইলেন ॥ ৩৮ ॥ রাজা ও রাজমহিষীর পার্শ্ববর্ত্তী লোকেরা তুমুল আর্ত্তনাদ করিয়া উঠিল। তাহাতে জলাশয়বাসী পক্ষিগণ উদ্বেজিত হইয়া যেন তাঁহাদের দুঃখে দুঃখিত হইয়াই কোলাহল করিতে লাগিল ॥ ৩৯ ॥ ব্যজনাদি দ্বারা রাজার মূর্চ্ছার অপনয়ন হইল, কিন্তু ইন্দুমতী তদবস্থই রহিলেন। কারণ পরমায়ু অবশিষ্ট থাকিলেই, প্রতিকারবিধান ফলোপধায়ক হইয়া থাকে ॥ ৪০ ॥

---

men, had not observed that wreath clinging to her well-shaped breasts for more than a moment, when she became senseless and expired, just as moon-light vanishes when the moon is swallowed up by the monster Rahu at an eclipse.

38. She falling down with her senseless body caused her husband also to drop down; just as the flame of a lamp falls to the ground together with the drop of oil sprinkled over the wick.

39. The birds living in the lake frightened by the confused lamentations of the attendants of them both, cried as if sympathizing with them.

40. By fanning and other expedients, the king recovered from his fainting fit, but the queen remained as lifeless as be-

বিপুবাত্ প্রতিযীজয়িতব্যবল্লকীসমবস্থাম্ অঙ্কনাং পরিগৃহ্য উচিতম্ অঙ্কং নিনায় ॥৪১॥ মতিঃ অঙ্গনিষক্তয়া করণাখ্যয়বিভিন্নবর্ণয়া তয়া, উপধিং আবিলাং মৃগলিপ্তাং বিভৎ চন্দ্রমাঃ ইব সমলক্ষ্যত ॥ ৪২ ॥ স সহজাম্ অপি ধীরতাম্ অপহায় বাষ্পগদ্গদং যথা তথা বিললাপ, অয়ঃ অপি অভিতপ্তং সৎ মার্দবং ভজতে, শরীরিষু কা এব কথা ॥ ৪৩ ॥ কুসুমানি অপি গাত্রসংগমাৎ আয়ুঃ অপোহিতুং প্রভবন্তি যদি, হন্ত প্রহরিষ্যতঃ বিধেঃ অন্যৎ কিম্ ইব সাধনং ন ভবিষ্যতি ॥ ৪৪ ॥ জহ—জহতে, অপোহিতুং, জহাথর্ক ।

অনন্তর নিতান্ত বৎসল রাজা, চৈতন্যনাশ হেতু, তন্ত্রীহীন বীণার তুল্য অবস্থা-প্রাপ্ত রমণী ইন্দুমতীকে ধারণ করিয়া, চিরপরিচিত নিজ ক্রোড়ে তুলিয়া লইলেন ॥ ৪১ ॥ ইন্দ্রিয়নাশহেতু মলিনবর্ণ সেই ইন্দুমতীর মৃতদেহ রাজার ক্রোড়ে স্থাপিত হওয়াতে বোধ হইল, যেন চন্দ্রমা প্রভাতকালে মলিন মৃগলেখাকে ধারণ করিয়া রহিয়াছেন ॥ ৪২ ॥ অজ স্বাভাবিক ধীরতা পরিত্যাগ করিয়া বাষ্পগদ্গদ স্বরে এইরূপ বিলাপ করিতে লাগিলেন। অতিশয় তাপ দিলে, যখন লৌহও গলিয়া যায়, তখন মনুষ্যের কথা আর কি বলিব ॥ ৪৩ ॥ যদি পুষ্পও গাত্রসংস্পর্শমাত্র প্রাণহরণে সমর্থ হয়, তবে হায়! বিধাতা যখন সংহার করিতে উদ্যত হয়েন, তখন কোন্ বস্তু না তাঁহার কার্য্যসাধনে সক্ষম

---

fore; for the application of remedies bears fruit only when the term of life is not completely expired.

41. The extremely fond husband took her up and placed her on his lap to which she had been accustomed, but now owing to the loss of sensibility, she was like a harp which is not yet furnished with strings (or tuned).

42. The husband with the corpse discoloured by loss of life lying on his lap appeared like the moon in the dawn when its spot is dimmed.

43. He bewailed her in accents broken with sobs losing even his natural firmness; for even iron melts when excessively heated with fire, much more do human beings made of flesh and blood.

44. If flowers even are able to take away life by coming

स्नि क्रजिहिषते । क्षिचि क्षपयति । औजिहत्, क्षपः, प्रत्यूहः । व्यूहः । व्यूढः । अथवा प्रजान्तकः यदु वस्तु क्षिंसितुं यदुना एव वस्तुना आरभते, अत्र हिमसैकविपत्तिः नलिनी पूर्वनिदर्शनं मे मता ॥ ४५ ॥ यदि इयं स्रक् जीवितापहा, (तर्हि) हृदये निहिता सती किं मां न हन्ति, दैवेच्छया क्वचित् विषम् अपि अमृतम्, अमृतं वा विषं भवेत् ॥ ४६ ॥ अथवा मम भाग्यविप्लवात् एषः वैधसा अग्निः कल्पितः, यत् अनेन तरुः न पातितः, तद्विटपाश्रया लता क्षपिता ॥ ४७ ॥ क्षप—(क्षिचि) क्षपयति, अक्षिक्षपत् । क्षपितः । मयि चिरम् अपराद्धे अपि यदा (यतः) त्वं अवधीरणां न

हইবে ॥৪৪॥ অথবা বোধ হয়, সংহার-কর্ত্তা সুকুমার বস্তুদ্বারাই সুকুমার বস্তুকে বিনাশ করিয়া থাকেন। নলিনীই ইহার উত্তম দৃষ্টান্তস্থল, কারণ হিমপাতে তাহার বিনাশ হইয়া থাকে ॥ ৪৫ ॥ আহা যদি এই মালাই প্রাণনাশক হয়, তবে কই হৃদয়ে রাখিয়া দিতেছি, আমাকে ত সংহার করিতেছে না। বুঝিলাম বিধির ইচ্ছায় কোথাও বিষ অমৃত হয়, কোথাও বা অমৃত বিষ হয় ॥৪৬॥ কিম্বা বিধাতা আমারই দুরদৃষ্টবশতঃ এই কুসুমমালাকে বজ্রের ক্ষমতা দিয়াছেন, যে হেতু ইহা তরুকে না পাড়িয়া তদাশ্রিতা লতাকে সংহার করিল ॥৪৭॥ আমি অপরাধ করিলেও তুমি আমাকে কদাচিৎ অবধীরণা কর নাই। তবে

in contact with human frame; then also, what other thing should not be an instrument of destruction in the hands of fate bent on inflicting a blow.

45. Or rather, the god of destruction goes about to destroy *delicate things with delicate instruments*; I hold that the lotus withered by dripping dews is a previous instance of this.

46. If this chaplet is a destroyer of life, why does it not kill me by being placed on my heart, the truth is that, by the will of fate sometimes even poison becomes nectar, or nectar becomes poison.

47. Or perhaps, owing to some vicissitude of fortune, fate has turned it into a thunderbolt; in as much as by it the tree is not struck down, but the *creeper twining round its twigs* has been destroyed.

48. Since thou didst *never show any disregard to me*,

क्षतवती असि, एकपदे निरागसम् इमं जनं कथम् आमार्ष्टुं न मन्यसे ॥ ४८ ॥ हे अचिन्तिते! अहं मठः कैतवबत्सलः ध्रुवं तव विदितः असि, यत् माम् अनापृच्छ्य इतः परलोकम् असन्दिग्धाय गतः असि ॥ ४९ ॥ इदं मम हतजीवितं तावत् दयितान् अन्वगात् यदि, (तर्हि) तया विना किं विनिवर्तते, अतएव आत्मकृतेन अबला वेदनां सहताम् ॥ ५० ॥ सुरतश्रमसम्भृतः स्वेदलवोद्गमः अपि ते मुखे म्रियते, अथ च त्वम् आत्मना असन्विता, दृष्टभ्रष्टाम् इमाम् असारतां धिक् ॥ ५१ ॥ मृ—म्रियते। अमृत। दृधृ। धृषि दिधीर्षति। धृङ् दीधीयते। धिषि धारयति, अदीधरत्।

কেন এখন নিরপরাধ এই জনকে (আমাকে) সহসা সন্তাষণযোগ্যা বলিয়াও বিবেচনা করিতেছ না ॥ ৪৮ ॥ হে নির্দ্দগ্ধহাসিনি! নিশ্চয়ই তুমি আমাকে শঠ ও কপটবৎসল বলিয়া বিবেচনা করিতে, কারণ পরলোকে গেলে আর ফিরিয়া আসিবে না, কিন্তু যাইবার সময় আমাকে একবার জিজ্ঞাসাও করিলে না ॥ ৪৯ ॥ রে হতজীবিত! তুই যদি প্রিয়তমার অনুগমন করিয়াছিলি, তবে কেন, তাঁহাকে না লইয়া ফিরিয়া আসিলি, এক্ষণে আপন কর্ম্মদোষে আপনিই প্রবল যাতনা সহ্য কর ॥ ৫০ ॥ তোমার মুখে এখনও সুরতশ্রমজন্য স্বেদবিন্দু রহিয়াছে, কিন্তু তুমি স্বয়ং বিনষ্ট হইলে। অতএব মনুষ্যের এই অসারতাকে ধিক্ ॥ ৫১ ॥ আমি কখন মনেতেও তোমার অপ্রিয় কার্য্য

---

though I offended thee repeatedly, why is it then that thou at once considerest me though now innocent, as not fit to be spoken to?

49. O thou of pure smile? thou certainly consideredest me to be your insincere lover, since thou hast departed to the other world never to return without bidding me adieun.

50. If this accursed life of mine followed my beloved, why then has it come back without her? Let it therefore suffer this terrible anguish brought about by its own act.

51. Even the drops of perspiration caused by mutual dalliance still remain on thy face, but thou thyself hast come to thy end; fie on the frailness of living creatures!!

मया मनसा अपि तव विप्रियं न कृतपूर्वं, किं मां जहासि, मनु अहं क्षितेः भर्तृमतिः, मे भावनिबन्धना रतिः त्वयि (अस्ति)॥ ५२॥ हे करभोरु, मारुतः कुसुमावलीखचितान् वलीभृतः भृङ्गरुचः तव अलकान् चलयन् मे मनः लघुपावर्तनशङ्कि करोति॥ ५३॥ चल—चलति, अचालीत्, चचाल। चलि चिचलिषति। यङि चाचल्यते। णिचि चलयति (चल कम्पने घटादिः)। तत्· हे प्रिये! आशु मे विषादम् नक्तं ओषधिः ज्वलितेन तुहिनाद्रेः गुहागतं तमः इव प्रतिमोचन अर्हसि॥ ५४॥ दु—दुनोति, दुनुते, अदौषीत्। दुदाव। दुदुविषति। यङि दोदूयते। णिचि दावयति, अदूदुवत्। दुतः, दुनः। इदम् उच्छ्वासितालकं विद्यालकमयम् तव मुखं निशि सुप्तं

करि নাই, তবে কেন আমাকে পরিত্যাগ করিতেছ। আমি নামমাত্র ক্ষিতি-পতি, কিন্তু তোমাতেই আমার আন্তরিক অনুরাগ রহিয়াছে॥ ৫২॥ হে করভোরু! কুসুমাবলীতে খচিত, তরঙ্গের ন্যায় ভঙ্গীযুক্ত এবং ভ্রমরের ন্যায় নীলাভ তোমার এই অলকগুলি, বায়ুহিল্লোলে দুলিতেছে, তাহাতে আমার মনে এই আশঙ্কা হইতেছে, যে তুমি যেন আবার ফিরিয়া আসিবে॥ ৫৩॥ অতএব হে প্রিয়ে! সংজ্ঞালাভ করিয়া শীঘ্র আমার বিষাদ নিরস্ত করা তোমার উচিত, যেমন জ্যোতির্লতা দীপ্তিদ্বারা হিমালয়ের গুহাগত অন্ধকার দূরীভূত করে, তদ্রূপ॥ ৫৪॥ তোমার এই অলকগুলি দুলিতেছে, অথচ তোমার মুখে কথা নাই, এই দেখিয়া আমার মর্ম্মান্তিক দুঃখ হইতেছে। যেন রাত্রিতে একটী পদ্ম মুদ্রিত হইয়াছে এবং তাহার অভ্যন্তরে একটী ভ্রমর

52. I never did anything unpleasant to thee even in thought, why then dost thou forsake me thus. I am the lord of the earth merely in name but my genuine love is for thyself.

53. O fair one! the wind waving thy undulated tresses as dark as black bees and decked with flowers makes my mind hopeful of thy retur.

54. Therefore O my beloved! it behoves thee quickly to remove my grief by awaking to life, just as an herb dispels the darkness of the caves of the Himalaya, by its returning brilliancy at night.

55. This face of thine, now speechless, with tresses playing

বিরলাঙ্গনরতপদ্মমনম্ একং পদ্মম্ ইব মাং দুনোতি ॥ ৫৫ ॥ রজনী শশিনং পুনঃ এতি, দয়িতা চক্রচরং পতত্রিণং পুনঃ এতি, ইতি যৌ বিরহাসহৌ, অচলমতা ত্বং কথং মাং ন দহেঃ ॥ ৫৬ ॥ নবপল্লবসংস্তরোঽপি তে যদ্ বত মৃদু ত্রুটেতি, হে বামোরু ! ইদং তৎ কথং চিতাধিরোহণং বিষহিষ্যতে বদ ॥ ৫৭ ॥ দু—দ্রুতে। অদবিট। দুদুবে। দুনঃ। ইয়ং মদমা রহঃসখী মতিবিভ্রমসাদনীবো রসনা অমতিবোধমায়িনীং ত্বাং মধা অনুমতা ইব ন ক্ষমতে (ইতি) ন ॥ ৫৮ ॥ অচলতাম্ কথং মাপিতং, কথংকীম্

নীরবে রহিয়াছে ॥ ৫৫ ॥ রজনি চন্দ্রকে পুনর্ব্বার প্রাপ্ত হয়, চক্রবাকী নিজের ভর্ত্তারের সহিত আবার মিলিত হয়, এই হেতু চন্দ্র এবং চক্রবাক পক্ষী বিরহকাল সহ্য করিয়া থাকে। কিন্তু তুমি একেবারে গিয়াছ, কেন আমাকে দগ্ধ না করিবে ॥ ৫৬ ॥ তোমার যে সুকুমার অঙ্গ নবপল্লবশয্যাতেও ক্লেশ অনুভব করে, হে বামোরু! সেই অঙ্গ আজি কিরূপে চিতায় শয়ন সহ্য করিবে বল ॥ ৫৭ ॥ তোমার যে এই চন্দ্রহার বিজনের প্রথম সহচরী স্বরূপ ছিল, সে আজ তোমার বিলাসগমনের অভাবে নীরব হইয়া রহিয়াছে। বোধ হয় যেন, শোকে অনুমরণ করিয়াছে ॥ ৫৮ ॥ তুমি স্বর্গগমনে উৎসুক হইয়াও আমার প্রবোধের জন্য, সদাই কোকিলাতে মধুর ভাষিত, রাজহংসীতে

---

loose, pains my heart like a solitary lotus, closed at night, and in the cup of which the hum of bees has ceased.

56. Night meets again her moon, and the female chakravaka finds her mate again (by the day). hence it is that they can bear the intervals of separation, but how wilt not thou who art gone for ever afflict me?

57. This delicate body of thine would ache even if it were placed on a bed of tender leaves; how then, O fair one! would it bear to be laid on a funeral pyre?

58. This zone, thy first companion in privacy, is now mute with the cessation of thy graceful walk, and appears to have died of grief with thee, who sleepest the sleep, which knows no awakening.

59. Thou hast bequeathed thy sweet speech to the cuckoos,

মদালসং গতং, হরিণীষু বিলোলম্ ঈক্ষিতং, পবনাবধূতলতাসু বিভ্রমাঃ ॥ ৫৯ ॥ বিদিতৈস্তকয়া অপি ত্বয়া সাম্ অবেক্ষ্য অমী গুণাঃ সখ্যং নিহিতাঃ, তব বিরহে গুরুশ্যং মে হৃদয়ং অবসন্বিতুং ন ক্ষমাঃ ॥ ৬০ ॥ ত্বয়া সহকারঃ ফলিনী চ ইমৌ মিথুনং পরিকল্পিতং নতু, অনয়োঃ বিবাহসৎক্রিয়াম্ অবিধায় গম্যতে ইতি অস্মাভিঃ ন ॥ ৬১ ॥ ত্বয়া কৃতদোহদঃ অয়ম্ অশোকঃ যৎ কুসুমম্ তদীয়িষ্যতি তব অলকাভরণং তৎ নিবাপমাল্যতা কথং নেষ্যামি ॥ ৬২ ॥ অন্যদুর্লভং সমঞ্জসনূপুরং চরণাতুষ্টং স্মরতা ইব কুসু-

---

মদালসগতি, হরিণীতে চঞ্চলদৃষ্টি, এবং বায়ুভরে ঈষৎ কম্পিত লতাতে স্বীয় বিলাস, রাখিয়া গিয়াছ, কিন্তু তোমার বিরহে আমার হৃদয় এমনি শোকপূর্ণ হইয়াছে, যে এই সকল দেখিয়াও কিছুতেই শান্ত হইতে পারিতেছে না ॥ ৫৮ ॥ হে প্রিয়ে! তুমি এই প্রিয়ঙ্গুলতার সহিত এই সহকার তরুর সম্বন্ধ করিয়া রাখিয়াছিলে, কিন্তু ইহাদের বিবাহকার্য্য সম্পন্ন না করিয়া যে চলিয়া যাও, ইহা তোমার নিতান্ত অনুচিত কার্য্য ॥ ৬১ ॥ তোমার পাদস্পর্শ হইতে দোহদযুক্ত এই অশোকতরু যে পুষ্প প্রসব করিবে, সেই পুষ্পে তোমার অলকের আভরণ হইত; এখন কিরূপে তাহাতে, তোমার প্রেতের উদ্দেশে দিবার জন্য মালিকা রচনা করিব ॥ ৬২ ॥ হে সুন্দরি! এই অশোকতরু তোমার পাদতাড়ন, স্মরণ করিয়াও নূপুরধ্বনি কুসুমরূপ অশ্রুবর্ষণ পূর্ব্বক যেন তোমার

---

thy graceful gait, languid on account of thy genial deposition, to swains, brisk glances to deer, and blandishments to creepers waving in the wind.

60. Though thou wast eager for a heaven thou didst beg with these qualities for my consolation, but they can scarcely comfort my heart which feels severely afflicted at thy separation.

61. Thou didst betrothe the Priyangu creeper to the mango-tree but thou art departing without celebrating their hymenial ceremony, this is unbecoming.

62. The flower that this Asoka tree will put forth having been touched with thy foot, is a fit ornament for thy locks but how shall I convert it into a chaplet to be offered to thy corpse.

63. O thou handsome lady! that Asoka tree grieves over

मानुवर्धिणा मयुना मधीकेन हे मृगाक्षि ! त्वं शोचसे ॥६३॥ तव निश्वसितानुकारिभिः वकुलैः मया समम् अर्द्धचिता विलासमेखलाम् असमाप्य हे किन्नरकण्ठि ! किम् इदं सुप्यते ॥ ६४ ॥ सखीजनः समदुःखसुखः, अयम् आत्मजः प्रतिपच्चन्द्रनिभः, अहम् एकरसश्च तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ ६५ ॥ धृतिः अस्तमिता, रतिः च्युता, गेयं विरतम् ऋतुः निरुत्सवः, आभरणप्रयोजनं गतम् अद्य मे शयनीयं परिशून्यम् ॥६६॥

জন্য শোক করিতেছে ; কারণ তোমার পদাঘাত অন্যের পক্ষে দুর্লভ হইলেও, বিশেষ অনুগ্রহ চিহ্নস্বরূপ আমার অদৃষ্টে ঘটিয়াছিল ॥ ৬৩ ॥ হে কিন্নরকণ্ঠি ! তুমি আমার সহিত, স্বদীয় নিশ্বাসের ন্যায় সুগন্ধি বকুল পুষ্পদ্বারা, এই বিলাস মেখলাগাছি কেবল অর্দ্ধেক গাঁথিয়াছ, ইহা সম্পূর্ণ না করিয়া কেন নিদ্রাগত হইলে ॥ ৬৪ ॥ সহচরীগণ তোমার দুঃখে দুঃখী এবং তোমার সুখেই সুখী ; এই পুত্র প্রতিপচ্চন্দ্রের তুল্য, এবং আমি তোমাতে একান্ত অনুরক্ত, তথাপি তোমার এইরূপ ব্যবহার নিশ্চয়ই নিষ্ঠুরের মত হইয়াছে ॥ ৬৫ ॥ অদ্য আমার ধৈর্য্য ও প্রীতি অস্তগত হইল, বিষয়বাসনার অবসান হইল, সঙ্গীত শেষ হইল, বসন্তাদি ঋতুতে উৎসব ফুরাইল। আর আমার আভরণের প্রয়োজন নাই, আমার শয্যা শূন্য হইল ॥ ৬৬ ॥ তুমি আমার মন্ত্রী, ধর্ম্মসখী এবং নৃত্য-

---

thee shedding tears of flowers, as if in recollection of thy uncommon kindness in touching it with thy foot which was encircled with a tinkling anklet.

64. This gay girdle is but half strung by thee with my help with vakula flowers imitating thy breath in fragrance, why is it then, O thou blessed with the voice of a kinnara ! that thou art sleeping without finishing it !

65. Thy female companions are sharers in thy weal or woe, this son is as charming as the moon of the second day of the bright fortnight, and I myself bear undivided love (to thee). It is certainly cruel of thee to act as thou hast done in spite of all these advantages.

66. Now my self-control is at an end, my love has departed, my singing has stopped, the season is devoid of festivity,

ত্বং (এব) গৃহিণী, ত্বং (এব) সচিবঃ, ত্বমিব মিথঃ সখী, ত্বমিব ললিতে কলাবিধৌ প্রিয়শিষ্যা, (অতএব) ত্বাং হরতা করুণাবিমুখেন মৃত্যুনা মে কিং ন হৃতং যদ্॥ ৬৭॥ হে মদিরাক্ষি। মদাননার্পিতং রসবদ্ মধু পীত্বা পরলোকীপনতং বাষ্পদূষিতং মে জলাঞ্জলিং কথং নু অনুপাস্যসি॥ ৬৮॥ বিভবে সতি অপি ত্বয়া বিনা অজস্য সুখং এতাবৎ গণ্যতাম্, বিলোভনান্তরৈঃ অহৃতস্য মম সর্বং বিষয়াঃ ত্বদাশ্রয়াঃ হি॥ ৬৯॥ কৌশলাধিপঃ ইতি করুণার্থগ্রথিতং যথা তথা প্রিয়াং প্রতি বিলপন্ পৃথিবীরুহান্ অপি সুতশাখা-রসবাষ্পদূষিতান্ অকরোৎ॥ ৭০॥ অথ স্বজনঃ তস্য অহৃতঃ কথঞ্চিৎ অপনীয় তদল্প-

---

গীতাদি বিদ্যায় প্রিয়শিষ্যা ছিলে। অতএব নির্দ্দয় মৃত্যু একা তোমাকে হরণ করিয়া আমার কি সর্ব্বনাশ না করিল॥ ৬৭॥ হে মত্তচকোরলোচনে! আমার মুখদ্বারা অর্পিত সুস্বাদু মদ্য পান করিয়া, অধুনা তোমার প্রেতের উদ্দেশে দত্ত, অশ্রুজলে দূষিত মদ্দত্ত জলাঞ্জলি কিরূপে অনুপানস্বরূপ গ্রহণ করিবে॥৬৮॥ ঐশ্বর্য্য থাকিলেও তোমা ব্যতিরেকে অজের সুখভোগ এই পর্য্যন্ত হইল বিবেচনা কর; কারণ আমার মন কোন প্রলোভনে আকৃষ্ট হয় না, আমার সমস্ত ভোগবাসনাই তোমার অধীন॥৬৯॥ কোশলাধিপ অজ প্রিয়াকে উদ্দেশ করিয়া এইরূপ করুণভাবে বিলাপ করত বৃক্ষদিগকেও করিত মকরন্দব্যাজে

---

there exists no necessity for any embelishments, and my bed is-empty.

67. Thou wert my wife, my minister of state, my companion in solitute and my beloved pupil in the fine arts O say what have I not been robbed of by pitiless Death who has carried thee off.

68. O thou with ravishing eyes, having once drunk delicious wine given by my mouth, how wilt thou take, as an after-drink. handfuls of water, polluted with my tears, such as will be offered by me to thy departed spirit in the next world.

69. Though I enjoy sovereignty, yet consider that without thee my enjoyment is at an end, for all my pleasures are centered in thee, and I never feel tempted by other attractions.

70. The lord of Kosala bewailing his beloved in these plaintive strains made even the trees polluted with flowing tears of nectar.'

সজনা সা সুন্দরী অগুরুচন্দনৈধসি অনলায় বিসর্জ্জ ॥ ৭১ ॥ "নৃপতিঃ কৃৎ অপি (বিদ্বানপি) যথা প্রমদাম্ অনুসংস্থিতঃ" ইতি বাক্যদর্শনাৎ তয়া ইত্থা সহ শরীরম্ অগ্নিসাৎ ন চকার জীবিতাশয়া তু ন ॥ ৭২ ॥ অথ বিদুষা তেন কৃতক্রিয়া ভামিনী দশাহতঃ পরি সহর্ত্বিজঃ বিধিঃ পুরঃ উপবনে এব সমাপিতঃ ॥ ৭৩ ॥ তয়া বিনা ক্ষপাপায়মগাদ্দর্শনঃ সঃ পৌরধূমুখানুষু সদ্যঃ পরিক্ষাম্ ইব অবলোকয়ন্

বাষ্প মোচন করাইয়া দুঃখিত করিয়াছিলেন ॥ ৭০ ॥ অনন্তর বান্ধব স্বজনগণ অজের ক্রোড় হইতে সেই সুন্দরীকে কোন প্রকারে সরাইয়া লইল। এবং সেই দিব্য মাল্যদ্বারা তাঁহার শেষ আভরণ সম্পাদন পূর্ব্বক অগুরু এবং চন্দন কাষ্ঠে প্রজ্বলিত অনন্ত অনলে তাঁহাকে সমর্পণ করিল ॥ ৭১ ॥ রাজা হইয়াও লোকতন্ত্র স্ত্রীর অনুসরণ করিলেন, এই লোকনিন্দার ভয়েই মহারাজ অজ মহিষীর সহিত শরীরকে অগ্নিসাৎ করিলেন না, নতুবা বাঁচিবার আশয়ে নহে ॥ ৭২ ॥ অনন্তর জ্ঞানবান্ অজ, যাঁহার শুভকার্য্য মাত্র অবশিষ্ট রহিয়াছে, এমন সেই রমণীর উদ্দেশে কর্ত্তব্য শ্রাদ্ধাদি কার্য্য নগরের বহির্ভাগস্থ উপবনেই সহা সমারোহে সমাপন করিলেন ॥ ৭৩ ॥ রজনীর অবসানে যেমন শশধর মলিন হয়, ইন্দুমতী বিহনে সেইরূপ হইয়া রাজা অজ নগর মধ্যে প্রবেশ করিলেন, এবং পৌরি-

71. Then his friends with difficulty took the fair one away from his arms, and consigned her, decked with that celetsial wreath as her funeral decoration, to a fire fed with agollochum and sandel wood.

72. It was because he foresaw that men would attach to his name this reproach, "Lo! Aja though a king has died of grief for his wife" that he did not burn his body, but not out of love of life.

73. Then after the conclusion of the tenth-day ceremony, the learned king performed the obsequies of his wife with great magnificence in that very town park:—of his wife who had nothing but her good qualities now remaining.

74. He entered the palace without her, looking like the moon at the close of night, and beholding in the tears from the faces of the ladies of the city, the over-flowing as it were of his own grief.

पुरीं विवेश ॥ ७४ ॥ अथ सवनाय दीक्षितः आश्रमस्थितः गुरुः प्रणिधानात् तम् अभिपङ्कजं विभ्रमिवान् मिथ्येव इति अन्ववोधयत् किल ॥ ७५ ॥ यतः मुनिः असमाप्तविधिः ततः तव तापकारणं विदान् अपि पथः च्युतं भवन्तं प्रकृतौ स्थापयितुं स्वयं न उपस्थितः ॥ ७६ ॥ हे सुवृत्त, तव जघन्यजन्मपदा सरस्वती मयि वर्त्तते, हे विभुतुल्यसार, शृणु, एना हृदि उपधातुम् अर्हसि च ॥ ७७ ॥ अजन्मनः पुरुषस्य पदेषु जननीतं, भवत् भावि च, इति विततं स निष्प्रतिघेन चक्षुषा पश्यति हि ॥ ७८ ॥ पुरा किल दुस्तरं

लेन पौरवधূগণের অশ্রুধারায় নিজের শোকের স্রোত বহিতেছে ॥ ৭৪ ॥ তৎকালে গুরু বশিষ্ঠ যজ্ঞে দীক্ষিত ছিলেন, তিনি আশ্রমে থাকিয়াই ধ্যানবলে জানিতে পারিলেন, যে রাজা শোকে জড়ীভূত হইয়াছেন। তখন তাঁহাকে বুঝাইবার জন্য এক জন শিষ্যকে পাঠাইয়া দিলেন ॥ ৭৫ ॥ শিষ্য কহিলেন, যেহেতু মুনির যজ্ঞানুষ্ঠান সমাপ্ত হয় নাই, অতএব তিনি আপনার সন্তাপকারণ ও স্বভাবভ্রংশ জানিয়াও, আপনাকে প্রকৃতিস্থ করিবার জন্য স্বয়ং উপস্থিত হইতে পারিলেন না ॥ ৭৬ ॥ হে সদাচারসম্পন্ন ! হে প্রসিদ্ধ ধৈর্য্যগুণশালিন্ ! ঋষি আমায় সংক্ষেপে বাচনিক যাহা বলিয়া দিয়াছেন, তাহা শ্রবণ করুন, এবং হৃদয়ে ধারণ করুন ॥ ৭৭ ॥ জন্মরহিত ভগবান্ ত্রিবিক্রমের পদে, অর্থাৎ ত্রিভু-

---

75. Now his spiritual preceptor, who was detained in his hermitage being engaged in a sacrifice, was aware by spiritual contemplation, that the king was paralyzed with sorrow and sent him this message by a disciple.

76. He said since the sage has not yet concluded his sacrifice, he is not able, though he knew the cause of thy distress, to visit thee himself for the purpose of restoring thee, who hast strayed from the right path, to thy wonted equanimity.

77. "O well behaved king ! he has entrusted me with his brief message, listen to it, O thou renowned for thy great fortitude ! and treasure it up in thy mind.

78. "In the three steps of the eternal being, he observes every thing present, past and future with the eye of knowledge that knows no obstruction."

तपः चरतः तृणबिन्दोः परियेदितः हरिः (अस्य) समाधिभेदिनीं हरिणीं नाम सुराङ्गनाम् अर्थे प्रजिघाय ॥ ७९ ॥ प्र-हि—हिनोति। अहैषीत्, जिघाय। हीयते, अहायि। सनि जिघीषति। यङि जेहीयते। णिचि हाययति, अजीहपत्। सः मन्दीकामन्दयोर्मिणा तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रसुप्तविक्षुतचारुविभ्रमां तां "भुवि मानुषी भव" इति शशपत् ॥ ८० ॥ "हे भगवन्, अयं जनः परवान् (अतः) मे प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व" इति शपनतां च ताम् आसन्नपुष्पदर्शनात् स्थितिमतीं कृतवान् ॥ ८१ ॥ अथैकैमिकवंश-

---

वने, भूत, भविष्यत् एवं वर्त्तमान, समस्त घटनाई ऋषि अप्रतिहत ज्ञाननेत्र द्वारा दर्शन करिया थाकेन ॥ ७८ ॥ पूर्व्वकाले तृणबिन्दु मुनि दुष्कर तपस्यार प्रवृत्त हईले, इन्द्र अतिशय शङ्कित हईया ऋषिर समाधिभङ्गेर जन्य हरिणीनामे अप्सराके प्रेरण करियाछिलेन ॥ ७९ ॥ हरिणी सम्मुखे मनोहर विलास-विभ्रम प्रकटन पूर्व्वक मुनिर तपोभङ्ग करिले, ताँहार मनस्तापरूप तीव्र-भूमिर सम्बन्धे प्रलयकालीन तरङ्गस्वरूप ये क्रोध, ताहार वशवर्त्ती हईया, तखन तिनि हरिणीके एই शाप दिलेन, ये "तुई भूलोके गिया मनुष्यपत्नी हईबि।" ॥ ८० ॥ "हे भगवन्! आमि परাधीना, आमार अपराध मार्জ্জना करुन" एই बलिया हरिणी ऋषिर चरणे पतिता हईले, ऋषि कहिलेन, "ये पर्य्यन्त तुमि दिव्यपुष्प दर्शन ना करिबे, तावत तोमाके भूतले थाकिते हईबे" ॥ ८१ ॥ सेই हरिणी ऊर्ध्वरेतस्क वेशे जन्मग्रहण करिया एতकाल आपनार महिमा

---

79. "It is said that in the days of yore, Indra, alarmed at Trinavindu who was practising the most severe austerities, sent down the nymph, Harini, to destroy the concentration of his mind."

80. "As his wrath, kindled by the interruption of his devotion, swept over his tranquil spirit like a wave of the deluge, he cursed her who was displaying before him her fascinating blandishments, saying, "Be thou a mortal woman on Earth."

81. But when she supplicated the ascetic, saying, "O lord! I am dependent on another, so pardon my misconduct, he so ordained that she should stay on earth till she saw a heavenly flower."

सम्भवा सा सह सहिषी भूत्वा चिराय दिवश्च्युतं शापनिष्क्रियाकारणं सुरपुष्पदर्शनेन उपलब्धवती विवशा (अभूत्) ॥ ८२ ॥ तत् तदपायचिन्तया अलम्, उत्पत्तिमतां विपत् उपस्थिता, इयं वसुधा त्वया अवेक्षिता, नृपाः वसुमत्या कलत्रिणः हि ॥ ८३ ॥ उदये मदवाच्यम् उज्झता त्वया आत्मवत्तया (यत्) युक्तम् आविष्कृतं, मनसः ज्वरे समुपस्थिते पुनः (तत्) अक्लीबतया प्रकाश्यताम् ॥ ८४ ॥ मृदुना कृत एव अनुसृता अपि भवता सा पुनः न लभ्यते, तथाहि परलोकजुषां देहिनां गतयः स्वकर्मभिः भिन्नपथाः ॥ ८५ ॥ अपशोक-

हइया छिलेन, एक्षणे स्वर्ग हइते भ्रष्ट शापमोचनेर कारणस्वरूप सुरपुष्प दर्शन करिया मृत हइयाछेन ॥ ८२ ॥ अतएव ताँहार मृत्युर विषये चिन्तार प्रयोजन नाइ, कारण जीवमात्रेरइ मृत्यु निश्चित आछे । आपनि एइ पृथिवीके पालन करुन, पृथिवीइ राजादिगेर स्त्रीस्वरूप ॥ ८३ ॥ आपनि अभ्युदय काले गर्वजनित निन्दा परिवर्जन करिया, येरूप धैर्य्य ओ विद्यावत्ता प्रकटन करियाछिलेन, एक्षणे मानसिक सन्तापेर समय तद्रूप धैर्य्य अवलम्बनपूर्वक ताहार सार्थकता करुन ॥८४॥ आपनि रोदन करिया ताँहाके लाभ करा दूरे थाकुक, अनुसरण करिलेओ लाभ करिते पारिवेन ना । कारण परलोकगत लोकसकल भिन्न भिन्न कर्म्म निबन्धन भिन्न भिन्न गति प्राप्त हय ॥ ८५ ॥ आपनि

82. "Then she was born in the race of the Kratha-Kausikas, and became thy queen consort for a long time; but when she beheld the appointed cause of the cessation of the curse, she breathed her last.

83. "Therefore it is vain to brood over her loss; for death is inevitable to created beings. Watch then over the earth, for the earth is the true bride of a king."

84. "In this hour of thy mental malady do thou display most effectually that spiritual philosophy which thou didst exhibit in the days of thy prosperity in being free from the stigma of haughtiness."

85. "Even if thou wert to follow her in death, thou couldst not regain her, much less than canst thou by bewailing her, for living creatures when in another world pursue different courses according to their own works here.

মনাঃ কুটুম্বিনী নিশাপদর্শিভিঃ অনুগৃহ্যতাং, অনিশ্বসন্তং ত্বজনানু প্রেতং দহতি হতি মদ্বচঃ ॥ ৮৬ ॥ শরীরিণাং মরণং প্রকৃতিঃ, জীবিতং বিকৃতিঃ স্মৃতং, (এবং স্থিতে) ক্ষণম্ অপি অবসিষ্টতে যদি, অসৌ লাভবান্ মতঃ ॥ ৮৭ ॥ মূঢ়চেতনঃ প্রিয়নাশং হৃদি অর্পিতং শল্যং অবগচ্ছতি, স্থিরধীঃ তু তৎ এব কৃমলদ্ধারতয়া সমুদ্ধৃতং মন্যতে ॥৮৮॥ স্বশরীরশরীরিণী অপি যদা যুতসংযোগবিপর্য্যয়ৌ, (তদা) বাহ্যৈঃ বিষয়ৈঃ (সহ) বিরহঃ

শোকশূন্য চিত্তে পিণ্ডোদকাদি প্রদানপূর্ব্বক পত্নীকে অনুগৃহীত করুন। কারণ মুনিগণ বলেন, বন্ধুগণের অশ্রু নিরবচ্ছিন্ন পতিত হইলে মৃতব্যক্তিকে দগ্ধ করিয়া থাকে ॥৮৬॥ মরণই শরীরীর প্রকৃতি, আর বাঁচিয়া থাকা বিকৃতিমাত্র, পণ্ডিতেরা এই কথা বলিয়া থাকেন। যদি কোন প্রাণী নিশ্বাস প্রশ্বাস পরিত্যাগ করত ক্ষণকালও বাঁচিয়া থাকে, তাহাও তাহার পক্ষে লাভ বলিয়া জ্ঞান করা উচিত ॥ ৮৭ ॥ যে মূঢ়চিত্ত, সে প্রিয়নাশ হইলে হৃদয়ে একটী শেল বিদ্ধ হইল জ্ঞান করে, কিন্তু স্থিরবুদ্ধি ব্যক্তিরা ইষ্ট নাশ হইলে, হৃদয়ের একটী শল্য উৎখাত হইল বলিয়া বিবেচনা করেন, কারণ তাহা মোক্ষলাভের দ্বারস্বরূপ ॥ ৮৮ ॥ যখন দেহ এবং আত্মা এ উভয়েরই সংযোগ এবং বিয়োগ

---

86. "So banish all sorrow and make obsequiel offerings for the spiritual benefit of thy wife, because it is laid down in the Sastras that the tears of relatives shed too frequently afflict the departed."

87. "It is said by the wise that death is the natural condition of living creatures and life is their abnormal state; so if an animal remains breathing only for a moment, he is certainly a gainer."

88. "It is only the foolish man that regards the loss of a dear person as a dart plunged into the heart, but the wise man considers it as one extracted from his heart in as much as such a bereavement opens-out a door to the blessing of final beteatude."

89. "Since it is known that between our own body and

বিপথিনং কিম্ নু তাপয়েৎ বহ্নি ॥ ৮৯ ॥ হে বশিনাম্ উত্তম, পৃথক্‌জনবৎ যুষ্মদ্‌বিধৈঃ বশং গন্তুং ন অর্হসি, বায়ৌ (সতি) যদি তে ধৈর্য্যে অপি চলাঃ (ভবন্তি) তর্হি দ্রুমসানুমতাং কিম্ অন্তরম্ ॥ ৯০ ॥ স তদাদরমনিঃ বিদুষঃ বচঃ "তথা" ইতি প্রতিগৃহ্য মুনিং বিসসর্জ্জ, তৎ অস্য শোকঘনে হৃদি অলব্ধপদং সৎ অস্য গুরোঃ অন্তিকং প্রতিযাতম্ ইব ॥ ৯১ ॥ অবিতথসূনৃতেন নৃপেণ মুনেঃ বালত্বাৎ প্রিয়ায়াঃ সাদৃশ্যপ্রতিকৃতিদর্শনেন স্বপ্নেষু চিরমসমাগমোৎসবেষু কথঞ্চিৎ অষ্টৌ সমাঃ পরিগমিতাঃ ॥ ৯২ ॥ শোকঘনঃ যস্য

শ্রুতিসিদ্ধ হইতেছে, তখন বাহ্যবিষয়ের সহিত বিরহ বিদ্বান ব্যক্তিকে কেমন করিয়া সন্তাপ দিবে বল ॥ ৮৯ ॥ হে জিতেন্দ্রিয়াগ্রগণ্য! প্রাকৃত জনের ন্যায় শোকের বশীভূত হওয়া ভবাদৃশ ব্যক্তির উচিত নহে। যদি বায়ুভরে তরু এবং পর্ব্বত উভয়েই বিচলিত হয়, তবে তাহাদের মধ্যে আর বিশেষ কি রহিল ॥ ৯০ ॥ অজ উদারমতি গুরু বসিষ্ঠের সেই উপদেশ বাক্য 'তথাস্তু' বলিয়া স্বীকারপূর্ব্বক মুনিকে বিদায় দিলেন, কিন্তু তাহা শোকদ্বারা ঘনীভূত অজের হৃদয়ে স্থান না পাইয়া, যেন গুরুর নিকট ফিরিয়া গেল ॥৯১॥ সত্য ও প্রিয়বাদী রাজা পুত্র বালক বলিয়া কথঞ্চিৎ আট বৎসর কাল অতিবাহিত করিলেন। প্রিয়ার সাদৃশ্য ও প্রতিকৃতি দর্শন করিয়া, এবং স্বপ্নাবস্থাতে তাঁহার

---

soul union subsists as much as disunion, say how then could separation *from* external objects be a source of regret *to the* wise ?"

90. "O thou the best of those who possess self-control, it does not behove thee to be subject to grief like an ordinary person ; for what is the difference between a tree and a mountain, if they both are shaken by the wind ?

91. Saying "very well," he accepted the words of his magnanimous preceptor, and dismissed the ascetic, but finding no room in his heart petrified with grief, they returned as it were, to the presence of his spiritual master."

92. *The king noted for his truthful and agreeable speech,* lived eight years though with difficulty, on account of the ten-

हृदयं शुचमरीहः सौधतलम् द्रव प्रसह्य विभेद किल, स प्रियजां असाध्यं प्राणान्तहेतुम् अपि तं प्रियानुगमने त्वरया लाभं मेने ॥ ९३ ॥ अथ नृपतिः सम्यक् विनीतं वर्म्महरं कुमारं प्रजानां रक्षणविधौ विधिवत् आदिश्य रोगोपसृष्टतनुर्दुर्वसतिं समुत्सः सन् प्रायोपवेशनमतिर्बभूव ॥ ९४ ॥ असौ जह्नुकन्यासरय्वोः तीर्थव्यतिकरभवे तीर्थे देहत्यागात् सद्यः अमरगणनालिङ्गम् आसाद्य पूर्व्वाकाराधिकतररुचा कान्तया सङ्गतः सन् नन्दना-

---

सहित क्षणिक समागमरूप उत्सव प्राप्त हइया तत्काले चित्त विनोदन करिलेन ॥ ९२ ॥ येमन वटतरुर चारा अट्टालिकार छाद भेद करिया उठे, सेइ रूप सेइ शोकरूप कीलक अजेर हृदय विदारित करिल, किन्तु अज यत शीघ्र पारेन, प्रियार अनुगमने उत्सुक छिलेन बलिया, वैद्येर असाध्य प्राणनाशक सेइ रोगकेओ लाभ बलिया मने करियाछिलेन ॥ ९३ ॥ अनन्तर नरपति अज, कुमार दशरथ सम्यक्प्रकारे शिक्षित, ओ वर्म्मधारणयोग्य वयस प्राप्त हइयाछेन देखिया, ताँहाके प्रजादिगेर रक्षणकार्य्ये यथाविधि निर्युक्त करिलेन, परे रोगाक्रान्त जीर्णदेह परित्यागेर वासनाय अनशनव्रत अवलम्बने इच्छा करिलेन ॥ ९४ ॥ अज गङ्गासरयूर सङ्गमरूप तीर्थे देहत्याग पूर्व्वक तत्क्षणात् देवत्व प्राप्त हइलेन, एवं पूर्व्वापेक्षा अधिकतर कान्तिशालिनी प्रियतमार

---

der age of his son, consoling himself by marking the points of similitude to her in other objects, by looking at her portraits, and by the joy of momentary union with her in his dreams.

93. The dart of grief rived his heart violently just as a shoot of a fig-tree does an edifice, and although his malady was fatal and incurable by physicians, he considered it as a gain in his eagerness to follow his beloved wife.

94. Then, when the prince was thoroughly trained up, and arrived at an age fit for wearing armour, the king charged him with the duty of governing his subjects according to the prescribed rules, and desirous to desert that uncomfortable abode

অন্তরেষু লীলাগারেষু পুনঃ অরমত। ৫৫। রম—রমতে, অরংস্ত, রেমে। সনি রিরংসতে। যঙি রংরম্যতে। ণিচি রময়তি, অরীরমৎ। রতঃ।

সহিত মিলিত হইয়া, নন্দন কাননের অভ্যন্তরস্থ লীলাগৃহে ক্রীড়ারসে রত হইলেন॥ ৯৫॥

---

of a body worn out with disease, he took the resolve to die the death of religious starvation.

95. By giving up his body at the shrine of the confluence of the Ganges and the Sarayu, he got his name enrolled in the register of the gods, and then joining his beloved looking more charming than before, he dallied in pavillions within the park of Nandana.